

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

VOLUME 15/3

Editör

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Dr. Yunus Emre Çakır

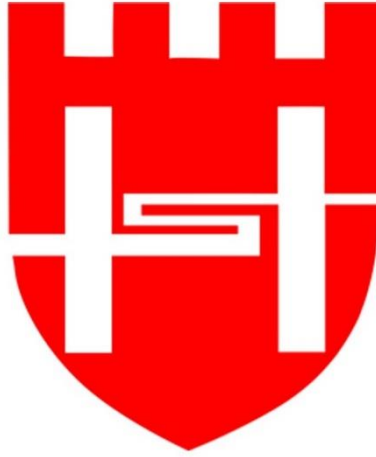

History Studies

International Journal of History

Volume 15/3

Ağustos/August 2023

History Studies Dergisi üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayım hakları History Studies Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the History Studies.

*The Editorial Board makes the final decision to publish articles.
No article is returned to authors.*

History Studies Dergisi **ULAKBİM/TR-DİZİN** üyesidir
Journal of History Studies is a member of **ULAKBİM/TR-DİZİN**

Journal of History Studies
Indexed by **EBSCO, Index COPERNICUS, ajindex.com, Academic Resource Index, SOBIAD, TEİ, THE AWOL INDEX and Index ISLAMICUS**

History Studies
www.historystudies.net

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çankırı/Türkiye

E-posta: history@historystudies.net

Web: <http://www.historystudies.net/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

We Use Plagiarism Detection

plagium™

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Osman KÖSE

Editörler / Editors

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Alan Editörleri

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Osmanlı Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN, Eskiçağ Tarihi

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK, Genel Türk Tarihi

Prof. Dr. Tülay METİN, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Hilal ÇİFTÇİ, Yeniçağ Tarihi

Doç. Dr. Musa KILIÇ, Yakınçağ Tarihi

Doç. Dr. Özlem GENÇ, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgeç - İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)

Esra Ericekli- Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)

Hilal Çiftçi - Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)

Yasemin Ulutürk Sakarya - İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)

Kapak Tasarımı

Sena Sengir Aydın

(Kapak Resmi: <https://travelatelier.com/blog/piri-reis/> (15.02.2022))

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah Şevki Duymaz -Adnan Jahić - Ayşen Sina - Erkan Göksu- Hasan Babacan- Liliana Boşcan - Mehmet Öz-
Osman Köse- Selma Yel

Temsilcilikler / Country Representatives

Almanya: Eva Maria Stolberg (Dr.; University of Duisburg-Essen, Almanya)

Arnavutluk: Hasan Bello (Dr.; Albanoloji Araştırma Merkezi-Tarih Enstitüsü, Arnavutluk)

Hırvatistan: Anđelko Vlašić (Dr., Zagreb Üniversitesi-Hırvatistan)

Romanya : Liliana Boşcan, (Doç. Dr. Bükreş Üniversitesi, Romanya)

Sırbistan: Redzep Škrijelj, (Prof. Dr.; Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Slovenya: Božidar Jezernik (Prof. Dr.; University of Ljubljana , Slovenya)

Yunanistan: Esra Özsüer, (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Kuzey Makedonya; (Prof. Dr. Numan Aruç, MANU, Kuzey Makedonya)

Kırgızistan; (Dr. Gökçe Yoğurtçu, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Kazakistan, (Dr. Talgat Moldabay, LN Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)

Özbekistan; (Prof. Dr. Gülnaz SATTAROVA, Özbekistan)

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Cilt / Volume 15/3, Ağustos / August 2023

Bu Sayının Hakemleri / Referees of this issue

- Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA- Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Behset KARACA- Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ- Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN- Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut AKPINAR- Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÇURLU- Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Sezai BALCI- Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFIZADEH- Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Ebru MANDACI- Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Erdal TAŞBAŞ- Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan BOLAT- Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Görkem ALTINÖRS- Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Melike SARIKÇIOĞLU ÖKTEN- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Murat TURAL- Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay BERBER- Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ- Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Selim PARLAZ- Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN- Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN- Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY- Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi D. Volkan KARABOĞA- Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ela ÖZKAN- Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Harun KORUNUR- Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Haşim ERDOĞAN- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz YARLIGAŞ- İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seda ÖZMEN- Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Talat KOÇAK- Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın ÇAKMAK- Munzur Üniversitesi
Dr. Sinan KIYANÇ- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Volume 15/3, August 2023

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- Prof. Dr. Ali Açikel **401-418**
BELEDİYE TEŞKİLATI KURULUŞUNDAN ÖNCE TOKAT'TA ÇEVRE VE KANALİZASYON ŞEBEKESİ TEMİZLİĞİ
Environmental and Sewage Network Cleaning in Tokat Before Establishment of the Municipal Organisation
- Doç. Dr. Olcay Turan **419-435**
TRİBOLOS KULLANIMI BAĞLAMINDA NİSİBİS MUHAREBESİ
Battle of Nisibis in the Context of Using Tribulus
- Doç. Dr. İsmet Sarıbal **437-450**
OSMANLININ SON DÖNEMİNDE AYDIN BİR SUBAY: NAZİF PAŞA
An Intellectual Officer in the Last Period of the Ottoman Empire: Nazif Pasha
- Doç. Dr. Mehmet Ali Karaman **451-466**
OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE ASKER MAAŞ ÖDEMELERİNDE YAŞANAN AKSAMALAR VE SOSYAL SONUÇLARI
Disruptions and Social Consequences of Soldiers Salary Payments in the Last Period of the Ottoman Empire
- Dr. H. Ömer Özdemir **469-479**
İSTANBUL'DAKİ İLK CENEVİZ KOLONİSİNİN TARİHİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
An Assessment of the Date of the First Colony of Genoese in Istanbul
- Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu Dr. Gulzada Charginova **491-495**
OSMANLI DEVLETİ İLE YEDİŞEHİR DEVLETİ (KAŞGAR EMİRLİĞİ) ARASINDA İLİŞKİLER
Relations Between the Ottoman Empire and the Yettishar State (Kashgar Emirate)
- Dr. Öğr. Üyesi Umut C. Karadoğan Arş. Gör. Dr. Ahmet Akdağ **497-513**
TÜRK EDEBİYATINI SEVENLER CEMİYETİ'NİN BERLİN'DE KURULUŞU, FAALİYETLERİ VE SAVAŞ YILLARINDA İSTANBUL'DA ŞUBE AÇMA GAYRETLERİ
Foundation of the Friends of Turkish Literature Society in Berlin and Effort to Opening a Branch in Istanbul During the War Years

- Dr. Asiye Abdurrahmanoğlu 515-529
**XII. ve XIV. YÜZYIL HADİSELERİNE HERETİK BİR YAKARIŞ:
KIRBAÇÇILAR HAREKETİ VE KUTSAL KAN İKONOGRAFİSİ**
Heretic Invocation to the Events of the XIIIth and XIVth Century: The Flagellants Movement and the Holy Blood Iconography
- Tolga Akbaba 531-549
**İNGİLTERE'NİN İRAN'DAKİ PETROL MUHAFAZ TEŞKİLATI: GÜNEY
POLİSİ**
Britain's National Petrol Guard in Iran: Southern Police
- Dr. Öğr. Üyesi Yeşim Dilek 551-561
**ANTİK MEZOPOTAMYA SOSYAL DÜZENİNDE DEMONLAR: PAZUZU VE
LAMAŞTU PARADOKSU**
Demons in the Social Order of Ancient Mesopotamia: Paradox of Pazuzu and Lamaštu
- Dr. Yunus Pustu 563-584
İRAK'TA ASURİ/NASTURİ OLAYLARI VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ (1933)
Assyrian/Nestorian Incidents in Iraq and Their Effects on Türkiye (1933)
- Dr. Öğr. Üyesi Fahriye Begüm Yıldızeli 585-599
**ABD'DE ÖZGÜRLÜK OTOYOLU: AFROAMERİKAN SİVİL HAKLAR
HAREKETİ VE ÖZELLİKLERİ**
Freedom Highway in the USA: The Afro-American Civil Rights Movement and Its Characteristics
- Dr. Öğr. Üyesi Harun Korunur 601-612
**NORMAN LİDER ROBERT GUISCARD'IN BİZANS (DOĞU ROMA) İLE
MÜCADELESİ**
Norman Leader Robert Guiscard's Fight With Byzantine (Eastern Rome)
- Dr. Öğr. Üyesi Rahime Hülya Öztürk 615-636
**19.YÜZYIL OSMANLI KALKINMA POLİTİKASINDA SANAYİ
MEKTEPLERİNİN İKTİSADİ FONKSİYONU**
The Economic Function of Industrial Schools in 19th Century Ottoman Development Policy

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume: 15, Issue: 3, Ağustos/August 2023
www.historystudies.net

BELEDİYE TEŞKİLATI KURULUŞUNDAN ÖNCE TOKAT'TA ÇEVRE VE KANALİZASYON ŞEBEKESİ TEMİZLİĞİ

Environmental and Sewage Network Cleaning in Tokat Before Establishment
of the Municipal Organisation

Prof. Dr. Ali Açık

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
ali.acikel@gop.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.02.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 05.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1138

Atıf – Citation:

Ali Açık, "Belediye Teşkilatı Kuruluşundan Önce Tokat'ta Çevre ve Kanalizasyon Şebekesi Temizliği", *History Studies*, 15/3, August 2023, s.401-418.

BELEDİYE TEŞKİLATI KURULUŞUNDAN ÖNCE TOKAT'TA ÇEVRE VE KANALİZASYON ŞEBEKESİ TEMİZLİĞİ

**Environmental and Sewage Network Cleaning in Tokat Before Establishment of the Municipal
Organisation**

Ali Açıkel*

Öz

Yerleşim yerlerinde mevcut bütün yaşam alanları fiziki çevreyi oluşturur. Bütün canlılar için sağlıklı yaşam temiz bir çevre ile mümkündür. Şehirlerde temiz çevre, bütün ortak mekânların temiz tutulması ve tüm atık sular için kanalizasyon şebekelerinin bulunmasına bağlıdır. Kentlerin ortaya çıkması ile birlikte kent idarecileri temizlik işlerinden sorumlu birimler ve kanalizasyon sistemleri kurmaya başlamışlardır. Osmanlılar döneminde belediye teşkilatları kurulmadan önce şehirlerde temizlik işleri kadınlara bağlı olarak görev yapan çöplük subaşları nezaretinde yürütülmüştür. Çevre temizliği için nizamnameler çıkarılmış, yerleşim yerlerinde tuvalet lağımaları için kanalizasyon şebekeleri inşa edilmiştir. Anadolu'daki kadim şehirlerden birisi olan Tokat'ta da çevre temizliğine önem verilmiş, tuvaletlerden gelen lağım sularının tahliyesi için ana ve tali kanallar yapılmıştır. Kariz adı verilen bu kanallar şehrin temizlik işlerinden sorumlu Çöplük Subaşısı tarafından yılda iki kez temizletilmiştir. Temizlik işçilerinin ücretleri hane ve ticarethane sahiplerinden ya da kariz vakıflarından tahsil edilmiştir. Bu makalede, Tokat Şer'iyye Sicilleri ve inceleme eserler yardımı ile belediye teşkilatı kurulmadan önce Tokat'ta çevre ve kanalizasyon şebekesi temizliği incelenmiştir. Çalışmanın amacı, özelde Tokat'ın genelde Osmanlı Devleti'nin çevre temizliği kültürü çalışmalarına katkı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Tokat, Çevre, Kariz, Kanalizasyon

Abstract

All existing living spaces in settlements constitute the physical environment. A healthy life for all living things is possible with a clean environment. A clean environment in cities depends on keeping all common spaces clean and having sewer networks for all wastewater. With the emergence of cities, city administrators began to establish units responsible for cleaning and sewerage systems. Before the establishment of the municipal organizations during the Ottoman period, the cleaning works in the cities were carried out under the supervision of the garbage Subaşısı working under the kadis. Regulations were enacted for environmental cleaning, and sewer networks were built for toilet sewers in settlements. In Tokat, which is one of the ancient cities in Anatolia, importance was given to environmental cleanliness, and main and secondary channels were built to drain the sewage from the toilets. These canals, called Kariz, are cleaned twice a year by the Garbage Subasi, who is responsible for the cleaning works of the city. The wages of the cleaning workers were collected from the owners of households and businesses or from kariz foundations. In this article, the cleaning of the environment and sewerage network in Tokat before the establishment of the municipal organization was examined with the help of Tokat Shari'ah Registers and examination works. The aim of the study is to contribute to the environmental cleaning culture studies of Tokat in particular and of the Ottoman Empire in general.

Keywords: Ottoman, Tokat, Environment, Kariz, Sewage.

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, ali.acikel@gop.edu.tr ORCID: 0000-0001-9477-6923.

Giriş

Çevre; yeryüzündeki canlı ve cansız her türlü varlığın bulunduğu fiziksel alanları kapsayan doğadır. Doğanın canlı öğeleri, insanlar, hayvanlar, bitkiler ve mikroorganizmalardan oluşmaktadır. Cansız öğeler ise, hava, su ve toprak gibi alanlardır. Genel olarak çevre, bütün canlıların yaşam alanlarını oluşturan, birbirleri ile etkileşim ve iletişim kurmalarına olanak sağlayan biyolojik, fiziki, kimyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel ortamları içerir. Yeryüzünde gözle görülebilen her alan ve doğaya ait her şey “çevre” olarak tanımlanabilir. Canlılar için barınma imkânı sağlayan hava, su, toprak, okyanuslar, denizler, göller, nehirler, akarsular, dağlar, tepeler, vadiler, ovalar, ormanlar, kentler, köyler, mahalleler, evler, parklar, tarlalar ve sulak alanlar gibi her türlü yaşam ortamı çevreyi oluşturur. Bu fiziki alanlar, canlılara üreme ve beslenme ortamları da sağlar. Yeryüzündeki canlı ve cansız bütün varlıklar çevre ile sürekli bir ilişki ve etkileşim halindedir.¹

Çevre öğeleri, insanlar tarafından sürekli tüketilmekte ve kirletilmektedir. Merkezi ve yerel idareler, yerleşim yerlerinde çevreyi temiz tutmak ve kirli atıkları bertaraf etmek için bazı birimler kurmuşlardır. Lağım sularının tahliyesi için ise kanalizasyon sistemi tesis etmişlerdir. Kanalizasyon, Fransızca *canalisation* kelimesinden gelmektedir. Pis ve atık suların özel kanallarla aracılığı ile belli merkezlerde toplanıp atılmasını sağlayan şebeke ya da lağım döşemine ise kanalizasyon sistemi denir.² Osmanlı Türkçesinde kanalizasyon kelimesi yerine *kârîz* tabiri kullanılmıştır.³ Günümüzde yürürlükte olan yönetmeliklerde kanalizasyon şebekesi “*ayrık sistemde evsel ve / veya endüstriyel, bileşik sistemde ise tüm atık suları toplamaya, uzaklaştırmaya ve arıtma tesislerine iletmeye yarayan tesisleri içeren birbirleri ile bağlantılı boru ya da kanal sistemlerini ifade eder*”⁴. Nüfusu kalabalık kentlerin ortaya çıkması ile birlikte kent idarecileri tuvalet ve kanalizasyon sistemleri kurmuşlardır. Bilinen ilk tuvaletler Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Anadolu’da yaşamış toplumlarda ortaya çıkmıştır.⁵

Türklerde de çevre temizliği anlayışı mevcuttur. Selçuklular cami, medrese, darüşşifa ve özellikle şehirlerarası yollar üzerine kurdukları kervansaraylarda temiz ve kirli su kanalları bulunan tuvaletleri halkın hizmetine sunmuşlardır.⁶ Bu uygulamalar onların çevre temizliği anlayışını yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti de toplumda çevre bilinci oluşturma ve çevre temizliği konularında önemli idari ve yasal adımlar atmıştır. Bu konularla alakalı bazı çalışmalar yapılmıştır.⁷ Bu çalışmaların ekserisi İstanbul şehrinin temizliği ile alakalıdır.⁸ Taşra şehirlerinin temizliği ile ilgili müstakil çalışmalara literatürde rastlanmamaktadır. Ancak bazı çalışmalarda taşra şehirlerinde çevre ve kanalizasyon temizliği ihlallerine dair arşiv belgeleri ve şer’iyye sicil kayıtları zikredilmiştir. Bu temaslar taşra şehirlerindeki temizlik hizmetlerini tam olarak ortaya koymada yeterli olamamaktadır.

Osmanlı döneminde önemli taşra şehirlerinden biri olan Tokat’ta çevre temizliği üzerine de müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Sadece Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi*

¹ Yunus Macit, “Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 1096; Ahmet Polatlı, “Çevre Nedir”, <https://www.makaleler.com/cevre-nedir>.

² Heyet, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2005, s. 1058.

³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 1138.

⁴ https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/Dokumanlar/23.12.2013%2014_27_13_kanalDesarj.pdf.

⁵ Sargon Erdem, “Abdesthane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 70.

⁶ Alptekin Yavaş, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet Mekânlarına Dair Bazı Notlar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 25, 2009, s. 215-241.

⁷ Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: Mehmet Şeker, “Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri”, *Ekoloji Çevre Dergisi*, Yıl:1, S.4,1992, s. 26-30; İbrahim Özdemir, “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. X, s. 598-610; Fethi Gedikli, “Osmanlı’da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. X., Ankara 2002, s. 611-615.

⁸ Örnek birkaç çalışma için bk. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. I-VI, İstanbul 1995; Mehmet Mamak, *Osmanlı’da Çevre ve Sokak Temizliği*, İstaç Yayını, İstanbul 2001; Ahmet Bulut Tamgöçü, *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Bir Sorunsal Olarak Çöp*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2020.

I-Tokat isimli kitabında⁹ çevre temizliği konusuna kısaca değinmiştir. 1870 yılında Tokat'ta belediye teşkilatının kuruluşuna kadar temizlik hizmetleri kadılık makamı nezaretinde çöplük subaşı tarafından yürütülmüştür. 1771-1870 yılları arası Tokat Şer'iyeye Sicillerinde çevre ve kanalizasyon temizliği ile alakalı bazı kayıtlar yer almaktadır. Ayrıca, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Hurufat Defterlerinde kariz vakıflarına dair atama kayıtları tespit edilmiştir.

Bu çalışmada şer'iyeye sicilleri, kariz vakıfları kayıtları ve araştırma eserler yardımı ile 1870 öncesi Tokat'ta çevre ve kanalizasyon şebekesi temizliği konusu ele alınacaktır. Konuya geçmeden önce, Osmanlı şehirlerinde temizlik hizmetleri hakkında genel bir bilgilendirme yapılacak daha sonra Tokat'ta yürütülen temizlik hizmetlerine geçilecektir.

1. Osmanlı Şehirlerinde Temizlik Hizmetleri

Günümüzde şehirlerin temizlik işleri belediye hizmetleri kapsamındadır. Osmanlı şehirlerinde 19. asrın ikinci yarısında belediye teşkilatları kurulana kadar, belediye hizmetleri *kaza idareleri* tarafından yürütülmüştür.¹⁰ Kaza idaresinin başında belirli bir süre için merkezden atanan kadı bulunmaktadır. Kadı, tayin edildiği kaza bölgesinde yargı, kolluk işleri, mali işler, belediye hizmetleri ve şehir yönetiminden sorumludur.¹¹ Kadının bu görevleri yerine getirebilmesi için kendisine yardımcı olan bazı görevliler ve kurumlar bulunmaktadır. Bunlar *İhtisab Ağası, Subaşı, Kadı Naibi, Böcekbaşı, Çöplük subaşı, Tulumbacıbaşı, Mimarbaşı* ve sair görevlilerdir.¹² Bu görevliler arasında çöplük subaşı şehrin temizlik işlerinden sorumluydu.

Çöplük Subaşı'nın görevleri 1539 yılı *Çevre Temizliği Nizamnamesi*'nde ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Buna göre, Çöplük Subaşı'nın görevleri şöyle özetlenebilir: Evlerin etrafı ve dükkânların temiz tutularak çöplerden arındırılması, çarşılarda ve mahallelerde izinsiz dökülen çöplerin kaldırılması, kervansaraylara ait mezbelelerin kervancıbaşıya çıkarttırılıp boş yerlere naklettirilmesi, hamamların kirli sularının yollarda bıraktığı çerçöpün temizletilmesi, çöp yolu üzerinde tuvalet yaptırılmaması ve yapanların engellenmesi, çamaşır yıkayıcılar ile kan alıcıların (kasaplar) meydana getirdiği atıkların ana yollara dökülmesinin engellenerek boş yerlere dökülmesi, arabacı hayvanlarının (at ve öküz) çevreyi kirletmesinin engellenmesi, kabristanların çitle çevrilmesinin sağlanması, hayvan leşlerinin kabristana bırakılmasının men edilmesi ve temizlik kurallarını ihlal edenlerin cezalandırılması.¹³

Evliya Çelebi de seyahatnamesinde 17. yüzyılda İstanbul'daki Çöplük Subaşı'nın vazifesi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre, çöplük subaşı *tâhir subaşı* olarak da isimlendirilirdi. Çöplük subaşı emrindeki 100 kadar acemi oğlanı ile İstanbul'un meydanlarını temizletirdi. Sokak temizliği yapan arayıcı esnafı da çöplük subaşına tabi idi. Bu esnaf grubu Çöplük Subaşı'na yıllık 60.000 akçe ödeyerek İstanbul'un ev ve sokaklarındaki bütün çöpleri, hayvan pisliklerini ve atıkları toplardı. Toplanan çöpler deniz kenarına dökülür burada arayıcılar tarafından çamur teknelerinde ayrıştırılır; içinde akçe, mangır ve sair değerli şeyler bulurlarsa kendilerinin olurdu. Sayıları 500 kadar olan arayıcıların kıyafetleri battal kasık çizmesi, siyah veya kırmızı meşinden kaftan, Teke ve Hamid külahları idi. Çalışmalarında sırik, çapa, kazma, ağaç tekne, elek, süpürge, karar (büyük çuval), zembil (sepet) ile el arabası veya at koşulu mezbele arabası kullanırlardı.¹⁴ Arayıcılar yangın yerleri ile de ilgilenirler, enkazın kaldırılmasını sağlarlar, küllerin arasından değerli şeyler bulurlardı.¹⁵ İstanbul'da sarayların ve etrafının

⁹ Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Tokat 2005, s. 301-303.

¹⁰ İlhan Yerlikaya, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara 1999, s. 131.

¹¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1994, s. 20-23.

¹² İlber Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 398.

¹³ Bu nizamnamenin ve transkripsiyonu için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, C. 6/1, İstanbul 1993, s. 540-544.

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I. Kitap, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 241 (orijinal metin s. 153b-154a).

¹⁵ Ayşe Pul, "Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, Temmuz 2008, s. 222.

temizliği *Mezbelekeşin Ocağı*'na bağlı *mezbelekeşin* adı verilen kimseler tarafından yapılırdı.¹⁶ Vakıf kurumlarına ait binaların temizliği için ferraş adı verilen hususi temizlik görevleri bulunmaktaydı.

Çöplük Subaşısı'nın emri altında çalışan çöpçülere “çöp çıkarıcı” da denmekteydi. Halk evleri ve dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya ücretle adam tutup attırmaya mecburdu.¹⁷ Esasında çevre temizliği konusunda, halk ile Çöplük Subaşısı'na bağlı arayıcılar arasında bir iş bölümü vardı. Çarşı temizliğinden çarşı esnafı, mahalle aralarının, meydanların, sokakların ve konut çöplerinin toplanmasından arayıcı esnafı sorumluydu. Çarşıların temizliğini esnaf kethüdası, mahalle aralarının temizliğini mahalle imamı denetlerdi. Çarşı temizliği için yapılacak harcamalar ise *avarız sandığı* denilen esnaf sandıklarından karşılanırdı.¹⁸

1719 tarihinden itibaren ücretleri dükkân ve ev sahipleri tarafından verilmek üzere şehir ve kasabalarda *ferraş-ı mezbele* (süpürücüler) istihdam edilmeye başlandı.¹⁹ Süpürücüler Çöplük Subaşısı'nın denetimi altında bulunuyorlardı. Çöplük Subaşısı'nın bir diğer görevi, şehirlerdeki lağım kanallarının yılda iki kez temizletilmesini sağlamaktı. Aşağıda açıklanacağı üzere, Tokat'ta Çöplük Subaşısı, ücretlerini halkın ve ticari işletmelerin ödediği çok sayıda amele ile kanalizasyon temizlik işlerini yürütmekteydi. Çöplük Subaşılığı, 1827 yılında kaldırılarak görevleri İhtisap Nezareti'ne devredildi. Şehirlerde temizlik işleri bu nezarete bağlı muhtesipler tarafından yürütülmeye başlandı.²⁰

Tanzimat döneminde temizlik işleri belediye hizmetleri kapsamına alınarak ilk belediye teşkilatı *Şehremaneti* adıyla İstanbul'da kuruldu. Ancak bu kurumun şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması üzerine 1855 yılında İntizam-ı Şehir Komisyonu teşkil edildi. Komisyonun çalışmaları sonucunda İstanbul on dört belediye bölgesine ayrıldı. İlk olarak 28 Aralık 1857'de Beyoğlu ve Galata bölgeleri *Altıncı Daire-i Belediye* adıyla bir belediye teşkilatı oluşturuldu.²¹ Bu belediye dairesinin hazırladığı *Zokaklara (Sokak) Dair Nizamname*, Beyoğlu ve Galata sokaklarının düzeltilmesi, genişletilmesi, kaldırımların standardının sağlanması, sokak ve caddelerin aydınlatılması ve bölgenin kanalizasyonunun yapımının düzenlenmesini amaçlamaktaydı. Nizamnameye göre, temizlik işleri, sokakların süpürülmesi ve çöplerin taşınması açık eksiltme yoluyla müteahhitlere verilecekti.²² Bu nizamname temizlik hizmetlerinde İstanbul ve taşrada daha sonra kurulan belediyelere örnek teşkil etti.

Osmanlı şehirlerinde temizlik işlerinden sorumlu olanlar görevlerini yapmadıklarında, şehir halkı da temizlik kurallarına uymadıklarında bazı cezalarla karşı karşıya kalırlardı. Klasik dönemde genel olarak uygulanan cezalar; uyarılma, uyarılara uymayanlara zorla çöpleri toplatma, leş atanların leşleri başına geçirip dolaştırma, küreğe konulma, sürgün, hakkından gelme (idam) ve isimlerinin merkeze bildirilmesinden ibaretti ve bunlar kademeli olarak uygulanmaktaydı.²³

2. Tokat'ta Çevre ve Kanalizasyon Temizliği

Osmanlı döneminde Tokat'ta çevre, kanalizasyon ve vakıf binaların temizliğine dikkat edilirdi. Belirli aralıklarla mahallelerde çevre temizliği yapılır, çevreyi kirleten tuvalet sızıntılarının önlenmesi için gerekli tedbirler alınırdı. Kadının emrinde bulunan ve temizlik işlerinden sorumlu olan Çöplük Subaşısı, ücretlerini halkın ve ticari işletmelerin ödediği çok

¹⁶ Yerlikaya, *agm.*, s. 138.

¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1983, s. 381.

¹⁸ Mazak, *age.*, s. 55.

¹⁹ Osman Kaşıkçı, “İslam ve Osmanlı Çevre Hukukuna Giriş”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ocak 1995, s. 247.

²⁰ Yerlikaya, *agm.*, s. 138; Mazak, *age.*, s. 58.

²¹ Ergin, *age.*, C. 3, s. 1270-1305.

²² Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (II) Zokaklara Dair Nizamname”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 1, Ocak 1996, s. 60.

²³ Pul, *agm.*, s. 20-21; Mazak, *age.*, s. 64.

sayıda amele ile çevre ve kanalizasyon temizlik işlerini yürütmekteydi. Vakıf binaların temizliğinden ücretli temizlikçiler (ferraş) sorumlu idi. Bu konulara dair Tokat Şer'iyeye Sicillerine yansıyan bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara dayalı olarak önce çevre temizliği, daha sonra kanalizasyon temizliği ele alınacaktır.

2.1. Çevre Temizliği

Çevre temizliği ile alakalı sicillere yansıyan ilk kayıt, 21 Cemaziyelahir 1221/5 Eylül 1806 tarihli'dir.²⁴ Bu kayda göre, şehirde bulunan Takyeciler Camii havuzuna ve tuvaletlerine gelen su kesik olduğundan bu mekânların temizlenmesi gereklidir. Bu işle görevli kayyum Seyyid Seyfeddin görevini ihmal etmektedir. Cami cemaatinin mahkemeye haber vermesi üzerine, kayyum Seyfeddin azledilerek yerine Attar Molla Mustafa tayin edilmiş ve kendisine bir mürasele (görevlendirme yazısı) yazılmıştır.

23 Şaban 1234/17 Haziran 1819 tarihli diğer kayıta, temizliği yapılmayan karizin sulama suyuna zararı söz konusudur.²⁵ Bu kayda göre, Tokat şehrinde Cağagölü mevkiinde bahçe sahiplerinden Seyyid İbrahim bin Hasan, Ebubekir bin Ali, Ömer Beşe bin Abdülbaki ve sairleri mahkemeye başvurarak Şücaeddin, Semerkand, Melik Danişmed, Kirkor, Simavon ve Çaşnigir mahallerindeki ev sahiplerinden Penbeci Ali Ağa, Hacı Hüseyin Efendi, diğer Hacı Hüseyin Ağa ve sairleri hakkında davacı olmuşlardır. Davacılar mahkemede eskiden beri bahçelerine su sağlayan harka davalı şahısların tuvaletleri ayağını Semerkand Mescidi yakınında başlayıp Meydan'da bulunan büyük kârize bağlayan karizin temizlenmediği için taşarak karıştığını, bu karize bağlı tuvalet sahipleri hane başına 20 akçe vererek yılda iki kez yaz ve kış günlerinde temizletmeleri gerektiğine dair ellerinde mevcut 1 Safer 1196/16 Ocak 1782 tarihli bir mürasele ile 1118/1706 tarihli bir hüccete rağmen bu temizliğin yapılmadığını ifade ederek şikâyetçi olmuşlardır. Durum ev sahiplerine sorulduğunda, adı geçen mescidin yakınından büyük kanalizasyona kadar olan kısmın her sene iki kez yaz ve kış günlerinde temizletmeleri gerektiğini kabul etmişlerdir. Bunun üzerine, mahkeme ilgili kanalın aynı şekilde temizletilmesi yönünde karar vermiştir. Böylece, bu kararlar çevre kirliliği ve lağımın karıştığı sularla mahsullerin sulanmasının önüne geçilmiştir.

20 Rebiülevvel 1276/17 Ekim 1859 tarihli bir başka dava kaydında, Tokat'ta Semerkand Mahallesi'nden Kuloğlu Mustafa bin Ömer, Kara Mehmed oğlu Hüseyin, Çil Ali, İslamoğlu Ali, Necibli oğlu İbrahim, İssot oğlu Ebubekir, Bekçi Ferhad, Fakıoğlu İbrahim ve Tataroğlu Hacı Mehmed isimli şahıslar tuvaletlerinin bağlı olduğu lağım kanalının temizliğine engel olması nedeniyle Yazıcık Mahallesi sakini Kundakçı Hacı Osman hakkında şikâyetçi olmuşlardır. Bu iddiayı kabul eden davalı Hacı Osman, adı geçen kanalın evinin önünden geçtiğini ve evine zarar verdiğini ifade etmiştir. Bu ifade üzerine, mahkeme bilirkişi göndererek adı geçen kanalın geçiş güzergâhını inceletmiş ve Hacı Osman'ın evine zararı olmadığını tespit etmiştir. Bu neticeye istinaden mahkeme, Hacı Osman'ın adı geçen kanalın temizliğine engel olmaması yönünde karar vermiştir.²⁶

2.2. Kanalizasyon Şebekesi ve Temizliği

Sicil kayıtlarından Tokat şehrinde her mahallenin atık suların ve tuvalet lağımının bağlı olduğu bir kanalizasyonu olduğu ve mahalle kanalizasyonlarını Behzat Suyu'na (Nehr-i Sagir) bağlayan bir ana kanalizasyonun (kârîz-i kebîr) bulunduğu anlaşılmaktadır. 1 Ağustos 1934 tarihli Yeni Tokat Dergisi'nde Tokat'ın ana lağımının Selçuklular zamanında yapıldığı, içlerinde çift atlı bir arabanın serbestçe gidebildiği ve son inşaat dolayısıyla bunların bazı kısımlarının tamir ve temizlenmesi gerektiği haberleştirilmiştir.²⁷ Ayrıca şehirde Sulu Sokak Çarşısı'nda 15. asırda bir umumi tuvalet tesis edilmiştir. Bu tuvalete halk tarafından Sık Dışını

²⁴ TŞS 10, s. 4/8.

²⁵ TŞS 25, s. 16/2.

²⁶ TŞS 68, s. 103/2.

²⁷ "Lağımın Temizlenecek", Yeni Tokat Dergisi, S. 23, 1 Ağustos 1934, s. 13. Bu dergiyi bana temin eden Tokat Şehir Müzesi küratörü ve yerel tarihçi Hasan Erdem'e teşekkür ederim.

Helası adı verilmiştir.²⁸ Süheyl Ünver, Tokat'a dair notlarında bu yapıyı Şeyh Tusi Helası olarak isimlendirmiştir. Sık Dışını Helası 2021 yılında Tokat Belediyesi tarafından restore edilerek *Su ve Temizlik Müzesi*'ne dönüştürülmüştür.²⁹ 119 numaralı Şer'iyeye Sicilinde yer alan *Niyâbet-i fahrü'l-müderresini'l-kirâm Üsküdar Nâ'ibi Halil Efendi Geredevî fi gur-re-i Rebi'ülevvel li-sene 1144 [3 Eylül 1731]*. Müddet-i niyâbet 16 şehr. *Meydan Mahallesi'nde vâki' kârîz-i kebîrin tathîrine ta'yin olunan mahallât esâmileri nâ'ib-i mûmâ-ileyhin sicilinin zahrında mastûrdur.*³⁰ cümlesi şehirde mahalle kanalizasyonları ile ana kanalizasyonun varlığını ortaya koymaktadır. Sicillerde bu hususu destekleyen başka kayıtlar da yer almaktadır. Örneğin, Kadioğlu Menzilci Hasan'ın vakfına ait 7 Muharrem 1224/22 Şubat 1809 tarihli bir hüccette *arsası mülk fevkânî ve tahtânî müte'addid oda ve bir kiler ve kârîz kenif ve yarım zokak kapuyu müştemil*³¹ bir evden bahsedilmektedir. Yine 5 Cemaziyelevvel 1223/29 Haziran 1808 tarihli hüccette, Debbâğhâne-i Atik Mahallesi sâkinelerinden Sâliha bint-i Hüseyin, vekili Mustafa Efendi vasıtasıyla mahkemede evinin avlusundan komşusu Seyyid Mehmed Efendi'nin heküge (toprak boru) ile lağım kanalı açmasına izin vermiştir. Yine Vekil Mustafa Efendi kendisi civardaki bir medresenin mütevellisi olarak Mehmed Efendi'nin tuvalet kanalını medresenin karizine bağlamasına müsaade etmiştir.³²

Öte yandan ev sahipleri tuvaletlerini bağladıkları müşterek lağım kanallarında hissedar durumunda idiler. Gerektiğinde kanal hisselerini belirli bir bedel karşılığında satabiliyorlardı. 27 Safer 1279/24 Ağustos 1862 tarihli bir satış hüccetine göre, Tokat'ta Yaşmeydan Mahallesi'nden müteveffa Hattatzâde Hacı Osman Efendi'nin kızı Şerife'ye babasından intikal eden evin lağım suyu (çirkab) Kara Hafızâdelere ait evin altından geçen müşterek lağım kanalına bağlıdır. Şerife Hanım, bu müşterek kanalda sahip olduğu yarım hisseyi Hafız İbrahim Efendi ibn-i İbrahim'in talebi üzerine 100 kuruşa kendisine satmıştır. Daha sonra bu satış işlemi mahkemede şahitler huzurunda kayda alınmıştır.³³ Bu satışın ardından Hafız İbrahim Efendi evinin tuvaletini müşterek karize bağlama hakkını elde etmiştir.

Tokat'ta lağım karizlerinin ne zaman yapıldığı ve hangi sanat ya da esnaf grubu tarafından inşa edildiği hakkında herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Şehirdeki inşaat esnafı arasında yer alan taşçı, tuğlacı, horasancı, benna (duvarcı), çömlekçi, lağımçı ve su yolcuları gibi esnaf mensuplarının karizleri yaptıkları kabul edilebilir.³⁴ Sicillerde şehirdeki çömlekçi esnafının ürettiği ürünler arasında lağım kanallarının yapımında kullanılan *kârîz künk/büz*³⁵ kayıtları bulunmaktadır. İnşaat esnafının faaliyetleri şehir mimarı tarafından denetlenmekteydi.³⁶ Ancak Tokat'ta görev yapmış olan şehir mimarlarına dair herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

Şehirdeki ana ve tali kanalizasyonlar belirli aralıklarla, tıkanması halinde ise ivedilikle temizlenmektedir. Ana kanalizasyonlarla mahalle kanalizasyonlarının temizliğine dair sicillerde önemli kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan ilkinde göre, Meydan Mahallesi'nde bulunan ve küçük köprüden (cîsr-i sagir) Behzat Suyu'na (Nehr-i Sagir) kadar uzanan ana kanalizasyonun 1213/1798 yılında temizlenmesi için 38 mahalle halkı, 27 han ve 5 hamam işletmesi tarafından

²⁸ Abdurrahman Akyüz ve diğerleri, *Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Tokat 2010, s. 100.

²⁹ <https://www.trthaber.com/haber/guncel/sik-disini-helasi-muze-oldu-646647.html>.

³⁰ TŞS 119, s. 4/1.

³¹ Bu alımtıda arsası mülk olan iki katlı, birçok adalı, bir kileri, kanalizasyona bağlı bir tuvaleti ve bir sokak kapısı bulunan bir evden bahsedilmektedir. Bk. TŞS 12, s. 143/3.

³² TŞS 12, s. 147/3.

³³ TŞS 70, s. 147/2.

³⁴ 19. yüzyılın ilk yarısındaki Tokat'taki esnaf grupları hakkında bk. Rıfat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilatı (1771-1840)", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 397-424.

³⁵ Örneğin, 15 Rebiülahir 1222/22 Haziran 1807 tarihli narh kayıtları içinde "kârîz künkü=büz" adı verilen bir ürün yer almaktadır. 1 adedi 3 para olarak yazılmıştır (TŞS 10, s. 115). Diğer kariz künk kayıtları için bk. TŞS 11, s. 4, TŞS 16, s. 156; TŞS 20, s. 2; TŞS 24, s. 119.

³⁶ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 987.

toplam 477 ırgat (işçi) görevlendirilmiştir.³⁷ Mahalle halkı ile işletmeler tarafından sağlanan işçilerin dökümü aşağıda Tablo 1’de verilmiştir. Tablodaki taksimata göre, mahallelerin hissesi 251 ırgat, hamamların hissesi 46 ırgat ve hanların hissesi ise 180 ırgattır. Bu taksimattan ana kanalizasyonun temizliğinden lağımaları bağlı olan mahalle ve işletmelerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu tarihte Tokat’ta 79 civarında mahallenin³⁸ mevcut olduğu düşünüldüğünde şehirdeki mahallelerin yaklaşık yarısının bu ana kanalizasyondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1. 1798’de Ana Kanalizasyon Temizlik İşçilerinin Mahallelere ve İşletmelere Dağılımı

Tarih	1213/1798	Tarih	1213/1798
Mahalleler	ırgat (işçi) Adedi	Mahalleler	ırgat (işçi) Adedi
Acebşir	5	Keçeciler	5
Alaca Mescid	4	Kenisâ-yı Rumiyan	15
Ankara	3	Molla Bektaş	2
Câmi’-i kebir	10	Ovannes	3
Cemaleddin	10	Rüstem Çelebi	5
Cilfek	6	Sabunhâne	5
Çaşnigir	3	Sarıgüllük	5
Dıraz-ı Gebrân	5	Smerkandi	5
Gaybi	10	Seyyid Necmeddin	10
Güzelâşçı	4	Simavon	5
Hacı İbrahim	6	Sufiyûn	8
Hacı İvaz Danişmend	5	Şücaeddin	8
Hacı İvaz Paşa	4	Taşçı Mahmud	8
Halid	5	Taşnerdiban	10
Hoca İbrahim	5	Tatar Hacı	4
İplikpazarı	6	Veled Ayni	3
İsa Fakih	4	Yahudiyân	4
Ka’be Mescidi	10	Yaşmeydan	15
Kaya	18	Za’im	8
Toplam			251
Hamamlar	ırgat (işçi) Adedi	Hamamlar	ırgat (işçi) Adedi
Pervane Hamamı	10	Sultan Hamamı	10
Mustafa Hamamı	10	Tahtakal’a Hamamı	10
Paşa Hamamı	6		
Toplam			46
Ticaret Hanları	ırgat (işçi) Adedi	Ticaret Hanları	ırgat (işçi) Adedi
Abdurrahman Efendi Hanı	8	İhtisâb Hanı	8
Abdüllatif Ağa Hanı	5	Kâbili Ahmed Hanı	3
Alaeddin Hanı	8	Kadı Efendi Hanı	8
Ballı-zâde Hanı	3	Kapan Hanı	8
Çelebi Efendi Hanı	8	Kazanasmaz Hanı	5
Es-Seyyid Ahmed Ağa Hanı	8	Koyuncu-zâde Hanı	6
Es-Seyyid Mehmed Ağa Hanı	8	Mumcu Hacı Hüseyin Hanı, Genç Ağa Gülhânesi	8
Fazlı Ağa-zâde Hanı	8	Müfti-zâde Hanı	8
Fazlı Efendi Hanı	5	Sirkeci Hanı	3
Hacı İsmail Hanı	4	Sulu Han	8
Hacı Maldar Hanı	5	Taş Han	8

³⁷ TŞS 4, s. 264.

³⁸ Beşirli, *age.*, s. 301-303.

Hacı Osman Hanı	10	Uzun Mustafa Hanı	2
Hamza Beşe-zâde Hanı	6	Voyvoda Mehmed Ağa Hanı	13
Hüdayi Efendi Hanı	6		
Toplam			180
Genel toplam			484 [477]

1219/1804 yılına ait ikinci sicil kaydına göre, Meydan Mahallesi'nde bulunan küçük ve büyük köprüden (cısır-i sagır ve cısır-i kebir) Behzat Deresi'ne (Nehr-i Sagır) kadar uzanan ana kanalizasyonun temizlenmesi için 46 mahalle halkı, 26 han, 6 hamam ve 1 çeşme işletmesi tarafından toplam 654 ırgat (işçi) görevlendirilmiştir.³⁹ Mahalle halkı ile işletmeler tarafından sağlanan işçilerin dökümü aşağıda Tablo 2'de verilmiştir. Tablodaki taksimata göre, mahallelerin hissesi 391 ırgat, hamamların hissesi 77 ırgat ve hanların hissesi ise 186 ırgattır. Bu taksimattan ana kanalizasyonun temizliğinden lağımları bağlı olan mahalle ve işletmelerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu tarihte Tokat'ta 79 civarında mahallenin⁴⁰ mevcut olduğu düşünüldüğünde şehirdeki mahallelerin yaklaşık yarısının bu ana kanalizasyondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2. 1804'te Ana Kanalizasyon Temizlik İşçilerinin Mahallelere ve İşletmelere Dağılımı

Tarih	1219/1804	Tarih	1219/1804
Mahalleler	Irgat (işçi) Adedi	Mahalleler	Irgat (işçi) Adedi
Acebşir	6	Kenisâ-i Rumiyan-ı Taşnerdiban	20
Alaca Mescid	5	Kenisâ-i Taşnerdiban	20
Ankara	3	Molla Bektaş	5
Câmi'-i kebir	10	Ovannes	5
Cemaleddin	10	Rüstem Çelebi	5
Cilfek	7	Sabunhâne	5
Çaşnigir	5	Sarıgüllük	5
Debbağhane-i atik	10	Semerkandi	6
Dıraz-ı Gebrân	11	Seyfeddin	10
Dıraz-ı Müslim	11	Seyyid Necmeddin	10
Gaybi	10	Simavon	5
Genç Ağa kârhanesi	10	Sufiyün	8
Güzelaşçı	4	Suiçmez	10
Hacı İbrahim	10	Şücaeddin	9
Hacı İvaz Danişmend	6	Taşçı Mahmud	10
Hacı İvaz Paşa	6	Taşnerdiban	10
Halid	6	Tatar Hacı	5
Hoca İbrahim	5	Terbiye-i kebir	15
İplikpazarı	6	Terbiye-i sagır	15
İsa Fakih	5	Veled Ayni	3
Ka'be Mescidi	10	Yahudiyân	5
Kaya	18	Yaşmeydan	15
Keçeciler	6	Za'im	10
Toplam			391
Hamamlar	Irgat (işçi) Adedi	Hamamlar	Irgat (işçi) Adedi
Mustafa Hamamı	15	Pervane Hamamı	15
Paşa Hamamı	7	Sultan Hamamı	15
Paşa Hanı	10	Tahtakal'a Hamamı	15
Toplam			77
Ticaret Hanları	Irgat (işçi) Adedi	Ticaret Hanları	Irgat (işçi) Adedi

³⁹ TŞS 8, s. 179.

⁴⁰ Beşirli, *age.*, s. 301-303.

Abdurrahman Ağa Hanı	8	Koyuncu-zâde Hanı	8
Ballı-zâde Hanı	10	Mahmud Efendi Hanı	8
Boyahâne	10	Maldar Hanı	5
Demirci-zâde Hanı	6	Müfti Hanı	10
Fazlı Ağa Hanı	6	Sarı Ali Ağa Hanı	4
Hacı Hamza Hanı	10	Sirkeci Hanı	6
Haseki Ahmed Ağa Hanı	10	Sulu Han	15
Haydar-zâde Hanı	10	Taş Han	10
İhtisâb Hanı	10	Voyvoda Ağa Hanı	20
Kazanasmaz Hanı	5	Yağcı-zâde	10
Şeyh Tusî çeşmesi	5		
Toplam			186
Genel toplam			577 [654]

Çok sayıda mahalle ve ticari işletmenin bağlandığı ana karizlerinin (lağım kanalları) temizlenmesi ile alakalı üçüncü kayıt 15 Muharrem 1262/13 Ocak 1846 tarihlidir.⁴¹ Bu kayda göre, toplam 43 mahalle halkı ile 5 hamam, 15 han ve 1 boyahanenin lağımalarının bağlı olduğu ana kanalizasyonun Meydan Mahallesi'nde ihtisap mevkiinden Behzad Suyu'na (Nehr-i sagir) kadar olan kısmı kumla dolduğundan taşarak civardaki evlere zarar verdiği mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen ana kanalizasyon bölümünün yeniden temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından Çörçöp Subaşı ve hamamcı Salih Ağa temizlik işi ile vazifelendirilmiştir. Temizlik için yapılan harcamalar ile giderlerin ilgili mahallelere taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. 1846'da Ana Kanalizasyon Temizliği Giderlerinin Mahallelere Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Amele	1094	3	3282
Lağım içinde çalışan amele	245	5	1225
Taşçı [ustası]	10	6	60
[Taşçı] ameleleri	24	3	72
Tekne, kürek, ağaç, kazma, cerek ve urgan masrafları			113
İki ev içinde biriken gübrenin nakliye masrafı			150
Çörçöp subaşı ile memur ücreti ve istikraz olunan akçenin faizi			300
İmza harcı ve tahsil memuru ücreti			260
Toplam			5462
Mahalle Adı	Kuruş	Mahalle Adı	Kuruş
Acebşir	90,5	Molla Bektaş	26,5
Alacamescid	37,5	Rüstem Çelebi	204
Ankara	28,5	Sabunhâne	48,5
Câmi-i kebir	152,5	Sarıgüllük	108
Cemaleddin	179,5	Semer kand	274,5
Cilfek	43	Seyfeddin	63,5
Çaşnigir	70	Seyyid Necmeddin	150
Danişmend	28	Simavon	16
Dıraz-ı Gebran	41,5	Sufiyun	107,5
Dıraz-ı Müslim	0	Suiçmez	87,5
Gaybi	205	Şucaeddin	92,5
Güzelaşçı	117,5	Taşçı Mehmud	110
Hacı İbrahim	118,5	Taşnerdiban	14
Halid	40	Tatar Hacı	66
Hoca İbrahim	80	Terbiye-i kebir	257

⁴¹ TŞS 58, s. 44/1.

İblikpazarı	11,5	Terbiye-i sagir	176
İçmesi	286	Veled Ayni	24,5
İsa Fakih	117	Yahudiyan	16,5
İvaz Paşa	62	Yaşmeydan	289
Kabemescidi	466,5	Zaim	125
Kaya	159	Zilli Hacı	89,5
Keçeciler	97,5		
Toplam			4777,5
Hamamlar		Hamamlar	
Mustafa Hamamı	42	Sultan Hamamı	48
Paşa Hamamı	21	Tahtakal'a Hamamı	42
Pervane Hamamı	42		
Toplam			195
Hanlar		Hanlar	
Astarcılar Hanı	42	Sarı Ali Ağa Hanı	24
Ballıoğlu Hanı	36	Sirkeci Hanı	30
Boyahâne	24	Sulu Han	42
Fazlıoğlu Hanı	24	Taş Han	24
Genç Ağa Kârhanesi	15	Voyvoda Hanı	48
Haydaroğlu Hanı	24	Yağcıoğlu Hanı	42
Müfti Hanı	36	Yeşil Baba Hanı	15
Paşa Hanı	42	Zileli Hanı	24
Toplam			492
Genel toplam			5462

Tablo 3'teki verilerden ilk olarak ana kanalizasyonun temizliği için sekiz kalemden toplam 5.462 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 1094 normal amele ile 245 lağım içi amele ve işçiyeye ödenen 4.639 kuruşluk ücrettir. Bu gideri, Çörçöp Subaşı ile memur ücreti ve borç faizi (300 kuruş); mahkeme defter imza harcı ve tahsildar ücreti (260 kuruş); lağım taşkınında 2 evde biriken gübrenin nakliye ücreti (150 kuruş) ve tekne, ağaç, kürek, urgan ve sair masraflar (113 kuruş) izlemektedir. İkinci olarak, adı geçen ana kanalizasyonun temizlik giderlerinin lağımları bu ana kanalizasyona akan mahallelere ve ticari işletmelere taksim edildiği görülmektedir. Bu taksimata göre, mahallelerin hissesi 4.777,5 kuruş, hamamların hissesi 195 kuruş ve hanların hissesi ise 492 kuruş olmuştur. Son olarak, bu tarihte Tokat'ta 80 civarında mahallenin⁴² mevcut olduğu düşünüldüğünde şehirdeki mahallelerin yarısından fazlasının bu ana kanalizasyondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ana kanalizasyona bağlı mahalle kanalizasyonlarının zamanla tıkanması ve taşması üzerine temizliği yapılmıştır. Bu hususla alakalı tespit ettiğimiz ilk kayıt 21 Rebiülahir 1262/18 Nisan 1846 tarihlidir.⁴³ Bu kayda göre, Hoca Ahmed Mahallesi'nde bulunan Hatip Hamamı ile mahalle halkının tuvaletlerinin ana kanalizasyona bağlı kanalın içleri çöple dolduğundan Meydan Camii civarında halkın içme sularına karıştığı mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından yapılan keşifte adı geçen mahallede Süleyman Efendi'nin evinden Katolik Kilisesi'ne kadar olan kanal bölümünün temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından Muhzır Osman ve Çörçöp Subaşı Bektaş temizlik işi ile vazifelendirilmiştir. Temizlik için yapılan masrafların ilgili hanelere taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4. 1846'da Hoca Ahmed Mahallesi Kanalizasyon Temizliği Masraflarının Hanelere Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Amele	73	3,5	256
Sepet, urgan, kürek ve sair masrafları			32

⁴² TŞS 47, s. 63.

⁴³ TŞS 58, s. 65/2.

Çörçöp subaşı ile memur ücreti	80
Defter imza harcı	20
Toplam	388
Gider dağılımı	Kuruş
Hatib Hamamı	10
Kanalizasyona bağlı 13 İslâm haneleri (hane başına 7 kuruş)	91
Kanalizasyona bağlı 14 Ermeni milleti haneleri (hane başına 7 kuruş)	98
Kanalizasyona bağlı 4 Rum milleti haneleri (hane başına 7 kuruş)	28
Kanalizasyona bağlı 23 Katolik milleti haneleri (hane başına 7 kuruş)	161
Toplam	388

Tablo 4'teki verilerden ilk olarak Hoca Ahmed Mahallesi'ndeki kanalizasyonun temizliği için dört kalemde toplam 388 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 256 kuruş ile 73 işçiye ödenen ücrettir. Bunu Çörçöp subaşı ile memur ücreti (80 kuruş); sepet, urgan, kürek ve sair masraflar (32 kuruş) ve mahkeme defter imza harcı (20 kuruş) izlemektedir. İkinci olarak, adı geçen mahalle kanalizasyonun temizlik giderlerinin dağılımı bu kanalizasyona akan Hatib Hamamı ve evlerin sahiplerine taksim edildiği görülmektedir. Bu taksimata göre, temizlik gideri olarak hane sahipleri din farkı olmaksızın ev başına 7 kuruş ödeme yapmışlardır.

Mahalle karizlerinin (lağım kanalları) temizlenmesi ile alakalı ikinci kayıt 23 Rebiülahir 1262/20 Nisan 1846 tarihlidir.⁴⁴ Bu kayda göre, Semerkand, Şucaeddin, Danişmend, Çaşnigir ve Simavon Keşiş mahalleleri halkının ana kanalizasyona bağlı lağım kanalları çöp ve taşla dolduğundan taşarak civardaki evlere zarar verdiği mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen mahallelerin Garipler Camii'nden büyük kanalizasyona kadar uzanan kanalizasyon bölümünün temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından Çörçöp Subaşı temizlik işi ile vazifelendirilmiştir. Temizlik için yapılan masrafların ilgili mahallelerdeki hanelere taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 5'te hülasa edilmiştir.

Tablo 5. 1846'da Bazı Mahallelerin Kanalizasyon Temizlik Masraflarının Hanelere Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)	
Amele	65	4	260	
Taşçı ve amele			60	
Gaytan (ip), kürek ve suyolu tamiri masrafı ve sair masraflar			80	
Memur ücreti			26	
Defter imzası harcı			20	
Toplam			446	
Mahalle Adı	İslâm hâne	Re'âyâ hâne	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Semerkand	57	18	2	150
Şucaeddin	17	26	2	86
Danişmend	9	2	2	22
Çaşnigir	22	7	2	58
Simavon Keşiş	14	18	2	64
Simavon Keşiş'de bulunan Rumlar	0	33	2	66
Toplam	119	104		446

Tablo 5'teki verilerden ilk olarak adı geçen mahallelere ait kanalizasyonun temizliği için dört kalemde toplam 446 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 65 amele ile taşçı ustası ve amelesine ödenen 320 kuruşluk ücrettir. Bunu ip, kürek, suyolu tamiri ve sair masraflar (80 kuruş); memur ücreti (26 kuruş) ve mahkeme defteri imza harcı (20 kuruş) izlemektedir. İkinci olarak, adı geçen mahallelerin kanalizasyonun temizlik giderleri dağılımı bu kanalizasyona akan Müslüman ve Gayrimüslim hane sahiplerine taksim edildiği görülmektedir.

⁴⁴ TŞS 58, s. 67/1.

Bu taksime göre, temizlik gideri olarak hane sahipleri din farkı olmaksızın ev başına 2 kuruş ödeme yapmışlardır.

Mahalle karizlerinin temizlenmesi ile alakalı üçüncü kayıt 11 Rebiülahir 1263/29 Mart 1847 tarihidir.⁴⁵ Bu kayda göre, Ardala sokağı altından Dabbağhane'ye ve buradan Behzad Suyu'na (Nehr-i sagir) varıncaya kadar bütün lağımın aktığı kanalizasyon kumla dolup civardaki evlere taşarak zarar verdiği mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen kanalizasyonun tamir ve temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından bu iş Çörçöp Subaşı'na havale edilmiştir. Temizlik için yapılan masrafların ekonomik durumlarına göre ilgili hane reislerine taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 6'da listelenmiştir. Tablodaki verilerden toplam 52 hane reisinin adı geçen kanalizasyonun tamir ve temizliği için toplam 375 kuruş ödediği anlaşılmaktadır.

Tablo 6. 1847'de Ardala Sokağı ve Dabbağhane Kanalizasyonu Temizlik Giderleri Taksimi

İsim	Kuruş	İsim	Kuruş
Keçeci Mehmed Ağa	6	Sünnetçi Mahmud Efendi	5
Terzi Hüseyin Efendi	5	Hacı Osman Efendi	10
Kürt Ali Ağa	5	Kara Hafizzadeler	5
Hacı Hafız Selim Efendi	5	Palaz oğlu Osman	5
Büyük İbrahim oğlu	10	Arif Ağa	3
Erkiletli oğlu Osman Ağa	10	Terzi Süleyman	5
Duhancı Hüseyin Efendi	6	Alican Efendi ve Ayşe Hatun	7
Ekmekeçi Fadik	7,5	Çalık Halil	5
Kasap Ömer ağa	10	Çelebi zâde Hasan Efendi	8
Kirli Hafız oğlu Hacı Mehmed Ağa	10	Terzi Mehmed	3
Çubukçu Mehmed Ağa	5	Ömer Efendi damadı Hüseyin Efendi	5
Aynacıoğlu Hacı Hüseyin	5	Sıçan oğlu Halil Ağa	3,5
Tuzcu Selim Ağa	7,5	Hacı Ali Kadı Efendi	6
Sıbgatullah Efendi	5	Hacı Hurşid Ağa	7,5
Sivaslı Hasan Efendi	10	Ağa'nın Hacı Salih Efendi	5,5
Mürsel Ağa'nın oğlu	10	Taşçı İbrahim Ağa	5
Tarakçızâde mahdumu	5	Nalband Hafız damadı Ahmed	7,5
Neciblioğlu Hallac Hasan	6	Selim Ağa'nın oğlu Abdullah Efendi	7,5
Mütevelli Derviş Ağa	6	Tirkici oğlu Hacı Hasan Ağa	7,5
Kal'alıların Hüseyin Efendi	7,5	Biraderi Halil	7,5
Dikici Hacı Kerim	5	Kâtip hacı Salih Efendi	7,5
Selim Ağa'nın oğlu Salih	7,5	Başçukadar zâde el-Hac Mehmed Efendi	7,5
Terzi Ağacık oğulları	15	Hacı Hasan Kadı Efendi	7
Manav Kula?	5	Kadayıfçı Osman Ağa ve Yüncü Hacı Osman ve Kadı oğlu kayını Bekir	10
Dikici Hüseyin	7,5	Ali Paşa hamâmı	20
Manav Hacı Ömer	5	Bozoklu oğlu Hacı Süleyman ve eniştesi Hacı Bekir ve İzmirli	12,5
Toplam			375

⁴⁵ TŞS 58, s. 309/2.

Mahalle karizlerinin (lağım kanalları) temizlenmesi ile alakalı bir diğer kayıt 25 Şevval 1272/29 Haziran 1856 tarihlidir.⁴⁶ Bu kayda göre, Horozoğlu Vakfı'na ait iki han ile diğer 2 han, 6 ev ve 1 dükkâna ait olup Meydan Mahallesi'nden geçen kanalizasyonun zamanla içi taşla dolup yollara taşmasıyla gelip gidenlere zararı olduğu ahali tarafından mahkemeye haber verilmiştir. Mahkemenin izniyle kâtip Abdullah Efendi, Tokat kazası müdürü Alim Bey tarafından görevlendirilen zaptiye neferi Koca Ağa, Horozoğlu hanlarının müstecirleri ve ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen kanalizasyonun Horozoğlu hanlarından Dilkioğlu Hacı Mehmed Ağa'nın evi önündeki ana karize kadar temizlenmesi gerektiği tespit edilmiştir. Daha sonra yapılacak temizleme çalışması için toplam 1.051 kuruş 30 para masraf olacağı hesap edilmiştir. Bu paranın ekonomik durumlarına göre ilgili han ve hane sahiplerine taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 7'de hülasa edilmiştir.

Tablo 7. 1856'da Meydan'da Bazı Han ve Evlerin Kanalizasyonu Temizlik Giderleri Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam	
			Kuruş	Para
Amele	128	7	896	0
Taşçı ustası ve amelesi	2	0	15	0
Çahkân (kuyucu) ücreti	14	0	100	0
Kapakları ...hatab			4	
Kürek (9 adet)			11	10
Defter imzası harcı			25	20
Yekûn			1051	30
Gider dağılımı			Kuruş	Para
2 adet Horozoğlu hanlarının hissesi			811	30
Peynircioğlu Hacı Ahmed Efendi'nin Hanı			20	0
Kesdur İbrahim'in Hanı			45	0
Kasımzâde Ahmed Ağa menzili			20	0
Kamil Efendi menzili			30	0
Çil Salih Efendi menzili			20	0
Laz Memişoğlu Süleyman menzili			25	0
Tiryaki zevcesi Zahide Hatun menzili			20	0
Kasımzâde Alişan Ağa menzili (2 bâb)			20	0
Hasan Kavvas'ın kasap dükkânı			25	0
Çil Salih'in yeğeni menzili			15	0
Toplam			1051	30

Tablo 7'deki verilerden evvela bazı hanlar ve evlerin Meydan Mahallesi'nden geçen kanalizasyonunun temizliği için altı kaleimde toplam 1.051 kuruş 30 para harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 128 amele, 2 taşçı ve amelesi ve 14 kuyucuya (çahkân) ödenen 1.011 kuruşluk ücrettir. Geriye kalan 40 kuruş 30 para kürek, odun ve mahkeme defteri imza harcı (20 kuruş) için ödenmiştir. İkinci olarak, adı geçen kanalizasyonun temizlik giderleri lağımları bu kanalizasyona akan han, dükkân ve hane sahiplerine taksim edildiği görülmektedir. Bu taksime göre, temizlik giderlerinin büyük bir kısmı (811 kuruş 30 para) 2 Horozoğlu Vakfı hanı sahipleri tarafından karşılanmıştır.

Tokat'ta bazı mahallelerde karizlerin temizliğini yapmak amacıyla kariz vakıfları tesis edilmiştir. Hurufat defterleri kayıtlarından Mihmadhacib-i Zimmi Mahallesi'nde bir kariz vakfının olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıfla alakalı iki atama kaydı tespit edilmiştir. İlk kayda göre, Mihmadhacib-i Zimmi Mahallesi'nde kâriz vakfının mütevellisi olmadığından tevliyet görevine hasbî (ücretsiz) olarak Rebiülevvel 1139/Ekim 1726 tarihli beratla el-Hac İsa Halife getirilmiştir.⁴⁷ Diğer kayda göre, Mihmadhacib-i Zimmi Mahallesi'nde bina olunan kâriz vakfının günlük 2 akçe ile tevliyetine mutasarrıf olan Emin bin el-Hac Ahmed'in erkek evlat bırakmadan

⁴⁶ TŞS 65, s. 157/1.

⁴⁷ VGMA. HD. No. 1143, s. 318.

ölmesiyle yerine Naib Şeyh el-Hac Ahmed Necib arzıyla Cemaziyelahir 1241/Ocak 1826 tarihli beratla Mehmed bin el-Hac Mustafa tayin edilmiştir.⁴⁸

Sonuç

Şehirlerde fiziki çevrenin korunması, sağlıklı bir çevre ortamının oluşturulması için oldukça önemlidir. Tarih öncesi devirlerden itibaren yerleşim yerlerinin temiz tutulması için caba gösterilmeye başlanmıştır. Bilhassa nüfusu artan şehirlerde tuvaletlerin bağlı olduğu kanalizasyon şebekeleri tesis edilmiştir. Bilinen ilk kanalizasyon sistemleri Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Anadolu'da yaşamış toplumlarda ortaya çıkmıştır.

Türklerde de çevre temizliği anlayışı mevcuttur. Selçuklular inşa ettikleri cami, medrese ve kervansaray gibi binalarda temiz ve kirli su kanalları bulunan tuvaletleri halkın hizmetine sunmuşlardır. Osmanlılar da toplumunda çevre bilinci oluşturma ve çevre temizliği konularında önemli idari ve yasal adımlar atmışlardır.

Osmanlı şehirlerinde 19. asrın ikinci yarısında belediye teşkilatları kurulana kadar, özelde temizlik işleri genelde belediye hizmetleri *kaza idareleri* tarafından yürütülmüştür. Kaza idaresinin başında bulunan kadı, tayin edildiği kaza bölgesinde yargı, kolluk işleri, mali işler, belediye hizmetleri ve şehir yönetiminden sorumludur. Kadı, şehirde çevre ve kanalizasyon temizliği işlerini yürütmek üzere bir Çöplük Subaşısı tayin etmektedir. 1539 yılı *Çevre Temizliği Nizamnamesi*'ne göre, Çöplük Subaşısı, sokaklar, caddeler, meydanlar, kabristanlar ve sair yerlerde çöplerin toplatılarak boş yerlere döktürülmesi, çöp yolu üzerinde tuvalet yaptırılmaması, arabacı hayvanlarının (at ve öküz) çevreyi kirletmesinin engellenmesi ve temizlik kurallarını ihlal edenlerin cezalandırılmasından sorumlu tutulmuştur. Ayrıca kanalizasyonların yılda iki kez düzenli olarak temizlenmesi de Çöplük Subaşısı'nın görevleri arasındadır.

Evlıya Çelebi'nin aktardığı üzere, 17. yüzyılda İstanbul'un meydanları Çöplük Subaşısı nezaretinde acemi oğlanları tarafından temizlenirdi. Sokakların temizliği ise yine Çöplük Subaşısı emrinde çalışan arayıcı esnafınca ifa edilirdi. Padişah sarayları ve etrafının temizliği *mezbelekeşin* adı verilen kimseler tarafından yapılırdı. Vakıf kurumlarına ait binaların temizliği için ferraş adı verilen hususi temizlik görevleri bulunmaktaydı.

1719 tarihinden itibaren ücretleri dükkân ve ev sahipleri tarafından verilmek üzere şehir ve kasabalarda *ferraş-ı mezbele* (süpürücüler) istihdam edilmeye başlandı. Süpürücüler Çöplük Şubaşısı'nın denetimi altında bulunuyorlardı. Halk evleri ve dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya ücretle adam tutup attırmaya mecburdu. Çöpçüler sadece sokak ve meydanlarda biriken çöpleri toplarlardı.

Çöplük Subaşılığı, 1827 yılında kaldırılarak görevleri İhtisap Nezareti'ne devredildi. Tanzimat döneminde ise temizlik işleri belediye hizmetleri kapsamına alınarak ilk belediye teşkilatı *Şehremaneti* adıyla İstanbul'da kuruldu. Ancak bu kurumun şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması üzerine İstanbul on dört belediye bölgesine ayrıldı. İlk olarak 28 Aralık 1857'de Beyoğlu ve Galata bölgeleri için Altıncı Daire-i Belediyesi teşkil edildi. Bu belediye dairesinin hazırladığı Zokaklara (Sokak) Dair Nizamnameye ile temizlik işleri, sokakların süpürülmesi ve çöplerin taşınması açık eksiltme yoluyla müteahhitlere verilmeye başlandı. Bu nizamname İstanbul ve taşrada daha sonra kurulan belediyelere örnek teşkil etti.

Tokat Şer'iyeye Sicillerine yansıyan kayıtlara göre, Osmanlı döneminde Tokat'ta çevre, kanalizasyon ve vakıf binaların temizliğine dikkat edilirdi. Belirli aralıklarla mahallelerde çevre temizliği yapılır, çevreyi kirleten tuvalet sızıntılarının önlenmesi için gerekli tedbirler alınır. Kadının emrinde olan Çöplük Subaşısı, ücretlerini ev sahiplerinin ve ticari işletmelerin ödediği çok sayıda amele ile çevre ve kanalizasyon temizlik işlerini yürütmekteydi. Vakıf binaların temizliğinden ücretli temizlikçiler (ferraş veya karyum) sorumlu idi.

Sicil kayıtlarından Tokat şehrinde atık suların ve tuvalet lağımalarının bağlı olduğu her mahallenin kanalizasyonu olduğu ve mahalle kanalizasyonlarını Behzat Suyu'na (Nehr-i Sagir) bağlayan bir ana kanalizasyonun (kârîz-i kebîr) bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu karizlerin

⁴⁸ VGMA. HD. No. 542, s. 145.

ne zaman yapıldığı ve hangi zanaat erbabı tarafından inşa edildiğine dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Mevcut sicil kayıtlarından Çöplük Subaşı nezarinde şehirdeki ana ve tali kanalizasyonların yaz ve kış olmak üzere yılda iki kez, tıkanması halinde ise ivedilikle temizlendiği tespit edilmiştir.

Kanalizasyon temizliği için yapılan harcamalar içinde Çöplük Subaşı'na ücret de yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle çöplük subaşlarının düzenli maaşlarının olmadığı, yürüttükleri temizlik işlerinden aldıkları ücretlerle geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Yine temizlik giderleri için en büyük payı ameleler, taşçılar ve çahkanlara (kuyucular) ödenen paralar oluşturmaktadır. Bu görevlilerin, kanalizasyon tamiri ve temizliği çalışmalarında kazma, kürek, ahşap malzeme ve ip gibi araç ve gereçleri kullandıkları tespit edilmiştir. Son olarak, Tokat'ta bazı mahallelerde karizlerin temizliğini yapmak üzere kariz vakıfları kurulduğu tespit edilmiştir

Kaynakça

A- Tokat Şer'iyeye Sicilleri (TŞS)

TŞS 4, s. 264; TŞS 8, s. 179; TŞS 10, s. 4/8; TŞS 10, s. 115; TŞS 11, s. 4; TŞS 12, s. 143/3; TŞS 12, 147/3; TŞS 16, s. 156; TŞS 20, s. 2; TŞS 24, s. 119; TŞS 47, s. 63; TŞS 58, s. 44/1; TŞS 58, s. 65/2; TŞS 58, s. 67/1; TŞS 58, s. 309/2; TŞS 65, 157/1; TŞS 68, s. 103/2; TŞS 70, 147/2; TŞS 119, 4/1.

B- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA. HD. No. 1143, s. 318; VGMA. HD. No. 542, s. 145.

C- Eserler (Kitap ve Makaleler)

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, C. 6/1, İstanbul 1993.
- AKYÜZ, Abdurrahman ve diğerleri, *Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Tokat 2010.
- BEŞİRLİ, Mehmet, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Tokat 2005.
- ERDEM, Sargon, "Abdesthane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 70-72.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C. I-VI, İstanbul 1995.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, I. Kitap, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- GEDİKLİ, Fethi, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. X., Ankara 2002, s. 611-615.
- HEYET, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2005.
- KAŞIKÇI, Osman, "İslam ve Osmanlı Çevre Hukukuna Giriş", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ocak 1995, s. 235-252.
- MACİT, Yunus, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 1096-1113.
- MAMAK, Mehmet, *Osmanlı'da Çevre ve Sokak Temizliği*, İstaç Yayınları, İstanbul 2001.
- "Lağım Temizlenecek", *Yeni Tokat Dergisi*, S. 23, 1 Ağustos 1934, s. 13
- ORHONLU, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 979-1003.
- ORTAYLI, İlber, "Belediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 398.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1994.
- ÖZDEMİR, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.X, s. 598-610.
- ÖZDEMİR, Rıfat, "Tokat Esnaf Teşkilatı (1771-1840)", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 397-424.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. I, İstanbul 1983.
- PUL, Ayşe, "Osmanlı sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, Temmuz 2008, s. 211-238
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (II) Zokaklara Dair Nizamname", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 1, Ocak 1996, s. 59-70.
- ŞEKER, Mehmet, "Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri", *Ekoloji Çevre Dergisi*, Yıl:1, S.4,1992, s. 26-30.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

TAMGÖRGÜ, Ahmet Bulut, *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Bir Sorunsal Olarak Çöp*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2020.

YAVAŞ, Alptekin, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet Mekânlarına Dair Bazı Notlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 25, 2009, s. 215-241.

YERLİKAYA, İlhan, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C. 6, Ankara 1999, s. 130-144.

D- İnternet siteleri

POLATLI, Ahmet, "Çevre Nedir", <https://www.makaleler.com/cevre-nedir>. (20.01.2023).

https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/Dokumanlar/23.12.2013%2014_27_13_kanalDesarj.pdf. (20.01.2023).

<https://www.trthaber.com/haber/guncel/sik-disini-helasi-muze-oldu-646647.html>. (20.01.2023).

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

417

15 / 3

Summary

All existing living spaces in settlements constitute the physical environment. A healthy life for all living things is possible with a clean environment. A clean environment in settlements such as villages, towns and cities depends on keeping all common spaces clean and having sewer networks for all wastewater. Efforts have been made to keep the settlements clean since prehistoric times. With the emergence of cities as a result of the increase in population, city administrators started to establish units responsible for cleaning works and sewer systems. The first known sewer systems emerged in societies that lived in Mesopotamia, Egypt, India and Anatolia.

Turks also have an understanding of environmental cleanliness. Seljuks offered toilets with clean and dirty water channels in buildings such as mosques, madrasahs and caravanserais that they built. The Ottomans also took important administrative and legal steps in raising environmental awareness in the society and environmental cleaning, and they built sewerage networks for toilets and sewers in settlements.

In Ottoman cities, until the establishment of municipal organizations in the second half of the 19th century, the cleaning works in particular and the municipal services in general were generally carried out by district administrations. The kadi, who is the head of the district administration, is responsible for the judiciary, law enforcement, financial affairs, municipal services and city administration in the district to which he is appointed. The Kadi appoints a Garbage Subsidiary (Çöplük Subaşı) to carry out the environmental and sewer cleaning works in the city. According to the Environmental Cleaning Regulation of 1539, Garbage Subaşı was held responsible for collecting and dumping garbage in streets, avenues, squares, graveyards and other places, preventing animals from polluting the environment, and punishing those who violate the cleaning rules. In addition, the regular cleaning of the sewers twice a year is among the duties of the Garbage Subaşı. There were special cleaning duties called cleaner (ferraş) for the cleaning of the buildings belonging to foundation institutions.

As of 1719, sweepers (ferraş-ı mezbele) began to be employed in cities and towns, to be paid by the shopkeepers and house owners. The Sweepers were under the control of the Garbage Subaşı. The people were obliged to clean the front of their houses and shops and to remove the accumulated garbage or to hire a man for a fee. Scavengers would only collect the garbage accumulated in the streets and squares.

The Garbage Officer's Office was abolished in 1827 and its duties were transferred to the Specialization Ministry (İhtisap Nezareti). In the Tanzimat period, cleaning works were included in the scope of municipal services, and the first municipal organization was established in Istanbul under the name of Şehremaneti. In 1857, the Sixth Municipality Department was established for the Beyoğlu and Galata regions. With the Regulation on the Streets prepared by this municipal office, cleaning works, sweeping the streets and transporting the garbage started to be given to the contractors by auction. This regulation set an example for the municipalities established later in Istanbul and the provinces regarding cleaning services.

In Tokat, one of the ancient cities in Anatolia, importance was also given to environmental cleanliness. It is understood from the court registers records that there is a sewerage in every neighborhood in the city to which wastewater and toilet sewers are connected, and that there is a main sewer (kariz-i kebîr) connecting the sewerage of the neighborhood to Behzat Suyu (Nehr-i Sagir). However, there is no record of when these sewerages were made and by which craftsman they were built. From the existing registry records, it has been determined that the main and secondary sewers in the city are cleaned twice a year in summer and winter, and in case of clogged, promptly under the supervision of Garbage Subaşı. The wages of the cleaning workers were collected from the owners of households and businesses or from sewer (kariz) foundations.

Among the expenses for sewer cleaning, there is also a fee for the Garbage Subasi. Based on this information, it is understood that the garbage collectors do not have a regular salary, and they earn their living with the wages they receive from the cleaning works they carry out. Again, the biggest share of the cleaning expenses is the money paid to the workers, stone masons and jewelers (çahkanlar). It has been determined that these officials used tools and equipment such as pickaxes, shovels, wooden materials and ropes in sewer repair and cleaning works. Finally, it has been determined that sewer foundations have been established in some neighborhoods in Tokat to clean the sewers.

In this article, the cleaning of the environment and the sewerage network in Tokat before the establishment of the municipality organization was examined with the help of Tokat Court Registers and examination works. The aim of the study is to contribute to the environmental cleaning culture studies of Tokat in particular and of the Ottoman Empire in general.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

TRİBOLOS KULLANIMI BAĞLAMINDA NİSİBİS MUHAREBESİ

Battle of Nisibis in the Context of Using Tribulus

Doç. Dr. Olcay Turan

Kırklareli Üniversitesi

olcayturan@yahoo.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.02.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.05.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1252048

Atıf – Citation:

Olçay Turan, "Tribolos Kullanımı Bağlamında Nisibis Muharebesi", *History Studies*, 15/3, August 2023, s. 419-435.

International Journal of History Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

We Use Plagiarism Detection

Crossref

OPEN ACCESS

TRİBOLOS KULLANIMI BAĞLAMINDA NİSİBİS MUHAREBESİ

Battle of Nisibis in the Context of Using Tribulus

Olcay Turan*

Öz

Savaş mefhumu insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çağlar boyunca hasım taraflar mücadeleden galip ayrılmak gayesiyle yeni silahlar geliştirmişler ya da var olan silah sistemlerini iyileştirmişlerdir. Özellikle süvarinin savaş alanlarında etkin bir güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte adı geçen sınıfın etkisini azaltmak amacıyla pek çok silah sistemi geliştirilmiştir. Bu bağlamda tarihte kullanılan ilk mayın olma özelliğine sahip olan tribolos ortaya çıkmıştır. Üretimi ve kullanımı oldukça kolay olan tribolos, temelde dört sivri uçtan oluşan ve yere atıldığında her zaman bir ucunun yukarıya baktığı tehlikeli bir silahtır. Adı geçen silah eskiçağ tarihi boyunca pek çok önemli muharebede kullanılmıştır. Tribolos, MS 217 tarihinde meydana gelen Nisibis Savaşı esnasında da Macrinus önderliğindeki Romalılar tarafından Parth süvarisinin etkisini azaltmak bağlamında başarıyla kullanılmıştır. Muharebe öncesinde Romalılar yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak Parthlar ile kıyaslandığında oldukça müşkül bir konumdaydılar. Özellikle Romalılar, Parth süvarisinin etkin bir şekilde harekât icra edebilmesine olanak sağlayacak bir bölgede savaşı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bununla beraber Romalılar savaşın en kritik anında Parth ağır süvarisinin harekâtını engellemek için triboloslardan istifade etmişlerdir. Tribolosların sağladığı katkı neticesinde Romalılar Parthların ilk hücumunu başarıyla savuşturmuştur. Savaşın uzaması neticesinde başarı umutları ortadan kalkan Parthlar, Romalılar ile barış yapmak zorunda kalmışlardır.

Anahtar kelimeler: Tribolos, Nisibis, Roma, Parth

Abstract

The concept of war is an integral part of human history. Throughout the ages, competitors have developed new weapons or improved existing weapon systems in order to emerge victorious from the struggle. Especially with the emergence of the cavalry as an effective power on the battlefields, many weapon systems have been developed in order to reduce the influence of the aforementioned class. In this context, tribulus, which is the first mine used in history, has emerged. Tribulus, which is very easy to manufacture and use, is a dangerous weapon that basically consists of four pointed ends and one end always points upwards when thrown to the ground. The aforementioned weapon has been used in many important battles throughout ancient history. Tribulus was also successfully used by the Romans under Macrinus during the Battle of Nisibis in 217 AD to reduce the influence of the Parthian cavalry. Before the battle, the Romans were in a very difficult position compared to the Parthians in connection with the developments. In particular, the Romans had to accept the war in a region that would allow the Parthian cavalry to operate effectively. However, the Romans used tribulus to prevent the Parthian heavy cavalry from operating at the most critical moment of the battle. As a result of the contribution of the tribulus, the Romans successfully repelled the first attack of the Parthians. The Parthians, whose hopes of success disappeared as a result of the prolongation of the war, had to make peace with the Romans.

Keywords: Tribulus, Nisibis, Rome, Parth

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kırklareli/ TÜRKİYE, olcayturan@yahoo.com ORCID: 0000-0002-8093-9143.

Giriş

Eskiçağ tarihi boyunca meydana gelen savaşlarda *tribolos* kullanımı ve bu bağlamda Nisibis (Nusaybin) muharebesini tahlil etmeden önce savaş ve silah kavramları hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Zira söz konusu kavramlar sıklıkla kullanılmaktaysa da ihtiva ettiği anlam çoğunlukla görmezden gelinmiş ve dolayısıyla görüş ayrılıklarının yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Thomas Hobbes, *Leviathan* adlı eserinde tarih boyunca meydana gelen çatışmaların nedenlerini şu şekilde izah etmiştir:

“...iki kişi aynı anda sahip olamayacakları bir şeyi arzu ederse, birbirlerine düşman olurlar ve esas olarak varlığını korumak ve bazen de sadece zevk almak olan amaçları uğruna, birbirlerini yok etmeye veya egemenlik altına almaya çalışırlar¹”.

Savaşın tanımı konusunda günümüze kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır². Bununla beraber özellikle Erken Modern Çağ sonlarına doğru teknolojiye yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak orduların silah envanterleri ve kullandıkları taktikler değişim ve dönüşüm geçirmiş olup, söz konusu durumla ilintili olarak savaşın tanımı da farklılaşmıştır³. Katıksız bir şiddet eylemi olmasına karşın, tarih boyunca meydana gelen her çatışma savaş kapsamı içerisinde değerlendirilmemektedir. Kişiler veya toplumlar arasında vuku bulan şiddet eylemleri savaş olarak yorumlanmamalıdır. Bir çatışmanın savaş olarak değerlendirilebilmesi için devletlerarasında gerçekleşmesi gerekir ki böylelikle şiddet meşruluk kazanmak suretiyle legal bir düzlem üzerine oturabilir. Bu vesileyle savaş, sıradan bir cürüm olmaktan çıkarak hasımların çeşitli manalar attettikleri bazı hallerde ruhani tarafı ağırlık kazanan siyasi bir fiile dönüşür⁴.

Tarihsel süreç içerisinde siyasi yapılar, politik hedeflere ulaşmak gayesiyle savaşı bir araç olarak kullanmışlar ve mücadelelerden galip olarak ayrılmak maksadıyla sahip oldukları tüm imkân ve olanakları bu amaç doğrultusunda vakfetmişlerdir. Savaşın ayrılmaz bir parçası olan silah, temelde herhangi bir mesafeden canlı varlıkları öldürebilen, yaralayan veya tesirsiz hale getiren; cansız varlıkları ise parçalayıp yok eden vasıtaların umumi ismidir⁵. Her ne kadar silah kelimesi yıkımla eş anlamlı olsa da silahlar, barışı korumaya ve teknolojik gelişmelere de zemin hazırlamışlardır. Silahlar temelde hasım tarafı caydırmak, meşru müdafaa, saldırı ve rakipleri korkutmak gayeleriyle kullanılmıştır⁶. Silahların tarihsel gelişimi dikkate alındığında yeni ortaya çıkan bir silahın etkisini azaltmak ya da tamamen ortadan kaldırmak gayesiyle hasım taraflar çeşitli tedbirler almak zorunda kalmış ve netice de silahlanma yarışı ortaya çıkmıştır⁷. Konu bu bağlamda değerlendirildiğinde özellikle süvarilerin savaş alanlarında kullanılmaya başlaması neticesinde elde edilen hareket kabiliyeti ve temas esnasında süvarinin sahip olduğu etki gücünü azaltmak amacıyla çeşitli silahlardan istifade edilmiştir. Ur Standardı ve Lağas

¹ T. Hobbes, *Leviathan*, çev., S. Lim, YKY, İstanbul, 1992, s. 93.

² Sun Tzu, savaşı her hangi bir siyasi yapı için hayati öneme haiz bir hadise olarak görmektedir. Bkz. Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev., A. Demir, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42. Platon ise esrinde savaşın kişilerin ya da toplumların sonsuz mal edinme ihtirasının bir tezahürü olduğunu iddia etmiştir. Pl. Pol. 373vd. Romalı devlet adamı ve hatip Cicero, savaşı anlaşmazlıkların güç kullanılarak çözümlenmesi olduğunu ileri sürmüştür. Cic. Off. I. 34. Montesquieu ve Rousseau ise savaşın temelde herhangi bir politik yapının bizzatlı varlığına yönelik tehditler nedeniyle meydana gelen mecburi bir eylem olduğunu ifade etmişlerdir. Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev., Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 154; J. J. Rousseau, *Toplumsal Sözleşme*, çev., Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9-10.

³ Jomini, savaşın gerçek bir bilim olmadığını hakikatte trajik bir dram olduğunu belirtir. A. H. Jomini, *Savaş Sanatı'nın Ana Hatları*, çev., T. Büyükonat, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 355. Clausewitz, savaşı tanımlarken siyasetin farklı vasıtalarla tatbiki olarak tanımlamıştır. C. Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev., F. Çeliker, Özne Yayınları, İstanbul, 1999, s. 19-37.

⁴ J. B. Bartholomees, “Continuity and Change in War”, *US Army War Collage Guide to National Security Issues: Theory of War and Strategy*, ed., J. B. Bartholomees, US Army War Collage, 2012, s. 79-80.

⁵ Muhittin Kaya, *Silah Bilgisi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 1986, s.7.

⁶ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 383.

⁷ Micheal D. Intriligator and Dagobert T. Brito. “Arms Race”, *Defence and Peace Economics*, 11, 2000, s. 46.

Akbabalar Anıtı vasıtasıyla Sümerlilerin savaş alanında binek hayvanlardan istifade eden ilk toplum olduğu görülmektedir⁸. Atın evcilleştirilmesi sonrasında özellikle Bronz Çağı'nda savaş arabaları, Ön Asya'da ordular tarafından kuvvet çarpanı olarak kullanılmış ve çoğu durumda çatışmaların gidişatını doğrudan etkilemiştir⁹. Bununla beraber savaş arabaları sahip oldukları bir takım özellikleri dolayısıyla kullanımında bazı kısıtlamalar söz konusuydu ki bu durumu bertaraf etmek için ilk olarak II. Asurnasirpal ve II. Sargon'un egemenlikleri esnasında Asurlular, savaşçıları arabalardan indirip atların sırtına bindirmek suretiyle modern anlamda süvari sınıfının temelini atmışlardır¹⁰. Takip eden sürede süvari sınıfı tekâmülü için gereken teknolojik gelişmelere de sahip olmak suretiyle savaş alanlarının temel sınıflarından biri olmuşsa da Eskiçağ özelinde değerlendirildiğinde siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel sebeplerle Batı'dan ziyade Doğu Dünyası'nda yaygın olarak kullanılmıştır¹¹.

Roma ve Parthlar arasında meydana gelen çatışmalar analiz edildiğinde Parthların selefleri olan Asur ve Persler gibi süvari temelli bir orduya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu duruma tezat olarak Hellen ve Roma dünyasında ise piyade sınıfı, orduların bel kemiğini oluşturmuştur. Bu sebeple Romalılar hasmın sahip olduğu askeri gücü azaltmak ya da tamamen etkisiz hale getirmek için yeni taktikler ve silahlar kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda Romalılar, Parthların üstün süvari kuvvetini durdurmak gayesiyle *tribolos*lardan istifade etmiştir. Her ne kadar Nisibis'de yaşanan çatışma öncesinde *tribolosun* kullanıldığına dair tarihsel kayıtlar olsa da bahis mevzu olan muharebenin gidişatına doğrudan etki etmesinden ötürü Nisibis Savaşı ele alınmıştır. Bahsi geçen nedenden ötürü söz konusu çalışmada Roma ve Parthlar arasında vuku bulan Nisibis Savaşı özelinde *tribolos* kullanımının mücadelenin gidişatına ne oranda etki ettiği analiz edilmeye çalışılacaktır.

1. Nisibis Muharebesi Öncesi *Tribolos* Kullanımı

Savaş alanlarına ek olarak askeri yerleşkelerde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde *tribolosa* ait çok sayıda örnek ortaya çıkartılmıştır¹². Söz konusu örnekler dikkate alındığında adı geçen silahın ortalama 23 gr ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. *Tribolosun* uçlarının uzunlukları birbirlerine oldukça yakın olup, binek hayvanlarının toynaklarına saplanan kısmın çıkarılmasını zorlaştırmak için ok başı şeklinde imal edilmiştir¹³. Özellikle süvariler ve bazı durumlarda piyadeler açısından ciddi bir tehdit olan *tribolos* temelde dört sivri uçtan oluşan ve yere atıldığında her zaman bir ucunun yukarıya baktığı tehlikeli bir silahtır. Antik dönemden itibaren ilkel bir kara mayını olarak nitelendirilebilecek olan *tribolos*, atların toynaklarını delmek suretiyle süvarileri yere düşürmek ve düşman saflarında kargaşa yaratmak gayesiyle istifade edilmiştir ki bu vasıta ile *tribolosun* varlığından haberi olan hasım taraf büyük kayıplara uğrayabilir hatta savaşı bile kaybedebilirdi¹⁴. Kentlerin ve tahkimatlarına

⁸ Mattia Raccidi, "Wagons and Carts in the 3rd Millennium BC Syrian Jazirah: A Study Through the Documentation", *Chasing Chariots*, ed., Andre J. Weldmeijer and Salima Ikram, Sidestone Press, Leiden, 2013, s. 184.

⁹ Dan Howard, *Bronze Age Military Equipment*, Pen and Sword Books, South Yorkshire, 2011, s. 21-51.

¹⁰ Richard A. Gabriel, *The Great Armies of Antiquity*, Greenwood Publishing Group, Westport, 2002, s. 130.

¹¹ Peter Hunt, "Military Forces", *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed., Philip Sabin, Hans Van Wees and Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 117-119. Nicholas Sekunda, "Military Forces: Land Forces", *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed., Philip Sabin, Hans Van Wees and Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 344-347, 352-354. Philip Sabin, "Land Battles", *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed., Philip Sabin, Hans Van Wees and Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 422-425.

¹² Caerleon'da MS III. yüzyıla tarihlendirilen çok sayıda örnek ortaya çıkartılmıştır. George C. Boon, *Isca, the Roman Legionary Fortress at Caerleon*, National Museum of Wales Press, 1972, s. 6. P. Southern and K. R. Dixon, *The Late Roman Army*, Routledge, New York, 2000, s. 166.

¹³ Gürcistan Ulusal Müzesinde sergilenmekte olan bir *tribolos* örneğinde uçların sırasıyla; 4. 6, 4. 8, 4. 9 ve 4. 3 cm olduğu görülmektedir. MÖ V. yüzyılda Kırım'da ortaya çıkartılan ve günümüzde British Museum'da sergilenen kemikten yapılmış *tribolos* örneklerinin ise 10-20 cm uzunluğa sahip olduğu görülmektedir. Charles Ffoulkes, "Pallisadoes and Other Defences", *Journal of Society for Army Historical Research*, 1940, 19(73), s. 3.

¹⁴ Ivane Javakhishvili and Mamuka Tsurtsumia, "ΤΡΙΒΟΛΟΣ: Byzantine Landmine", *Byzantion*, 82, 2012, s. 416.

savunulmasında da *tribolos*lardan istifade edilmiştir¹⁵. Çağdaşı olan diğer silahlar ile kıyaslandığında üretimi, nakliyesi ve kullanımı oldukça kolay olan *tribolos*un kullanımı hakkında antik dönem yazarları bir takım bilgiler aktarmışlardır.

MS II. yüzyılda yaşamış olan Polyainos, *tribolos*ların ilk olarak Peloponnesos Savaşı esnasında kullanıldığı bilgisini aktarmıştır. MÖ 415-413 yılları arasında meydana gelen Sicilya Seferi sırasında Atinalı komutan Nikias, adanın en güçlü *polis*i olan Syrakousai'a karşı adı geçen silahtan istifade etmiştir. Polyainos'un aktarımına göre Atinalılar, Olympia'da kamp kurdukları esnada Nikias adamlarına gece kampın önünde bulunan düz zemine *tribolos*ların döşenmesini emretmiştir. Ertesi gün Syrakousai komutanı Ekphantos, süvari birliği ile saldırıya geçmişse de atların toynaklarına *tribolos*ların saplanması üzerine Syrakousailılar bozguna uğramıştır. Nikias, Atinalı *peltastes*lerin kendi silahlarından etkilenmesini önlemek için onlara sert tabanlı ayakkabılar vermişti. Neticede *tribolos*lardan etkilenmeyen Atinalı *peltastes*ler geri çekilmeyi başaramayan çok sayıda Syrakousai süvarisini öldürmüşlerdir¹⁶.

MÖ 331 yılında III. Dareios komutasındaki Pers ordusu ile Büyük İskender'in idaresindeki Makedonia kuvvetleri Gaugamela'da karşı karşıya gelmişlerdir. Gaugamela Savaşı hakkında bilgi veren kaynaklardan Polyainos ve Quintus Curtius Rufus, mücadele esnasında Perslerin Makedonia süvarisini durdurmak ve mümkünse etkisiz hale getirmek için *tribolos* kullandıklarını belirtmiştir. Konu ile ilgili olarak Polyainos, savaş öncesinde III. Dareios'un iki ordu arasında kalan insansız bölgeye *tribolos*lar yerleştirdiği bilgisini aktarmaktadır. Büyük İskender'in III. Dareios'un eylemi hakkında bilgi sahibi olması sonrasında verdiği emir doğrultusunda ordusunun sağ kanadını ileri çıkarmış ve birliklerine onu sağa çark ederek takip etmelerini emretmiştir. Söz konusu manevra sonrasında onun ricat ettiğini düşünen Persler merkez hattını zayıflatmışlardır. Merkez hattın zayıflamasından yararlanan Büyük İskender, Parmenion'un da desteğini alarak Perslerin merkezine saldırarak onları yenilgiye uğratmıştır¹⁷. Quintus Curtius Rufus ise tarafların ok menziline girmeden önce Bion adındaki bir kaçağın III. Dareios'un Makedonia süvarisinin saldıracağını düşündüğü yere *tribolos*lar yerleştirdiği bilgisini verdiği aktarmaktadır. Elde ettiği istihbarat sonrasında Büyük İskender, *tribolos*ların bulunduğu alanın belirlenmesini emretmiştir. Söz konusu hadise sonrasında komutanları çağırarak bu bilgiyi onlara da aktarmış ve farklı bir yoldan ilerlemelerini emretmiştir¹⁸. Polyainos ve Quintus Curtius Rufus'un verdiği bilgiler ışığında *tribolos*un oldukça etkili bir silah olduğu görülmektedir. Zira *tribolos*ların varlığı hakkında bilgi edinen Büyük İskender, her başarılı generalin yapacağı gibi değişen şartlar karşısında anlık tepki vermek suretiyle savaş planında değişikliğe gitmiş ve yeni plan savaşın sonucunu belirlemiştir. Var olan bilgiler ışığında *tribolos*un Gaugamela Savaşı'na doğrudan etki ettiği hatta Perslerin yenilgisine zemin hazırladığını iddia etmek mümkündür ki bu bağlamda Gaugamela Savaşı özelinde adı geçen silah kullandıktan çok hasım tarafa fayda sağlamıştır.

Tarihi kayıtlar Romalıların MÖ III. yüzyıl başlarından itibaren *tribolos*lardan istifade ettiklerini göstermektedir. MÖ 279 tarihinde Epeiros Kralı Pyrrhos ile Publius Decius Mus ve Publius Sulpicius Saverrio komutasındaki Roma ordusu Asculum'da karşı karşıya gelmiştir. Halikarnassoslu Dionysios'un vermiş olduğu bilgilere göre Pyrrhos'un ordusunda 8000'den fazla süvari ve 19 adet fil bulunmaktaydı. Romalılar özellikle Pyrrhos'un ordusunda bulunan fillere karşı *tribolos*lardan istifade etmişlerdir. Zira Pyrrhos'un filleri Herakleia Savaşı'nda çok fazla yıkıma sebep oldukları için Romalılar onlara karşı özel vagonlar tasarlamışlardır. Dört tekerlekli olan bu vagonların dik kırıslara çapraz olarak monte edilmiş direkleri vardı ki bunlar hızlı bir şekilde istenilen yöne hareket ettirilebiliyordu. Direklerin uçlarında demirden tridentler, kılıca benzer sivri uçlar, tırpanlar ya da ağır kıskaçları aşağı fırlatan vinçler bulunmaktaydı.

¹⁵ Procop. Bell. 7. 24. 15. P. Southern and K. R. Dixon, a.g.e., s. 166.

¹⁶ Polyain. Strat. 1. 39. 2.

¹⁷ Polyain. 4. 3. 17.

¹⁸ Curt. IV. 13. 36. R. F. Glover, "Some Curiosities of Ancient Warfare", *Greece and Rome*, 19(55), 1950, s. 7.

Birçok direk, vagonların önünden çıkıyordu ve ziftle sıvanmış beze sarılmış ateş taşıyan çengellere sahipti. Vagonlarda okçular, taş atıcılar ve demir *tribolos*lar atan sapancılar ve fillerin gövdelerine ve yüzlerine çengel atan adamlar vardı¹⁹. MÖ 52 tarihinde Caesar, Vercingetorix komutasındaki Keltleri Alesia’da kuşatmıştı. Caesar, kenti ele geçirmek aynı zamanda dışarıdan gelmesi olası yardımı engellemek gayesiyle bir takım önlemler almış olmasına karşın, Bellum Gallicum’da *tribolos*dan istifade ettiğini gösteren herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Alesia’da yapılan kazılarda Caesar’ın Keltlere karşı *tribolos*ları kullandığını gösteren kalıntılar ortaya çıkartılmıştır²⁰.

Flavius Vegetius, Romalıların özellikle savaş arabalarının yarattığı tehdidi bertaraf etmek için *tribolos*lardan istifade ettiğini belirterek şu bilgileri aktarmıştır:

“Tırpanlı savaş arabalarını Kral Antiokhos ve Mithridates savaşta kullanmışlardır. Başta büyük korku yaratmış olsalar da daha sonraları alay konusu olmuşlar. Zira savaş arabasının düz bir alan bulması zordur ve hafif bir yükü bile yavaşlar. Ayrıca tek bir at bile vurulduğunda ya da yaralandığında saf dışı kalır. Hepsinden öte, Romalı askerlerin şu taktiği sonucu yok olmuşlardır: Bunlar savaş alanına geldiğinde Romalılar hemen bütün araziye *tribolos*ları saçarlardı, hızla koşan savaş arabaları bu dikenlerle karşılaştığında yok edilirlerdi. *Tribolos*, dört tane sivri uçlu demirden yapılmış bir savunma aletidir; ne yöne atarsanız atın üç çivi üstünde durur ve dik olan dördüncü ucuyla hasar verir²¹.”

Ortaçağ boyunca hasım taraflar *tribolos* kullanılmaya devam etmişlerdir. Özellikle MS VI. yüzyıldan itibaren savaşlarda süvarinin rolünün giderek artması sebebiyle süvari saldırılarını engellemek, tuzağa düşürmek ve hareket kabiliyetlerini kısıtlamak gayesiyle ucuz, taşınması kolay ve düşman tarafından tespit edilmesi oldukça zor olan *tribolos*lar hem savunmada hem de taarruz esnasında sıklıkla kullanılmıştır²². Örneğin Procopius, Ostragot kralı Baduila’nın (Totila) MS 546 yılındaki Roma kuşatması esnasında Romalı komutan Belisarius’un kentin savunulması gayesi ile *tribolos*lardan istifade ettiği bilgisini aktarmıştır²³. Strateji Üzerine Anonim Bizans İncelemesi²⁴ eserine ek olarak Mauricius, Strategikon adlı çalışmasında *tribolos*un ne zaman, hangi durumlarda ve ne şekilde kullanılacağı hakkında bilgiler verirken, özellikle sefer esnasında kurulan geçici kapların süvari taarruzundan korunması maksadıyla nasıl yerleştirilmesi gerektiğine ek olarak *tribolostan* nasıl sakınılması gerektiği hakkında da birtakım bilgiler bulunmaktadır²⁵.

MS 642 tarihinde meydana gelen Nihavend Savaşı’nda Arapların Sasaniilere karşı *tribolos* kullandığı bilinmektedir²⁶. Bizans İmparatoru VI. Leon da eserinde *tribolos* kullanımı konusunda bilgiler vermekle birlikte söz konusu malumatlar temelde Mauricius’dan alınmıştır²⁷. I. Aleksios Komnenos, hükümdarlığının ilk yıllarında Robert Guiscard ve Bohemund tarafından

¹⁹ Dion. Hal. XX. 1. Duncan Head, *Armies of the Macedonian and Punic Wars*, Wargames Research Group Ltd., Cambridge, 1982, s. 331.

²⁰ M. C. Bishop and J. C. Coulston, *Roman Military Equipment*, Oxbow Books, Oxford, 2006, s. 69-70.

²¹ Veg. Mil. III. 24.

²² F. Macdonald, *Knights, Castles and Warfare in the Middle Ages*, World Almanac Library, New York, 2006, s. 30

²³ Procop. Bell. III. 24; VII. 24.19-22.

²⁴ *Tres Tractatus Byzantini De Re Militari*, trans., George T. Dennis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985, 22. 12;58. 18; 90. 25-30; 100. 53; 114. 22, 23, 26; 116. 33; 262. 17, 19.

²⁵ Maur. Str. XIII, XII. 22. Mattia Caprioli, “Equestrian Military Equipment of the Eastern Roman Armies in the Sixth and Seventh Century”, *The Materiality of the Horse*, ed., Miriam A. Bibby and Brian G. Scott, Trivent Publishing, Budapest, 2020, s. 222. P. Southern and K. R. Dixon, a.g.e., 132-133.

²⁶ A. I. Akram, *The Muslim Conquest of Persia*, Maktabah Publications, Birmingham, 2009, s. 253, 257, 261, 264-265. Ayrıca bkz. Peter Crawford, *The War of the Three Gods: Romans, Persians and the Rise of Islam*, Pen and Sword Books, Barnsley, 2013, s. 187.

²⁷ Leonis VI, *Tactica*, trans., George T. Dennis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2010, IV. 55, V. 4, VI. 23, XI. 8-13, XIV. 44, 46, 76, XX. 147, XIX. 62, 65.

komuta edilen Normanlar ile mücadele etmek zorunda kalmış ve meydana gelen çatışmalar esnasında *tribolostan* yararlanmıştır²⁸.

Yukarıda bahsi geçen örneklerden de anlaşılacağı üzere özellikle süvari sınıfının savaşlarda etkisini arttırmasıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan tehdidi bertaraf etmek için yeni silahlar kullanılmak zorunda kalınmış ve bu sebeple *triboloslar* süvarinin etkisini ortadan kaldırmak ya da azaltmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde *tribolosun* farklı alanlarda da kullanılabileceğinin anlaşılması neticesinde özellikle Ortaçağ ile birlikte muharebelere ek olarak kent ve müstahkem yapıların korunmasında da *tribolostan* istifade edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere *tribolos* bazı durumlarda kullanan tarafa mühim katkılar sağlamıştır.

2. Nisibis Muharebesi

Nisibis Savaşı öncesinde hem Roma hem de Parth İmparatorluğu'nda yaşanan iktidar değişimleri, rakip siyasi yapıların dâhili hayatında çatışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Parth İmparatorluğu'nda MS 208 yılında V. Vologases'in ölümü sonrasında VI. Vologases ve V. Artabanus arasında taht kavgası başlamıştır²⁹. Diğer taraftan MS 211 tarihinde Septimius Severus'un hayatını kaybetmesini müteakip, yerine oğulları Caracalla ve Geta geçmişse de Geta'nın aynı yıl öldürülmesi sonrasında Caracalla Roma'da iktidarı ele geçirmiştir³⁰. Büyük İskender'in hayranı olan Caracalla, onun Persler karşısında elde ettiği başarıların bir benzerini Parthlar karşısında gerçekleştirmek için harekete geçmiş, Hellas'dan ayrıldıktan sonra sırasıyla Pergamon ve Troia'ya uğramış ve MS 213/14 kışını Nikomedia'da geçirmesi sonrasında Parth sınırına doğru harekete geçmiştir³¹. Cassius Dio'ya göre istila gücünde İmparatorluk Atlı Korumaları (Equites Singulares Imperatoris) ve Praetoriani Muhafızları'ndan (Cohors Praetoria) 10 *cohors*luk elit güce ilaveten, II. Parthica (Septimius Severus MS 197), II. Adiutrix (Vespasianus MS 70) ve XXX. Ulpia Victrix (Traianus MS 105) *legiolarına* ek olarak III. Augusta (Augustus MÖ 43), III. Gallica (Caesar MÖ 49), IV. Flavia Felix (Vespasianus MS 70) ve XIV. Gemina (Augustus MÖ 41) *legiolarından* birlikler, ayrıca *auxilarii* birlikleri bulunmaktaydı. Makedonia *phalanks* tarzında donatılmış 16.000 asker ve Spartalılar olarak adlandırılan bir *cohors* da orduya dâhil edilmiştir³². Uzun mızraklarla donatılmış olan Makedonia birliklerinin asıl görevi açık arazide Roma ordusu açısından tehdit oluşturması olası olan ağır zırhlı Parth süvarisini durdurmaktır. Spartalılar ise Parth *kataphraktoi* birliğini devre dışı bırakacak sopalarla ve körleştirilmiş darbe silahlarıyla donatılmışlardı³³.

²⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, V. 4. 5.

²⁹ Jason M. Schlude, *Rome, Parthia and the Politics of Peace: The Origins of War in the Ancient Middle East*, Routledge, London and New York, 2020, s. 170.

³⁰ Septimius Severus'un ölümü sonrasında İmparatorluk toprakları Caracalla ve Geta arasında ikiye ayrılmıştı. Caracalla batıdaki toprakların kontrolünü üstlenirken, Geta ise doğu topraklarını elde etmiştir. Herodian. IV. 3. 5-6. Bununla beraber MÖ 212 yılında Geta, Caracalla tarafından öldürülmüş ve Roma topraklarının tamamına egemen olmuştur. Cass. Dio. LXXVIII. 2. 2-6. Herodian, IV. 3. 3. Ayrıca bkz. Adrian Goldsworthy, *How Rome Fell: Death of a Superpower*, Yale University Press, New Haven and London, 2009, s. 68-69.

³¹ Caracalla, Büyük İskender'in en büyük hayranlarından biriydi. Parth seferi öncesinde Caracalla, Büyük İskender'in heykellerini ve resimlerinin tüm şehirlerde sergilenmesini sağladı. Roma'da kendisini ikinci bir Büyük İskender olarak göstermek için çok sayıda düzenleme yaptı. Tek bir başın iki yanında Caracalla ve Büyük İskender'e ait olan gülünç heykeller yaptırdı. Kendisi de Makedon kıyafetleri giydi. Komutanlar Büyük İskender'in generallerinin isimlerini taşımaktaydı. Herodian. IV. 8. 1-2. Caracalla, Asklepios tedavilerini denemek için Pergamon'a uğramıştır. Herodian. IV. 8. 3. Troia'yı ziyaret eden Caracalla, burada Achilleus'a olan hayranlığı sebebiyle en sevdiği atlısı Festus'u öldürterek, Patroklos gibi defnettirmiştir. Herodian. IV. 8. 4-5.

³² Cass. Dio, IX. 293. Sparta *cohortlarına* Laonian ve Pitanate isimleri verilmişti. Herodian. IV. 8. 3. Peter Edwell, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*, Routledge, London and New York, 2008, s. 141.

³³ Herodian. IV. 8. 3. Nigel M. Kennell, *Spartans: A New History*, Wley-Blackwell, New Jersey, 2010, s. 192.

MS 215 yılında Alexandria'ya uğrayan Caracalla, burada büyük bir katliam gerçekleştirdikten sonra Doğu'ya ilerlemiştir³⁴. Caracalla'nın Parthlara karşı harekete geçtiği dönemde bile farklı kabilelerin desteğini alan V. Artabanus ve VI. Vologases arasında cereyan eden iç savaş devam etmekteydi; ayrıca Parthlar için yeni bir tehdit olan Sasaniler giderek güçlenmekteydi³⁵. MS 215 yılına gelindiğinde Caracalla, karargâhını Antiokheia'da kurmuş ve Parth seferi öncesinde Roma'nın bölgedeki konumunu güçlendirmek gayesi ile bir takım düzenlemeler yapmıştır³⁶.

MS 216'da Caracalla, V. Artabanus'a daha önce eşi görülmemiş bir teklifte bulunarak kralın kızlarından biriyle evlenmek suretiyle hanedanlıklarını dolayısıyla da imparatorluklarını birleştirmeyi önermiştir³⁷. Caracalla, söz konusu evliliğin gerçekleşmesi halinde her iki imparatorluğun siyasi ve ekonomik açıdan çok fazla yarar temin edeceğini ileri sürmüştür³⁸. Başlangıçta V. Artabanus bu öneriye sıcak bakmasa da sonrasında evlilik teklifini kabul etmiştir³⁹. Gerçekte ise Caracalla, düğün bahanesi ile bir araya getirdiği Parth elitleri ve V. Artabanus'u ortadan kaldırmak için bir komplo kurduğunu. Parthlar, açık havada yapılan törene silahsız olarak katılırken, Romalılar bir şekilde silahlarını yanlarında tutmayı başarmışlardı. Şarabın da etkisiyle Parthların kendilerini kaybettiğini gören Caracalla'nın verdiği sinyal sonrasında V. Artabanus ve az sayıda Parthlı haricinde davetlilerin neredeyse tamamı katledilmiştir. Hakkında her hangi bir malumat olmamasına karşın muhtemelen V. Artabanus'un kızı da hayatını kaybedenler arasındaydı⁴⁰. Yaşanan katliam sonrasında Caracalla, yoluna devam ederek, Parth ülkesini yağmalamıştır. MS 216'da Arbela'nın ele geçirilmesi sonrasında burada bulunan Parth kraliyet mezarları tarumar edilmiştir. Nihayetinde Caracalla ve ordusu elde ettikleri muazzam ganimetlerle birlikte Suriye'ye çekilmiştir⁴¹.

Caracalla'nın ihanetine uğrayan V. Artabanus, tüm zamanını savaş hazırlıklarına vakfetmiştir. MS 217 yılında Caracalla, Edessa'ya doğru hareket etmiştir. 8 Nisan'da Carrhae'in dışında bulunan Tanrıça Selene'ye adanmış olan Ay Tapınağı'ndaki kâhini ziyaret etmeye karar veren Caracalla, yolda ihtiyaç gidermek için durduğu sırada Martialis⁴² adındaki bir *centurio*

³⁴ Caracalla, Alexandria ahalisinin kardeşinin ölümü ve Büyük İskender'i taklit etmesinden ötürü kendisiyle dalga geçtikleri gerekçesiyle büyük bir katliam yaptırmıştır. Herodian. IV. 8. 6-9; IV. 9. 1-8. Diana Delia, "The Population of Roman Alexandria", *Transactions of the American Philological Association*, 118, 1988, s. 290.

³⁵ Andıganlar, Kanarangiylar, Jusnaflar ve Zikler V. Artabanus'u desteklerken, Surenlr, Mihranlar, Spandiyadlar ve İspahbudhanlar ise VI. Vologases'i desteklemekteydi. Matthew P. Canepa, "The Parthian and Sasanian Empire", *The Oxford World History of Empire*, Vol. 2, ed., Peter F. Bang, C. A. Bayly and Walter Scheidel, Oxford University Press, Oxford, 2021, s. 294-95.

³⁶ Antiokheia (Antakya) ve Emesa'ya (Humus) ek olarak muhtemelen Palmyra kentine koloni statüsü verilmiştir. Antiokheia için bkz. Cass. Dio. LXXVII. 20. 1; Herodian. IV. 8. 6. Glanville Downey, *History of Antioch*, Princeton University Press, Princeton, 1961, s. 245. Emesa ve Palmyra için bkz. A. H. M. Jones, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford, 1971, s. 268. Osrhoene Krallığı bir entrika sonucunda ele geçirildi. Benzer şekilde Caracalla, Armenia Krallığı'nı da Roma vasalı haline getirmiş ve I. Khosrov yerine oğlu II. Tiridates'i iktidara getirmiştir. Cass. Dio. LXXVIII. 19. 1. Herodian. III. 9. 2. Lee Frantantuone, *Roman Conquests Mesopotamian and Arabia*, Pen and Swords Books, South Yorkshire, 2020, s. 69.

³⁷ Caracalla o dönemde duldu. Zira babası Septimius Severus öldüğünde görücü usulüyle evlendiği karısı Fulvia Plautilla'yı öldürtmüştür. Cass. Dio. LXXVII. 1. 2, 4, 4, 5. 3. Sheldon Nodelman, "A Portrait of the Empress Plautilla", *The J. Paul Getty Museum Journal*, 10, 1982, s. 105-120.

³⁸ Caracalla, her iki imparatorluğun dünyanın en güçlü siyasi yapıları olduğunu ileri sürmüş ve birleşmeleri halinde Roma piyadesi ve Parth süvarisinin egemenlikleri dışındaki halkları kolayca hâkimiyet altına almak suretiyle dünyaya egemen olabileceklerini ileri sürmüştür. Ek olarak Parth baharatları ve tekstilleri ve Roma metal işleri ve diğer mamul mallarının ortak bir pazarda serbestçe değiş tokuş edilmesinin de ekonomilerini güçlendireceğini iddia etmiştir. Herodian. IV. 10. 2-4. Lee Frantantuone, a.g.e., s. 70.

³⁹ Herodian. IV. 10. 5.

⁴⁰ Herodian. IV. 11. 3-7. Trevor Bryce, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, Oxford, 2014, s. 252.

⁴¹ Herodian. IV. 11. 8. Jason M. Schlude, a.g.e., s. 170.

⁴² Martialis'in Caracalla'yı öldürmesine neden olan hadiseler ve kaderi için bkz. Herodian. IV. 13. 1-4; IV. 13. 6.

tarafından sırtından bıçaklanarak öldürülmüştür⁴³. Parthlara karşı yürütülen seferin en kritik anında imparatorun hayatını kaybetmesi beraberinde ordu içerisinde huzursuzluğa neden olmuştur. Zira intikam arzusuyla yanıp tutuşan ve oldukça yüksek motivasyona sahip olan Parthlar karşısında lidersiz kalan askerlerin moral ve motivasyonları olumsuz anlamda etkilenmiştir. Caracalla'nın ölümünü takiben bir araya gelen komuta heyeti oybirliği ile suikastın arkasında olduğundan şüphelenilen Marcus Opeius Macrinus'u imparator seçmiştir. Macrinus, askeri alanda fazla deneyimi olmayan bir bürokrattı ve bu sebeple sıradan neferler tarafından desteklenmemekteydi⁴⁴. Askeri deneyiminin olmadığına farkında olan Macrinus, V. Artabanus'a elçiler göndererek iki güç arasında barış yapılmasını teklif etmiştir. Bununla beraber V. Artabanus, Romalıların Mezopotamya'yı terk etmeleri, yarattıkları tahribatın izlerini silmek için yıkılan kale ve şehirlerin tekrar inşa etmeleri ve kraliyet mezarlarına karşı yapılan saygısızlığı telafi etmeleri şartıyla barış olabileceğini aksi takdirde savaşın kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir⁴⁵. Zira V. Artabanus, Parth ordusunun Roma kuvvetlerinden daha güçlü olduğuna inanmaktaydı⁴⁶.

Barış görüşmelerinden istenilen sonucun alınamaması üzerine iki ordu Nisibis'te karşı karşıya gelmiş ve savaş öncesinde yapılan ilk çatışmalarda Romalılar yenilgiye uğramıştır⁴⁷. Savaş arifesinde askerlere pek de ilham verici olmayan bir konuşma yapan Macrinus, Caracalla'nın eylemlerinde hatalı olduğunu ve bu sebeple Parthların tamamen haklı olduklarını belirterek, ahlaki açıdan Romalıların hatalı olmasına karşın profesyonel askerler olarak davranmaları gerektiği ve bu şekilde hareket ettikleri takdirde mücadeleyi kazanacaklarını ifade etmiştir⁴⁸.

Roma ve Parth imparatorlukları arasında Nisibis'te meydana gelen çatışma Roma'nın arzuladığı bir mekânda cereyan etmemiştir. Nisibis, Septimius Severus tarafından MS 197'de ele geçirilmesi öncesinde iki rakip güç arasında pek çok kez el değiştirmiş görece müreffeh bir şehirdi⁴⁹. Takip eden zaman diliminde Caracalla, Doğu seferi neticesinde Roma'nın bölgedeki konumunu güçlendirmişti. Caracalla'nın kritik bir zamanda suikast neticesinde hayatını kaybetmesini takip eden 3 gün boyunca ordu başsız kalmıştır. İmparator seçilmesi sonrasında Parth ordusunun savaş pratiklerine uygun olan düz ve açık bir arazide intikam arzusuyla yanıp tutuşan bir düşmanla karşı karşıya kalan Macrinus, Parthların oldukça başarılı olduğu vur-kaç taktiklerine maruz kalmamak için geri çekilmemeye karar vermiştir. Her ne kadar Parthlar kuşatma araçlarından yoksun olsa da Macrinus, kalabalık bir mevcuda sahip olan Roma ordusunu Nisibis'e konuşlandıramazdı; zira kent bu denli fazla sayıdaki insanın iâşesini sağlayabilecek olanaklardan yoksundu. Bu sebeple gönülsüzce de olsa meydan muharebesini kabul etmek zorunda kalmıştır⁵⁰.

Nisibis'te karşı karşıya gelen hasım tarafların birbirinden oldukça farklı savaş prensiplerini benimsedikleri görülmektedir. Romalılar piyade temelli bir orduya sahipken, mükemmel

⁴³ Caracalla'ya düzenlenen suikastın arka planında Macrinus'un olduğundan şüphe edilmektedir. Zira Caracalla, Macrinus'a oldukça kötü davranmakta ve onu sık sık aşağılamaktaydı. Caracalla, kendisine suikast düzenlemesi olası kişileri belirlemek için kâhinlerden de istifade etmiş ve Materianus'un yaptığı inceleme neticesi Macrinus baş şüpheli haline gelmiştir. Herodian, IV. 12. 1-8. Caracalla'nın ölümü için bkz. Herodian, IV. 13. 5. Cass. Dio. LXXIX. 5-6. Fik Meijer, *Emperors Don't Die in Bed*, Routledge, London and New York, 2004, s. 75-76.

⁴⁴ Herodian, IV. 14. 1-3. Macrinus, askerlerin desteğini almak için onlara tıpkı Caracalla'nın yaptığı gibi yüklü miktarda ödeme yapmıştır. Brian Campbell, "The Severan Dynasty", *Cambridge Ancient History*, vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 20.

⁴⁵ Cass. Dio. LXXIX. 26. Brian Campbell, a.g.m., s. 20.

⁴⁶ Cass. Dio. LXXIX. 26.

⁴⁷ Macrinus, Parthlar ile müzakere etmek istese de her hangi bir yanıt alamamış ve nihayetinde taraflar su temini için başlayan küçük çaplı çatışmalar sonrası karşı karşıya gelmiştir. Cass. Dio. LXXIX. 26.

⁴⁸ Herodian, IV. 14. 4-8.

⁴⁹ Plut. Luc. 32. Michael Sage, *Septimius Severus and the Roman Army*, Pen and Sword Books, South Yorkshire, 2020, s. 83.

⁵⁰ Cass. Dio. LXXIX. 26-27. Herodian. IV. 14. 3.

süvariler olan Parthlar ise ağır zırhlı *kataphraktoi* süvarisine ek olarak onları desteklemek için kullandıkları atlı okçulara sahiptiler⁵¹. İlk kez söz konusu savaşta develer de ağır süvari sınıfına dâhil edilmişti. V. Artabanus'un amacı atların develere karşı olan nefretini kullanmak suretiyle Roma süvarisinin düzenini bozmaktı ve bu sebeple develer ön saflara konuşlandırılmıştı⁵². Şunu da ifade etmek gerekir ki Parth ordusu feodal beylerin sağladığı yarı özerk tümenlerden oluşmaktaydı. Roma savaş hattının merkezinde *legiolar* konuşlandırılmıştı ve *legiolar* arasında hafif piyadenin ileri geri hareket etmesini kolaylaştıracak boşluklar bulunmaktaydı. Düşmanı uzak mesafeden etki altına almak için okçular ve sapancılar da gerekli yerlere mevzilendirilmişlerdi. Cirit atmada uzman olan Kuzey Afrika kökenli süvariler ve *auxiliarii* süvarileri Parthların kuşatmasını engellemek için kanatlara yerleştirilmişti⁵³.

Savaş şafak vakti geleneksel ritüellerini gerçekleştirmelerini müteakip saldırıya geçen Parthların taarruzu ile başlamıştır. Parth okları ve ağır süvarinin uzun mızrakları Roma saflarında ciddi kayıpların yaşanmasına sebep olmuştur. Bununla beraber deneyimli *legiolar* şiddetli saldırı altında bile konumlarını korumayı başarmışlardır⁵⁴. Romalılar muhtemelen daha önceden hazırladıkları savaş planı uyarınca hafif piyadeleri kalkan duvarının önünde ilerletmişler fakat bir süre sonra sahte ricat yaparak Parth süvarilerinin kendilerini takip etmelerini sağlamışlardır. Roma hafif piyadeleri yanlarında taşıdıkları *tribolos*ları arkalarında bırakarak geri çekilmişlerdir. Herodianus, Romalıların Parthlara karşı *tribolos* kullanımını şu şekilde aktarmıştır:

“Barbarlar, Romalılara süvarilere ek olarak tek hörgüçlü develer üzerindeki binicilerin kullandıkları uzun mızraklar ve oklar vasıtasıyla büyük zarar verdiler. Ancak çatışmalar sona erdiğinde, Romalılar barbarları kolayca yendiler; çünkü Parth süvarileri ve tek hörgüçlü develerden oluşan birlikleri Romalıları hırpalarken, Romalılar geri çekilmiş gibi yaptılar ve sonra tribolosları ve diğer keskin uçlu demir aletleri fırlattılar. Kumla kaplı alanda triboloslar atlar ve tek hörgüçlü develerin binicileri için görünmezdi ve hayvanlar için ölümcüldü.

“Atlar ve özellikle yumuşak ayaklı tek hörgüçlü develer bu aletlere bastı ve düşerek binicilerini fırlattı. Barbarlar, ata ve tek hörgüçlü deveye bindikleri sürece cesurca savaşır, ancak atlarından inerler ya da atılırlarsa çok kolay yakalanırlar; göğüs göğüse mücadeleye dayanamazlar. Ve kaçmaya ya da takip etmeyi gerekli görürlerse, ayaklarına kadar sarkan uzun cübbeler onları çeldirir⁵⁵.”

Herodianus'un da ifade ettiği üzere arazinin kumla kaplı olması sebebiyle düşman tarafından *tribolos*ların görünmesi neredeyse imkânsızdı. Ortaya çıkan yeni tehditten haberdar olmayan Parth süvarisi özellikle de yumuşak ayak tabanlarına sahip olan tek hörgüçlü develer *tribolos*lardan fazlaca etkilenmişlerdir. *Tribolos*lara basan atlar üzerlerindeki binicileri de atmak suretiyle işlevsiz hale gelmiş, yere düşen Parth askerleri yakın savaşta oldukça mahir olan Roma piyadesinin insafına kalmış ve neredeyse tamamı katledilmiştir. Romalılar Parth süvarisine karşı kullandıkları *tribolos*lar vasıtasıyla muhtemel bir yenilginin eşiğinden dönmüşlerdir. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Parthlar moral ve motivasyon açısından üstün konumdaydılar,

⁵¹ Katafraktlar, tepeden tırnağa demirden zırhla kaplanmış ağır süvarilerdi. Keskin uçlu silahlara hatta pilumdan bile etkilenmeyecek oranda hem binici hem de at koruma altına alınmıştı. Her atlı savaşçı uzun bir mızrak olan *kontos* kullanmaktaydı. Bu silah *legio* askerlerinin zırhlarını delebilecek özelliğe sahip olması yanında Roma kılıçlarının menziline girmeden öldürücü darbe vurmaya olanak sağlamaktaydı. Adrian K. Goldsworthy, *The Roman Army at War: 100 BC-AD 200*, Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 66.

⁵² Herodian. IV. 14. 3. Atlı süvarilerin develerin koku ve görünüşünden endişe duymaları ile ilgili olarak bkz. Hdt. I. 80; III. 105. R. F. Glover, a.g.m., s. 3.

⁵³ Tarafların uyguladıkları taktik için bkz. Herodian. IV. 15. 1. Ayrıca bkz. Omar Coloru, “The Iranian World of Herodian”, *Herodian's World: Empire and Emperors in the III Century*, ed., Alessandro Galimberti, Brill, Leiden, 2021, s. 310.

⁵⁴ Herodian. IV. 15. 1.

⁵⁵ Herodian. IV. 15. 2-3.

ayrıca Roma ordusu Caracalla'nın ölümü sonrası askeri deneyimden yoksun olan Macrinus'un liderliğinde dezavantajlı bir konumdaydı⁵⁶.

Savaşın ilk iki günü boyunca her iki taraf sabahtan akşama kadar galibiyeti elde etmek için mücadele etmişlerse de herhangi bir sonuç alamamışlardır⁵⁷. Mücadelenin üçüncü gününe gelindiğinde Parthlar, sahip oldukları sayı üstünlüğüne ek olarak süvarinin sağladığı hareket kabiliyetinden de istifade etmek suretiyle Romalıları kuşatmaya çalışmışlardır. Bununla beraber Macrinus önderliğindeki Romalıları Parthların yaptıkları hamleye cevap olarak hatlarını daha da uzatmışlardır⁵⁸. Bu durumun olumsuz neticesi olarak derinlemesine zayıflayan cephe hattı düşmanın yarma girişimine karşı savunmasız bir hale gelmiştir. Parth saldırıları devam ederken, Roma saflarında kayıpların artmasıyla bağlantılı olarak cephe hattı da yavaş yavaş incelmeye başlamıştı. Söz konusu gelişme sonrasında Romalıları savunma hatlarını genişletmek suretiyle kuşatılmayı engelleyecek olanaktan da yoksun kalmaları neticesinde Parthlar, Romalıları çevirerek arkadan saldırma imkânını elde etmişlerdir⁵⁹. Roma ordusu tam zamanında müstahkem kamptan saldırıya geçen levazımdan sorumlu olan destek personellerine ek olarak hafif yaralıların dâhil olduğu ani bir saldırısı neticesinde imha olmaktan kurtulmuştur⁶⁰. Parthlar ise muhtemelen aşırı ihtiyatlı davranışları neticesinde galibiyetin parmaklarının arasından kaçıp gitmesini izlemek zorunda kalmışlardır. Parthlar söz konusu hamlenin önceden planlanmış bir taktiğin uygulanması olduğu yanılığına kapılmışlardır. Zira Caracalla'nın ölümünden habersiz olduklarından ötürü geçmiş deneyimlerinden de hareketle söz konusu taarruzun Caracalla'nın sinsi oyunlarından biri olduğunu düşünmüşlerdir⁶¹. Macrinus'un ifade edilen eylemi planlayacak donanımdan yoksun olduğu hesaba katıldığında bu girişimin spontane gelişen bir hadise olduğunu düşünmek daha akla yakındır. Kamp komutanının inisiyatif kullanmak suretiyle yaptığı saldırı Roma ordusunu yıkımın eşiğinden geri döndürmüştür. Aksi takdirde su ve erzaki tükenmiş, ana kampla bağlantısı koparılmış ve düşman tarafından kuşatılmış olan Macrinus'un teslim olmaktan başka bir çaresi kalmayacaktı.

Parth saldırısını durduran bir başka neden ise savaş alanının ölümlerle kaplı olmasıdır. Parth ordusunun belkemiğini oluşturan *katafraktlar*, ölümler tarafından istila edilmiş bir alanda yeteneklerini azami oranda sergileyebilecekleri boşluklar bulamadıklarından ötürü düşmana etkili bir saldırı düzenleyememişler; benzer şekilde Parth okçuları da ölümler tarafından oluşturulan bariyerin ötesindeki Romalıları hedef almada güçlüklerle karşılaşmışlardır. Bu sebeple taraflar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Herodianus savaş alanını şu şekilde tasvir etmiştir:

“Kesilen insan ve hayvanların sayısı o kadar fazlaydı ki, bütün ova ölümlerle kaplandı; cesetler büyük höyükler halinde yığılmıştı ve özellikle tek hörgüçlü develer yığınlar halinde düştü. Sonuç olarak, askerler saldırılarında sekteye uğradı; aralarındaki yüksek ve aşılmaz beden duvarından birbirlerini göremiyorlardı. Bu bariyer her iki tarafın temas kurmasını engellediğinden ötürü taraflar kamplarına çekildiler⁶².”

Gece çöktüğünde her iki taraf da kayıplarını tespit etmek ve bir nebze de olsa dinlenebilmek için kamplarına çekilmiştir. Romalıları savaş nedeniyle bitap düşmüşlerse de Parthlar ölümlerini savaş alanından toplayıp, defnetmişler ve mücadeleyi sona erdireceklerini gösteren herhangi bir emare sergilemeden savaş hazırlıklarıyla meşgul olmuşlardır⁶³. Bu esnada Macrinus, seçenekleri gözden geçirmekle meşguldü. Roma hatları kırılmanın eşiğine kadar gelmişti ve savaş hatlarını destekleyecek aynı zamanda Parth kuşatmasını engellemek için kanatlara gönderecek yedek

⁵⁶ Herodian. IV. 14. 3. Cass. Dio. LXXIX. 27.

⁵⁷ Herodian. IV. 15. 4.

⁵⁸ Herodian. IV. 15. 4.

⁵⁹ Herodian. IV. 15. 4. Cass. Dio. LXXIX. 25.

⁶⁰ Cass. Dio. LXXIX. 26.

⁶¹ Herodian. IV. 15. 6.

⁶² Herodian. IV. 15. 5.

⁶³ Herodian. IV. 15. 7.

kuvvet kalmamıştı. Roma ordusu, Parth ordusuna karşı herhangi bir şekilde saldırı düzenleyecek imkân ve olanaklardan da yosundu. Macrinus'un hesaba katması gereken başka sorunlar da bulunmaktaydı. Caracalla'nın öldürülmesinde parmağı olduğu düşünülen Macrinus, yeni elde ettiği imparator unvanının meşruiyeti oldukça tartışmalıydı. Aynı zamanda imparatorluğun politik yaşamının kalbi olan Roma'dan oldukça uzak bir mesafede bulunmaktaydı. Tüm bunlara ek olarak otoritesinin yegâne dayanağı olan ordu yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı⁶⁴. Bahsedilen sebeplerden ötürü Macrinus'un elindeki tek seçenek Parthlar ile müzakere masasına oturmaktı.

Macrinus, barış görüşmeleri esnasında V. Artabanus'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla Caracalla'nın işlediği suçların karşılığı olarak hayatını kaybettiğini ve onun eylemlerini asla onaylamadığını belirtmiştir. Ek olarak yağmalar sonucunda elde edilen ganimetleri iade edeceğini ve akan kanı durdurmak için 200 milyon *sestertius* tazminat ödeyeceğini bildirmiştir. V. Artabanus, Macrinus'un önerilerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Zira Parthlar da en az Romalılar kadar kayba uğramış ve savaştan bitap düşmüşlerdi; aynı zamanda evlerinden uzun süredir ayrı kalan Parthların yiyecekleri de tükenmek üzereydi. İfade edilen nedenlerden ötürü taraflar arasında barış yapılmıştır⁶⁵. Macrinus ve V. Artabanus savaş meydanından dostane bir şekilde ayrılmış olsalar da kaderleri onları iyi bir geleceğe taşımamıştır. Macrinus, Caracalla'nın halası Iulia Maesa'nın 14 yaşındaki torunu Elagabalus'un (MS 218-222) başlattığı isyanı bastırmak için harekete geçmişse de 8 Haziran 218'de Antiokheia'da yapılan savaşı kaybetmiş ve sonrasında yakalanarak idam edilmiştir⁶⁶. V. Artabanus ise tarihe son Parth kralı olarak geçmiştir. MS 24 Nisan 224'te Sasaniler ile girdiği çatışmada I. Ardashir'e (224-242) yenilerek hayatını kaybetmiştir⁶⁷.

Sonuç

Süvari sınıfının savaş alanlarında etkin bir güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte söz konusu tehdidi bertaraf etmek gayesiyle bir takım çözümler üretilmeye çalışılmıştır ki bu bağlamda konumuzu teşkil eden *tribolos* ortaya çıkmıştır. Tarihte kullanılan ilk "mayın" olan *tribolos*, temelde dört sivri uçtan oluşan ve yere atıldığında daima bir ucu yukarı bakacak şekilde tasarlanmış bir silahtır. Üretimi ve nakliyesi oldukça kolay olup, herhangi bir askeri eğitim almamış kişiler tarafından bile rahatlıkla kullanılabilir. *Triboloslar*, temelde süvarilere karşı kullanılmış olsa da aynı zamanda düşman unsurlarına karşı savunma bariyeri oluşturmak, saldırganları önceden belirlenmiş ateş sahalarına yönlendirmek ya da takviye güçler gelene kadar düşmanı oyalamak için ideal bir silahtır. İfade edilen sebeplerden ötürü *tribolos*, hem eskiçağda hem de tarihin ilerleyen safhalarında özellikle süvarilerin dâhil olduğu pek çok muharebede kullanılmıştır.

Süvarilere karşı etkisini defaatle ispatlamış olan *tribolos*, Romalılar tarafından Parthlara karşı Nisibis Savaşı'nda da kullanılmıştır. Daha öncede ifade edildiği üzere Nisibis Savaşı öncesinde Roma ordusu oldukça müşkülath bir konumdaydı. Zira muharebe öncesinde Caracalla, suikast sonucunda hayatını kaybetmiş, yerine görece olarak daha az askeri deneyime sahip olan Macrinus iktidara gelmişti. Bu hadise ordunun moral ve motivasyonunu olumsuz manada etkilemişti. Bu duruma ek olarak Romalılar, kendileri açısından elverişli olmayan bir alanda savaşı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Tüm bu olumsuzluklar yanında Caracalla'nın eylemleri sonucunda Parthlar kendilerine yapılan onursuzca saldırının intikamını almaya çalışan mazlum taraf oldukları hissiyatıyla muharebe alanına gelmişlerdi ve süvari harekâtına uygun bir

⁶⁴ Cass. Dio. LXXIX. 27-40. Andrew G. Scott, *Emperors and Usurpers: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History*, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 26.

⁶⁵ Herodian. IV. 15. 8. Cassius Dio, Macrinus'un bir Magripli olmasından ötürü korkak olduğunu ve bu nedenle barış önerisinde bulunduğunu ileri sürmüştür. Cass. Dio. LXXIX. 226. 2; 27. 3. Lee Frantantuone, a.g.e., s.78.

⁶⁶ Herodian. IV. 15. 9. Cass. Dio. LXXIX. 40. Andrew G. Scott, a.g.e., s. 26-27.

⁶⁷ P. Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London and New York, 2015, s. 385. Ted Kaizer, *A Companion to the Hellenistic and Roman Near East*, Wiley-Blackwell, New Jersey, 2022, s. 325.

arazide Roma ordusunu köşeye sıkıştırmışlardı. Savaşın ilk günü oldukça kritikti; zira motivasyonu düşük ve kendi savaş prensipleri ve taktiklerine uygun olmayan bir alanda üstün kuvvetlerle karşı karşıya kalan Romalılar, ilk taarruzu atlatamadıkları takdirde Carrhae'de yaşanan mağlubiyetin bir benzeri ile karşı karşıya kalacaklarının farkındaydılar. Bu kritik zamanda Parth süvarisine karşı kullanılan *tribolos* vasıtasıyla Romalılar, ilk taarruz dalgasını atlatmayı başarmış ve düşman kuvvetlerini duraklatmayı başarmışlardır. Özellikle tozlu zeminde fark edilemeyen *tribolos*lar, Parth süvarisine ciddi kayıplar yaşatmıştır. Savaşın en kritik anını başarıyla savuşturan Romalılar, mücadelenin ilerleyen safhalarında bir nebze de olsa denge oluşturabilmişler ve neticede istenmeyen hükümler içermesine karşın Parthlar ile bir barış anlaşması yapmışlardır. Neticede Roma ordusu muhtemel bir hezimetten *tribolos*lar vasıtasıyla kurtulmuştur.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Anna Komnena, *Alexiad*, ed., E. R. A. Sewter, Penguin Books, London, 1969.

Cass. Dio. (=Cassius Dio, *Historia Romana*)

Kullanılan metin ve çeviri: Cassius Dio, *Historia Romana*, ed., E. Car, Loeb Classical Library, London 1961.

Cic. Off. (=Cicero, *De Officiis*)

Kullanılan metin ve çeviri: Cicero, *De Officiis*, trans., M. T. Griffin-E. M. Atkins, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Dion. Hal. (=Dionysios Alexandrou Halikarnasseus, *Rhomaikē Arkhaiologia*)

Kullanılan metin ve çeviri: Dionysios Alexandrou Halikarnasseus, *Rhomaikē Arkhaiologia*, trans., E. Cary, The Loeb Classical Library, London, 1937.

Veg. Mil. (=Flavius Vegetius Renatus, *De Re Militari*)

Kullanılan metin ve çeviri: Flavius Vegetius Renatus, *De Re Militari*, ed., N.P. Milner, Liverpool University Press, Liverpool, 1997.

Flavius Vegetius Renatus, *De Re Militari (Roma Savaş Sanatı)*, çev., Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Herodian. (=Herodian, *Tes Meta Markon Basileias Historiai*)

Kullanılan metin ve çeviri: Herodian, *Tes Meta Markon Basileias Historiai (History of the Empire)*, trans., C. R. Whittaker, The Loeb Classical Library, London, 1969.

Hdt. (=Herodotos, *Historia*)

Kullanılan metin ve çeviri: Herodotos, *Historia*, çev., M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Leonis VI, *Tactica*, trans., George T. Dennis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2010.

Maur. Str. (=Maurice, *Strategikon*)

Kullanılan metin ve çeviri: Maurice, *Strategikon*, trans., George T. Dennis, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1984.

Pl. Pol. (=Platon, *Politeia*)

Kullanılan metin ve çeviri: Platon, *Politeia (Devlet)*, çev., Sabahattin Eyüpoğlu-M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999.

Plut. Luc.(= Plutarkhos, *Lucullus*)

Kullanılan metin ve çeviri: Plutarkhos, *Lucullus*, trans., B. Perrin, Loeb Classical Library, London and New York, 1959.

Polyain. Strat. (=Polyainos, *Strategemata*)

Kullanılan metin ve çeviri: Polyainos, *Strategemata*, trans., P. Krentz and E. L. Wheeler, Ares Publishers, Chicago, 1994.

Procop. Bell. (=Procopius, *De Bellis*)

Kullanılan metin ve çeviri: Procopius, *De Bellis*, trans., H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London, 1914.

Curt. (=Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)

Kullanılan metin ve çeviri: Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, trans., J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, London, 1946.

Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev., A. Demir, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Tres Tractatus Byzantini De Re Militari, trans., George T. Dennis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985.

Modern Kaynaklar

AKRAM, A. I., *The Muslim Conquest of Persia*, Maktabah Publications, Birmingham, 2009.

ARI, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

BARTHOLOMEES, J. B., “Continuity and Change in War”, *US Army War Collage Guide to National Security Issues: Theory of War and Strategy*, ed., J. B. Bartholomees, US Army War Collage, 2012, s. 79-90.

BISHOP, M. C. and Coulston, J. C., *Roman Military Equipment*, Oxbow Books, Oxford, 2006.

BOON, George C., *Isca, the Roman Legionary Fortress at Caerleon*, National Museum of Wales Press, 1972.

BRYCE, Trevor, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, Oxford, 2014.

CAMPBELL, Brian, “The Severan Dynasty”, *Cambridge Ancient History*, vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 1-27.

CANEPA, Matthew P., “The Parthian and Sasanian Empire”, *The Oxford World History of Empire*, Vol. 2, ed., Peter F. Bang, C. A. Bayly and Walter Scheidel, Oxford University Press, Oxford, 2021, s. 290-324.

CAPRIOLI, Mattia, “Equestrian Military Equipment of the Eastern Roman Armies in the Sixth and Seventh Century”, *The Materiality of the Horse*, ed., Miriam A. Bibby and Brian G. Scott, Trivent Publishing, Budapest, 2020, s. 221-237.

CLAUSEWITZ, C. Von, *Savaş Üzerine*, çev., F. Çeliker, Özne Yayınları, İstanbul, 1999.

COLORU, Omar, “The Iranian World of Herodian”, *Herodian's World: Empire and Emperors in the III Century*, ed., Alessandro Galimberti, Brill, Leiden, 2021, s. 301-322.

- CRAWFORD, Peter, *The War of the Three Gods: Romans, Persians and the Rise of Islam*, Pen and Sword Books, Barnsley, 2013.
- DELIA, Diana, “The Population of Roman Alexandria”, *Transactions of the American Philological Association*, 118, 1988, s. 275-292.
- DOWNEY, Glanville, *History of Antioch*, Princeton University Press, Princeton, 1961.
- EDWELL, Peter, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*, Routledge, London and New York, 2008.
- FFOULKES, Charles, “Pallisadoes and Other Defences”, *Journal of Society for Army Historical Research*, 1940, 19(73), s. 2-8.
- FRANTANTUONE, Lee, *Roman Conquests Mesopotamian and Arabia*, Pen and Swords Books, South Yorkshire, 2020.
- GABRIEL, Richard A., *The Great Armies of Antiquity*, Greenwood Publishing Group, Westport, 2002.
- GLOVER, R. F., “Some Curiosities of Ancient Warfare”, *Greece and Rome*, 19(55), 1950, s. 1-9.
- GOLDSWORTHY, Adrian K., *The Roman Army at War: 100 BC-AD 200*, Oxford University Press, Oxford, 1998.
- GOLDSWORTHY, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower*, Yale University Press, New Haven and London, 2009.
- HEAD, Duncan, *Armies of the Macedonian and Punic Wars*, Wargames Research Group Ltd., Cambridge, 1982.
- HOBBS, T., *Liviathan*, çev., S. Lim, YKY, İstanbul, 1992.
- HOWARD, Dan, *Bronze Age Military Equipment*, Pen and Sword Books, South Yorkshire, 2011.
- HUNT, Peter, “Military Forces”, *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed., Philip Sabin, Hans Van Wees and Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 108-146.
- JAVAKHISHVILI, Ivane and Tsurtsunia, Mamuka, “ΤΡΙΒΟΛΟΣ: Byzantine Landmine”, *Byzantion*, 82, 2012.
- JOMINI, A. H., *Savaş Sanatı'nın Ana Hatları*, çev., T. Büyükonat, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- JONES, A. H. M., *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford, 1971.
- KAIZER, Ted, *A Companion to the Hellenistic and Roman Near East*, Wiley-Blackwell, New Jersey, 2022.
- KAYA, Muhittin, *Silah Bilgisi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 1986.
- KENNEL, Nigel M., *Spartans: A New History*, Wley-Blackwell, New Jersey, 2010.
- MACDONALD, F., *Knights, Castles and Warfare in the Middle Ages*, World Almanac Library, New York, 2006.
- MEIJER, Fik, *Emperors Don't Die in Bed*, Routledge, London and New York, 2004.
- MICHEAL, D., Intriligator and Dagobert T. Brito. “Arms Race”, *Defence and Peace Economics*, 11, 2000, s. 45-54.

- MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev., Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- NODELMAN, Sheldon, “A Portrait of the Empress Plautilla”, *The J. Paul Getty Museum Journal*, 10, 1982, s. 105-120.
- RACCIDI, Mattia, “Wagons and Carts in the 3rd Millennium BC Syrian Jazirah: A Study Through the Documentation”, *Chasing Chariots*, ed., Andre J. Weldmeijer and Salima Ikram, Sidestone Press, Leiden, 2013, s. 175-190.
- ROUSSEAU, J. J., *Toplumsal Sözleşme*, çev., Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- SABIN, Philip, “Land Battles”, *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed., Philip Sabin, Hans Van Wees and Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 399-433.
- SAGE, Michael, *Septimius Severus and the Roman Army*, Pen and Sword Books, South Yorkshire, 2020.
- SCHLUDE, Jason M., *Rome, Parthia and the Politics of Peace: The Origins of War in the Ancient Middle East*, Routledge, London and New York, 2020.
- SCOTT, Andrew G., *Emperors and Usurpers: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History*, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- SEKUNDA, Nicholas, “Military Forces: Land Forces”, *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed., Philip Sabin, Hans Van Wees and Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 325-356.
- SOUTHERN, P. and Dixon, K. R., *The Late Roman Army*, Routledge, New York, 2000.
- SOUTHERN, P., *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London and New York, 2015.

Summary

The notion of war is an integral part of human history. Throughout the ages, opposing parties have developed new weapons or improved existing weapon systems in order to emerge victorious from the struggle. Especially with the emergence of the cavalry as an effective power on the battlefields, many weapon systems have been developed in order to reduce the influence of the aforementioned class. In this context, tribulus, which is the first mine used in history, has emerged. Tribulus, which is very easy to manufacture and use, is a dangerous weapon that basically consists of four pointed ends and one end always points upwards when thrown to the ground. The aforementioned weapon has been used in many important battles throughout ancient history. In historical record, it is seen that tribulus was used for the first time against Syrakusai, the most powerful city of the island, during the Sicilian Campaign, which took place between 415-413 BC, during the Athenian commander Nikias. Polyaeus and Quintus Curtius Rufus stated that the Persians used tribulus in order to neutralize the Macedonian cavalry during the battle in Gaugamela between the Persian army under the command of Darius III and the Macedonian force under the command of Alexander in 331 BC. The Romans used tribulus in many battles before the Battle of Nisibis. In this context, the Romans first benefited from tribulus during the battle of Asculum against King Pyrrhus of Epirus in 279 BC. Vegetius Renatus especially stated that the Romans used tribulus against Antiochus and Mithridates in order to eliminate the threat posed by chariots. The weapon in question was also used in many different battles in the later stages of history.

After the death of Septimius Severus in AD 211, Caracalla became emperor of Rome. Caracalla, a great admirer of Alexander, took action with the aim of repeating his successes against the Persians against the Parths, and the two Powers came face to face in Nisibis. Before the Battle of Nisibis, the Roman army was in a very difficult position. Because before the battle, Caracalla died as a result of the assassination, and Macrinus, who had relatively less military experience, came to power. This incident had a negative impact on the morale and motivation of the army. In addition to this situation, the Romans had to accept war in an area that was not suitable for them. In addition to all these negativities, as a result of Caracalla's actions, the Parthians came to the battlefield with the feeling that they were the oppressed party trying to avenge the dishonorable attack against them, and they cornered the Roman army in a land suitable for cavalry operations. The first day of the war was critical; because the Romans, who were faced with superior forces in an area with low motivation and not suitable for their war principles and tactics, were aware that if they could not survive the first attack, they would face a similar defeat in Carrhae. By means of tribulus used against the Parthian cavalry at this critical time, the Romans were able to Dodge the first wave of attack and were able to pause the enemy forces. The tribuluses, which could not be noticed especially on the dusty ground, caused serious losses to the Parthian cavalry. The Romans, who successfully fend off the most critical moment of the war, were able to create a balance, albeit to some extent, in the later stages of the struggle, and as a result, they made a peace treaty with the Parthians, even though it contained undesirable provisions. As a result, the Roman army was saved from a possible defeat by the tribuluses.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

OSMANLININ SON DÖNEMİNDE AYDIN BİR SUBAY: NAZİF PAŞA

An Intellectual Officer in the Last Period of the Ottoman Empire: Nazif Pasha

Doç. Dr. İsmet Sarıbal

Çankırı Karatekin Üniversitesi

ismetsaribal@gmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 28.02.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 16.06.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1257607

Atıf – Citation:

İsmet Sarıbal, “Osmanlının Son Döneminde Aydın Bir Subay:
Nazif Paşa”, *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 437-450.

OSMANLININ SON DÖNEMİNDE AYDIN BİR SUBAY: NAZİF PAŞA

An Intellectual Officer in the Last Period of The Ottoman Empire: Nazif Pasha

İsmet Sarıbal*

Öz

Nazif Paşa, Osmanlı Devleti'nde uzun süre ataşemiliterlik yapan ender subaylardan biridir. Viyana ve Berlin sefaretlerinde yaklaşık on yıl görev yapmıştır. Bu süreçte edindiği bilgi ve tecrübelerine istinaden Harbiye Nezaretinin muhtelif şubelerinin idaresini üstlenmiş, Tasfiye-i Rütbe Komisyonu Başkanlığı gibi önemli bir görevi icra etmiştir. Lakin mezkûr komisyon başkanlığı sırasında Mahmud Şevket Paşa'yla arası açılmış, bu nedenle Avrupa'ya gidip emekli olmak zorunda kalmıştır. Mahmud Şevket Paşa suikastının akabinde İstanbul'a dönmüş fakat gözaltına alınıp Vize'ye sürgüne gönderilmiştir. Bir müddet Vize'de kaldıktan sonra Avrupa'ya gitmesine müsaade edilmiş, yaklaşık beş yıl Viyana'da sürgünde yaşamıştır. Sürgün hayatı Enver Paşa ve diğer önde gelen İttihatçıların ülkeden ayrılmalarıyla sona ermiştir. İstanbul'a döndükten sonra, kısa bir süre Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Başkanlığı yapan Nazif Paşa sonrasında aktif görevden ayrılmıştır. Bu çalışmada aynı zamanda *Yeni Askerlik ve Terakki Çareleri* adı kitapların yazarı olan Nazif Paşa'nın hayatı hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Ataşemiliter, askeri yazar, sürgün.

Abstract

Nazif Pasha is one of the outstanding officers who served as a military attaché in the Ottoman Empire for a long time. He rendered services in the embassies in Vienna and Berlin for about ten years. He headed the administration of the various branches of the Ministry of War and fulfilled an important role as the chairman of the Commission for the Purge of the Ranks in terms of the knowledge and experience he gained during this process. However, he had a falling out with Mahmud Şevket Pasha during his presidency in the aforementioned commission, and, as a consequence, he was obliged to go to Europe and retire. After the assassination of Mahmud Şevket Pasha, he returned to Istanbul, but was detained and exiled to Vize. After staying in Vize for some time, he was allowed to go to Europe and lived in exile in Vienna for about five years. His life in exile came to an end after Enver Pasha and other leading unionists left the country. Nazif Pasha resigned from active duty following his service as the Deputy Chief of the General Staff for a while upon returning to Istanbul. In this study, considerations on the life of Nazif Pasha, who is also the author of the books titled *Yeni Askerlik* and *Terakki Çareleri* will be presented.

Keywords: Military attaché, military writer, exile.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, ismetsaribal@gmail.com ORCID: 0000-0002-0870-6687.

Giriş

Nazif Paşa aslen Manastırlıydı. 1883 [Hicri 1300] yılında Mühendishaneden topçu subayı olarak ikincilikle mezun olmuştu. Mezuniyetinin ardından Mekteb-i Harbiyede kurmaylık eğitimine başlamış, 17 Şevval 1302 [20 Temmuz 1885] tarihinde Mekteb-i Harbiyedeki eğitimini tamamlayarak erkân-ı harp yüzbaşı rütbesini almıştı¹. Nazif Paşa, Mühendishaneden birincilikle mezun olan, sınıf arkadaşı Hüseyin Remzi Paşa² gibi Mühendishaneye muallim olarak tayin edilmişti. Lakin bu görevinde uzun süre kalmamış, 3 Kasım 1885'te Üsküp'te toplanan Müretteb Kuvvetler kurmaylığına tayin edilmişti. 11 Ağustos 1886'da Selanik Kolordusu kurmaylığına atanan Nazif Paşa daha sonra sırasıyla 13 Kasım 1887'de Kosova Fırkası kurmaylığı, 7 Eylül 1890 tarihinde ise Yanya Bölgesi Topograf Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştu. Rumeli bölgesindeki bu muhtelif görevlerinin ardından 26 Eylül 1894 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin 4. Şubesine görevlendirilmiş ve İstanbul'a dönmüştü³.

Nazif Paşa 4. Şubedeki görevine dört yıl devam etmiş ve nihayetinde 9 Nisan 1898 tarihinde Viyana Sefareti Ataşemiliterliğine tayin edilmişti. Bu görevinin ardından 1 Temmuz 1904 tarihinde Berlin Sefareti Ataşemiliterliğine görevlendirilmiş, 26 Ağustos 1908 tarihinde Erkân-ı Harbiye 3. Şubeye tayinine kadar Avrupa'da kalmıştı. Bu yönüyle Nazif Paşa, yaklaşık on yıl ataşemiliterlik yapan ender subaylardan biriydi. Bu yıllardaki faaliyetleri ona mirlivalığın yani tuğgeneralliğin önünü açmış, aynı zamanda *Yeni Askerlerlik: Şimendifer, Yeni Askerlik: Donanma ve Terakki Çareleri* adlarıyla yayımlanan kitaplarını yazmak için gerekli bilgi birikimini kazandırmıştı.

1. Nazif Paşa'nın Viyana Sefareti Ataşemiliterliği (9 Nisan 1898 – 1 Temmuz 1904)

Nazif Paşa'nın [Nazif] binbaşı rütbesindeyken atandığı Viyana'daki tespit edebildiğimiz ilk faaliyeti İmparator Franz Joseph'in huzuruna kabulüydü. Nazif, 30 Haziran 1898 tarihinde İmparator'la yaptığı mülakatın tüm detaylarını bir rapor hâlinde Babiali'ye iletmeyi ihmal etmemişti. Bu rapora göre İmparator, öncelikle Sultan'ın hâlini hatırlarını sormuş sonrasında ise dönemin sıcak gelişmesi olan Teselya Savaşı'yla alakalı Nazif'e bazı sorular yöneltilmişti. İmparator, savaşa katılan taburların dönüş sürecinin tamamlanıp tamamlanmadığını, savaş sırasında yeni envantere giren silahlar ile bir topçu silahı olarak obüslerin kullanılıp kullanılmadığını, Berane meselesiyle⁴ alakalı son durumu sormuştu. Nazif ise taburların dönüş sürecinin neredeyse bittiğini, yeni envantere giren silahların bir kısmının askere dağıtıldığını hatta savaş sırasında bu silahların kullanıldığını ve elan silahların askere dağıtılmasına devam edildiğini, obüslerin de savaşta kullanıldığını, özellikle Çatalca ve Dömeke Muharebeleri'nde obüslerin fayda sağladığını, Berane'yle ilgili meselenin ise Sultan tarafından en iyi şekilde çözüleceğini ifade ederek İmparator'un sorularına cevap vermişti. İmparator, Osmanlı

¹ Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Karabet Matbaası, İstanbul H 1312 [M 1895-1896], s. 241.

² Hüseyin Remzi Paşa hakkında bk. İsmet Sarıbal, "İkbâl ve İltimas: Hüseyin Remzi Paşa", *OTAM*, S. 49, 2021, ss. 105-123.

³ Hülya Toker - Gülhan Barlas - Nurcan Fidan (yay. haz.), *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, s. 113. Nazif Paşa'nın kariyerinin mevzu bahis dönemine ait gerek literatürde gerekse arşiv kayıtlarında bahsi geçen hususlar dışında kayda değer başka bir veriye ulaşılamamıştır.

⁴ Berane, Karadağ sınırında bulunan Osmanlı Devleti'ne bağlı bir kazaydı. 1897'de Karadağlılar bazı kıskırtmalar nedeniyle sınırı geçmiş, sınır kulelerini yakıp içerisindeki Osmanlı askerlerini öldürmüş ve Berane'yi ele geçirmeye çalışmışlardı. Berane'deki kalede bulunan Osmanlı askerlerinin karşılık vermesi neticesinde Karadağlılar amaçlarına ulaşamamıştı. Bununla birlikte olay iki ülke arasında diplomatik bir krize dönüşmüştü. Berane meselesiyle alakalı daha fazla bilgi için bk. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı – Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 302.

askerlerinin cuma günleri icra edilen selamlık resminde yaptığı başarılı geçit resminden haberdar olduğunu belirtip Osmanlı askerini överek mülakata son vermişti⁵.

Mezkûr mülakatın ardından Nazif, Avusturya - Macaristan ordusunun Macaristan'ın Bozyas mevkiinde yaptığı büyük manevralara katılmıştı. Manevralara katılma daveti alan Nazif, bu davete icabet etmek için Babıali'den izin istemiş ve harcırah talebinde bulunmuştu. Nihayetinde Sultan'ın iradesiyle büyük manevraya katılmasına izin verilen Nazif'e 400 frank tutarında harcırah ödenmesi de uygun görülmüştü⁶. Nazif, takip eden yıllarda Avusturya - Macaristan ordusunun icra ettiği diğer büyük manevralara da davet edilmiş ve Babıali tarafından bu faaliyetlere katılmasına müsaade edilmişti⁷.

Ataşemilerliğinin bu ilk döneminde Nazif, İmparator Franz Joseph'in kardeşi Ludwig Victor'la da görüşme şansı bulmuştu. Nazif, Arşidük'e yaptığı ziyaretin içeriğini de yine bir raporla Babıali'ye iletmışti. Tarihi net olarak belirtilmemiş olsa da⁸ rapordan, Arşidük'ün İstanbul'a daha evvel bir ziyaret gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Nazif, raporunda Arşidük'ün İstanbul'da bulunduğu süreçte Sultan'ın kendisine gösterdiği ilgiden dolayı minnettar olduğunu dile getirdiğini belirtmişti⁹.

Nazif'in binbaşı rütbesindeyken icra ettiği bir diğer görevi Avusturya - Macaristan ordusunun Viyana ve Brunn'da yapılacak olan denetlemelerine katılmasıydı. Nazif, denetlemeler sırasında edindiği izlenimlerini 28 Haziran 1899 tarihinde bir rapor hâlinde Seraskerlik makamına göndermişti. Raporda Viyana civarındaki Prater adlı ormanlık alanda bizzat İmparator tarafından verilen emirle başlayan manevranın ilk safhasıyla ilgili ayrıntılı değerlendirmelere yer verilmişti¹⁰. Raporu gönderdikten kısa bir süre sonra Nazif'in rütbesi kaymakamlığa yükseltilmişti¹¹. Nazif, takip eden yıllarda Avusturya - Macaristan ordusunun yaptığı diğer denetlemelere de katılma şansı bulmuştu¹².

Nazif'in kaymakam rütbesine terfi ettikten sonra Avusturya - Macaristan ordusunun büyük manevralarına ve denetlemelerine katılması haricinde tespit edebildiğimiz diğer bir vazifesi Mannlicher firmasının ürettiği iki yeni revolver hakkında Babıali'ye bir rapor sunmasıydı. Nazif, raporunda söz konusu yeni revolverlerden birisinin Gasser revolverinden çok farkı olmadığını fakat yedi fişek ateşleme kapasitesinin bulunduğunu, diğer revolverin ise sekiz

⁵ BOA, Y. PRK. ASK, 140 / 73, H 24. 02. 1316 [14 Temmuz 1898].

⁶ BOA, Y. MTV, 180 / 170, H 29.03.1316 [17 Ağustos 1898].

⁷ BOA, HR. TH, 247 / 30, M. 01. 10. 1900.

⁸ Bu ziyaret muhtemelen 1867 ya da 1868 yılında yapılmış olsa gerektir. Zira Viyana Sefaretinden gönderilen 1868 tarihli bir rapordan Arşidük Victor'un İstanbul ziyareti sırasında kendisine gösterilen misafirperverlikten dolayı bir baloda karşılaştığı sefire memnuniyetini dile getirdiği anlaşılmaktadır. BOA, HR. TO, 107 / 8, M. 29.05. 1868.

⁹ BOA, Y. PRK. ASK, 147 / 92, H 28. 10. 1316 [11 Mart 1899].

¹⁰ "Haziran-ı efrencinin 3'üncü ve 6'ncı ve 10'uncu ve 13'üncü ve 17'nci günlerinde 25'inci ve 26'ncı Nizamiye Piyade ve 1'inci Redif Piyade ve 1'inci ve 4'üncü Bosna Nizamiye Alaylarının Viyana civarında Prater namındaki ormanlıkta yoklama ve muayene resimleri bi'l-icra mezkûr alaylardan her biri taraf-ı İmparatorîden verilen emre tevfikân ikiye inkisâm ile icabı kadar tebâ'üd ettikten sonra yek-diğeri aleyhinde muharebe etmek üzere hareket ettikleri sırada arazinin hâline ve düşmanın bulunduğu vaziyet ve mesafeye nazaran muhtelif nizamlarda yürüyerek münasip bir mesafeye kadar birbirine takarrüb ile adi baruttan yapılmış manevra fişegiyle ateşe ibtidâr ve iktizâ-yı hâle göre gâh münferit ve gâh cemiyetli ateşler icra ile hücum menziline kadar yanaşarak ve burada gayet şiddetli ateş ederek ba'dehû ateş kestikten veyahut tarafeynden biri kademe ile ricat hareketi icra ettikten sonra tekrar içtima ile geçid resmi nizamında imparatorun önünden geçerek muayeneye nihayet verilmiş ise de Haziranın 20'nci günü Viyana civarında Simmering ve 23'üncü ve 4'üncü günlerinde Brunn'da icrası mukarrer olan manevra resimleri imparatorun hastalanması üzerine icra edilememiş ve asâkir-i merkûmenin manevra esnasında talimnameler ahkâmına muvafik surette kemâl-i intizamla hareket etmeleri talim ve terbiyelerine fevkalâde dikkat ve itina edilmekte olduğuna delâlet etmiş olmağla ol bâbda". BOA, Y. MTV, 191 / 148, H 25. 02. 1317 [5 Temmuz 1899].

¹¹ BOA, HR. TH, 230 / 8, M. 17. 07. 1899.

¹² BOA, Y. MTV, 203 / 64, H 13. 02. 1318 [12 Haziran 1900].

fişek aldığını ve otomatik atış yapabildiğini ifade etmişti. Fabrikaya müracaat ettiğini, söz konusu revolverlerin test için kendisine verileceğini ve fabrikanın silahların balistik özellikleri hakkında kendisini bilgilendirileceğini belirtmişti. Yine talep edilmesi hâlinde fabrikanın Avusturya postasıyla silahları İstanbul'a göndermek istediğini de mesajına ilave etmişti¹³.

Nazif yine kaymakam rütbesindeyken ataşemiliterliğin doğası gereği istihbarî bazı faaliyetler de icra etmişti. Nazif, 19 Ekim 1900 tarihli bir raporunda bizzat Avusturya - Macaristan İmparatorluğu Askerî Coğrafya Encümeni Reisi tarafından kendisine Avusturya - Macaristan'ın Selanik, Kosova ve İşkodra'yla alakadar olduğunun ifade edildiğini, Avusturyalıların bu bölgeye bir harekât planı tasarladıklarını ve hatta subaylara bu harekât planını tedris ettirdiklerini belirtmişti. Raporun devamında bu planın bir parçası olarak Avusturya Genelkurmay Başkanı ve yardımcısının da hazır bulunduğu Avusturya - Macaristan Meclisi Vükelasının bir toplantısında Saraybosna'dan Taşlıca - Seniçe - Yenipazar istikametinde Mitroviçe'ye kadar dar bir demiryolu hattı inşa edilmesinin kararlaştırıldığını, bu hattın Selanik demiryoluyla birleştirilmesinin öngörüldüğünü yazmıştı. Nazif, aslında Avusturyalıların Karadağ veyahut Sırbistan ile ya da ikisiyle birden girişeceği bir savaşta hattın tehlikeye düşeceğini bildiklerini, bununla birlikte Balkanların tamamını ele geçirme niyetinde olduklarından Arnavutluk'u ve Selanik'i işgal etmek için ticari bir proje kisvesi altında bu hattı yapmak istediklerini belirtmişti. Raporuna yapılması tasarlanan demiryolu hattını gösteren bir de harita eklemişti¹⁴.

Diplomatik misyonlarda çalışan çoğu kişi gibi Nazif de bu dönemde nişan almaya muvaffak olmuştu. İran Şahı tarafından Viyana Sefareti Baş Kâtibi Henry, İkinci Kâtip Salih Bey'le birlikte Kaymakam Nazif Bey'e de üçüncü rütbeden Şîr u Hürşîd Nişanı verilmişti¹⁵. Belirtmek gerekir ki diplomatik misyonlarda görev alan ataşemiliterler için bu dönemde nişan almak gibi olağan bir diğer durum da maaşlarını zamanında alamamalarıydı¹⁶. Nitekim 27 Mayıs 1902 tarihli bir belgede yer alan Nazif'in altı aylık maaş alacağını bulduğu bilgisi bu bakımdan dikkat çekicidir¹⁷.

Aslına bakılırsa Nazif için her şeyin yolunda gittiği bir dönemde Roma Sefareti Ataşemiliteri Mirliya Şükrü Paşa, Viyana Sefareti Ataşemiliterliğine atanmış¹⁸ ve Nazif de ikinci ataşemiliterliğe kaydırılmıştı. 16 Ağustos 1902 tarihli bir belgeden yapılan görev değişikliğinin pek de teamüllere uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şükrü Paşa'nın ataması yapıldıktan sonra Seraskerlikten Viyana Sefaretine yazılan belgede Nazif'in ikinci ataşemiliter olarak atanmasının "tabii" olduğuna vurgu yapılması atamanın olağandışı olduğuna işaret eder mahiyettedir¹⁹. Meselenin geri planında Nazif birinci ataşemiliterken sefaretin ikinci ataşemiliterlik görevinde bulunan Kolağası Sermed Bey'in Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa'yla yaşadığı sorunlar vardı. Mahmud Nedim Paşa, aralarında geçen bir tartışmadan dolayı Kolağası Sermed Bey hakkında bir soruşturma başlatmış ve iki yıl boyunca Sermed Bey'in ikinci ataşemiliterlik vazifesini Babıali'den yapılan uyarılara rağmen Avusturya - Macaristan hükûmetine bildirmemişti. Bunun üzerine Kolağası Sermed Bey durumu Babıali'ye şikâyet etmiş ve bu şikâyeti neticesinde Madrid Sefareti İkinci Ataşemiliterliğine tayin edilmişti²⁰.

¹³ BOA, Y. PRK. MYD, 23 / 36, H 11. 04. 1318 [8 Ağustos 1900].

¹⁴ BOA, Y. PRK. MYD, 23 / 44, H 21. 06. 1318 [16 Ekim 1900].

¹⁵ BOA, HR. TH, 254 / 119, M. 13. 05. 1901.

¹⁶ Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliklerin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17, s. 251.

¹⁷ BOA, HR. TH, 269 / 14, M. 27. 05. 1902.

¹⁸ BOA, BEO, 1889 / 141689, H 17 Rabiulahir 1320 [24 Temmuz 1902].

¹⁹ BOA, HR. TH, 272 / 57, M. 16. 08. 1902.

²⁰ BOA, BEO, 1754 / 131550, H 22. 08. 1319 [4 Aralık 1901]; BOA, HR. TH, 265 / 98, M. 11. 03. 1902.

Şükrü Paşa birinci ataşemiliter olarak atandıktan sonra ikinci ataşemiliter Nazif'le birlikte Macaristan'ın batısında yer alan Masvar'da yapılacak sonbahar manevralarına katılmıştı. Bu seyahate gitmelerine Sultan iradesiyle izin verilmiş ve yine her birine 400 franklık bir harcırah verilmesi uygun görülmüştü²¹. İzin verilmesinden yaklaşık bir hafta sonra da Nazif'in rütbesi miralaylığa yükseltilmişti²².

Nazif'in Berlin Sefareti Ataşemiliterliğine tayinine kadar geçen yaklaşık iki yıllık süreçteki faaliyetleriyle ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Bununla birlikte arşiv kayıtlarından bu dönemde Nazif'in silah fabrikalarıyla ilgili hususları takip ettiği anlaşılmaktadır. Bulgaristan Emareti'nin Manlicher silah fabrikasından fişek sipariş etmesiyle alakalı araştırma yapmak üzere Hirtenberg silah fabrikasına yaptığı ziyaret²³ ile Osmanlı ordusunun tüm kıtalarında kullanılmak üzere talim fişeklerinin alımında aktif rol alması²⁴ bu kabildendir.

2. Nazif Paşa'nın Berlin Sefareti Ataşemiliterliği (1 Temmuz 1904 - 26 Ağustos 1908)

Nazif, 5 Ağustos 1904'te Viyana'daki görevinden ayrılarak 5.400 kuruş maaşla Berlin Sefareti Ataşemiliterliğine tayin edilmiş, bir aylık maaşı da kendisine harcırah olarak verilmişti²⁵. Yeni görev yerine gitmeden evvel gidiş dönüş harcırahı kendisine ait olmak üzere Manastır'a yani ailesinin yanına gitmesine müsaade edilmişti²⁶. Nazif, izin dönüşünde Almanya kolordusu tarafından Altona'da yapılacak geçit töreni ve manevralara katılmak için müsaade istemişti. Bu talebi Sultan'ın iradesiyle kabul gören Nazif'e 400 frank harcırah verilmesi de uygun görülmüştü²⁷. Belirtmek gerekir ki Nazif, Berlin'deki görevi sırasında hemen hemen her yıl Alman ordusunun icra ettiği geçit törenleri ve büyük manevralara davet edilmiş ve Babıali tarafından bu faaliyetlere katılmasına her daim müsaade edilmişti²⁸.

Mezkûr geçit törenleri ve manevralar haricinde Nazif'in Berlin'deyken icra ettiği en dikkat çeken vazifesi Ekim 1906 tarihinde yapılan Telsiz - Telgraf Konferansı'na Osmanlı delegesi olarak katılmasıydı. Konuyla alakalı yazışmalardan Nazif'in telsiz - telgraf meselesiyle uzun zamandır alakadar olduğu ve bu nedenle Babıali tarafından delege olarak konferansa katılmasının istendiği anlaşılmaktadır²⁹. Berlin Sefareti, Nazif için vazifesinin detaylarıyla alakalı bir talimat gönderilmesini ve aynı zamanda konferans sonrasında imza edilecek mukavelename için yetki verilmesini istemiş³⁰, Bremen ve Hamburg'daki otel ve diğer şahsi masraflarının karşılanması için de 4.000 kuruş talep etmişti³¹. Neticede Nazif'e imza yetkisi verilmiş ve konferans sonucunda oluşturulan mukavelenameyi Osmanlı hükûmeti adına imzalamıştı³². Lakin Nazif, konferansa birinden borç alarak katılmış hatta borç aldığı kişi tarafından paranın defaten talep edildiği hususu resmi yazışmalara konu olmuştu³³. Vakıa konferanstan çok sonra dahi Nazif parasını tahsil edememişti³⁴.

²¹ BOA, HR. TH, 274 / 5, M. 24. 09. 1902.

²² BOA, HR. TH, 274 / 34, M. 01. 10. 1902.

²³ BOA, Y. PRK. ASK, 198 / 70, H 24. 04. 1321 [20 Temmuz 1903].

²⁴ BOA, Y. PRK. ASK, 219 / 73, H 26. 05. 1322 [8 Ağustos 1904].

²⁵ BOA, HR. TH, 309 / 103, M. 02. 10. 1904.

²⁶ BOA, HR. TH, 310 / 97, M. 23. 10. 1904.

²⁷ BOA, HR. TH, 311 / 36, M. 05. 11. 1904.

²⁸ BOA, Y. MTV, 277 / 117, H 28. 06. 1323 [30 Ağustos 1905]; BOA, HR. TH, 351 / 9, M. 03. 08. 1907; BOA, HR. TH, 366 / 52, M. 29. 07. 1908.

²⁹ BOA, HR. İD, 2028 / 43, M. 11. 10. 1906.

³⁰ BOA, HR. İD, 2028 / 44, M. 15. 10. 1906.

³¹ BOA, BEO, 2937 / 220205, H 12. 09. 1324 [30 Ekim 1906].

³² BOA, BEO, 2957 / 221716, H 20. 10. 1324 [7 Aralık 1906].

³³ BOA, BEO, 3005 / 225340, H 19. 01. 1325 [4 Mart 1907].

³⁴ BOA, BEO, 2997 / 224710, H 05. 01. 1325 [18 Şubat 1907].

Nazif, Berlin'de bulunduğu dönemde Alman basınına takip edip önemli gördüğü hususları rapor etmişti. 30 Mart 1907 tarihli bir belgeden Nazif'in doğrudan Maiyyet-i Seniyye Müşiri Abdullah Paşa'ya *Berliner Tageblatt* gazetesinde çıkan bir haber hakkında arıza sunduğu anlaşılmaktadır. Haberin konusu Prusya'nın önde gelen askeri yazarlarından Miralay (کؤ د کن)'in yeniden teşkilatlanan Bulgar ordusu hakkında yazdığı bir makaleydi. Makalede Bulgar ordusunun "emr-i talim ve terbiyede" kendisini sürekli geliştirdiği, bu gelişimin son manevralarda tezahür ettiği, disiplinli ve düzenli Bulgar ordusunun tedafüü veyahut tecavüzî bir muharebede başarılı olacağı değerlendirilmişti. Hatta Osmanlıların Asya'daki kuvvetlerini Avrupa'ya aktarmakta yaşadığı güçlükler ortadan kaldırılamazsa muhtemel bir savaşta Bulgar ordusunun Osmanlı ordusuna üstünlük sağlayabileceği ifade edilmişti. Abdullah Paşa, Sultan'la paylaştığı bu bilginin sonuna daha önce de ifade ettiği üzere Bulgar ordusunun başarısının geri planında Almanya ve Avusturya ordularının teşkilatını örnek almış olmasının bulunduğu kanaatini dile getirmişti³⁵.

Bir diğer raporda Nazif, Alman ordusunun Danzig Koyu'nda bir sahra obüsü bataryası ve on santimetrelilik toplarla altı yedi kilometre mesafeden üç yüz metre irtifaındaki balonlara başarılı bir şekilde atış tecrübesi icra ettiğini yazmıştı. Bulgaristan'ın Fransa'dan balon takımları satın aldığını ve bu nedenle Osmanlı topçu zabitlerinin balonlara karşı ateş icrası eğitimlerine başlaması gerektiğini dile getirmişti. Ayrıca Bulgar zabitlerinin Fransa ordusunun kıtalarında ve tesislerinde eğitime kabul edileceğini basından öğrendiğini bildirmişti. Bu rapor da Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi Müşiri Abdullah Paşa tarafından yine Sultan'a iletilmişti³⁶.

Almanya serüveni 26 Ağustos 1908 tarihinde Harbiye Nezareti Üçüncü Şubeye tayiniyle son bulan Nazif, Ekim 1908 başında İstanbul'a gelmişti. Almanya'dan ayrılırken İmparator, Nazif'i kabul etmiş ve Sultan'a selam-ı mahsusunu iletmesini istemişti. Nazif de buna istinaden Yıldız'a giderek Sadrazam aracılığıyla Sultan'a İmparator'un selamını iletmişti³⁷. Kısa bir süre sonra da Almanya İmparatoru tarafından Nazif'e Aigle Rouge (Kızıl Kartal) nişanı verilmişti³⁸.

3. Emekliliğe Giden Süreç

Nazif, yurda döndükten sonra yeni kurulan Harbiye Nezaretinde önemli görevler üstlenmişti. İlk olarak Üçüncü Dairede göreve başlayan Nazif, kısa bir süre sonra Viyana ve Berlin'deki ataşemiliterlik görevleri sırasında edindiği askeri bilgisine istinaden Harbiye Nezaretinin teklifi ve Hariciye nazırının tasdiğiyle mirlivalık rütbesini elde etmişti³⁹. Üçüncü Dairede bir yıla yakın çalışan Nazif, daha sonra Piyade Dairesinin başına geçti⁴⁰. Bu görevi sırasında kariyerinin gidişatını değiştirecek Tasfiye-i Rütüb Komisyonu başkanlığını yürüttü.

7 Ağustos 1909'da yayınlanan Tasfiye-i Rütüb Kanunu her rütbeden subayı ve diğer askeri görevlileri kapsamaktaydı. Kanunun esas amacı, geçmişte yaygın bir şekilde başvuru olan sınırsız kayırmalar neticesinde bir üst rütbeye geçişte gerekli bekleme süresini doldurmadan ya

³⁵ BOA, Y. MTV, 296 / 122, H 15. 02. 1325 [30 Mart 1907].

³⁶ BOA, Y. PRK. ASK, 245 / 59, H 26. 02. 1325 [10 Nisan 1907].

³⁷ BOA, Y. A. HUS, 525 / 106, H 05. 09. 1326 [1 Ekim 1908]. Osmanlı ataşemiliterleri merkeze gönderdikleri raporlarında buldukları ülkelerin ordu mevcudu, güncel askeri düzenlemeler, askeri harekâtlar veyahut olağan dışı askeri hareketlilikler, bu orduların envanterinde bulunan silahlar ya da yeni geliştirilen silah ve teçhizatlar, askeri talimler, denetlemelerle davetli olarak katıldıkları manevralar yanı sıra buldukları ülkelerin iç siyasi gelişmelerinden bahsetmişlerdi. Benzer şekilde buldukları ülkenin kralı ve hükümet görevlileriyle yaptıkları görüşmeleri de raporlamışlardı. Gazeteleri takip edip önemli gördükleri haberler ile kurdukları şahsi ilişkiler çerçevesinde edindikleri bilgileri de İstanbul'a bildirmişlerdi. Yıldız, "Osmanlı Dış ...", s. 252-254. Nazif'in ataşemiliterlik vazifelerini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Ekim 1906 tarihinde Almanya'da yapılan Telsiz - Telgraf Konferansı'na katılması ve konferans sonucunda oluşturulan mukavelenameyi Osmanlı hükümeti adına imzalaması ataşemiliterlerin icra ettikleri görevlere dair yeni bir katkı olarak değerlendirilebilir.

³⁸ BOA, HR. TH, 368 / 82, 22. 10. 1908.

³⁹ BOA, İ. TAL, 457 / 10, H 21. 10. 1326 [16 Kasım 1908].

⁴⁰ BOA, BEO, 3587 / 268953, H 11. 06. 1327 [30 Haziran 1909].

da gerekli niteliklere sahip olmadan terfi edenlerin rütbelerinin yeniden düzenlenmesiydi. Nazif'in başında yer aldığı komisyonun çalışmaları sonucunda birçok subayın rütbesi tenzil edildiği gibi, ordudan çıkarılanlar ya da emekli edilenler oldu⁴¹. Bu süreçte Nazif, iddiasına göre Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yla ters düşmüştü. Mahmud Şevket Paşa, Nazif'ten bazı askerlerin rütbelerini muhafaza etmesini istemiş fakat Nazif kanuna uygun olmadığı için bu talebi geri çevirmişti⁴².

Nazif, Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığına atandığı dönemde mezkûr nezaretin Sıhhiye Dairesinin idaresine atanmıştı⁴³. Nazif'in iddiasına göre aralarındaki sürtüşmeden dolayı Mahmud Şevket Paşa ilk iş olarak Nazif'i Manastır Redif Fırkası Kumandanlığına atamak istemiş fakat araya giren hatırlı subayların ricasıyla kararından vazgeçmişti. Bununla birlikte Mahmud Şevket Paşa, bir süre sonra Nazif'i Erzurum Kolordusu Kumandanlığına tayin etmeye çalışmıştı. Lakin Nazif, hastalığını bahane ederek Rumeli'ndeki kolordulardan birine tayinini isteyince Mahmud Şevket Paşa bu karardan da vazgeçmişti⁴⁴. En nihayetinde Harbiye Nezaretine bağlı Jandarma Dairesinin "Umum Jandarma Kumandanlığına" dönüştürülmesiyle birlikte Nazif bu birimin başına getirilmişti⁴⁵. Ekim 1911 tarihine kadar bu görevde kalan Nazif söz konusu tarihte Harbiye Nezaretinin Süvari Dairesinin idaresine atanmıştı⁴⁶. Bu şubede bir yılı dolmadan (Mahmud Şevket Paşa nazırlıktan ayrıldıktan sonra) 27 Temmuz 1912 tarihinde tekrar Umum Jandarma Kumandanlığına atanmıştı⁴⁷.

Aslına bakılırsa Nazif'in Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı döneminde Umum Jandarma Kumandanlığı ve Süvari Dairesinin idaresi gibi nezaretin iki önemli biriminin başına atanmış olması mezkûr iddialarını tutarsız kılmaktadır. Bununla birlikte Nazif, Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığa atandıktan sonra da kendisiyle uğraşmaya devam ettiğini iddia etmiştir. Nazif, Süvari Dairesinin başındayken 1. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi İsmail Hakkı Bey hakkında yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle bir soruşturma açtırdığını ve bu nedenle İsmail Hakkı Bey'in *Tanin* gazetesinde kendisi aleyhinde Halaskârân mensubu olduğu yönünde yazılar yazdığını iddia eder. İttihat ve Terakki Cemiyetiyle ilişkisi olmadığı için Mahmud Muhtar Paşa'nın Bahriye Nazırı olduğu dönemde Talat (Paşa) ve Halil (Paşa) Beyler aracılığıyla kendisine teklif edilen bahriye nazırlığı görevini kabul etmediğini söyler. Yine Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırlığı döneminde askerlerin siyasetle ilişkisini düzenlemeyi öngören Avusturya'nın "Hizmet-i Askerî Nizamnamesi"ni tercüme ederek hazırladığı kanun müsveddесinin İttihat ve Terakki Cemiyetinin tepkisini çektiğini ve bu nedenle *Tanin* gazetesinde hakkında eleştirel yazılar çıktığını dile getirir. İşte bu hususlar nedeniyle Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığa geçtiği günün ertesinde kendisini Balkan Savaşı'nda taburları dağıtılmış ve komutası açıkta olan Kastamonu Redif Fırkası Kumandanlığına tayin ettiğini ifade eder. Nazif, söz konusu tayini kolordu komutanı olması gerekirken bir derece aşağı bir göreve atanması nedeniyle kabul etmediğini dile getirir. Bu nedenle Avusturya - Macaristan ordularının haralarını ve remont depolarını muayene etmek üzere Avrupa'ya gitmek için izin aldığını iddia eder⁴⁸. Arşiv

⁴¹ M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Alfa Tarih, İstanbul 2003, s. 256.

⁴² BOA, BEO, 4581 / 343525, H 30. 09. 1337 [29 Haziran 1917].

⁴³ BOA, BEO, 3694 / 276997, H 15. 01. 1328 [27 Ocak 1910].

⁴⁴ BOA, BEO, 4581 / 343525, H 30. 09. 1337 [29 Haziran 1917].

⁴⁵ BOA, İ. HB, 21 / 35, H 25. 03. 1328 [6 Nisan 1910].

⁴⁶ BOA, BEO, 3946 / 295911, H 17. 10. 1329 [11 Ekim 1911].

⁴⁷ BOA, İ. HB, 119 / 32, H 12. 08. 1330 [27 Temmuz 1912].

⁴⁸ BOA, BEO, 4581 / 343525, H 30. 09. 1337 [29 Haziran 1917]. Nazif'in Kastamonu Redif Fırkası Komutanlığına tayini için bk. BOA, İ. HB, 127 / 56, H 19. 02. 1331 [28 Ocak 1913]. Mahmud Şevket Paşa'nın *Sadaret Günlüğü*'nde Nazif'in iddialarını teyit edecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca bir yerde Nazif'in adı geçmektedir ki orada değinilen hususun mevzubahis iddialarla ilgisi yoktur. Bk. Mahmud Şevket Paşa, *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 104.

kayıtlarından Nazif'in tedavi görmek üzere Avrupa'ya gitmek için bir aylık izin aldığı, sonrasında talebi üzerine izninin iki ay daha uzatıldığı anlaşılmaktadır⁴⁹. Ardından Nazif emekliliğini istemiş ve bu talebi kabul görmüştür⁵⁰. Bu bağlamda bilinenin aksine Nazif'in Balkan Savaşı'na iştirak etmediğinin altını çizmek gerekir⁵¹.

4. Yeni Askerlik

Balkan Savaşı'nın kaybedilmesi deyim yerindeyse Osmanlı toplumunda büyük bir travma yaratmıştı. Halkın bozgunu kabullenememesi, orduya duyulan güvenin sarsılması ve savaş sırasında yaşananlar Osmanlı kamuoyunu nerede yanlış yapıldığı ve kötü gidişatın nasıl durdurulabileceği sorunlarını aramaya yöneltmişti. Bu arayış bir tartışma ortamının doğmasına yol açmış, siyasetler, aydınlar ve savaşa katılan komutanlar yaşananları basın ve müstakil olarak yazdıkları hatıralar aracılığıyla yazılı hâle getirmişlerdi⁵². Nazif, Balkan Savaşı'na bilfiil iştirak etmemiş olsa da savaşın ardından başlayan bu tartışma ortamına *Yeni Askerlik* adını verdiği iki ciltlik bir kitap yazarak dâhil olmuştu.

Yeni Askerlik adlı kitabın birinci cildinde “şimendifer”⁵³, ikinci cildinde ise “donanma”⁵⁴ meselesi ele alınmıştır. Nazif, Balkan Savaşı'nda alınan mağlubiyetin demiryolu şebekesinin azlığından ve donanmanın yetersizliğinden kaynaklandığını düşünmektedir. Kitabın birinci cildinin giriş kısmında Balkan Savaşı'yla alakalı birçok kitap yazıldığını ve bu kitaplarda demiryolları ve donanmayla alakalı sıkıntılara değinildiğini belirten Nazif, daha fazla “tenvir” için bu kitabı yazdığını dile getirmiştir. Giriş kısmının devamında Balkan Savaşı sırasında düşman kuvvetlerinin seferberlik ve içtimalarını demiryollarının yardımıyla Osmanlı ordusuna göre çok daha hızlı tamamlamaları nedeniyle ilk etapta Osmanlılara karşı sayısal üstünlük elde ettiklerini ve bu sayısal üstünlük sayesinde kazandıkları ilk başarılarla psikolojik üstünlüğü de ele geçirdiklerini söyler. Osmanlı askerinin daha cengâver olduğunu düşünen Nazif, bazı Avrupalı tarihçilerin demiryollarının savaşın gidişatına etkisini görmezden gelerek Osmanlı askerlerini eleştirmelerini haksız bulur.

Kitabın devamında Nazif, tarihi süreçte Avrupa'daki demiryollarının istatistiksel olarak gelişimini özellikle Alman - Fransız rekabeti ve bu rekabet sonucunda yaşanan savaşlar üzerinden değerlendirir. Bu istatistiklerle Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu istatistiklerini karşılaştırarak demiryolu inşası hususunda Avrupa'nın ne kadar gerisinde kaldığına dikkat çekmeye çalışır. Bu bağlamda son dönemde inşasına hız verilen şoselerden önce demiryollarının inşa edilmesi gerektiğini demiryollarının siyasi, iktisadi ve askeri faydalarını dile getirerek anlatır. Osmanlı ülkesinde dar hatlı demiryollarının inşa edilmesi gerektiğini düşünen Nazif, demiryolu inşası ve bundan elde edilebilecek askeri faydalarla alakalı teknik bir konuya daha bilimsel bir izahat getirmek için ismini zikretmediği Almanya'da yayınlanan askeri bir kitaptan uzunca bir tercüme yapıldığı gibi aktarır. Bu tercümenin sonunda dar hatların inşasının askeri açıdan gerekliliğine dair örnekleriyle - özellikle Balkan Savaşı'ndan - kendi değerlendirmelerine yer verir. Pek tabii değerlendirmelerini sadece askeri alana indirgemez. Bu bakımdan demiryolu inşası öncesi ve sonrasında Samsun ve Aydın'daki artan ihracata ve vilayet gelirlerine dair istatistikler vermesi kayda değerdir. Sadece demiryolu inşasının yeterli olmayacağını ifade eden Nazif, lokomotif sayısının artırılmasının ve istasyonlardaki tertibatın geliştirilmesinin de gerektiğinin özellikle altını çizer. Halktan demiryolu inşası için alınan vergilerin önemli bir

⁴⁹ BOA, İ. HB, 128 / 12, H 21. 02. 1331 [30 Ocak 1913]; BOA, BEO, 4139 / 310353, H 23. 02. 1331 [1 Şubat 1913].

⁵⁰ BOA, İ. HB, 134 / 47, H 24. 07. 1331 [29 Haziran 1913].

⁵¹ Tokar vd. , *Balkan Savaşı'na*, s. 114.

⁵² Mesut Uyar, “Osmanlı Askeri Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek”, *Türkiye Günlüğü*, S. 110, 2012, s. 65-66.

⁵³ Nazif, *Yeni Askerlik Cüz I: Şimendifer*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, R. 1329 [M 1913].

⁵⁴ Nazif, *Yeni Askerlik Cüz II: Donanma*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, R. 1329 [M 1913].

finansman kaynağı olduğuna Hicaz hattının Medine - Mekke - Sana istikametinde genişletilmesi örneği ile dikkat çeker.

Nazif, *Yeni Askerlik: Donanma* adlı ikinci cildine Osmanlı coğrafyasının tamamen denizlerle çevrili olması dolayısıyla donanmanın büyük bir öneme sahip olduğunu dile getirerek giriş yapar. Balkan Savaşı'nda donanmamızın Bulgarlara karşı Karadeniz'de bir üstünlük sağlamış olsa da Yunanlara karşı Adalar Denizi'nde bir varlık gösterememesini savaşın kaybına yol açan sebeplerin başında sayar. İleride benzer bir felaketin yaşanmaması için donanmanın geliştirilmesine önem verilmesi gerektiğini söyler. Şark hududunda Rusların demiryolu yapımına müsaade etmemesi nedeniyle ortaya çıkan zafiyetin güçlü bir donanmayla giderilebileceğini de değerlendirmesine ekler.

Yunan donanmasının Averof zırhlısını hemen herkesin bildiğini fakat toplumda donanmanın geleceğiyle alakalı bir farkındalık oluşmadığı tespitinde bulunur. Yunanistan'da olduğu gibi Osmanlıda da hayırseverlerin donanmanın ihyası için desteklerini arttırmaları gerektiğini belirtir. *Yeni Askerlik* kitabının ikinci cildini bu nedenle donanmaya ayırdığını, herkesin okuyup anlayabileceği bir kitapla halkta donanmanın önemiyle alakalı bir bilinç oluşacağını iddia eder. Bununla birlikte kitapta kendi değerlendirmeleri yer vermez. Almanya'da yayınlanan eserlerden, özellikle de Balkan Savaşı'ndaki deniz harekâtlarını etraflıca inceleyen Yarbay (Lieutenant Colonel) Immanuel'in *La Guerre des Balkans de 1912 - 1913* adlı kitabından kapsamlı bir tercümeyi kitabına eklemiştir.

5. Sürgüne Giden Süreç

Nazif, Viyana'dayken Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te bir suikasta kurban gitmişti. Nazif, hasımlarının suikastta dahil olduğu ve bu yüzden tutuklandığına dair söylenti çıkardıklarını ve kendisinin de bunu tekzip ettirdiğini iddia eder. İstanbul'a döndükten sonra yaşadıklarını dair anlattıkları ise daha da ilginçtir. İddiasına göre Kânunuevvel 1329 sonlarında (12 Ocak 1914) Beyoğlu'nda ikamet ettiği apartman dairesi polis tarafından basılır. Evinde arama yapılır, birkaç önemsiz kâğıtla 28 yıllık şahsi revolverine el konulur. Bir otomobile bindirilerek Polis Müdüriyet-i Umumiyesine götürülür. İki gece yatacak yer verilmez, uykusuz kalır. Ardından Divan- Harb-i Örfide sorguya çekilir. Ona göre sorguya alınmasındaki asıl sebep, Umum Jandarma Kumandanı iken Balkan Savaşı sırasında Lüleburgaz'a çekilen ordunun İstanbul'a girmesini engellemek için çeşitli devletlerden gönderilen ecnebi donanmasıyla Osmanlı hükûmeti arasındaki görüşmelere İstanbul Muhafızlığı adına⁵⁵ aracılık etmek için görevlendirildiği sırada Nevres Bey'e⁵⁶ yazdığı bir tezkiredir. Bu tezkire Nevres Bey'in sürgün edilmesi sırasında İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisinde kötüye yorumlanmış, Nazif'in İstanbul'un planını ecnebilere verdiği iddiası ortaya atılmıştır⁵⁷.

Sorgulama sonucunda Nazif'in beraatına karar verilir. Tahliyesini talep eder. Lakin Halaskârândan iki kişinin aleyhinde verdiği ifadeden dolayı Halaskârândan olduğu iddiasıyla Sinop'a sürgüne gönderileceği kendisine bildirilir. Nazif, Halaskârândan olmadığını ispat etmek için Halaskârân grubu kurulduğu zaman kumandasında bulunan jandarma personeline mezkûr

⁵⁵ BOA, MV, 171 / 33, H 08. 12. 1330 [18 Kasım 1912].

⁵⁶ Nazif, İstanbul Muhafızlığı adına görüşmeleri yürütürken Manavoğlu Nevres Bey kısa bir süre İstanbul Muhafızlığı Erkân-ı Harbiyesi vazifesinde bulunmuştu. Her ne kadar içeriğini bilemesek de söz konusu arıza bu dönemde yazılmış olmalıdır. Nevres Bey de Mahmud Şevket Paşa suikastından sonra İttihad ve Terakki Cemiyetine muhalif isimlerin sürgüne gönderildiği sırada Sinop'a sürgün edilenler arasındaydı. İlginç bir şahsiyet olan ve Osmanlı'nın son döneminde adından sıklıkla söz edilen Manavoğlu Nevres Bey'in hayatı hakkında yazılmış kapsamlı bir biyografi için bk. Ömer Hakan Özalp, "Siyaset Dehlizlerinde Kaybolmuş Bir Asker Manavoğlu Nevres Bey", *Müteferrika Kitabiyât Dergisi*, S. 18, 2000, ss. 55-86.

⁵⁷ BOA, BEO, 4581 / 343525, H 30. 09. 1337 [29 Haziran 1917].

gruba katılmalarına yönelik kumandanlığın matbu mecmuasında da bulunan bir emir verdiği içeren dilekçeyi Dâhiliye ve Harbiye nazırlarına gönderir. Nazif, işin içerisinde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın da olduğunu gösterdiği tavırdan anladığını iddia eder. Tahliye edilmeyeceğini anlayınca Sinop yerine Vize'ye sürgüne gitmek için pazarlığa girer, talebi kabul görür. İki ay Vize'de kalır. Hacı Adil Bey Edirne valisi olunca onun aracılığıyla Harbiye Nezaretiyle görüşür ve Berlin'e gitmesine müsaade edilir. Mart 1330'da (14 Mart 1914) Viyana gider⁵⁸.

Esasen Halaskârân grubunun görünüşteki kurucuları düşük rütbeli subaylardı. Bununla birlikte bu oluşumun arka planında yüksek rütbeli subayların bulunduğu ve bunlardan birinin de bu çalışmaya konu olan Mirliva Nazif Paşa'nın olduğuna dair söylentiler vardı⁵⁹. Lakin Halaskârân grubunun ortaya çıkmasının sebepleri arasında Tasfiye-i Rütüb Komisyonunun İttihad ve Terakki Cemiyeti muhalifi subayları hedef aldığına dair iddiaların gösterilmesi göz önüne alındığında komisyonun başındaki Nazif'in Halaskârânın idaresinde olduğunu söylemek akla pek yatkın gözükmemektedir. Aynı zamanda hakkında böyle bir söylenti olduğu hâlde Nazif'in özellikle de Mahmud Şevket Paşa Harbiye nazırıyken önemli görevlere atanmış olması Halaskârândan olma olasılığını zayıflatmaktadır.

Nazif, Viyana'ya gittikten sonra da hakkındaki söylentilerin sonu gelmemiştir. İddiasına göre Viyana'ya gittikten birkaç ay sonra Azmi Bey adında bir mebus, Nazif'in İstanbul Muhafızlığı adına bahsi geçen görüşmeleri yaptığı sırada düvel-i ecnebiye delegeleriyle birleşerek İstanbul'un uluslararası bir idareye verilmesi için çalıştığını iddia ederek o dönemki Kamil Paşa kabinesinin sorgulanmasını talep eder. Nazif, bu iddiaları tekzip etmek üzere gazetelere ve Meclis-i Mebusana yazılar gönderir ve hürriyetini talep eder fakat başarılı olamaz. Harbiye Nezaretine, Viyana Sefaretine verdiği müteaddit dilekçeler de dikkate alınmaz. Hakkında kesinleşmiş bir karar olmadığı için siyasi suçlular için çıkarılmış aftan da istifade edemez. Sultan Vahdettin'in tahta çıkışına müteakip yayınlanan affedilenler listesinde de ismi yer almaz. Nazif için Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin diğer yedi liderinin 1-2 Kasım 1918'de Arnavutköy'den bir Alman denizaltısıyla Odessa'ya kaçmaları bir dönüm noktası olur. 4 Kasım 1918'de buraya kadar aktarılan serencamını içeren mektubunu Babıali'ye gönderir ve İstanbul'a dönmek istediğini bir kez daha belirtir. Nihayetinde 29 Haziran 1919 tarihinde yurda dönmesinde bir sakınca olmadığına karar verilir⁶⁰.

İstanbul'a döndükten sonra Nazif yeniden aktif göreve getirilir. 10 Nisan 1920 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Vekâletine tayin edilir⁶¹. Bununla birlikte 2 Mayıs 1920 tarihinde istifa ederek görevinden ayrılır. Ama istifasının kabulüyle ilgili yazışmanın içeriğinden Nazif'in Harbiye Nezaretindeki mühim bir vazifeye tayin edilmesinin planlandığı anlaşılmaktadır⁶². Bu görevin ne olduğuna veyahut 18 Temmuz 1922'de vefatına kadar geçen süredeki faaliyetlerine dair sağlıklı bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte bu dönemde Nazif, *İkdam* gazetesinde yazılar kaleme almış ve bunları *Terakki Çareleri* adıyla kitaplaştırmıştır.

6. Terakki Çareleri

Nazif, *İkdam* gazetesinde tefrika hâlinde yayınladığı makalelerini bir araya getirip *Terakki Çareleri*⁶³ adıyla kitaplaştırmıştır. Aslına bakılırsa kitap, o dönem Osmanlı kamuoyunun

⁵⁸ BOA, BEO, 4581 / 343525, H 30. 09. 1337 [29 Haziran 1917].

⁵⁹ "Kenan Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *İlmi Araştırmalar*, S. 7, 1999, s. 160.

⁶⁰ BOA, BEO, 4581 / 343525, H 30. 09. 1337 [29 Haziran 1919].

⁶¹ BOA, BEO, 4626 / 346898, H 21. 07. 1338 [10 Nisan 1920].

⁶² BOA, BEO, 4630 / 347233, H 13. 08. 1338 [2 Mayıs 1920].

⁶³ Nazif, *Terakki Çareleri*, İstanbul, R. 1336 [M 1920].

uzun yıllardır tartıştığı ve çözüm bulmaya çalıştığı meselelere dair Nazif'in görüşlerini ihtiva etmektedir. Kitapta üzerinde durulan en önemli husus eğitimidir. Nazif, öncelikle "Tevhid-i tedrisat", ders kitaplarının "ahvâl-i medeniyeye" göre güncellenmesi, öğretmen okullarının açılması, yükseköğretimin ıslahı gibi eğitimin temel meselelerine dair görüşlerini belirtir. Ardından Avrupa ordularındaki askerlerin okuma yazma oranına dair istatistikler üzerinden Osmanlı ordusunda okuma yazma bilmeyen askerlerle alakalı ne gibi tedbirler alınabileceğine dair değerlendirmelerde bulunur. Bu noktada Latin harflerine geçilmesini teklif eder. Latin harflerinin kabulüyle elde edilecek faydaları örnekleriyle izah etmeye çalışır. Latin harflerinin ilk olarak kıtalarda askerlere öğretilmesini gerektiği kanaatini dile getirir. Kıta mekteplerinin açılmasını ve açılacak mektepler için kütüphaneler de kurulması gerektiği belirtir. Bu mekteplerde vatan bilincinin askerlere aşılmasını son derece mühim addeder.

Eğitimle alakalı uzun uzadıya üzerinde durulan bir diğer husus terbiye-i iptidaiye-i askeriye meselesidir. Bundan kasıt gençlerin askerlik çağı öncesindeki eğitimleri döneminde askerliğe hazır hâle getirilmesidir. Amerika, Fransa ve İsviçre gibi farklı ülkelerdeki uygulamaları teferruatıyla anlatan Nazif, Osmanlıda da gençlerin sıhhen ve bedenen askerliğe hazır hâlde bulunmalarının sağlanması gerektiğini ifade eder. O dönem uygulamaya konulan İzcî Mekteplerinin bu maksada hizmet ettiğini ve fakat bu adımın yeterli olmadığını savunan Nazif, bu hususta daha fazla çaba gösterilmesi gerektiğini söyler.

Nazif, uzun yıllar ataşemiliterlik yapması nedeniyle yurtdışına eğitim için gönderilen Osmanlı talebeleri hakkında edindiği izlenimlerini de eğitime dair değerlendirmelerine dâhil eder. Bu bağlamda muhtelif ülkelerden eğitim için Avrupa'ya gelen talebelerle Osmanlı talebelerinin mukayesesini yapar. Bu minvalden değindiği bir başka husus ziraat, ticaret ve sanayi mekteplerinin açılması ve yurtdışına bu hususlarda ihtisas görmek üzere öğrenci gönderilmesidir. Böylelikle ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının daha verimli kullanılabileceğini ifade eder.

Nazif'in eğitim dışında kalan değerlendirmeleri çok farklı konular üzerinedir. Türkçenin yaygınlaştırılması, muhacirlerin iskânı, nüfusun arttırılması, istatistik ve bu bağlamda devlet dairelerinde dosya usulüne geçilmesi, İstanbul'un bir Avrupa şehrine dönüştürülebilmesi için gerekli mekânsal değişikliklerin neler olduğu, Osmanlı imajının düzeltilmesiyle alakalı tespitleri, Avrupa'daki kadınların çalışma hayatındaki rolüne dair değerlendirmeleri gibi çok geniş bir yelpazede düşüncelerini dile getirmiştir. Özellikle belirtmek gerekir ki bu değerlendirmelerine eklemiş olduğu Avrupa anıları yorumlarına başka bir boyut kazandırmıştır.

Sonuç Yerine

Nazif Paşa'nın kariyerinin dönüm noktası ataşemiliterlikle yurt dışına gitmesi olmuştur. Avrupa'da bulunduğu yıllarda bilgi birikimini arttırmış ve önemli bir tecrübe elde etmiştir. Bu hususa istinaden İstanbul'a döndükten sonra o sıralar yeni kurulan Harbiye Nezaretinin muhtelif şubelerinin idaresi uhdesine verilmiş, Tasfiye-i Rütüb Komisyonu Başkanlığı gibi mühim bir vazifeyi icra etmiştir. Lakin dönemin iç siyasi çekişmeleri ve bu bağlamda asker - siyaset ilişkilerinin değişen mahiyeti, taraf olmadan sadece askerlik mesleğine odaklanan Nazif Paşa'nın bilgi birikimini, deneyimlerini fiiliyata koymasının önünde engel teşkil etmiş, en verimli olacağı dönemde emekli olmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar ataşemiliterlik yapması nedeniyle dıştan, İstanbul'a döndükten sonra da imparatorluğun çöküşe yüz tuttuğu yıllarda icra ettiği görevler nedeniyle içten analiz etme şansı bulan Nazif Paşa, emekliliği sonrasında yapabileceği en isabetli işi yaparak edebî faaliyetlere girişmiştir. Kişiselleştirilmiş eleştirel bir üsluptan uzak, herhangi bir siyasi hesaplaşmanın, tartışmanın tarafı olmadan tamamen en iyi bildiği askerlik mesleğiyle ilgili bilgisini merkeze alarak eserlerini kaleme almıştır. Terakki Çareleri adlı kitabını askerlik mesleğiyle ilgili görüşleri yanı sıra Avrupa'da bulunduğu dönemde Avrupa insanın yaşantısı,

gündelik hayat pratikleri, Avrupa şehirlerinin mimarisi gibi çeşitli konulara dair gözlemlerini Osmanlı kamuoyunun gündemini işgal eden sorunlara dair çözüm önerileri sunmak amacıyla kullanmış olması da ayrıca dikkate değerdir. Bu bakımdan Nazif Paşa'yı Osmanlı'nın son döneminde yetişen aydın bir Osmanlı subayı olarak tanımlamak mümkündür.

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

448

15 / 3

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), 1889 / 141689, 1754 / 131550, 2937 / 220205, 2957 / 221716, 2997 / 224710, 3005 / 225340, 3587 / 268953, 4581 / 343525, 3694 / 276997, 3946 / 295911, 4626 / 346898, 4630 / 347233, 4139 / 310353.

Hariciye Nezareti İdare (HR. İD.), 2028 / 43, 2028 / 44.

Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi (HR. TH.), 230 / 8, 272 / 57, 265 / 98, 274 / 5, 274 / 34, 309 / 103, 310 / 97, 311 / 36, 351 / 9, 366 / 52, 269 / 14, 368 / 82, 254 / 119, 247 / 30.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO.), 107 / 8.

İrade Harbiye (İ. HB.), 119 / 32, 127 / 56, 128 / 12, 134 / 47, 21 / 35.

İrade Taltifat (İ.TAL.), 457 / 10.

Meclisi Vükela Mazbataları (MV.), 171 / 33.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.), 180 / 170, 191 / 148, 277 / 117, 296 / 122, 203 / 64.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), 525 / 106.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 140 / 73, 198 / 70, 219 / 73, 245 / 59, 147 / 92.

Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi Dairesi (Y. PRK. MYD.), 23 / 36, 23 / 44.

B. Hatıralar, İnceleme ve Araştırmalar

MAHMUD ŞEVKET PAŞA, *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

MEHMED ESAD, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*, Karabet Matbaası, İstanbul H 1312 [M 1895-1896].

NAZİF, *Yeni Askerlik Cüz I: Şimendifer*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, R. 1329 [M 1913].

_____, *Yeni Askerlik Cüz II: Donanma*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, R. 1329 [M 1913].

_____, *Terakki Çareleri*, İstanbul, R. 1336 [M 1920].

OLGUN, Kenan, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *İlmî Araştırmalar*, S. 7, 1999, ss. 157 - 175.

ÖZALP, Ömer Hakan, “Siyaset Dehlizlerinde Kaybolmuş Bir Asker Manavoğlu Nevres Bey”, *Müteferrika Kitabiyyât Dergisi*, S. 18, 2000, ss. 55-86.

SARIBAL, İsmet, “İkbâl ve İltimas: Hüseyin Remzi Paşa”, *OTAM*, S. 49, 2021, ss. 105-123.

TOKER, Hülya – BARLAS, Gülhan – FİDAN, Nurcan (yay. haz.), *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004.

TURFAN, M. Naim, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Alfa Tarih, İstanbul 2003.

ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı – Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

UYAR, Mesut, “Osmanlı Askeri Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek”, *Türkiye Günlüğü*, S. 110, 2012, ss. 65-74.

YILDIZ, Gültekin, “Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliklerin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17, ss. 239 - 269.

Summary

This study puts the life of Nazif Pasha under the scope. The first aspect that makes Nazif Pasha's life worth studying is that he was one of the rarest military officers that served as a military attaché in the Ottoman Empire for a long time. Pasha has increased his knowledge and gained deep experience while he served as a military attaché in two significant capitals of Europe such as Wien and Berlin. For this reason, we tried to discuss the activities of Nazif Pasha during his service as a military attaché, within the first-hand frame of first-hand resources. Herewith, we wanted to portray a military attaché of the Ottoman Empire in the case of Nazif Pasha. It was seen that, just as other Ottoman military attachés, Nazif Pasha also met with state representatives, constantly joined operations and audits conducted by the countries' armies, acquired intelligence through connections he established and prepared reports regarding those, followed up the press, especially newspapers, and reported what he thought important and developments in weapons technology to İstanbul. It is remarked that Nazif Pasha, distinctly from other military attachés, participated in the Radio-Telegraph Conference held in Germany in October 1906 on behalf of the Ottoman government and signed the agreement prepared after the conference.

Another aspect that makes Nazif Pasha's life worth studying is the missions he carried out once he returned to İstanbul after his term of duty ended as a military attaché. In regard to his experiences from abroad, Nazif Pasha served in various departments of the Harbiye Nezareti that had recently been established in those days. Within this period, he assumed some important positions such as General Command of Gendarmerie and Chairman of the Commission for the Purge of the Ranks. However, Pasha suddenly disappeared while he was at the peak of his career just before the First World War. An apology letter that Nazif Pasha wrote when he was in exile abroad revealed its reason. According to the letter, Nazif Pasha claims that him and Mahmud Şevket Pasha had a dispute in the period when he started to serve at the Ministry of War after he returned from Europe. Later on, when Mahmud Şevket Pasha put Nazif Pasha to a mission that was below his rank during Balkan War due to the said dispute, Nazif Pasha went to Europe with an excuse and retired. A short while after Nazif Pasha retired, Mahmud Şevket Pasha was assassinated. Returning from Europe to İstanbul within this period, Nazif Pasha was taken into custody upon the suspicion that he was somehow connected to this assassination and was questioned by the martial court. He was released after the questioning but he was exiled to Vize because he testified against himself that he was with Halaskârân group. He got permission from İttihad ve Terakki Cemiyeti [Committee of Union and Progress] through Hacı Adil Bey, governor of Edirne, to continue his exile life in Europe and spent approximately 5 years in exile. In the period when Enver Pasha and other major Unionists left the country, he wrote an apology letter where he expressed all the allegations about him and he was allowed to return to the country. Serving as Deputy Chief of the General Staff after he returned to İstanbul, Nazif Pasha left this duty after a short while and never went back to any active duty until he passed away.

Another important aspect of Nazif Pasha is his military authorship identity. Pasha wrote a two-volume book that he called *Yeni Askerlik on Balkan War* that occurred during his retirement. The second volume of the book is about railroads. Nazif Pasha claims that enemy forces outnumbered the Ottomans at the first stage because they completed their mobilization and gathering with the help of railroads much faster than the Ottoman army during Balkan War, and with their initial successes they accomplished thanks to their superiority in numbers, they gained psychological superiority as well. Within this frame, he evaluates the statistical development of railroads in Europe in terms of, mainly, German-French rivalry and wars fought due to this rivalry. By comparing these statistics to the railroad statistics of the Ottoman Empire, he points out how behind they were left by Europe in terms of building railroads. Nazif Pasha starts the second volume of *Yeni Askerlik*: Donanma by emphasizing that Ottoman lands were completely surrounded by seas and therefore the navy had a vital importance. He claims that our navy was not strong enough against the Greeks in the Aegean Sea was among the main reasons for defeat although our navy gained superiority against Bulgarians in the Black Sea. He emphasizes on the development of the navy to prevent a similar disaster in the future. He also adds that the weakness caused by Russians not allowing to build railroads in the eastern borders could be eliminated with a strong navy. He states that he dedicated the second volume of his book *Yeni Askerlik* to the navy issue, and claims that an awareness would be formed among the people regarding the importance of the navy with a book that everybody could read and understand. Nevertheless, he does not include his own evaluations in the book. In his book, he added an extensive translation from Lieutenant Colonel Immanuel's book, *La Guerre des Balkans de 1912 - 1913*, a thorough review of sea operations especially in the Balkan War, which is one of the works published in Germany.

Another work written by Nazif Pasha is *Terakki Çareleri*. Nazif Pasha starts to write articles in *İkdam* newspaper when he returned from his exile in Europe. Afterwards, he compiles these articles under *Terakki Çareleri*. As a matter of fact, the book contains Nazif Pasha's opinions on the issues that the Ottoman public opinion had been arguing and trying to find solutions for many years. Nazif Pasha has reflected his views on, primarily, education and a wide range of other evaluations such as spreading Turkish, populating immigrants, increasing the population, required spatial changes for transforming İstanbul to a European city, ideas on repairing the Ottoman image, and the role of European women in the work life. It is important to state that his memories from Europe that he attached to these evaluations have added another dimension to his comments.

All in all, the internal political conflicts and shifting nature of military and politics in the period Nazif Pasha lived have obstructed Nazif Pasha to put his knowledge and experiences into practice, who had only focused on his military career without being a side. For this reason, Nazif Pasha embarked on literary activities and chose to combine and share his thoughts, experiences and knowledge with the public. In this sense, it is possible to define Nazif Pasha as an intellectual Ottoman military officer raised in the last period of the Ottoman Empire.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE ASKER MAAŞ ÖDEMELERİNDE YAŞANAN AKSAMALAR VE SOSYAL SONUÇLARI

*Disruptions and Social Consequences of Soldiers Salary Payments in the Last Period of
the Ottoman Empire*

Doç. Dr. Mehmet Ali Karaman

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

malikaraman@hotmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 13.03.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 21.06.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1264729

Atıf – Citation: Mehmet Ali Karaman, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Asker Maaş Ödemelerinde Yaşanan Aksamalar ve Sosyal Sonuçları", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 451-466.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE ASKER MAAŞ ÖDEMELERİNDE YAŞANAN AKSAMALAR VE SOSYAL SONUÇLARI

**Disruptions and Social Consequences of Soldiers Salary Payments in the Last Period of the
Ottoman Empire**

Mehmet Ali Karaman*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu yeni toprakların fethedilme sürecinde kontrol altına alınan bölgelerde devlet otoritesinin hissettirilmesi için adalet mekanizmasıyla birlikte güçlü bir askeri teşkilatlanma kurmuş, bu sayede kalıcı egemenlik sürdürülebilir kılınmıştır. Kuruluş dönemlerinde ve sonrasında devlet mekanizmasının en önemli unsuru olan Osmanlı askeri sistemlerini aktif tutmak askerlerin maddi açıdan ciddi anlamda desteklenmesi ile mümkün olmuştur. Gerileme döneminde devlet ekonomisinin bozulması ile birlikte ordu yapısındaki olumsuz gelişmeler paralellik arz ettiği gibi bu durum her geçen yüz yılda daha da büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Mevcut çalışma içerisinde Osmanlı askeri yapısındaki unsurların maddi olanakları ele alınacaktır. Ordu mensuplarının gelir kalemlerinin temel özellikleri incelendiği gibi, dağılma döneminde yaşanan aksaklıklar ve toplumsal yansımaları irdelenecektir. Osmanlı Arşiv Vesikaları başta olmak üzere dönemin kronikleri, hatıratlar, basın yayın organları ve bu alanda yapılan çalışmalar doğrultusunda asker maaşları ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: II. Meşrutiyet, Osmanlı Zabıtları, Asker Maaşları, Asker Aileleri, Sosyal Hayat.

Abstract

In the process of conquering foreign lands sovereignty was made sustainable by means of a strong military organization along with the justice mechanism in order to make the state authority felt in the areas under control. Keeping the Ottoman military systems active which was the most important element of state mechanism in terms of establishment and following, was possible with the serious financial support of the soldiers. In the period of regression the deterioration of the state economy and unfavourable developments in the army structure were paralleled and this situation induced emergence of greater problems every passing century.

In the current study, financial possibilities of the constituents in the Ottoman military structure will be discussed. Basic qualifications of the revenue items of the army members will be examined as well as the problems experienced in the period of disintegration and their social reflections. Particularly Ottoman archive documents, chronicles of the period, reminiscences, media organs and the studies carried out in this field, soldiers' salaries will be discussed.

Keywords: II. Constitutional Monarchy, Ottoman officers, Soldiers' salaries, Soldiers' families, public life.

* Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/ TÜRKİYE, malikaraman@hotmail.com ORCID: 0000-0002-9875-6193.

Giriş

Tarihi süreçte devletler, yaşadıkları coğrafya üzerinde sabit kalmayarak sürekli farklı bölgeler üzerinde yaşam alanı oluşturmak ve bu bölgelerdeki unsurları kendi kontrolleri altında tutmak istemişlerdir. Bunu da ordular aracılığı ile gerçekleştirmişlerdir. Devletleri güçlü kılan ise yönetenlerin yanı sıra ordularının ve bunlara komuta eden isimlerin başarılarıdır. Orduların temel vazifesi devlet sınırlarının korunması ve yeni yerlerin ülke topraklarına katılması şeklinde olmuştur. Bu durum neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir sürecin genel yansımasıdır. Devletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri güçlü ve düzenli ordu birliklerine sahip olmakla eş değer tutulmuştur. Kuvvetli bir ordu sistemine sahip olmayan devletler kısa süre içerisinde yok olmuşlardır. Buna karşılık güçlü ve daimî kuvvetlere sahip toplumlar ise tarih boyunca devletlerini yaşattıkları gibi, bunun da ötesine geçerek yaşayan devletlerinin medeniyet haline gelmesinde etkili olmuşlardır.

Medeniyet tarihi ve siyasi mekanizmaların gelişimi ile birlikte paralellik arz eden ordu sistemleri milletlerin özelliklerine göre farklılık gösterse de diğer devlet yapılanmaları ile sürekli bir etkileşim içinde olmuştur. Diyalog halindeki milletler birbirlerinin kültür, ekonomi ve sosyal yaşantılarından etkilendikleri kadar ordu ve savunma teşkilatlarından da etkilenmişlerdir. Kullanılan silahlar, savaş taktikleri, askerlerin paralı, geçici maaşlı ya da gönüllülük esaslarına göre tanzim edilmesi birbirleriyle iletişim halindeki devletler için model teşkil etmiştir. Model alma süreci toplumların kültürel ve dinsel altyapılarına göre değişkenlik gösterdiği gibi, tarihi miras olarak da kendinden sonra kurulacak devlete devredildiği de olasıdır. Bunda en belirgin örneklerden biri de Türk ordu teşkilatlanmasıdır. Türkler onluk sistemi M.Ö. 280 itibarı ile başarıyla uygulamışlardır. Düzenli bir emir komuta sistemine sahip olunması, elde edilen başarılarla sadece kendinden sonra kurulacak Türk devletlerine değil diğer milletlere de örnek teşkil eder mahiyettedir. Klasik Türk askeri yapılanması günümüz modern ordu sistemlerinin temeli niteliğindedir.

Gönüllü askerlik ve asker millet algısının yaşatıldığı sayılı, belki de bu konuda tek millet olan Türk Milleti, ordudaki hizmetini bedel beklemekten ziyade manevi sorumluluk düsturu içerisinde sürdürmüştür. Tarih boyunca farklı milletlerle çok sayıda savaş ya da ittifak ortamlarında bulunan Türklerin ordu yapısı yabancı devlet adamı ve komutanların farklı yorumlarına muhatap olmuştur. Selçuklu ordusunda uygulanan ikta sistemi ve onun devamı mahiyetinde olan timar sistemi devlet ordusu mekanizmasının önemli bir bölümünü oluşturduğu gibi ekonomik anlamda devletin yükünü hafifletir bir özelliğe sahiptir. Buna göre ordu mensupları asıl işleri olan sefere katılma eylemlerinin haricindeki dönemlerde toprağı işlerler, akabinde de ihtiyaçlarını bu sayede karşılarlardı. XVII. yüzyıl itibarı ile timar sistemi askeri fonksiyonu kaybetmeye başlamış, merkezi idare gelirlerin hazineye aktarılması konusunda çeşitli adımlar atmıştır¹. I. Abdülhamid dönemi itibarı ile de farklı yenilikler getirilen timar sistemi XIX. yüzyılın ortalarına doğru kaldırılmıştır. 1844 yılı itibarı ile tasfiye edilerek farklı birimlere aktarılan bu askerler zaptiye teşkilatında görevlendirilmişlerdir². XIX. yüzyılda timar sistemini kaldırma girişimleri incelendiğinde, gerek devlet adamlarının tasfiye yolunda net bir politikalarının olmaması ve gerek tasfiye edilen Osmanlı kurumlarının radikal bir biçimde ortadan kaldırılmak yerine zamana

---

¹ Halil İnalçık, "Timar", *DİA*, C.41, İstanbul 2012, s.172.

² Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.317.

yayılması gibi nedenlerden dolayı bu politikanın aşama aşama tamamlanmaya çalışıldığı görülmektedir³.

Savaşçı bir karaktere sahip olan Osmanlı ordusu maaşlı askerlerin oluşturduğu merkezi ordu ile eyaletlerden gelen taşra ordusundan oluşuyordu. Profesyonel bir ordu olmayan eyalet askerleri, barış zamanında, çiftçilikle uğraşmakla beraber, tımarlı sipahilerin emrinde eğitim gören ve gerektiğinde savaşa katılan köylülerle, tımarlı sipahilerden oluşuyordu. Tımarlı sipahilerin, dirliklerinden devlet adına tahsil ettikleri vergiler karşılığında, savaşa hazır tutmakla yükümlüdürler. Şu hâlde, merkez ordusu, devletin bizzat maaşlı askerlerinden oluşurken, taşra ordusu miri arazi sistemine göre, topraktan devlet adına alınan vergi karşılığı organize edilen askerlerden oluşuyordu⁴.

Osmanlı askeri yapısının bir başka önemli unsuru yeniçerilerdir. XIV. yüzyıl itibarı ile etkin şekilde vazife alan bu ocak Osmanlı fetihlerinde önemli bir etken olmasının yanı sıra maaşlı ve düzenli birlikler olarak Türk askeri tarihinde yer almışlardır. Üç ayda bir aldıkları maaşları ve bu konudaki talepleri eskiye dayanan yeniçeriler maaş meselesi yüzünden devletin gündemini meşgul etmişlerdir. Bu meşguliyet zaman zaman isyana dönüşmekle sonuçlanmıştır. 1446 Buçuktepe olayı ve 1481'de Fâtih'in ölümüyle başlayan fetret, o sıralardaki siyasî çekişmeden de cesaret bularak bunun açık bir isyan haline dönüşen ilk örneklerindedir. Seferlerde, cülûslarda maaşlara zam, terakki ve bahşiş talepleri giderek âdet haline gelen davranışlara dönüşmüş, II. Selim'in tahta çıkışı esnasında Belgrad ve İstanbul'da cereyan eden 1566 hadiselerinde olduğu gibi yeni padişahı ve devlet erkânını hiçe sayan davranışlar sergilenebilmiştir⁵. Nihayetinde Yeniçeriler, bu ve benzer tutumları sonucunda devlete katkılarından ziyade devlet için oluşturdukları tehdit ile anılmışlardır. Çok sayıda devlet adamı ve hanedan mensubunun ölümüne neden olacak bu yapılanma mensupları 1826 yılında kanlı bir şekilde ilga edilmiştir⁶. Ülke genelinde uygulanacak hızlıca bir hamle ile uzak eyaletlerdeki de dahil olmak üzere yöneticilerin itaatleri sağlanmış⁷. Yeni oluşturulan askeri unsurlar yeniçeri ocağına dair gelir kalemlerinin aktarılması ile desteklenmiştir⁸.

XIX. yüzyılda yaşanan değişim hareketleri siyasi, sosyal ve iktisadi alanlarda yaşandığı gibi askeri anlamda da kendini fazlaca hissettirmiştir. Osmanlı askeri sistemleri, gelir gider dengeleri batı tarzında uygulamalara tabi tutulmuştur. Ancak bu çeşitli tartışmalar ve sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Devletin ekonomik anlamda yetersiz olması, gider kalemlerinin gelirin çok üstünde olması, savaşlar ve başta Balkan isyanları olmak üzere pek çok cephede alınan mağlubiyetler devleti yönetenlerin işini oldukça zorlaştırmıştır. Ganimet elde edememenin yanı sıra asker maaşlarını ödeme merkezli yaşanan olumsuzluklar yöneticileri çeşitli tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. Hem ordunun her zaman güçlü olması gerekliliği, hem de orduda görevli zabıt ve neferlerin memnuniyetsizlikleri bu tedbirlerin sürekli gündemde kalmasını sağlamıştır.

Özellikle meşrutî rejime geçiş öncesi ve sonrasında yaşanan iç çalkantılar ve meşrutiyetin askıya alınması zaten gidişattan memnun olmayan askeri zümrenin ekonomik eksikliklerle devlete, dolayısıyla da siyasete müdahalelerini artırmıştır. Batılılaşma eğiliminde olan Osmanlı

³ Veli Aydın, "Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", *OTAM*, S. 12, 2001, s.79.

⁴ Zeynel Dinler, "Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Kökeni", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 4, 1 Nisan 1983, s. 18.

⁵ Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, C.43, İstanbul 2013, s 454.

⁶ Kemal Beydilli, "Vaka-i Hayriyye", *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.457.

⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HAT. 436/22062 (H. 05.07.1242-M.8 Eylül 1826).

⁸ BOA, MAD.d. 8390 (H. 11.03.1248-M. 8 Ağustos 1832).

aydın ve bürokratları devleti, içerisinde bulunduğu kaostan çıkarmanın ötesinde tam anlamıyla Batı kıstaslarına uygun bir yönetim anlayışına dönüştürme eğilimindeydiler. Bunu da askerilerin desteği ile gerçekleştirme yolunu seçmişlerdir. Bunun sonucunda da Yeniçeri Ocağı'nın aktif olduğu dönemlerde olduğu gibi askerlerin saltanata ve bürokrasiye müdahalesi artarak devam etmiştir. Askerin yönetime müdahale eğilimi pek çok konuda ciddi çatışmalar yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Zaten iyi gitmeyen ekonomik durum sosyal anlamda diğer devlet memurlarında olduğu gibi zabıtların ve ailelerinin yaşadıkları ekonomik krizler günlük hayatlarında olumsuzluklara neden olmuştur. Devlet, mevcut sorunları gidermek için hem dış borçlanmaya gitmiş⁹, hem de içeride banker ve tefecilerden faizle para almak kaydıyla ortadaki krizi önlemeye çalışmıştır¹⁰. Bu durum meşrutiyet öncesinden başlamış olup¹¹ Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk günlerinden itibaren artarak devam etmiştir.

Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Ekonomisi

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluş ve yükselme dönemlerinde tarımsal faaliyetler ve askeri gücün getirdiği otorite sayesinde vergiye dayalı sistematik bir gelir düzeyine sahip olmuştur. Sonraki dönemlerde devletin genişlemesi ve büyümesi, nüfusun artması, timar sisteminde yaşanan aksaklıklar Osmanlı ekonomisinin gerilemesine neden olan başlıca etkenlerdir. Buna karşılık batıdaki ekonomik gelişmeler ve atılımlar Osmanlı Devleti'nin gelir kalemlerinde düşüşler yaşanmasında doğrudan etkili olmuştur. Özellikle toprak sistemindeki bozulmaların ve buna bağlı gelir kalemlerinin ve vergilerin toplanmasında yaşanan aksaklıklar ile gümrük ve liman gelirlerinin düşmesinin ardından yabancı tüccarların serbest ticaret hakkı elde etmeleriyle¹² devlet işleyişi pek çok alanda olduğu gibi ekonomi konusunda da dışa bağımlı bir hale gelmiştir. Ülkede faaliyet gösteren yabancı tüccarlar ülkeye vergi ödeme konusunda direndiklerinden dolayı yaptıkları ticaret ile alakalı devletin bir gelir kalemi oluşturması mümkün olmamıştır¹³.

XIX. yüzyılın ortalarında itibaren yapılacak yatırım ve yenilikler için dış borçlanma seçeneği üzerinden hareket edilmiştir. Sonraki yıllarda da bu durum artarak devam etmiştir. Tanzimat sonrasında hızlanan Batılılaşma süreci ekonomik bağımlılıkla daha da farklı bir boyut kazanmıştır. Bu sayede Batının Osmanlı üzerindeki tesiri artmış, bu anlamda devlet adamlarının dış politikadaki duruşlarını da etkilemiştir. Bir yandan azınlıklar ve yabancılar ticaret kabiliyetlerini geliştirirken, öte yandan da dışarıda üretilen çok sayıda ürünün Osmanlı coğrafyasında ticareti yapılabilecek hale gelmiştir. Bu da toplumun üretmek yerine hazır ürün edinme alışkanlığına milat teşkil etmiştir. Avrupa'nın ekonomik anlamda gelişme göstermesi Avrupa toplumu ve kurumları üzerinde özgüven bakımından kendisini hissettirmiştir. Buna karşılık Osmanlı ekonomisinin kötüye gitmesi, savaşlarda alınan mağlubiyetlerin eklenmesi ve toprak kayıplarının artması aynı oranda Osmanlı toplumu ve devlet kurumlarında ciddi problemlerin yaşanması sonucunu doğurmuştur.

Başta İngiltere olmak üzere yabancı devletler Osmanlı Devleti'ni siyasi ve sosyal konularda olduğu kadar ekonomik anlamda da kendi kontrollerinde tutma eğilimindeydiler. Tanzimat hükümlerinde yer alan konuları sürekli gündemde tutmak kaydıyla Osmanlı'yı yakından takip etmekteydiler. Bu dönemin en önemli hamlesi Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'dan geldi.

⁹ BOA, Y.PRK.HR. 1/12 (H. 16.11.1293- M.3 Aralık 1876).

¹⁰ BOA, MB.İ 33/62, (04.02.1294-M. 18 Şubat 1877).

¹¹ BOA, A}.MKT.MHM. 215/68, (H. 10.10.1277-M. 21 Nisan 1861).

¹² Yabancı tüccarlar başta zahire ticareti olmak üzere neredeyse bütün alanlarda faaliyet göstermekteydiler. Bu faaliyetleri için de kendilerine her türlü kolaylık sağlanması yolunda merkezden emirler yayınlanmaktaydı. BOA, A}.MKT.UM. 189/50, (H. 19.07.1271- M. 7 Nisan 1855).

¹³ BOA, HR.H. 755/9, (M.22.12.1867).

Mustafa Reşid Paşa memur maaşlarının dahi ödenemeyeceği bir ortamda mevcut krizi geçiştirmek için ilk dış borçlanma anlaşmasını imzaladı. Borçlanmanın devlete getireceği problemler Sultan Abdülmecid'in eniştesi Fethi Ahmet Paşa ve Damat Mehmet Ali Paşa'nın müdahalesiyle padişah tarafından onaylanmadı. Bu da devlete ayrı bir yük getirdi. Anlaşma 2.200.000 Osmanlı lirası tazminat ödemek kaydıyla feshedildi¹⁴. Bu durum fazla sürmedi ve özellikle Kırım Harbi döneminde içine düşülen durum neticesinde devlet borç almaktan başka bir çare kalmadığından 24 Ağustos 1854 ilk dış borçlanma anlaşması imzalanmıştır¹⁵.

Meşrutiyet dönemine gelindiğinde vaziyet daha da kötüye giderek ekonomik tedbirler çerçevesinde ciddi adımların atılmasını gerektirdi. Atılan her adımda Avrupa hassasiyeti gözetilerek hareket edildi. Bu dönemde Avrupa'nın olumsuz anlamda dikkatini çekecek davranışlardan kaçınıldığı görülmektedir. 1325 yılı için hazırlanan fevkalade bütçede gelir-gider muvazenesini sağlamak için çareler aranmıştır. Henüz muvazene-i umumiye kanunu tetkik ve adi bütçe tasdik edilmeden fevkalade bütçe kabulünün Avrupa devletleri nezdinde oluşturacağı olumsuz sonuçlara dikkat çekilmiştir. Bu durumu ortadan kaldırmak için 1325 yılı için hazırlanan fevkalade bütçenin denkliliğini sağlamak adına bütçede yer alan gelirleri (565.500.000 kuruş) artırma yolları aranırken, giderlerin (670.014.054 kuruş) azaltılması çareleri aranmıştır¹⁶. İlgili belgede yapılan açıklama ile alınan tedbirler izaha çalışılmıştır: “*Evvela muhtelif nezaretlere ait sarfiyatta tabi'et ve mahiyetleri icabınca fevkalade bütçeye dahil olmamak lazım gelen birtakım masraflar görüldüğünden bunları oradan kaldırıp adi bütçeye nakletmeyi tensip ettik. Filhakika bu mesarîfin nakliyle adi bütçe açığı kabare çıksa da hâl-i hakiki-i maliyemiz ancak bu surette görülebilecektir*”¹⁷.

Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerde sürekli savaş ve isyan vakalarıyla ilgilenmesi bütçenin uygulanmasını oldukça zorlayan etkenlerdendir. Meşrutiyet döneminde mevcut olumsuz durum kontrol altında tutulmak istenmiş, ekonomi belli bir nizam içerisinde yürütülmeye çalışılmıştır. Devletin gelir giderleri Muhasebe-i Umumiye kanunu çerçevesinde yapılmak suretiyle bütçenin düzenli bir şekilde işlerliği sağlanmaya çalışılmıştır¹⁸. Gerçek anlamda bütçe fikrinin uygulamaya koyulması Meşrutiyet dönemi ile gerçekleşmiştir¹⁹.

Devleti idare açısından yapılan planlama dahilinde oluşturulan bütçeler kurumların giderleri esas alınarak yapılmıştır. Öte yandan devletin içerisinde bulunduğu siyasi, sosyal ve stratejik durumlar da bütçe tahsisinde belirleyici unsurlardır. Savaşların devam ettiği XIX. yüzyıl boyunca bütçe ayarlamaları bu çerçevede ele alınmıştır. Aynı durum XX. yüzyılda başlarında da devam etmiştir. Harbiye bütçesi modern zamanlarda olduğu gibi önceki dönemlerin de başlıca kalemini oluşturmuştur. Ancak meşrutiyetin yeniden ilanı çerçevesinde yapılan planlamada Harbiye Nezareti tahsisatlarının normal tahsisatlar içindeki payının %27,1'den %11,6'ya gerilediği görülmektedir. Bunun temel nedenleri arasında fevkalade tahsisat kaleminden harcamaların harbiye nezaretine aktarılmasıdır²⁰. Birinci Dünya Savaşı'nın olduğu dönemlerde ise pek çok kalem Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tarafından karşılanmaktaydı. Heyet işenin temininin yanı sıra dağıtımına da el atmıştı. Dağıtım esnasında büyük kargaşa yaşanıyordu. Dağıtımda karne yöntemi

¹⁴ Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, “Düyun-u Umumiye”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s. 58.

¹⁵ BOA, DH.ŞFR.3. 17/1, (M.24.08.1854).

¹⁶ Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s.31.

¹⁷ BOA, İ.ML, 84/36, (H. 25.05.1327-M. 6.07.1907).

¹⁸ Nihad Sayar, “Türkiye Maliye Tarihi”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1953, s.353.

¹⁹ Cezmi Erçin, *Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 21.

²⁰ Muharrem Öztel, a.g.e., s. 299.

kullanılıyor ayrıca mahalle teşkilatları vasıtasıyla ve belirli dağıtım yerleri Mart 1916 tarihinde şehremanetine devredilinceye kadar ittihatçı kadrolarca sürdürülmüştür²¹.

Osmanlı Devleti'nde Maaş Sistemi

Kuruluşu itibarı ile müesseseleşmeyi ön plana çıkararak Osmanlı İmparatorluğu, medeniyet olma yolunda adımlar atma esasına göre hareket etmiştir. Başta fetihler olmak üzere sınırlara dahil edilen topraklar belli bir çizgide genişlemiş, alınan yerlere çeşitli sınıflara mensup devlet görevlileri memur edilmiştir. İlmiye, kalemiye ve seyfiye sınıflarının oluşturduğu bu zümre merkezden belirlenen nizamnameler doğrultusunda memuriyetlerini yerine getirmişlerdir. Tayin ve terfi sisteminin dikkat çekici şekilde öne çıktığı Osmanlı memuriyet sisteminde görev alanlar belli oranlarda maaşlar almak suretiyle yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kuruluş, yükselme ve dağılma dönemlerinin her üçünde de klasik Osmanlı yönetim anlayışının önemli bir parçası olan memurlar, merkezi devleti temsil etmenin yanı sıra buldukları dönemin sosyo-ekonomik şartları doğrultusunda statülerini yansıtmışlardır. Osmanlı Beyliği, kuruluşunu izleyen ilk yarım asır içinde, resmî olarak örgütlenmiş kalem dairelerinden veya profesyonel kâtiplerden oluşan ayrı bir gruptan yoksun idi. Sonraki dönemlerde ise Divan-ı Hümayuna bağlı kalemler (büro/daire) imparatorluğun merkez bürokrasisinin en üst kademesini oluşturmuştur. Çünkü Divan-ı Hümayunda önemli meseleler hakkında alınacak kararların gerek hazırlık gerekse uygulama safhaları, ilgili kalemlerde hazırlanmaktaydı²².

Osmanlılarda devlet görevlilerinin mevacibleri günlük (yevmiye) olarak hesaplanır ve üç ayda bir ödeme yapılırdı. Ancak kazaskerlerin maaşları aylık olarak verilirdi. Mevacib hicri yıla göre her üç ayın sonunda ödenirdi ve bu ödemelere "kıst" denirdi. Birinci kıst için Muharrem, Safer ve Rebiülevvel aylarının kısaltması olarak "masar", ikinci kıst için Rebiülahir, Cemaziyelehel ve Cemaziyeleahir aylarının kısaltması olarak "receb", üçüncü kıst için Receb, Şaban ve Ramazan aylarının kısaltması olarak "reşen", dördüncü kıst için Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarının kısaltması olarak "lezez" ifadeleri kullanılırdı²³.

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde seyfiye sınıfı diye literatürde yer alan askeri kesim diğer sınıflara göre ön planda olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde askeri kesim Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ve akabinde de Tanzimat'ın ilanı sonrası mevcut konumunu sivil bürokrasiye bırakmıştır. Bu durum II. Meşrutiyet'in ilanı olan 1908 senesine kadar sürmüştür. Bu zaman aralığında asker yok sayılmamakla birlikte daha ziyade Avrupa'da eğitim ve vazifeler almış çok sayıda diplomatın etkisi hissedilir derecede kendini göstermiştir.

Memurların maaşları çeşitli ödenek ve tazminatlarla desteklenmiştir. Askerlerin maaş miktarları savaşlarda kazandıkları başarılar veya vazife yaptıkları bölgelerin özelliklerine göre değişiklik gösterebiliyordu. Sıcak bölgelerde vazifelendirilecek zabitan ve ümeralar "Bilad-ı Harre Zammi" adı altında farklı bir ödenek almaktaydı²⁴. Bu tazminat farklı eyaletlerden sıcak bölgelere gelenler için geçerli bir uygulamaydı. Sıcak bölgelerin yerlisi olan zabitan ve ümera bu uygulamadan istifade edememekteydi²⁵. Savaşlarda ve sıcak bölgelerde görev yapanların bu hizmetleri ayrıca emekliliklerinde de dikkate alınmaktaydı²⁶. Osmanlı Devleti sosyal devlet olmanın gerekliliği üzerine zabıt ve neferlerinin yaralı olanlarına ve vefat edenlerin ailelerine

²¹ Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s.169.

²² Ahmet Yüksel, "Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 1, 2014, s. 19.

²³ Erhan Afyoncu, "Mevacib", *DİA*, C.29, Ankara 2004, s. 419.

²⁴ BOA, BEO, 4297/322258, (H.13.08.1332-7 Temmuz 1914): ŞD. 2830/27, (H.17.01.1333-M. 5 Aralık 1914).

²⁵ BOA, BEO, 4428/332091, (05.11.1334-2 Eylül 1916).

²⁶ BOA, BEO, 3765/282350, (H.08.06.1328-17 Haziran 1910).

maaş tahsis edilmesi konusunda gerekli tedbirleri almıştır²⁷. Bundan ziyade askerlerin içerisinde çeşitli suçlara karışık ceza alanların ailelerine dahi maaşlarının ödenmesi konusunda devlet hassasiyet göstermiştir. II. Meşrutiyet sonrası en hararetli günlerde Hareket Ordusu'nun aktif olduğu ve İstanbul'da muhalifleri en ağır şekilde cezalandırdığı, aralarında şanslı olanların sürüldüğü günlerde bile sürgün aileleri ile ilgili son derece müşfik yaklaşımlar sergilenmiştir. Vaka-i müessife dolayısıyla taşraya nefy ve te'bid olanların ailelerine ve velileri vefat etmiş olanlara Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi kararıyla maaş bağlanması kararlaştırılmıştır²⁸. Ayrıca sürgünde buldukları sürenin hizmet yıllarına sayılması ve emeklilik hesaplamalarında dikkate alınmasına dair Sadaret Tahrirat Kaleminden vesika yayınlamıştır. İlgili yazıda:

“Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla mukaddema hükmen nefy ve rütbe ve nişânları refi’ edilmiş olan erkân ve ümerâ ve zâbitanın tasfiye-i rütbe-i askeriye kanununun üçüncü maddesinin fıkra-ı ahiresine tavaffuken şimdilik yalnız ailelerine maaş tahsis olunmuş ve bilâ muhakeme idareten nefy ve rütbe ve nişanları refi’ olunanlar hakkında dahi kanunun mezkûr bir haylice muamele ifâsıyla ba’de’t-tasviye haiz olacakları merâtibe göre tekaüdları icra ve vefat edenlerin ailelerine bu suretle maaş ita edilmesi tensip olduğuna dair Meclis-i vükelâ kararıyla tanzim kılınan irade-i seniyye layihası imza-yı hümayûn cenab-ı padişahi ile tasdik buyurularak suret-i ma’rufesi? Leffen cenâb-ı âlilerine irsal olunmakla infazına himmet”²⁹.

En gelişmiş ve zengin devletlerle Osmanlı'daki maaş farkları büyük değildi. 1900 yılında en büyük devlet olan İngiltere'de, korgeneral maaşı 165 altın, Osmanlı'da net 100 altın idi Albay, İngiltere'de 27- 32, Osmanlı'da 25 altın alıyordu. Ancak küçük rütbelerde Osmanlı, artık Batı ile dengeyi tutturamıyordu. Önyüzbaşı Osmanlı'da 12, İngiltere'de 20-25,5 Yüzbaşı Osmanlı'da 5, İngiltere'de 17-19,5, Üsteğmen Osmanlı'da 2,5, İngiltere'de 9,5-11, Teğmen Osmanlı'da 2, İngiltere'de 7,5-9,5 altın maaşlı idi³⁰.

Görev esnasında kimin ne kadar maaş alacağı farklı kıstaslara bağlanmıştır. Rütbesi, görev yeri ya da devletin savaş halinde olup olmaması bunu belirleyen etkenlerdendir. Emekli olduktan sonra da benzer durumlar söz konusudur. Klasik dönemden başlayan ve Osmanlı'nın son dönemlerine kadar emeklilik müessesesi kanun ve nizamnameler ile kontrol altında tutulmuştur. Aslında bu tedbir sadece memur ve askerler için değil toplumun tüm üyelerini kapsar mahiyette idi. Halkın çeşitli ihtiyaçları vakıflar ve teavün sandıkları üzerinden giderilmekteydi. Bunların sayesinde hastalanan ya da çalışamaz halde olanlar geçimlerini sağlamaktaydı³¹. Tekaid denilen emeklilik sistemi ise klasik dönemden itibaren işletilen bir sosyal pozisyonudur. Fatih Kanunnamelerinde yer verilen bu sistemde devlet görevlileri rütbeleri oranında çeşitli ödemeler almışlardır³².

²⁷ BOA, A} AMD.83/76, (H.29.12.1274-10 Ağustos 1858).

²⁸ BOA, BEO, 3483/276169 (16 Z 1327-29 Aralık 1909).

²⁹ BOA, BEO, 4134/309992, (H.6 S.1331-5 Ocak 1913): Meşrutiyetin ilanından evvel siyasi sebeplerden dolayı nefy olunmuş veya firar etmiş oldukları halde bilahire emekli ve mazuliyet kanunlarına tabi hizmete dahil olanların menfa veya mahbeste veya firarda geçirdikleri müddetlerin emeklilik ve mazuliyet müddetlerine dahil edilmesi hususunun ele alındığı genel vesika için bkz. BEO, 4279/320861 (26/05/1332-2 Nisan 1914). Başka bir belgede de “Mağdurin-i siyasiden olan memurin ve mekteb-i mülkiye ve askeriye nefy edilen ve hapis ya da firarada bulunanların geçirdikleri zamanın tekaüd ve mazuliyetlerine sayılması kararı alınmıştır. BOA, MV. 196/80 (29 Ra 1333-14 Şubat 1915).

³⁰ Yılmaz Öztuna, “Osmanlı Türkiye’sinde Enflasyon”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 5, Temmuz/1994, s.22.

³¹ Sait Dilik, “Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 43/162, Ankara 1988, s.62.

³² Abdülkadir Özcan, *Kanunnâme-i Âli Osman*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.20.

Tımarlı sipahi grubu, gördükleri hizmete karşılık dirlik adı verilen toprakların gelirini toplarlardı. Bu zeamet ya da timar topraklarının bir kısmı ise tekaüt timarları olarak emekli bürokratlara verilirirdi³³. Bu durum Tanzimat Dönemi'ne kadar devam etmiş, Tanzimat'ın ilanı sonrasında emeklilik işleri yeniden düzenlenmek suretiyle tamamen devlet bürokrasisinin kontrolüne girmiştir.

Maaş Ödemelerinde Yaşanılan Aksaklıklar ve Sosyal Sonuçları

İbn Haldun *Mukaddime*'sinde, devletteki problemlerin nedeni olarak iki temel unsorda yaşanan aksaklıktan bahseder. Ona göre ordu ve maliyede yaşanan aksaklıklar devlet düzeninin de bozulmanın en önemli nedenidir³⁴. Bu tespit, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı genel sorunların sebebi ile de doğrudan alakalıdır. Maliyenin bozulması, ordunun mağlubiyetler alması, ordu ve devlet kurumlarının parasızlıktan modernize edilememesi resmin en belirgin kısımlarıdır. Bütün bunlara mali sıkıntılar yüzünden askere ödenen maaşlarda yaşanan aksaklıklarının eklenmesi devlet nizamının ciddi anlamda sarsılmalarına yol açmıştır.

Devletin büyümesi gerek merkezde gerekse taşrada devlet kurumlarının ve burada çalışan memurların sayılarının artması zarureti doğmuştur. Bu artış askeri yapıda olduğu gibi diğer devlet kurumlarında da hissedilir derecededir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaş alan devlet görevlilerinin sayısının gittikçe artması Osmanlı hazinesini güç duruma düşürmeye başlayınca ıslahat lâyihası müellifleri, hazinenin gelirlerinin artması için devlet kadrolarındaki şişkinliklerin azaltılması gerektiğinin üzerinde durdular³⁵. İlerleyen dönemlerde de buna benzer tedbirler alınma yoluna gidilmiştir. Özellikle XIX. yüzyıldan sonraki dönemlerde ekonomik bunalımlar maaş ödemelerinde ciddi aksaklıklara neden olmuş, çoğu zaman memur maaşları ödenememiştir³⁶.

Maaşların ödenmesi devlet için her zaman öncelik arz etmiştir. Maaşların düzenli ödenememesi üzerinden yaşanılacak olası sıkıntılar üst bürokrat ve yöneticileri endişeye sevk ettiğinden böylesi bir durumun yaşanmaması için önlem alınma yoluna gidilmiştir³⁷. Devlet memurları açısından bir sıralama yapıldığında ise taşradan elde edilen gelirlerin öncelikli olarak asker maaşlarına daha sonra zaptiye ve mahalli memurlara aktarıldığı anlaşılmaktadır.³⁸

Biriken maaşların devlet nezdinde bir yük teşkil etmesi haricinde, devlet güvenliği açısından sosyal bir tehdit oluşturduğu vakalar yaşanmaktadır. Özellikle dış eyaletlerde yaşanan bu kriz neticesinde Osmanlı Devlet otoritesinin sarsılması çok milletli hassas bölgelerde yaşanacak ayrılık ve çözülme hareketlerinin sebepleri arasındadır. Kuzey Arnavutluk'ta bulunan Mirdita zaptiye taburu efradının biriken maaşlarının ödenmemesi durumunda silah bırakacaklarına dair tepki vermelerine, hazineden ödemenin mümkün olmadığı, maaşların başka bölge sandıklarından ödenmesi şeklinde devlet tedbir alma yoluna gitmiştir³⁹. Bu konu Selanik gibi son derece hassas bir vilayetin de gündeminde yer almıştır. Selanik Vilayeti tarafından merkeze gönderilen yazıda asker maaşlarının gecikmesi yüzünden inzibat tedbirlerinin yeteri kadar alınmadığı vurgusu

³³ Yunus Özger, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekauit Kanunnamesinin Tahlili", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.30, s.206.

³⁴ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Yeni Şafak Yayınları, çev. Halil Kendir, C. I, Ankara 2004, s. 391.

³⁵ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 420.

³⁶ Bu konuda Devlet arşivlerinde muhtelif tarihlerde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bölgesel tespitlerin yapıldığı evraklarda Hicaz'da bulunan askerin maaşlarının ödenemediği belgelerde mevcuttur. BOA, A.Ş.MKT.MHM, 55/70, (01.08.1269-10 Mayıs 1853): A.Ş.MKT.MHM, 243/20 (16.04.1279-11 Ekim 1862).

³⁷ BOA, A.Ş.MKT.MHM. 48/83, (H.08.02.1268-3 Aralık 1851).

³⁸ BOA, A.Ş.MKT.UM. 82/94, (H.02.01.1268-28 Ekim 1851): A.Ş.MKT.UM. 88/5, (H.13.02.1265-8 Aralık 1851).

³⁹ BOA, DH. MKT., 1770/29, (29.02.1308-14 Ekim 1890).

üzerinde durulmuştur⁴⁰. Bu merkezde çıkan problemler sadece asker maaşları merkezli olmayıp pek çok meslek grubu için aksaklıklar yaşandığından tedbirler alınmıştır. Bunlar arasında doktorlar, muallimler, polisler ve müstahdemler yer almaktadır⁴¹. Öte yandan dış temsilciliklerde görev yapan diplomatların da aylarca maaş alamadıklarından dolayı benzer problemleri olduğundan bahsetmek mümkündür⁴². İngiltere’de, Liverpool’da maaş ödenememesinin yanı sıra kiranın da ödenememesi durumunda elçilik binasının kapatılması uyarısı yapılmıştır⁴³. Bu haberlerin yayılması sonucu yabancı basında devletin prestijini sarsan haberlere yer verilmiştir. Paris’te yayınlanan *Standart* gazetesi 25 Mayıs 1901 tarihinde yaptığı haberle konuyu aktarmıştır. Bu türden haberler Osmanlı dışişlerince günlük olarak merkeze bildirilmek suretiyle takip edilmiştir⁴⁴.

Osmanlı Devleti’nin kolluk kuvvetlerinin maaş alamamaları güvenlik zaafının ötesinde sorunlara yol açmıştır. Bunların içerisinden çeşitli grupların geçimlerini sağlama adına eşkıyalık faaliyetinde bulunmaları hem halkı hem de maaş alamamaları da görevi başındaki güvenlik güçlerini meşgul etmiştir. İşkodra’ya bağlı Puka’da neredeyse iki yıllık birikmiş maaşlarını alamayan zaptiyelerin yol keserek gasp yaptıkları ve durumun askeri müfrezelerce kontrol altına alınmaya çalışıldığı belirlenmiştir⁴⁵. İsyân ve eşkıyalık faaliyetleri bu vaka ile sınırlı kalmamıştır. Bulgaristan Komiserliğinden bildirilen yazıda pek çok bölgede maaş ve haksız terfi sıkıntısı yüzünden isyan vakalarının olduğuna dair *Reform* gazetesinde makalelerin yayınlandığı aktarılmıştır. Bulgaristan’dan gelen yazı makaleyi detaylarıyla aktarmıştır. “*Ohri, İşkodra ve Selanik’de olduğu gibi birçok yerlerde askerlerin kıyam ettiği, İstanbul’da isyana karar verenlerin katlini haber aldığından, şimdi İzmir cenubundan sevk olduklarını ve bir hayli zabitan tevkif olduğu*” bilgisi verilmiştir⁴⁶. Dağılma eğilimi gösteren ve görev yaptıkları yerin asayişinden sorumlu askerlere maaşlarının farklı bölgelerden aktarılacak suretiyle ödenmeye çalışıldığı görülmektedir⁴⁷.

Maaş ödememesinden kaynaklanan sıkıntılardan bir diğeri de kadrolarda personel tedarikinin sağlanamaması yönündedir. Geçim sıkıntısının artması, memurların ve ailelerinin zor durumlara düşmeleri sosyal açıdan bu kadrolara yeni eleman tedarikini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumun jandarma ve polis alımlarında üst seviyelere çıkması münasebetiyle en azından birkaç maaş ödenmesi suretiyle alınacak tedbirin eleman tedarikinde mevcut sorunu azaltacağı yönündedir⁴⁸. Taşrada olduğu kadar Dersaadette de aynı sorun görülmektedir. Özellikle Jandarma maaşlarının ödenememesi, birikmiş maaşlarının kesintilere uğraması ve işten ayrılmalar nedeniyle mevcut görevlilerin sayısının yarıya düşmesi nedeniyle tedbir alınması ve sayının arttırılması istenmiştir⁴⁹.

Basra bölgesinde bulunan Fav şehrinde istihkam bölüğüne ilaveten merkezden gönderilen iki yüz neferin maaşlarının ödenememesinden dolayı nümayiş yapmaları sonucu bu askerlere önyak

⁴⁰ BOA, BEO, 1715/128557, (22.05.1319-6 Eylül 1901).

⁴¹ BOA, MF.MKT. 859/12, (25.03.1323-30 Mayıs 1905): ZB. 625/53, (R.13.11.1324-16 Ocak 1909): DH.MKT. 753/26, (H.16.05.1321- 29 Temmuz 1905).

⁴² BOA, BEO, 2568, 192548, (H.30.02.1323- 5 Mayıs 1905).

⁴³ BOA, HR.SFR.3., 482/23, (M. 3.08.1899).

⁴⁴ BOA, HR. SFR.3, 502/87 (M.25 Mayıs 1901).

⁴⁵ BOA, DH.MKT. 996/15, (H.08.06.1329-10 Ağustos 1905).

⁴⁶ BOA, Y.MTV. 268/160, (H.22.09.1322-30 Kasım 1904).

⁴⁷ BOA, A.İ.MKT.MHM. 148/17, (27.04.1275-4 Aralık 1858).

⁴⁸ BOA, A.İ.MKT.MHM. 501/26, (H.07.03.1308-28 Ekim 1890).

⁴⁹ BOA, ZB. 354/47, (R.15.03.1322-28 Mayıs 1906).

olanlar hakkında tahkikat yapılması emri verilmiştir⁵⁰. Asker maaşlarını ödemede güçlük yaşanmasının özellikle uzak eyaletler açısından farklı sonuçlar doğuracağı bir gerçektir. Osmanlı Devleti için son dönemlerde tıpkı Balkanlar gibi önemli bir hassasiyete sahip Arap coğrafyasında maaş sıkıntısı yaşanması bölgede asker toplama konusunda güçlüklerin çıkmasına sebebiyet vermiştir⁵¹. Bu türden sorunlar bölgede karşılaşılabilecek asayiş problemlerinin ötesinde merkezi idarenin zafiyeti gerçeğinin hissedilmesine sebep olduğu gibi çözülme sürecinde ayrılığı destekleyen başta İngilizler olmak üzere farklı unsurların işlerini oldukça kolaylaştırmıştır. Mustafa İzzet Bey'in sadarete gönderdiği 11 Şubat 1311 tarihli layiha İngilizlerin Hicaz'daki Arap ayrılıkçılık hareketini nasıl ve ne yönde desteklediklerini gözler önüne sermektedir. Mısır'da İngilizlerin giriştiği Osmanlı aleyhtarı propaganda hakkında İzzet Bey şunları söylemektedir:

*“Hele İngilizlerin hululünden itibaren mekteplerde bulunup onların sayesinde çıkan ve çıkmak üzere bulunan gençlerin kısm-ı küllisi, yani yirmi yaşlarından otuza olan gençlerin istifadelerini İngiliz menafii nokta-i nazarından temin ettik/erinden ve ötedenberi gerek mehafil-i resmiye ve umumiyede ve matbuat-ı vataniye ve ecnebiyede dahi okudukları ders kitaplarında Devlet-i Aliyyenin su-i ahvali veyahud zaafiyet haberlerini işide, işide ve telakki ede, ede cihet-i Saltanat-ı Seniyyeden bir fayda beklemeyecekleri kendilerince takarür etmiş olduğundan kendileri Avrupa sayesinde hayatbulmak ve Devlet-i Aliyyeye itimad etmemek fikrini tervec eylemekte ve bu yerleşmiş olan fikirler ile binlerce ahaliyi saptırmış olduklarında şüphe yoktur.”*⁵²

Maaşların ödenememesinden kaynaklı oluşan toplumsal gerilim sadece memur ve askerler üzerinde değil, bunların ailelerinin tepkilerinin artmasına da neden olmuştur. Bu ve buna benzer konularda devletin çeşitli bölgelerinde yaşanan vakalar toplumsal infialin de habercisi niteliğindedir. Savaş yıllarında İzmir'de maaş alamayan asker ailelerinin fırınlara saldırması, ekmekleri yağmalaması, bu ve bunun gibi hareketlerin artabilme ihtimali üzerine tedbir alınma ve ödenek talep edilme yoluna gidilmesi durumun ciddiyetini anlatır mahiyettedir⁵³. Alınan tedbirler arasında nakdi ödemelerin bir an önce yapılmasının yanı sıra ödenemeyen maaşlara karşılık toplanan aşardan buğday verilmesi durumu gündeme gelmiştir. Şifre telgrafla dahiliye nezaretinden çıkan yazıda konu hakkında gizlilikle hareket edilmiştir⁵⁴. Devlet bünyesinde çalışan bütün memurların durumları neredeyse aynıydı. Farklı eyaletlerden bu konuda çok sayıda arzuhal yazılmakla beraber tedbir alınması konusunda hareket edilse de imkansızlıklar yüzünden çözüm üretilememiştir. Örneğin sadrazam imzasıyla maaşların zamanında ödenmesi gerektiği belirtilmiş ancak bu konudaki çırpınış bürokratik yazışma trafiğinden öteye gitmemiştir. II. Abdülhamid idaresinin neredeyse tamamı ekonomik buhran ve tedbirlerle geçmiş, başka kalemlere ayrılan çeşitli ödemeler zaman zaman askeri maaşlarının ödenmesi için kullanılmıştır⁵⁵.

Özellikle II. Abdülhamid saltanatının son yıllarında devlet maaş ödeme konusunda oldukça sıkıntı yaşamıştır. Kendisine muhalefetin en üst düzeyde olduğu bu zaman diliminde maaş ödemelerinde yaşanan sorunlar nedeniyle bir irade yayınlanmıştır. Bu iradeye göre asker

⁵⁰ BOA, Y.MTV.27/6, (H.15.10.1304-7 Temmuz 1887).

⁵¹ BOA, DH.ŞFR. 370/26, (R.31.06.1322-13 Eylül 1906).

⁵² Selçuk Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.17, S.28, s.103: BOA, Y. A.Hus. 294/13, (11/101311-17 Nisan 1894).

⁵³ BOA, DH.İ.U.M. 4/33, (20.05.1334-M.25 Mart 1916).

⁵⁴ BOA, DH. ŞFR. 470/42, (R.25.02.1331-M. 8 Mayıs 1915).

⁵⁵ BOA, Y.A.RES. 45/19, (H.15.02.1306-M. 31 Ekim 1888).

maaşlarının düzenli olarak ödenememesi nedeniyle kötü niyetli neşriyat ve propaganda yapıldığından subay ve asker maaşlarının düzenli ödenmesi istenmiştir⁵⁶.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde devletin içerisinde bulunduğu siyasi müşkülâtın çok çeşitli sebeplerinden birisi ve belki de en önemlisi ekonomik anlamdaki istikrarsızlıklardır. 1908 yılı mali ortamında devletin çok ciddi ödemeler yapmak zorunda olmasının yanı sıra askerlere ödenen maaşlar ciddi bir yekûn tutmaktaydı. Tespit edilen ödemelerin neredeyse yüzde yirmi beşinin oluşturduğu asker maaşlarına dair gider beş milyonu aşmaktaydı. Giderlerin genel anlamda ödenmesi için üretim olmadığından borçlanmaya gidilmek suretiyle karşılanması yolu seçilmiştir. Düyûn-ı Umumiye'nin aktif bir şekilde devlet gelirlerini kontrol ettiği bir ortamda son derece yüksek rakamlar tutan devletin zaruri giderlerinin karşılanması oldukça sorun olmuştur. 1326 (1908) yılında yaklaşık olarak tespit edilen borç miktarı Cavid Bey tarafından aşağıdaki şekilde açıklanmıştır⁵⁷.

Borç Kalemi	Miktar (Lira)
Asker Maaşları	5.055.000
Mülkiye Maaşları	1.490.000
Zatiye Maaşları	1.088.000
Mütekaidin ve Eytam-ı Mülkiye	167.000
Mütekaidin ve Eytam-ı Askeriye	732.000
Erzak-ı Askeriye Müteahhitleri	453.000
Diğer Müteahhitler	35.000
Tazminat-ı Askeriye	350.000
Masraflar	1.608.000
Bedel-i İnşaat	150.000
Emanet	44.000
Reddiyat	75.000
Muhtelifat	154.000
Müstakrizatlar	4.938.000
Vesikaları olmayanlar	2.118.000
Defterleri henüz düzenlenmeyenler (Tahmini)	1.543.000
Toplam	19.995.000

Maaş ödemelerinde yaşanan sıkıntılar genellikle iç borçlanma yolu ile giderilmeye çalışılmıştır. Genellikle tüccarlardan alınan yüklü miktarlardaki meblağlar memur maaşları ve benzer giderlerin karşılanması için kullanılmıştır. Alınan miktarlarda biriken memur maaşlarının bir kısmının ödenmesi geri kalan kısımlarının sonraki aylara mahsup edilmesi şeklinde olmuştur⁵⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın temel nedenleri arasında ekonomik ihtiyaç ve mücadeleler gelmektedir. Dünyanın içinde bulunduğu ekonomik olumsuzluk ve siyasi gerginlik Osmanlı Devleti'nde o yıllarda üst seviyede yaşanmaktaydı. Özellikle XIX. yüzyılda bu çerçevede alınan tedbirler kifayetsiz kalmıştır. Büyük harp öncesinde cephelerden alınan mağlubiyetler sonucu toplum psikolojisinin çökme eğiliminde olmasının da eklenmesiyle durum içinden çıkılmaz bir durum almıştır. Siyasi muhalefet ve istikrarsızlık sıkça kabine değişikliği ve bürokratik

⁵⁶ BOA, Y.EE. 5/149, (24.07.1322-4 Ekim 1904).

⁵⁷ Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi, 1. Devre,3. İçtima, 9-10 Şubat 1326.

⁵⁸ BOA, İ.MMS. 1/15, (H.23.06.1270-23 Mart 1854).

aksaklıklara sebebiyet vermiştir. Devlet erkanının bu konu ile alakalı çok sayıda tedbir alma yoluna gitmesi sonucu değiştirmemiştir.

Devletin içinde bulunduğu olumsuz koşullarda çözüm için her yola başvurulmuştur. Bunlardan biri de yine iç borçlanma dahilinde gayrimüslim tüccarlardan alınan borçlardır. Erzak temini ve asker maaşlarının Selanik'te ikamet etmekte olan Musevi bir aile olan Alatiniler üzerinden giderildiği görülmektedir. 23 Mart 1900 tarihli belgede Selanik'te bulunan askerin maaşlarının Alatinilerden istikraz edilen para ile ödendiği bilgisi bu ailenin devlete borç verecek kadar güçlü olduğunun göstergesidir⁵⁹. Ancak bu sadece ticari bir borç alışverişinden ziyade bu ve bunun gibi ailelerin devlet nezdinde nüfuzunun artması anlamını da taşımaktadır. Öte yandan hem içerde hem dışarda devletin itibarının da bir o kadar sarsılması sonucunun da göstergesidir. Bu tarihten beş yıl sonra yani 1905 yılında Alatinilerden yüz bin lira borç alınması için irade-i seniyye yayımlanmıştır. 1905 yılını ocak ve şubat aylarına ait maaşlar ile Kurban Bayramı'nda ödenecek maaşlar için Alatinilerden ve Kapanizâde Mehmet Efendi'den borç alınmıştır⁶⁰. Devlet ekonomisinin içinde bulunduğu genel durumu en iyi şekilde gösteren bu vesika bankerden borç alacak kadar çaresiz kalmış bir ülke ekonomisinin düştüğü durumun anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesinin birden çok sebebi vardır. Bunların en önemlisi iktisadi sebeplerdir. Osmanlı'nın ekonomik anlamda içine düştüğü çıkmaz, devleti olduğu kadar üzerinde yaşayan unsurları da olumsuz yönde etkilemiştir. Devletin en hassas ve etkili sınıfı olan asker zümresi bu unsurların başında gelmektedir. Dünyada gelişen alternatif yönetim ve ekonomi modellerinin tartışıldığı XIX. yüzyılda farklı fikir ve yönetim arayışlarının da etkisiyle Osmanlı devlet otoritesi iyiden iyiye tartışılmaya başlandı. Bu fikirler devlet nezdinde aktif görevlerde bulunan ve Batılılaşma yanlısı zümreler arasında tesirini artırdığından mevcut yönetim sistemine muhaliflerin güçlenmesi kaçınılmaz oldu.

XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın da etkisiyle askeri hakimiyet yerini bürokratik egemenliğe bırakmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonraki yıllarda aktif hale gelen sivil bürokrasi bu yüzyılın sonlarına doğru mevcut güçlerini yeniden askerler ile birlikte hareket etmek suretiyle sürdürülebilir kılmışlardır. Bu sayede devlet içerisinde sivil bürokrasi askerler ile birlikte yönetimde etkinlik kazanmışlardır. Savaşların kaybedilmesi, devlet gelirlerinin düşmesi, üretimin azalması ve dışa bağımlılık neticelerinde ekonomi derinden sarsılmış, bu durumdan ilk etkilenenler de devlet memurları olmuştur. Özellikle maaşların ödenememesi sivil-asker bütün zümre üzerinde olumsuz tesirler bırakarak saltanat rejiminin itibarını ciddi anlamda zedelemiştir.

Savaş zamanlarında cephede, barış durumlarında ise ihtiyaten hazır bulunan askerler eli silah tutan kesim olduğundan hoşnutsuzluklarında devlete ciddi problemler çıkartabilecek potansiyele sahiptiler. Hoşnutsuzluk durumunda ellerindeki gücü hizmetkarı oldukları devlete karşı kullanmaktan geri durmayan bu zümre Osmanlı tarihi boyunca yaşanılacak olumsuzluklarda mevcut güçlerini kullanmaktan kaçınmamışlardır. Milliyet merkezli çıkan isyanlara ekonomik istikrarsızlık nedeniyle başlayan kalkışmalar eklenince ülke güvenliği ciddi anlamda alarm vermeye başlamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti üzerinde faaliyetlerini sürdüren başta dış merkezli olmak üzere çeşitli organizasyonların işlerini kolaylaştırmıştır. Devlet, başta asker kadroları olmak üzere çeşitli memuriyet kadrolarına eleman bulmakta zorlanmış, bu çerçevede

⁵⁹ BOA, BEO, 1460/109489, (21 Za 1317-M. 23 Mart 1900).

⁶⁰ BOA., TFR.I.SL. 76/7581 (29 R 1323-3 Temmuz 1905).

çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir. Alınan tedbirler kısa süreli çözümler üretmekten öteye geçmemiştir. Maaşların ödenememesi problemi borçlanma yoluyla çözülmeye çalışılmışsa da akabinde devlet faiz batağına düşmüştür. Borçlanmalar farklı bölgelerde yaşayan varlıklı aileler üzerinden yapıldığından sonraki süreçlerde bu ailelerin devlet içerisinde etkinliklerinin yaratacağı problemlerle uğraşılması kaçınılmaz olmuştur.

Askerler görev başında oldukları süre içerisinde bağlı oldukları kıtalarında yaşamlarını bir şekilde sürdürmekteydiler. Ancak aileleri için durum farklı olmakla beraber yaşam standartlarının ötesinde açlık problemi ile karşı karşıya kalmışlardır. Kendilerinin ve ailelerinin geçimini sağlamakta güçlük çeken askerler bu durum karşısında yasadışı yöntemlerle çözüm üretmekten geri durmamışlardır. Uzak bölgelerde görev yapan askerler de ailelerine geçinmeleri için gerekli parayı gönderemediklerinden asker ailelerinin içine düştüğü durum oldukça trajik sonuçlara neden olmuştur. Bundan dolayı asker aileleri zaman zaman erzak temini için esnafla, ekmek temini için fırıncılarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu minvalde asayiş olaylarının yaşanması durumun vahametinin anlaşılması açısından önemlidir. Böylesi bir problemin geniş bir coğrafyada hakimiyet süren ve otoritesini *asker marifetiyle yürütmeye çalışan bir imparatorlukta yaşanması devlette çözülmeyi hızlandıran önemli faktörlerdendir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1460/109489, 1715/128557, 2568, 192548, 3483/276169, 3765/282350, 4134/309992, 4279/320861, 4297/322258, 4428/332091.

Dahiliye Şifre (DH. ŞFR.), 17/1, 370/26, 470/42.

Dahiliye İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.), 4/33.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT.), 753/26, 996/15, 1770/29.

Hariciye Sefaret (HR. SFR.3), 482/23, 502/87.

Hariciye Hukuk (HR.H.), 755/9.

Hatt-ı Hümayun (HAT.), 436/22062.

İrade Maliye (İ.ML.), 84/36.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 1/15.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.), 859/12.

Mabeyn-i Hümayun İradeler (MB.İ.), 33/62.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 8390.

Meclis-i Vükela (MV.), 196/80.

Sadaret Amedi Kalemî (A } AMD.), 83/76.

Sadaret Mektubi Mühimme (A } .MKT.MHM.), 243/20, 55/70, 148/17, 215/68, 48/83, 501/26.

Sadaret Mektubi Umum Vilayet (A } .MKT.UM.), 82/94, 88/5, 189/50.

Şura-yı Devlet (ŞD.), 2830/27.

Teftişat-ı Rumeli Sadaret (TFR.I.A.), 22/2178.

Teftişat-ı Rumeli Selanik (TFR.I.SL.), 76/7581.

Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 5/149.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A.Hus.), 294/13.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 27/6, 268/160.

Yıldız Perakende Hariciye (Y.PRK.HR.), 1/12.

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 45/19.

Zabtiye (ZB.), 354/47, 625/53.

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AFYONCU, Erhan, "Mevacib", *DİA*, C.29, Ankara 2004, s. 418-420.

AYDIN, Veli "Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", *OTAM*, 2001, S. 12, s.65-104.

BABACAN, Hasan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, TTK Yayınları, Ankara 2020.

BEYDİLLİ, Kemal, "Yeniçeri", *DİA*, C.43, İstanbul 2013, s 450-462.

- BEYDİLLİ, Kemal, “Vaka-i Hayriyye”, *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.454-457.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- DİLİK, Sait, “Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 43/162, Ankara 1988, s.41-80.
- DİNLER, Zeynel, “Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Kökeni”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 4, 1 Nisan 1983, s.1-27.
- ERÇİN, Cezmi, *Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 21.
- GÜNAY, Selçuk, “II. Abdulhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.17, S.28, s.85-108.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Yeni Şafak Yayınları, çev. Halil Kendir, C. I, Ankara 2004.
- İNALCIK, Halil, “Timar”, *DİA*, C.41, İstanbul 2012, s.168-173.
- KARAMAN, Mehmet Ali, “XIX. Yüzyılda Selanik’te Musevi Bir Aile: Alatiniler”, *History Studies*, C. 9, S.5, s.129-142.
- KÜÇÜK, Cevdet, Tefvik Ertüzün, “Düyun-u Umumiyye”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s. 58-60.
- Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi, 1. Devre,3. İctima, 9-10 Şubat 1326.
- ÖZCAN, Abdülkadir, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖZGER, Yunus, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekaüt Kanunnamesinin Tahlili”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.30, s.201-237.
- ÖZTEL, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- ÖZTUNA, Yılmaz, “Osmanlı Türkiye’sinde Enflasyon”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 5, (Temmuz/1994), s.22-24.
- SAYAR, Nihad, “Türkiye Maliye Tarihi”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1953.
- YÜKSEL, Ahmet, “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XVI/I, 2014, s.19-49.

Summary

As stated in the article written by German General Colmar von der Goltz in his military magazine, which serves as advice to Ottoman soldiers, the phrase "Be strong so that they may be fair to you" actually reflects the fundamental philosophy of the strength of armies. General Goltz's approach supports the understanding that a strong state is possible with a strong army. The development of military systems from ancient times to the present shows parallelism with humanity's tendency towards modernization. Armies, whose main purpose is to ensure the security of the states they are affiliated with, have also made efforts to strengthen nations economically in the background.

In terms of world history, the overall success of armies is directly related to their members' competence and material sufficiency. Soldiers have been more effective in wars not only through their salaries but also through the spoils they obtained. This is the most important factor in sustaining their success. Especially in armies that operate with a culture of invasion and plunder, the obtained spoils have been of greater importance than the conquered territories in wars. Armies that acted with the goal of acquiring new lands tended to operate with a more civilized understanding compared to plundering forces.

The Ottoman army has sustained its existence through different phases over six centuries since its establishment. In its early years, it followed a voluntary and booty-centered income structure, supporting a culture of conquest and jihad. During the period of rise, the Ottoman army became more professional, maintaining a system inherited from the Seljuk State in terms of economic structure, thanks to the presence of timar-holding cavalymen tied to the land system. Additionally, the Janissary corps, who sustained their lives through salaries from the center and war spoils, was an indispensable element of the Ottoman army organization. With the deterioration of the timar system and the abolition of the Janissary corps, the Ottoman army organization took on a different form and entered a difficult period both economically and psychologically due to various reasons causing instability in the state's economy.

Resistance actions based on economy were added to separatist rebellions based on nationalism. Economic instability affected almost all organs of the state. Due to economic problems, measures of restriction were taken in many areas, especially in terms of civil servant salaries, in all state-owned institutions both domestically and abroad. The deteriorating situation not only had a negative impact on the elements constituting the army but also made it inevitable for the families of soldiers to experience the same level of adversity. The situation that families found themselves in contributed to the further increase of the social chaos that was felt to a great extent. As a result, it was observed that soldiers engaged in indiscipline within the chain of command and resorted to various forms of bullying towards the local populations in the regions they were stationed.

One of the significant problems that arose from a social perspective is the difficulty that the state faced in finding new personnel to fill vacant positions, particularly in military ranks and the gendarmerie, due to its inability to pay salaries. Although the state resorted to various measures to address this issue, the adversities experienced reached higher levels. As a result of the increasing occurrence of such cases, law and order problems were experienced in many regions, accelerating the loss of significant territories, especially in the Balkans, which belonged to the Ottoman geography.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

İSTANBUL'DAKİ İLK CENEVİZ KOLONİSİNİN TARİHİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Assessment of the Date of the First Colony of Genoese in Istanbul

Dr. H. Ömer Özdemir

tarhcomer@gmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 13.03.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.04.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1264733

Atıf – Citation:

H. Ömer Özdemir, "İstanbul'daki İlk Ceneviz Kolonisinin Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 469-479.

İSTANBUL'DAKİ İLK CENEVİZ KOLONİSİNİN TARİHİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Assessment of the Date of the First Colony of Genoese in Istanbul İngilizce Adı

H. Ömer Özdemir *

Öz

Cenova, İtalyan Deniz Cumhuriyetleri arasında İstanbul'da ticaret semti elde eden son kenttir. Venedik 1082'de Pisa ise 1111'de Aleksios Komnenos tarafından sunulan ayrıcalıklar neticesinde başkente yerleşmiştir. Cenova yerleşimi ise ancak Manuel Komnenos döneminde mümkün olmuştur. Öte yandan mezkûr cumhuriyetin İstanbul'daki kolonisinin hangi tarihte kurulduğu tartışmalı bir husustur. Bizans İmparatorluğu ile Cenova arasında gerçekleştirilen ilk müzakereler 1155 senesine işaret eder. Ancak çağdaş kroniklerin aktarımlarını ve elçilik talimatlarını incelediğimizde söz konusu tarihin mümkün olmayacağı açıktır. Müteakip gelişmelerin ışığında ortaya çıkan tarihler ise 1162, 1169 ve 1170 yıllarıdır.

Bu makalede altı çizilen tarihlerde meydana gelen gelişmeler Bizans, Venedik, Cenova ve Pisa kaynaklarının aktarımları üzerinden incelenmiştir. Bununla beraber Bizans İmparatorluğu ile Cenova arasında mutabık kalınan anlaşmalar bahse konu şahitlerin beyanatlarıyla kıyaslanmıştır. Ortaya çıkan verilerin ışığında yukarıda ifade edilen tarihlerin geçerliliği sorgulanmıştır. Neticesinde İstanbul'daki ilk Cenova semtinin kuruluşu için hangi tarihin daha kabul edilebilir olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Bizans İmparatorluğu, Cenova, Manuel Komnenos, Ticaret, İmtiyaz

Abstract

Genoa is the last city among the Italian maritime Republics to obtain a commercial district in Istanbul. Venice settled in the capital in 1082 and Pisa in 1111 as a result of the privileges offered by Alexius I Comnenus. Genoa settlement was only possible during the reign of Manuel Comnenus. On the other hand, it was a controversial issue when the colony of the abovementioned republic was established in Istanbul. The first negotiations between the Byzantine Empire and Genoa indicate the year 1155. However, when we examine the transmissions of the contemporary chronicles and the instructions of the ambassadors, it is clear that the date in question is impossible. The dates that emerged in the light of subsequent developments are 1162, 1169, and 1170.

In this article, the developments that took place on the underscored dates were examined through the expressions of Byzantine, Venetian, Genoese, and Pisan sources. In addition, the treaties agreed between the Byzantine Empire and Genoa were compared with the statements of the witnesses mentioned. In light of the data obtained, the validity of the above-mentioned dates was questioned. Finally, it has been revealed which date is more acceptable for the foundation of the first Genoa district in Istanbul.

Keywords: Byzantine Empire, Genoa, Manuel Comnenus, Trade, Privilege

* Dr., İstanbul/TÜRKİYE, tarhcomer@gmail.com ORCID: 0000-0002-0521-8987

Giriş

Bizans İmparatorluğu XI. yüzyılda, özellikle II. Basileios'un (960-1025) ölümünü takiben büyük bir buhrana sürüklendi. Sabık imparatorun zayıf halefleri devrinde yaşanan iç mücadeleler ve buna bağlı olarak vücut bulan ekonomik, askerî ve idarî çalkantılar imparatorluğu zayıf duruma düşürdü. Bu esnada Batı'da Norman, Doğu'da ise Türk ilerleyişi hız kazandığından Bizans'ın mevcudiyeti tehlikeye girdi. Her taraftan kuşatılmış bir idare devralan Aleksios Komnenos (1081-1118) özellikle imparatorluk donanmasının denizlerdeki zayıflığından ötürü Venedik'ten yardım istedi. Karşılığında vergisiz ticaret yapmak ve İstanbul'da ticaret semti elde etmek gibi ayrıcalıklar vaat etti¹. Böylece İtalyanlar, Bizans ekonomisine bir daha çıkmamak üzere entegre oldular. İmparator, Venedik'in yardımı ile Normanları bertaraf etmeyi başardı. Ancak Venediklilerin ticarî faaliyetleri zaman içerisinde iyice sivrilir oldu. Zira tüccar devleti sıfatıyla hareket eden mezkûr cumhuriyet özellikle Bizans dünyasındaki ticarete o kadar ağırlık verdi ki yerli tüccarların bile önüne geçmeye başladı. Aleksios Komnenos mevcut durumu dengelemek adına 1111'de Pisalılara ayrıcalıklar tanıdı². Böylece Bizans sularında imtiyazlara sahip olan İtalyan Cumhuriyetlerinin sayısı ikiye çıktı. Cenova'nın bu listeye girişi ise ancak Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde mümkün oldu.

Müzakerelerin Başlaması ve Tarihlendirme

En önemli Cenova kroniklerinden biri olan Caffaro, Bizans İmparatorluğu ile ilk temasın 1142'de sağlandığını söylemektedir. Buna göre cumhuriyet, ticarî ayrıcalıkları müzakere etmek amacıyla imparatorluğa iki elçi göndermişti. Ancak II. İoannes Komnenos (1118-1143) bu süreçte Kilikya Bölgesi'nde bulunduğundan taraflar arasındaki görüşmeler zorlu sefer şartlarından ötürü sürüncemede kalmıştı. Kısa süre içerisinde mezkûr imparatorun hayatını kaybetmesiyle de başarıya ulaşmadan son bulmuştu³. Yeni imparator Manuel'in temasa geçtiği ilk denizci güç ise evvelden beri imparatorluğun iletişim halinde olduğu Venedik idi.

Manuel tahta geçtikten kısa süre sonra kendi topraklarından geçecek olan II. Haçlı Seferi orduları ile ilgilenmek zorunda kalmıştır. Onun bu meşguliyetini fırsat bilen Norman Kralı II. Roger ise harekete geçerek Korfu, Korint, Atina, Thebai gibi Bizans'ın batıdaki önemli üretim kentlerine saldırıp yağmalamıştır⁴. Düşmanına karşı Venedik ile yeni bir ittifak kuran Manuel,

¹ Aleksios Komnenos'un verdiği *chrysobull* burada detaylarına inilemeyecek kadar kapsamlı ve uzundur. Pek çok malî ve idarî düzenlemeyi barındırır. Konu ile bağlantılı olarak dile getirilmesi gereken husus "Perama" adlı semtte yer aldıkları ve kolonilerinin sınırlarının "Vigla" ile "Yahudi Kapısı" arasında bulunduğuudur. Ayrıntılı bilgi için bk. G. L. R. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden Zur Alteren Handels-Und Staatgeschichhte Der Republik Venedig*, Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staadruckerei, Viyana 1856, no. XXIII, s. 43-54 (*TTh*); Horatio F. Brown, "Venetians and Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century" *The Journal of Hellenic Studies*, 40, 1920, s. 71; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s. 1239-130; Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, .ev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2000, s. 58-59; H. Ömer Özdemir, "Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e Verdiği Ticarî İmtiyazlar (Chrysobullar); Komnenos Hanedanı Devri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3, 2020, s. 428-429.

² 1111'deki *chrysobull* ile Pisalılar %4 vergi ödemekle mükellef oldular. Ayrıca İstanbul'da ikamet edip ticaret ile uğraşabilecekleri ve içerisinde iskeleleriyle beraber depolarında bulunduğu bir *embolusa* sahip oldular. Ayrıntılı bilgi için bk. William Heywood, *A History of Pisa; Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, Cambridge 1921, s. 54- 55; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 209-210; Dafni Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries*, Eleven International Publishing, Groningen, 2012, s. 101-113. Ralph Johannes Lilie, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi 1081-1204*, Verlag, Amsterdam 1984, s. 53-55;

³ Caffari et *continuatorum Annales Ianuae 1099-1294*, MGH, SS XVIII, Hannover 1863, s. 20 (*Annales Ianuenses*).

⁴ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, 73; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2020, s. 50; *Historia Ducum Veneticorum*, ed. H.

Korfu önlerinde verdiği mücadelede başarı kazansa da mezkûr cumhuriyet ile yaşanan birtakım anlaşmazlık ve çatışmaların neticesinde yeni müttefikler arama yoluna gitmiştir⁵. Bu noktada da sahneye Cenova çıkmıştır.

1155'te Manuel hem Normanlarla İtalya'da mücadele etmek hem de batıdaki savunma ağını genişletmek amacıyla Cenova ile temas kurdu. Bu minvalde yola çıkan ilk elçi Mikhail Palaeologos oldu. Müteakiben Demetrius Macrembolites onun yerini aldı. Taraflar arasında gerçekleştirilen müzakerelerin neticesinde 12 Ekim 1155'te bir anlaşma imzalandı. Buna göre Cenovalıların imparatorluk sularında, Pisalıların ödemekle mükellef olduğu %4'lük vergi oranına tabî olmalarına karar verildi. Cumhuriyete yıllık 500 *hyperpyron*⁶ ücret ve 2 adet *pallium*⁷ gönderilmesi hususunda hemfikir olundu. Ayrıca başpiskoposa yıllık 60 *hyperpyron* ve bir *pallium* hediye edilecekti. Komüne gönderilmesi gereken ücretin yedi senelik kısmı (7000 *hyperpyron*) peşin verilecekti. Pisalı ve Venedikli rakipleri gibi Cenovalı tüccarlara da İstanbul'da bir ticaret mahallesi (*embolus*) ve iskeleler (*scalae*) tahsis edilecekti. Kendisinden önce görevini ifa eden Mikhail Palaeologos onlara belli bir *embolus* ve iskelenin sözünü vermişse Demetrius Macrembolites imparatoru bu hususta ikna edeceğine söz veriyordu. Karşılığında Cenovalılar tarafsızlıklarını koruyacaklardı. İmparatorluğun saldırıya uğraması halinde orduya alınabilecek ve buldukları bölgenin savunmasına yardım edeceklerdi. Hukukî olarak koruma altında olacak ve kendi idarecileri tarafından adlî davalarına yön verebileceklerdi⁸.

Görüleceği üzere muahedenin maddeleri İstanbul'da kurulacak olan koloninin Bizans idaresince onaylandığını açıkça ispat eder. Öte yandan Caffaro'nun ifadeleri de bu durumu destekler niteliktedir. Müellif, komüne ve başpiskoposa verilecek olan ücretleri ayrıntılarıyla aktarır. Ayrıca Cenovalıların, İstanbul'da funduk (*fundicum*) ve kiliseye (*ecclesia*) sahip olma hakkına eriştiklerini belirtir⁹. Böylece hem çağdaş tanıkların hem de anlaşma maddelerinin hemfikir olduğu şekilde Cenova kolonisinin doğuşu ispat edilmiş olur. Diğer yandan burada altı çizilmesi gereken iki husus vardır. Birincisi kaynaklarda kullanılan terminoloji ile alakalıdır. *Embolus* kelimesi önceleri tüccarların mallarını depolayıp sattığı yerleri tanımlamak için kullanılırken zaman içerisinde anlamı genişlemiş ve bir ticaret mahallesinin yahut koloninin tamamını kapsar olmuştur. Dolayısıyla Cenovalılara tahsis edilmiş bir *embolustan* bahsetmek

Simosfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883, s. 75; Andrea Dandolo, *Chronica Per Extensum Descripta*, RIS XII, ed. L. A. Muratori, Bologna 1728, s. 242; Nicol, *age*, s. 81.

⁵ Korfu önlerinde Bizanslı ve Venedikli askerler için ayrı kamplar kurulmasına rağmen çatışmalar baş göstermiştir. Ayrıca meydana gelen gerilimden ötürü imparatorluk gemisini kaçırın Venedikli askerlerin Manuel'in esmer tenine gönderme yaparak bir siyahiye imparatormuş gibi tiyatro oynatmaları ilişkileri ziyadesiyle germiştir. Bk. *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, s. 76-77; *Niketas Khoniates*, s. 58-59; Nicol, *age*, s. 83.

⁶ Önceleri *solidus* ve *nomisma* olarak bilinen Bizans sikkesinin geç yüzyıllardaki ismidir. Standart ağırlığı 4.55 gramdır. 11. yüzyıl itibarıyla kullanımına başlanan sikke dönemin malî şartları sebebiyle öncüllerinden değer olarak düşüktür. Örneğin Aleksios Komnenos tarafından 1092 yılında basılan *hyperpyron* saf değil, 20.5 karat altından yapılmıştır. Bk. Philip Grierson, "Hyperpyron", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 964-965.

⁷ Yunanca himation olan kelime kilisedeki yüksek din görevlilerine tahsis edilmiş cübbe anlamına gelir. Bk. Nancy P. Sevcenko, "Himation", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 932.

⁸ *Liber Iurium Reipublicae Genuensis I*, *Historiae Patriae Monumenta*, Torino 1854, s. 183-185; Ludovico Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, Torino 1831, s. 19-20; Camillo Manfroni, "Le Relazioni fra Genova, L'Imperio Bizantino e i Turchi", *Atti Della Societa Ligure di Storia Patria*, Vol XXVIII, Genoa 1896, s. 598-601; Gerald W. Day, "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History*, Vol 37, No. 2, 1977, s. 292; Michel Balard, *La Romanie Genoise I (XIIe Debut du XVe Siecle)*, Ecole Française de Rome, Roma 1978, s. 23; Lilie, *age*, s. 61; Franz Dölger, *Regesten Der Kaiserurkunden Des Oströmischen Reiches von 565-1453, Vol II 1025-1204*, Verlag C. H. Beck, Münih 1995, no. 1402, s. 224-225; Steven Epstein, *Genoa&Genoese 958-1528*, The University of North Carolina Press, London 1996, s. 72-73; Heyd, *age*, s. 221-222; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, TTK, Ankara 2020, s. 35.

⁹ *Annales Ianuenses*, s. 23.

onların sahip olduğu koloniyi işaret etmek demektir¹⁰. Benzer bir örnek *fundicum* ile alakalıdır. Depo, antrepo, han gibi karşılıkları bulunan ve tıpkı *embolus* gibi ticaret mahallesini tanımlamak için kullanılan ifade Caffaro'nun kroniğinde karşımıza çıkar¹¹. Bu da farklı isimler tercih edilse de Cenovalıların başkentte koloni kurdukları anlamına gelir. Ancak burada soru işaretlerine sebep olabilecek husus şudur: II. Isaakios Angelos'un (1185-1195) Haziran 1189 tarihli *chrysobull*¹²una bakıldığında önceden Alman ve Franklara ait olan iskele ve antrepoların Venediklilere tahsis edildiği görülür¹³. Burada antrepo kelimesinin karşılığı olarak açıkça *embolus* ifadesi kullanılmaktadır (*emboli cum maritimis scalis Alemannis et Fracigenis collati sint*). Yukarıda ifade edildiği üzere *embolus* zaman içerisinde anlam değiştirerek daha geniş bir kavramın karşılığı haline gelmişti. Oysa o dönemde Alman veya Frankların, İstanbul'da ticaret semtine sahip olmadıkları bilinmektedir. Bahse konu tüccarlar geçici surette gerçekleştirdikleri ticaretlerini kolayca icra edebilmek için bazı antrepo ve iskeleleri imparatorluktan onaylı bir şekilde kullanmaktaydılar. Diğer taraftan onlara ait yerlerin *embolus* şeklinde ifade edilmesi anlam kargaşasına sebebiyet verebilmektedir. Neticesinde bu da Cenova kolonisinin aynı kelime ile açıklanmasının ne kadar yeterli bir argüman olduğunu tartışmalı hale getirmektedir. Ancak mevcut diplomatik belgelerin diline bakıldığında bir koloniyi ifade etmek için tercih edilen kelimelerin *embolus* yahut *fundicum* olduğu göze çarpar. Dolayısıyla her ne kadar yanlış yönlendirmeye sebebiyet verebilecek örnekler bulunsa da 12 Ekim 1155 tarihli belgede İstanbul'da kurulacak Cenova kolonisinin onaylandığı aşikârdır. Zira mevcut konjonktürde kullanımı tercih edilen başlıca terimler bunlardır.

Altı çizilmesi gereken bir diğer husus bahse konu tarihin, İstanbul'da kurulan Cenova kolonisinin yerleşim zamanına değil komüne bu minvalde verilen hakka işaret etmesidir. Yani 12 Ekim 1155 tarihini İstanbul'daki Cenova kolonisinin kuruluşu olarak kabul etmek oldukça güçtür. Mezki tarih sadece tarafların hemfikir oldukları mutabakatın ne zaman imzalandığını belirtir. Zira Caffaro'nun belirttiğine göre 1157'de İstanbul'a elçi olarak gönderilen Amicus de Murta'nın vazifesi söz verilen *embolus* ve iskelelerin belirlenip teslim alınmasıydı¹⁴. Arada neden bu kadar uzun bir boşluk olduğu bilinmese de iki sene geçmesine rağmen koloninin kurulmadığı açık bir şekilde göze çarpar. Bununla beraber Amicus de Murta'nın görevini tamamladığına dair hiçbir kanıt da yoktur. Nitekim aynı müellif 1160'ta Enrico Guercio isimli başka bir elçinin İstanbul'a gönderildiğine işaret eder¹⁵. Ancak sağladığı tüm bilgi bundan ibarettir. Ne başkentte kurulacak koloni ne de buradaki Cenovalıların ticarî faaliyetleri hakkında malumat vermez. Dolayısıyla aradan geçen beş seneye rağmen Cenova kolonisinin teşekkül ettiğini ispatlamak oldukça güçtür.

İstanbul'daki Cenova semtinin varlığının ilk kanıtı 1162'de gün yüzüne çıkar. Caffaro'nun aktarımına göre bu tarihte İstanbul'da ticaret semtine sahip olan Pisalılar şehirde bulunan Cenovalılara saldırmışlardır. Taraflar arasındaki çatışmaların neticesinde müellifin hemşehrileri anavatanlarına dönmek zorunda kalmışlardır. Öte yandan satır aralarında verilen bilgiler artık İstanbul'da Cenova'ya ait bir *embolus* kurulmuş olduğunu açık bir şekilde kanıtlar. Örneğin 1000 kadar Pisalının saldırısına uğrayan Cenova topluluğu neredeyse 300 kişi olarak açıklanır. Bu sayı başkentte kalıcı olmayan tüccarları ifade etmek için oldukça fazladır. Zira birbirinden

¹⁰ Embolus için bk. Brown, *agm*, s. 75; Clive Foss, "Embolos", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 689; Heyd, *age*, s. 271.

¹¹ Fundicum (funduk) için bk. Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, CUP, New York 2003, s. 8-10; Heyd, *age*, s. 165.

¹² *Chrysoboullon*, *chrysoboullus logos*, *chrysoboullon sigillion*, *chrysoboullus horismos* gibi türleri vardır. Bizans imparatorlarının yabancı devletlere hizmetleri karşılığında verdiği imtiyazları ifade etmek için "*chrysoboullus logos*" kullanılır. Burada terimin İngilizce karşılığı olan *chrysobull* ifadesi kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nicolas Oikonomides, "Chrysobull", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 451-452.

¹³ *TTh*, no. LXXIV, s. 209.

¹⁴ *Annales Ianuenses*, s. 25.

¹⁵ *Annales Ianuenses*, s. 30.

bağımsız 300 tüccarın aynı anda İstanbul'a gelip Pisalılar tarafından saldırıya uğraması pek olası değildir. Diğer bir kanıt çatışmanın aktarıldığı esnada Cenovalılara ait bir *fundicum* olduğu ve Pisalıların teçhizatlı bir şekilde oraya hücum ettikleri yönündedir (...*ad fundicum Ianuensium venerunt*). Caffaro, Pisalıların güçlü saldırısına karşı Cenovalıların direndiğini ancak düşmanlarının ertesi gün Venedikliler, Bizanslılar ve diğer milletler tarafından desteklenmiş bir kuvvetle yeniden atağa geçtiğini belirtir. Neticesinde saldırıya uğrayanlar evlerini (*hospitia*) ve paralarını (*pecunia*) arkada bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardır¹⁶. Burada kullanılan *pecunia* kelimesi para ile beraber mal, mülk, zenginlik olarak da algılanabilir¹⁷. Ancak *hospitia* kuşkusuz bir taşınmaza işaret etmektedir¹⁸ ve bu da tıpkı *fundicum* gibi Cenovalıların ticaret semtine kanıt teşkil eder.

Olayların devamında Caffaro, Pisalıların Cenova *fundicumuna* girerek oradaki tüm mallara el koyduklarını ve Otto Rufo'nun oğlu olan soylu bir genç Cenovalıyı öldürdüklerini aktarır. 1174 tarihli bir belgeye göre ortaya çıkan zarar 29.443 *hyperpyron*¹⁹ iken Caffaro bunu kabaca 30.000 *hyperpyron* şeklinde belirtir²⁰. Ayrıntılarda farklılıklar olsa da 1162 tarihi itibarıyla İstanbul'da bir Cenova kolonisinin kurulduğu ya da bunun için ilk adım atıldığı görülür. Ancak bunun devamlılığı tartışmaya açıktır. Cenova her ne kadar 12 Ekim 1155'te bu hakkı kazansa da 1157 ve 1160'a tarihlenen elçilik görevlendirilmeleri hali hazırda Cumhuriyete ait bir *embolus* var olmadığını gösterir. Bu da mevcut verilere göre saldırıya uğrayan Cenova semtinin 1160-1162 yılları arasında kurulabilmiş olma ihtimaline işaret eder. Diğer taraftan Pisalıların saldırısından sonra Cenovalıların memleketlerine döndükleri göz önüne alınırsa *embolus* en iyi ihtimalle iki senelik bir süre için var olmuştur. Dolayısıyla bu kadar kısa bir periyodu koloninin kuruluşu olarak kabul etmek oldukça zordur.

Cenova kolonisinin neden saldırıya uğradığı irdelenmesi gereken bir diğer husustur. Ne yazık ki kroniklerde bu konuyu aydınlatacak bir malumat yoktur. Gerald W. Day, Cenova'nın 9 Haziran 1162'de Friedrich Barbarossa ile anlaşma sağlamasına dikkat çeker. Manuel Komnenos'un mücadele halinde olduğu bir güç ile Cenova'nın ittifak etmesinin 1155 anlaşmasına aykırı olduğunu belirtir. Bu minvalde imparatorun Pisalıları, Cenovalıların üzerine göndererek misilleme yapma ihtimalini tartışır. Gerçekten Pisalıların saldırısına ikinci gün Bizanslı ve Venedikli güçlerin de müdahil olması bu konudaki şüpheyi arttırmaktadır. Ancak muahedenin imzalandığı tarih ile İstanbul'daki çatışmalar neredeyse eşzamanlı olduğundan bu ihtimalin doğru olması mümkün değildir²¹. Genel kaniye uygun olarak İstanbul'daki ticarî rekabetin neticesinde Cenovalıların saldırıya uğramış olması daha mantıklıdır. Bu da onların kendilerine verilen *embolusta* aktif ticaretle meşgul olduklarını gösterir. Venedikliler gibi tam muafiyetten ziyade Pisalıları gibi %4'lük vergiye tabî olmaları, benzer statükodaki rakipleri tarafından kıskanılmış olmalıdır. Zira mevcut vaziyette Pisalıların kâr oranındaki düşüş Venedik'e kıyasla daha fazla olacaktır. Ancak son raddede sebebi ne olursa olsun Cenovalıların kısa ömürlü ticaret semtlerine veda ettikleri ve yaklaşık sekiz sene buradan uzak kaldıkları kesindir.

Manuel Komnenos mezkûr saldırıdan sonra Pisalıları, İstanbul'dan sürmüştür. Bu kişiler 1111'de Venediklilere karşı bir denge sağlamak amacıyla şehre getirilmişlerdi. Ancak başkenti

¹⁶ *Annales Ianuenses*, s. 33.

¹⁷ Du Cange, "Pecunia, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Vol VI*, Niort 1886, s. 239.

¹⁸ *Hospitium* kelimesinin çoğul hali olan *hospitia* genel olarak içerisinde ikamet edilen ev anlamında kullanılsa da misafirleri ağırlamak ya da geçici ikamet için kullanılabilir yer olarak da karşımıza çıkar. Bk. Du Cange, "Hospitium", *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Vol IV*, Niort 1885, s. 241.

¹⁹ Bu belge üzerinde çalışıp aktaran eserler için bk. Cornelio Desimoni, "Memoria sui Quartieri dei Genovesi a Constantinopoli nel secolo XII", *Giornale Ligustico di Archeologia, Storia e Belle Arti Vol I*, Genova 1874, s. 159; Epstein, *age*, s. 78; Heyd, *age*, s. 222.

²⁰ *Annales Ianuenses*, s. 33.

²¹ Day, *agm*, s. 292-293; Ayrıca bk. Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge University Press, New York 1993, s. 86.

kaosa sürüklemeleri imparatorluğun kudretine zarar vermekteydi. Neticesinde Manuel Komnenos nizamı sağlamak amacıyla onları haklarından menederek başkentinde asayişini sağlamıştı. Öte yandan söz konusu hamle tek imtiyazlı topluluk olarak Venediklilerin yeniden İstanbul ticaretini tekeline almaları anlamına geliyordu. Bu sebeple Annales Ianuenses'in aktarımına göre imparator 1164'te Cenova'dan kendisine elçiler göndermesini istedi. Yola çıkan Corsus Sigismundi, Ansaldus Mallonus ve Nichola de Rodulfo isimli üç elçinin vazifesi imparator ile önceden sağlanan anlaşmaları müzakere etmektir²². Masaya yatırılacak konular arasında İstanbul'daki *embolus*un olduğunu düşünmemek son gelişmeler göz önüne alındığında imkansızdır. Ancak görünen o ki müzakerelerden netice alınmamıştır. Zira ne Bizans ne de Cenova kaynakları bu dönemde tarafların mutabık kaldığı herhangi bir anlaşmaya atıfta bulunmazlar. Cenovalıların kendi semtlerine döndüklerine dair hiçbir ipucu da göze çarpmaz.

Müteakip dönemde kaynaklara yansıyan ilk temas 1157'deki elçilik vazifesini üstlenen Amicus de Murta'nın yeniden İstanbul'u ziyaretidir. 1168'de gerçekleşen bu ikinci görüşmenin içeriği yahut neticeleri hakkında malumat yoktur. Annales Ianuenses'in sağladığı tek bilgi elçinin İstanbul'a gönderildiği yönündedir²³. Tarafların mutabık olduğu anlaşma ise 1169'da imzalanmıştır. Müzakerelerin başında Cenova hükümetini temsilen Amicus de Murta vardır. Onun söz konusu muahedeyi sağlamak için 1168'den beri İstanbul'da kalması ihtimal dahilindedir. Öte yandan bunun aksi de mümkün olduğundan onun 1168'den beri kesintisiz bir müzakere sürecini yönetip yönetmediği kesin değildir²⁴. Ancak son raddede mühim olan yedi senelik bir aranın devamında komünü temsil ederek Manuel Komnenos ile mutabakata varmasıdır. Ekim 1169'a tarihlenen²⁵ bu belgenin çalışmayla ilgili kısımlarına göre Cenova, Bizans İmparatorluğu'na husumet güden ne taçlı ne taçsız ne Hıristiyan ne de pagan hiçbir güç ile ittifak kurmayacaktır. İmparatorluk topraklarında bulunan Cenovalılar olası bir savaş halinde buldukları yerleri korumak için askere alınabileceklerdir. Karşılığında imparatorluk Cenova'ya yıllık 500 *hyperpyron* ve iki adet *pallium* gönderecektir. Cenova Başpiskoposu'na ise yıllık 60 *hyperpyron* ve bir *pallium* hediye edilecektir. Komüne tediye edilecek olan söz konusu meblağın 26 senelik tutarı (13.000 *hyperpyron*) peşin ödenecektir. Cenovalılar evvelden olduğu gibi başkentte %4'lük vergi oranına tabî olacaklardır. Diğer şehirlerde ödemekle mükellef oldukları vergi oranı tüm yabancılara uygulanan tarife ile aynıdır. Öte yandan kendilerine tahsis edilecek olan ticaret semti şehir içinde değildir. *Embolus*, kilise ve iskeleye sahip olacakları "*Orcu*" isimli belde İstanbul'un karşısında iyi ve verimli bir yer olarak belirtilir (...*Genuae embolum et scalam et ecclesiam trans Constantinopolim in locorum positione que dicitur orcu in loco bono et placito*). Son olarak anlaşmanın imparatora ait *chrysobull* (*aure bulle*) ile teminat altına alındığı ifade edilir²⁶.

Amicus de Murta'nın imzalamış olduğu bu anlaşma merkezde hoş karşılanmadığından kabul edilmedi. Zira Cenova'ya elçilik göndermesini söyleyip onları Bizans pazarlarına yeniden entegre etmek için girişimlerde bulunan Manuel Komnenos'un talepleri oldukça dikkat çekiciydi. Öncelikle muahedenin hükümleri Friedrich Barbarossa'yı doğrudan hedef almaktaydı. Alman İmparatoru hem İtalyan Deniz Cumhuriyetleri hem de Bizans için ortak bir tehlikeydi. Oysa

²² *Annales Ianuenses*, s. 61.

²³ *Age*, s. 78.

²⁴ Gerald W. Day ilgili çalışmasında bu konuyu irdelemektedir. W. Heyd, C. Desimoni, C. Manfroni gibi isimlerin araştırmalarını *Annales Ianuenses* ve diğer kaynaklar ile karşılaştırarak detaylı bir analiz sunmaktadır. Bk. Gerald W. Day, "Byzantino-Genoese Diplomacy and the Collapse of Emperor Manuel's Western Policy 1168-1171", *Byzantion*, 48-2, 1978, s. 397.

²⁵ *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*'de anlaşmanın tarihi 1170 olarak verilir. Ancak hem W. Heyd hem de C. Manfroni bunun kronolojik bir hata olduğunu ve anlaşmanın Ekim 1169'da imzalandığını belirtirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Manfroni, *age*, s. 610; Heyd, *age*, s. 223.

²⁶ *Liber Iurium Reipublicae Genuensis I*, no. CCLXXX, s. 252-255; Day, *agm*, s. 396; Balard, *age*, s. 28-29; Lilie, *age*, s. 65; Epstein, *age*, s. 84; Heyd, *age*, s. 223-224.

Manuel'in sunmuş olduğu şartlara bakıldığında yeni hiçbir hüküm olmadığı gibi önceden başkentte bulunması öngörülen *embolus* da İstanbul'un dışına taşınmıştı. Orcu'nun neresi olduğuna dair bir bilgi yoktur. Cenova'nın daha sonraki talepleri arasında bulunduğu için Galata (Pera) olması mantıklı görünmemektedir. Şehrin karşısında düzgün bir konumu olduğuna göre günümüzdeki Üsküdar (Scutari) veya Kadıköy (Khalkedon) civarında olduğu düşünülebilir. Ancak son raddede mevcut şartlar 1155 anlaşmasının da gerisinde kalmaktaydı. Venedik 1162'den bu yana İstanbul'daki vergisiz ticaretine tek başına devam ediyordu. Pisa ise Cenova ile eş zamanlı olarak başkente dönmek için müzakereler yürütüyordu. Hâl böyleyken komün rekabetin dışında kalmak istemediğinden 1169 anlaşmasını reddedip Amicus de Murta'ya yeni talimatlar verdi. Friedrich Barbarossa'ya dair hükümler bir kenara bırakılırsa elçinin ilk vazifesi Pisalılara verilen hak ve mülkleri detaylarıyla öğrenmekti. Müteakiben Cenovalıların şehir içinde *embolus* ve iskelelere sahip olabilmesi için çaba sarf edecekti. Mevzubahis *embolus* mümkünse Venediklilerin ticaret semti ile Despot Angelos'un sarayı arasında olmalıydı. Elçi bu hükmü kabul ettiremezse *Perforum*²⁷ için müzakere edecekti. Başarısız olması halinde ise Galata'nın verilmesi komün için çok daha iyiydi²⁸.

Nihayetinde Cenova'nın ısrarı ve Amicus de Murta'nın etkin diplomasisi ile Manuel Komnenos geri adım attı. Nisan 1170'te "*Coparia*" adı verilen ve Pisalıların ticaret semtine²⁹ uzak olmayan bir bölgede Cenovalıların *embolus* kurmalarına müsaade etti³⁰. Böylece sekiz senelik bir aranın ardından mezkûr Cumhuriyet yeniden eski haklarına kavuştu. İstanbul'da ticaret semtine sahip olan İtalyan topluluklarının sayısı yeniden üçe çıktı. Bununla beraber tıpkı 1162'de olduğu gibi Cenovalıların yeniden saldırıya uğradıklarına dair birtakım veriler mevcuttur. Ioannes Kinnamos'un aktardığına göre İstanbul'da gerçekleştirdikleri vergisiz ticaret ile büyük bir zenginliğe sahip olup kibre kapılan Venedikliler, imparatorun onlar için vermiş olduğu kararları görmezden gelip nizamı bozuyorlardı. Bizanslılara alenen hakaret ettikleri gibi diğer milletleri de aşağılıyorlardı. Son kurbanları ise şehre henüz gelmiş olan Cenovalılardı. Buna göre Venedikliler, onların evlerini temellerine kadar yıkıp zarar vermişlerdi. Manuel Komnenos'un zararı tazmin etmelerini istemesi üzerine buna karşı çıkmışlardı. Neticesinde 12 Mart 1171'de Bizans topraklarına yaşayan tüm Venedikliler tutuklanmışlardı³¹. Buradaki gelişmeler Cenova'dan ziyade Bizans ile Venedik arasındaki ilişkileri kapsamaktaydı. Ancak yeni kurulan *embolus*un saldırıya uğraması 1162'deki gelişmeleri andırmaktadır. Bu da koloninin yerleşim tarihi hakkında şüphe uyandırmaktadır. Ne var ki Ioannes Kinnamos'un tanıklığını destekleyen başka şahitler bulunmamaktadır. Dönemin belki de en önemli Bizans kaynağı olan Niketas Khoniates 1171 tutuklamalarını Venediklilerin kibrine bağlar³². Onların Cenova semtine saldırıda bulduklarına

²⁷ *Perforum*'un neresi olduğuna dair net bir bilgi yoktur. W. Heyd, Blakhernai yakınlarında olabileceğine dikkat çeker. Bk. Heyd, *age*, s. 229.

²⁸ Bu talimatlar *Liber Iurium*'da 1155 anlaşmasının sonuna "*Emendationes*" (Düzeltilmeler) alt başlığı ile verilmiştir. Bu haliyle karşılıklı ilişkileri yanlış yorumlayacak bir vaziyetin varlığı gayet nettir. Zira 1169 anlaşmasına müteakip verilen talimatnameleri 1155'teki muahedenin sonuna eklemek taraflar arasındaki ilişkileri yanlış değerlendirmeye sebebiyet verecek mahiyet arz etmektedir. Dolayısıyla mezkûr eseri incelerken dikkatli olmak ve konu üzerine yapılmış araştırmaları incelemekte fayda vardır. Bk. *Liber Iurium Reipublicae Genuensis I*, s. 185-186. Ayrıca bk. Epstein, *age*, s. 84; Heyd, *age*, s. 229.

²⁹ Pisalıları aynı sene içerisinde Cenovalılar gibi yeniden İstanbul'daki semtlere kavuşmuşlardı. *Annales Pisani*'nin verdiği bilgilere göre Manuel Komnenos onların eskiden sahip oldukları iskeleleri daha iyi restore edilmiş bir şekilde hizmetlerine tahsis edecekti. Komüne yıllık 500 *hyperpyron* ve 2 adet *pallium* başpiskoposa ise yıllık 40 *hyperpyron* ve bir *pallium* verecekti. Bk. *Annales Pisani*, ed. Karolo Pertz, MGH SS XIX, Hannover 1866, s. 262. (Buradaki tek problem gelişmelerin 1172 senesine tarihlendirilmesidir.) Belge için bk. Giuseppe Müller, *Documenti Sulle Relazioni Delle Citta Toscane Coll'Oriente Cristiano e Coi Turchi Fino All'anno MDXXXI*, M. Cellini, Floransa 1879, s. 54-55. Ayrıca bk. Heywood, *age*, s. 195; Lilie, *age*, s. 55-57; Heyd, *age*, s. 233; Penna, *age*, s. 115-118.

³⁰ Desimoni, *age*, s. 144; Day, *age*, s. 397; Balard, *age*, s. 29; Epstein, *age*, s. 84-85; Heyd, *age*, s. 229.

³¹ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, s. 200-202; *Annales Venetici Breves*, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883, s. 72; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History*, Longman, New York 1997, s. 226.

³² *Niketas Khoniates*, s. 118-119.

dair hiçbir ipucu vermez. Onun özellikle yüzyıl sonuna doğru yaklaştıkça ne kadar ayrıntılı bir aktarıma sahip olduğu düşünülürse bu kadar büyük bir gelişmeyi gözardı etmesinin pek mümkün olmadığı anlaşılır. *Historia Ducum Veneticorum* gibi kaynaklara bakıldığında ise vuku bulan tutuklamaların sebebi, Manuel Komnenos'un onların sahip olduğu güç ve zenginlikten rahatsız olmasıdır³³. Hangi tarafın haklı olduğu buranın konusu değildir. Ancak sadece Ioannes Kinnamos tarafından aktarılan saldırı doğru kabul edilse bile bunun 1162'deki gibi Cenovalıları şehirden uzaklaştırmadığı kesindir. Zira müteakip süreçte İstanbul-Cenova arası yol kat eden elçilerin ve kroniklerin aktarımları Cenovalıların İstanbul'daki ticaretlerini sürdürdüklerini ifade etmektedirler. Dolayısıyla en iyi ihtimalle 1160-1162 yılları arasında var olduğu düşünülebilecek geçici yerleşim süreci bir kenara bırakılırsa, İstanbul'daki ilk kalıcı Cenova kolonisini 1170 yılına tarihlendirmek çok daha mantıklıdır. Bununla beraber 1169'da gerçekleştirilen ve komün tarafından reddedilen ilk anlaşmaya atıf yaparak koloninin bahse konu yıl içerisinde kurulduğunu ifade edenler vardır. İlgili çalışmalarında bu minvalde bilgi veren Georg Ostrogorsky ve Joseph Gill göze çarpan isimlerdir³⁴. Ancak yukarıda aktarıldığı üzere argümanları zayıf kalmaktadır.

Altı çizilmesi gereken son bir husus daha vardır. Kalıcı olduğu belirtilen koloninin varlığı hakkında dikkat çekici gelişmeler bulunmaktadır. Örneğin 1170'te kurulan ilk kalıcı *embolus* 1182'de Andronikos Komnenos'un (1182-1185) halkı Batılıların aleyhine kışkırtması sonucunda yağmalanacak ve Cenovalıların dönüşü II. Isaakios Angelos tarafından 1192'de yayınlanan *chrysobull* ile mümkün olacaktır. Bahse konu tüccarlar 1204'te şehrin Haçlılar tarafından ele geçirilmesine müteakip ticaret semtlerini tekrardan kaybedeceklerdir. Latin İmparatorluğu döneminde (1204-1261) zayıf bir mevcudiyete sahip olan Cenovalılar, 1261'deki Nymphion Anlaşması ile İstanbul'daki semtlerini yeniden elde edecek ancak iki sene sonra VIII. Mikhail Palaeologos'un (1261-1282) onların güvenilmez müttefikler olduklarını düşünmesiyle beraber Marmara Ereğlisi'ne sürüleceklerdir. Galata'daki kalıcı ikametleri ise 1267'de mümkün olacaktır³⁵.

Sonuç

Sonuç olarak; Cenovalıların İstanbul'daki mevcudiyetleri hiçbir zaman uzun soluklu olmamıştır. Galata'ya yerleşmeden önce ikamet ettikleri sur içindeki kolonileri sürekli tehdit altında kalmıştır. Böyle düşünüldüğünde 1162 yılının neden kalıcı yerleşim olarak kabul edilmediği sorusu gün yüzüne çıkabilir. Nihayetinde daha sonraki kolonilerin ömrü de kısa olmuştur. Bunun ilk sebebi mevzubahis yerleşimin muhtelif kaynaklar tarafından tanınmasıdır. 1162 olayları hakkında bilgi veren yegâne kaynak Caffaro iken 1170'teki koloninin varlığı hem arşiv belgeleri hem de Bizans ve Cenova kronikleri tarafından ifade edilmiştir. Dolayısıyla teşekkülüne dair kanıtlar çok daha fazla ve tartışmasızdır. İkinci husus ise tarihsel sınırlarının çok daha iyi bilinmesi ile alakalıdır. Çalışmada vurgulandığı üzere geçici yerleşimin 1162'de son bulunduğu kesindir. Ne zaman kurulduğu hakkında ise net bir bilgi yoktur. 1160-1162 yılları arasında herhangi bir sürecin olması muhtemeldir. Hatta aynı sene içerisinde kurulup saldırıya uğramış olma ihtimali bile vardır. Veriden yoksun olduğumuz sürecin en başına dönsük bile en iyi ihtimalle iki senelik bir zaman dilimi karşımıza çıkar. 1170 anlaşmasından sonra ise 12 senelik görece uzun bir periyodun varlığı dikkat çeker. Bu süre zarfında Cenovalıların, başkentte onlara tahsis edilmiş *embolusta* aktif oldukları ve Venediklilerin yokluğunda Pisalılarla beraber ticaretteki en önemli grubu oluşturdukları bilinmektedir. Dolayısıyla 1155'te onaylanan ancak

³³ *Historia Ducum Veneticorum*, s. 78

³⁴ Joseph Gill, "Venice, Genoa and Byzantium", *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik 10*, Amsterdam 1985, s. 60; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2011, s. 360.

³⁵ Süreci takip etmek için bk. *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, s. 609-614, 1350-1360; *Annales Ianuenses*, s. 242, 249, 262; Epstein, *age*, s. 103, 110, 150-151, 153; Heyd, *age*, s. 242-245, 321-322, 480-484, 489; Nicol, *age*, s. 101-102, 147, 166-170, 179; Turan, *age*, s. 37, 47, 49-51, 53.

tam olarak ne zaman başladığı belli olmayan bir yerleşimden ziyade 1170 yılını İstanbul'daki ilk kalıcı Cenova kolonisinin kuruluş tarihi olarak kabul etmek çok daha mantıklı görünmektedir.

Kaynakça

A. Ana Kaynaklar

Andrea Dandolo, *Chronica Per Extensum Descripta*, RIS XII, ed. L. A. Muratori, Bologna 1728.

Annales Pisani, ed. Karolo Pertz, MGH SS XIX, Hannover 1866.

Annales Venetici Breves, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883.

Cafari et Continuatorum Annales Ianuae 1099-1294, MGH, SS XVIII, Hannover 1863.

Historia Ducum Veneticorum, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001.

Liber Iurium Reipublicae Genuensis I, *Historiae Patriae Monumenta*, Torino 1854.

MÜLLER, Giuseppe, *Documenti Sulle Relazioni Delle Citta Toscane Coll'Oriente Cristiano e Coi Turchi Fino All'anno MDXXXI*, M. Cellini, Floransa 1879.

Niketas Khonaites, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2020.

TAFEL, G. L. R. ve THOMAS, G. M., *Urkunden Zur Alteren Handels-Und Staatgeschichhte Der Republik Venedig*, Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatdruckerei, Viyana 1856.

B. Araştırma Eserler

ANGOLD, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History*, Longman, New York 1997.

BALARD, Michel, *La Romanie Genoise I (XIIe Debut du XVe Siecle)*, Ecole Française de Rome, Roma 1978.

BROWN, Horatio F., "Venetians and Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century" *The Journal of Hellenic Studies*, 40, 1920, s. 68-88.

CONSTABLE, Olivia Remie, *Housing the Stranger in the Mediterranean World; Lodging and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, CUP, New York 2003.

DAY, Gerald W., "Byzantino-Genoese Diplomacy and the Collapse of Emperor Manuel's Western Policy 1168-1171", *Byzantion*, 48-2, 1978, s. 393-405.

DAY, Gerald W., "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Comemrcial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History*, Vol 37, No. 2, 1977, s. 289-301.

DESIMONI, Cornelio, "Memoria sui Quartieri dei Genovesi a Constantinopoli nel secolo XII", *Giornale Ligustico di Archeologia, Storia e Belle Arti Vol I*, Genova 1874.

DÖLGER, Franz, *Regesten Der Kaiserurkunden Des Oströmischen Reiches von 565-1453, Vol II 1025-1204*, Verlag C. H. Beck, Münih 1995.

Du Cange, "Hospitium", *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Vol IV*, Niort 1885.

Du Cange, "Pecunia", *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Vol VI*, Niort 1886.

EPSTEIN, Steven, *Genoa&Genoese 958-1528*, The University of North Carolina Press, London 1996.

FOSS, Clive, "Embolos", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Oxford University Press, Oxford 1991.

GILL, Joseph, "Venice, Genoa and Byzantium", *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik 10*, Amsterdam 1985, s. 57-73.

GRIERSON, Philip, "Hyperpyron", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991.

HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

HEYWOOD, William, *A History of Pisa; Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, Cambridge 1921.

LILLIE, Ralph Johannes, *Handel und Politik Zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi 1081-1204*, Verlag, Amsterdam 1984.

MAGDALINO, Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge University Press, New York 1993.

MANFRONI, Camillo, "Le Relazioni fra Genova, L'Imperio Bizantino e i Turchi", *Atti Della Societa Ligure di Storia Patria*, Vol XXVIII, Genoa 1896.

NICOL, Donald M., *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2000.

OIKONOMIDES, Nicolas, "Chrysobull", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011.

ÖZDEMİR, H. Ömer, "Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e Verdiği Ticari İmtiyazlar (Chrysobullar); Komnenos Hanedanı Devri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 2020, s. 424-434.

PENNA, Dafni, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries*, Eleven International Publishing, Groningen 2012.

SAULI, Ludovico, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, Torino 1831.

SEVCENKO, Nancy Patterson, "Himation", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, Oxford 1991.

TURAN, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, TTK, Ankara 2020.

Summary

The first date Genoa came into contact with the Byzantine Empire to obtain a commercial district in Constantinople was in 1142. However, at that time John Comnenus was fighting in Cilicia and died soon after. Therefore, no results were obtained from the first contacts. His successor, Manuel Comnenus, needed Genoa's support while fighting against the Normans. For this reason, a negotiation began in 1155. According to the agreement, the republic gained the right to establish a colony in Istanbul that year. However, it did not happen immediately. There is evidence to support this. Amicus de Murta, who was sent to Istanbul as an ambassador in 1157, was given the task of taking over this colony. In 1160, the same envoy returned to the capital but without success. Therefore, although consensus was reached with the agreement in 1155, the colony was not established despite the passage of years. It is possible to examine it in the instructions given to the ambassador.

Caffaro, one of the most important Genoese chronicles, states that the Pisans living in Istanbul attacked the Genoa district in 1162. He states that 300 Genoese people were doing business in the city at that time. It also says that they have a fundicum. For this reason, the existence of the Genoese colony is proven. However, it is not clear when the colony was founded. Any period between 1160 and 1162 is possible. It can be installed and demolished in the same year. Even if the best case is evaluated, it has existed for two years. Because after the Pisa attack, the Genoese colony came to an end. Therefore, we can only consider this colony as a temporary settlement since there is very little information about it.

After years of separation, they signed a new agreement in 1169. In this agreement, it was decided that the Genoa would establish a colony not in Istanbul, but in a town called Orcu, which is opposite the city. However, this provision, which was accepted by the envoy, was rejected by the Genoa government. Because, on the one hand, Manuel said that he wanted to ally with Genoa, on the other hand, he did not take them to the capital. So they came to a new agreement. They agreed that the Genoese should establish a colony in an area not far from the territory of the Pisans. Thus, the Genoese colony was re-established. This colony continued its existence uninterrupted until 1182.

Many chronicles give information about the existence of the Genoese colony. For this reason, we can say that the first permanent settlement of Genoa in Istanbul took place in 1170. It is not even clear when the first colony, which was destroyed in 1162, was founded. The only source giving information about it is Caffaro. However, both, Byzantine and Genoese chronicles give information about the colony founded in 1170. The data on its existence is stronger. It was also longer-lived compared to the settlement in 1162. For this reason, it is more logical to accept the year 1170 as correct.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

OSMANLI DEVLETİ İLE YEDIŞEHİR DEVLETİ (KAŞGAR EMİRLİĞİ) ARASINDA İLİŞKİLER

Relations Between the Ottoman Empire and the Yettishar State (Kashgar Emirate)

Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

sefafuat@hotmail.com

Dr. Gulzada Charginova

Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

charginova.gulza@mail.ru

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 20.03.2023

Kabul Tarihi-Accepted Date : 03.06.2023

DOI Number : 10.9737/historystudies.1267987

Atıf – Citation:

Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Gulzada Charginova, "Osmanlı Devleti ile Yedişehir Devleti (Kaşgar Emirliği) Arasında İlişkiler", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 481-495.

OSMANLI DEVLETİ İLE YEDİŞEHİR DEVLETİ (KAŞGAR EMİRLİĞİ) ARASINDA İLİŞKİLER

Relations Between the Ottoman Empire and the Yettishar State (Kashgar Emirate)

Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu*

Dr. Gulzada Charginova**

Öz

19. yüzyılın son çeyreği, Doğu Türkistan tarihi için özel bir durum arz etmektedir. Önceki dönemlerinde Hokand Hanlığı hizmetinde de bulunmuş olan Yakup Bek, Türkiye’de Kaşgar Emirliği olarak bilinen Yedişehir Devleti’ni kurmuş ve bölgede etkin bir güç haline gelmişti. Bu makalede, söz konusu dönemde Yedişehir Devleti (Kaşgar Emirliği) ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılmıştır. Batı Türkistan’daki Rus istilası sırasında, buradaki hanlıklara gerekli yardımda bulunamayan Osmanlı Devleti, Yakup Bek’in taleplerini geri çevirmeyerek bu devleti askerî ve siyasî olarak desteklemiştir. Bununla birlikte Yedişehir Devleti, Osmanlı Devleti’nin yanı sıra Rusya ve Büyük Britanya ile de siyasî ve ticarî ilişkiler kurmuştur. Ancak Kaşgar ve Osmanlı ülkesinin halkı ve yöneticilerinin aynı dine inanmaları, aynı soya mensup olmaları, bu ilişkilerin daha samimi düzeyde gelişmesini sağlamıştı. Kaşgar ile İstanbul arasında diplomatik ilişkiler kurulmuş ve Kaşgar’dan İstanbul’a gelen elçilik heyeti vasıtasıyla Yakup Bek, Osmanlı sultanına tabi olduğunu bildirmiştir. Osmanlı Devleti de Kaşgar’a gönderdiği heyetle birlikte Yedişehir Devletine askerî yardımda bulunmuştur. İki ülke arasındaki ilişkileri incelemeye çalıştığımız makalemizde, arşiv belgelerinin yanı sıra kaynak ve araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yakup Bek, Kaşgar, Doğu Türkistan, Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamit

Abstract

The last quarter of the 19th century has a special place in the history of East Turkestan. Yakup Bek, who had also served in the Khokand Khanate in his previous periods, established the Yettishar State, known as the Kashgar Emirate in Turkey, and became an effective power in the region. In this article, the relations between the Yettishar State (Emirate of Kashgar) and the Ottoman Empire in the same period were tried to be examined. During the Russian invasion in Western Turkestan, the Ottoman Empire, which could not provide the necessary assistance to the khanates here, did not refuse the demands of Yaquub Bek and supported this state militarily and politically. In addition to this, Yettishar State established political and commercial relations with Russia and Great Britain as well as the Ottoman Empire. However, the fact that the people and administrators of Kashgar and the Ottoman state believed in the same religion and belonged to the same lineage enabled these relations to develop more sincerely. Diplomatic relations were established between Kashgar and Istanbul, and through the embassy delegation from Kashgar to Istanbul, Yaquub Bek declared that he was dependent on the Ottoman sultan. The Ottoman Empire also provided military aid to the Yettishar State with the delegation it sent to Kashgar. In our article, in which we tried to examine the relations between the two countries, sources and research works were used as well as archival documents.

Keywords: Yaquub Beg, Kashgar, Eastern Turkestan, Sultan Abdulaziz, Abdulhamid II

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya/TÜRKİYE, sefatuat@hotmail.com

ORCID:0000-0002-6095-7512

** Dr., Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Almatı/KAZAKİSTAN, charginova.gulza@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6290-8071.

Giriş

19. asrın 60-70'li yılları, Doğu Türkistan tarihinin en karmaşık dönemlerinden birini teşkil etmektedir. Bu tarihî dönemde merkezî Çin'de iktidarı elinde bulunduran Qing (Çing) Hanedanı zamanında, Kaşgar'da *Yedişehir Devleti*, Urumçi'de Dungan Hanlığı ve Kulca'da İli Sultanlığı kurulmuştu. Bunların arasında, 1864 yılında tarih sahnesine çıkmış olan Yedişehir Devleti, başta Osmanlı Devleti, Rusya Çarlığı ve Büyük Britanya olmak üzere bir kısım yabancı ülkelerle diplomatik ve ticarî münasebetler kurmuş ve bağımsız bir devlet olarak tanınma gayreti içerisinde olmuştur.

Dönemin siyasî durumunu anlamak için Doğu Türkistan'da Yakup Bek idaresinde kurulmuş olan bu devletin tarihine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Yakup Bek'in idaresi altındaki bölgenin "Doğu Türkistan" olarak adlandırılması, Çarlık Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını anlıklarını işgalinden sonra kullanılmaya başlamıştır. Şarkî Türkistan ya da Doğu Türkistan olarak adlandırdığımız bölge, daha önceleri "Altışehir" (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Üç Turfan, Kuçar olarak adlandırılmaktaydı. Yakup Bek'in Korla'yı da hâkimiyeti altına alarak bu bölgeye dâhil etmesinden sonra "Yedişehir" denilmeye başlamıştır.¹ Yakup Bek, Doğu Türkistan'da yönetimi eline aldıktan sonra egemenlik sahasını Kuçar, Turfan, Korla şehirlerine doğru genişletmişti. 1865-1866 yıllarında ortaya çıkan bu devlet, Türkçe kaynaklarda "*Kaşgar Emirliği*" olarak geçmektedir. Ancak merkezi Kaşgar olmak üzere Yarkent, Aksu, Hoten, Üç Turfan, Kuçar ve Korla'da kurulan bu ülke, Türkistan dillerinde Jetişar, Jeti şahar, Yetti şahar; İngilizce ise Yettishar şeklinde adlandırılmıştır.²

Yakup Bek'in Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurması, bölge üzerinde siyasî emelleri olan Rusya, Büyük Britanya ve Çin'i rahatsız etmişti. Hindistan ve Türkistan'da uygulamakta olduğu politikaların sonuçsuz kalacağından endişe duyan Büyük Britanya, Yedişehir Devleti ile işbirliği haline girerek diplomatik yolu açık tutma seçeneğini tercih etmişti. Böylece Yedişehir Devleti, Rus yayılmacılığı karşısında Hindistan ile Türkistan arasında tampon vazifesini görecekti. Yakup Bek'in başarıları, başta Hokand Hanlığı olmak üzere Batı Türkistan'da yeni işgal edilmiş bölgelerin güvenliğini tehlikeye düşürme ihtimali Rusya'yı korkutmuştu. Hiç şüphe yok ki, Doğu Türkistan'da bağımsız bir Müslüman Türk devletinin zuhur etmesi, Batı Türkistan Türklerini de bağımsızlık yolunda tetikleme kaçınılmazdı. Bölgede yayılmacı politikalarını devam ettirmek isteyen Çarlık Rusya hükümeti, Doğu Türkistan'da casusluk faaliyetleri yürüterek bu devletin güçlenmesinin önünü almaya çalışmıştır. Diğer taraftan Büyük Britanya'nın 1864-1865 yıllarında Yedişehir Devleti ile kurduğu diplomatik ve ticarî ilişkiler, Ruslar için bölgenin İngiliz nüfuzu altına girmesi tehdidinin ortaya çıkması anlamına geliyordu. Bölgenin bir diğer önemli gücü olan Çin için Doğu Türkistan, ileri karakol konumundaydı. Bu yüzden Çin, Yakup Bek yönetimindeki bağımsız Yedişehir Devleti'ne karşı yıkıcı bir siyaset izlemiştir.³

Yedişehir Devleti'nin yabancı ülkelerle siyasî ve diplomatik ilişkiler içerisine girmesi hususunun incelenmesi, o zamanın büyük imparatorluklarının Türkistan bölgesinde uygulamaya koydukları politikaların iç yüzünün anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla Yedişehir Devleti'nin Osmanlı Devleti ile sosyo-politik ilişkilerini de nazarı dikkate almak gerekmektedir.

¹ Yelda Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2014, s. 230.

² Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu-Aytkul Mahayeva-Gulzada Çarğınova, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Milli Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü". *Belleten*, S.63 (296), 2019, s. 233.

³ Coşkun Kumru, "Doğu Türkistan Hükümdarı Yakup Bey Döneminde Rusya ile İlişkiler", *Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ed. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan, Ömer Düzbakar, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 131-132.

Yedişehir Devleti'nin kurulması, o yıllarda Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşamakta olan Kazak ve Kırgızlar gibi Türk halklarının da bağımsızlıklarına kavuşması noktasında etkili olmuştur.⁴ Çarlık Rusya'nın sömürü siyasetini kabul etmek istemeyen Türkistan halkları arasında Yedişehir Devleti'ne göç ederek bu devlete sığınanlar olmuştur. Kazak halkının ulusal bağımsızlık mücadelesi önderlerinden Sızdık Kenesarioğlu ile Kırgız halkının ayaklanma önderlerinden Osman Taylak'ın, Yedişehir Devleti'nin hizmetine girmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Sızdık Kenesarioğlu ve Osman Taylak da, Yedişehir Devleti'nin Osmanlı Devleti ile ilişki kurmasını desteklemiştir. Buna bağlı olarak Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin incelenmesinin sadece Kaşgar ve Doğu Türkistan'ın değil, aynı zamanda 19. asrın 70'li yıllarında bölgede meskûn diğer Türk halklarının da tarihinin anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatini taşımaktayız.

1. Bibliyografik İcmal

Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki karşılıklı ilişkiler hakkında, günümüze kadar birçok bilim insanı eserlerinde bilgi vermiştir. Bu konuda eser kaleme alan ilk araştırmacı Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'dir. Albay Kuropatkin, Çarlık hükümetinin özel görevlendirmesiyle 1876 yılında Yedişehir Devleti'nin yönetim kadrosuyla anlaşmalar yapmak üzere Kaşgar'a gönderilmişti. O, bu elçilik görevi esnasında Kaşgar'da birkaç Osmanlı Türkü subay ile karşılaşmış ve yazmış olduğu eserde onlar hakkında bilgiler vermiştir.⁵ Kuropatkin, Kaşgar tarihini anlattığı kitabında Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmamış, sadece Türk subaylarının Yedişehir askerine eğitmen olarak hizmet etmesinin Çarlık hükümetinin çıkarlarına ters olduğunu bildirmiştir.

19. yüzyılın 70'li yıllarında Kaşgar'a gelen İngiliz elçilik heyetinin malumatlarını esas alarak Yedişehir Devleti'nin yöneticisi Yakup Bek hakkında eser yazan Demetrius Charles Boulger kitabında, Osmanlı Devleti'nin Kaşgar'la ilişki kurma niyetini taşıdığı hakkında bilgi vermişti.⁶ Doğu Türkistan'ın 1860-1870 yıllarının siyasi tarihinin anlatıldığı eserlerde Yedişehir Devleti'nin Osmanlı Devleti ile olan bağlantılarına fazla yer verilmemiştir. Bu eserlerde iki ülke arasındaki ilişkilere kısaca değinilmekle yetinilmiştir. Daut Abdulimoviç İsiyev tarafından yazılan ve Yedişehir Devleti'nin tarihinin anlatıldığı *Uygurskoe Gosudarstvo Yettishar (1864-1877)* adlı eserinde Yakup Bek yönetimindeki Yedişehir Devleti'nin iç ve dış politik gelişmeleri hakkında bilgi verilmektedir.⁷

Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasında ilişkilerin başlaması meselesi, Türk bilim insanları tarafından da incelenmiştir. İstanbul-Kaşgar diplomatik ilişkileri hakkında kaleme alınan ilk eserlerden biri Mehmet Atıf Efendi'nin *Kaşgar Tarihi* adlı kitaptır. Mehmet Atıf bu kitabı yazarken, Kaşgar'a gönderilen subaylardan olan daha sonra Yedişehir Devleti'nde bulunduğu sırada yaşamış oldukları hakkında bir layiha hazırlayan İsmail Hakkı Efendi'nin yaşamış olduğu olayları şifahi olarak dinlemiş ve bunları eserine dahil etmiştir.⁸

Kaşgar'ın tarihini en eski dönemlerinden başlayarak kaleme alan Mehmet Atıf, eserinin *İkinci Asra Dair Birkaç Söz* başlıklı kısmında, İslamiyet'in bölgeye girişi hakkında bilgi vermektedir.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz, Hekimoğlu-Mahayeva-Çarginova, agm, ss. 229-260.

⁵ Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin, *Kaşgaria İstoriiko-Geograficeskii Oçerk Strani, ee Voyennie Sil, Promişlennost i Torgovlia*, Tipografia S. Balaceva, Sankt-Petersburg 1879, s. 197.

⁶ Demetrius Charles, Boulger *The life of Yakoub-Beg: Athalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashgar*, W. H. Allen & Co., London 1878, s. 65.

⁷ Daut Abdulimoviç İsiyev, *Uygurskoye Gosudarstvo Yettishar (1864-1877)*, Nauka, Moskova 1981, s. 42.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'i Kaşgar'a Dair Eseri", *Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, S. 13, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 522.

Kitapta anlatılanlara göre İslam dininin Kaşgar'da yayılmaya başlamasının ardından bölgede Müslümanların sayısı artmış, hatta bölgenin hükümeti Çinlilerin elinden çıkarak sonraki yıllarda birtakım hanlıkların eline geçmişti. Bu hanlıklar ara sıra hem birbirleriyle hem de Çinlilerle muharebe etmekteydi, ayrıca bunlardan bir kısmı güçsüz iken, bazıları pek muntazam ve kuvvetliydi.⁹

1968 yılında Ankara Üniversitesi'nde Yakup Bey dönemi Türkistan Tarihi üzerine doktora tezi¹⁰ yazan Ahmet Rıza Bekin, daha sonraki yıllarda bu konu üzerinde birçok eser kaleme almıştır. O, bir makalesinde, Yakup Bek'in bağımsızlığını ilan eder-etmez, kurmuş olduğu Türk-İslam devletinin, Osmanlı Devleti tarafından tanınmasını sağlamak ve askerî yardım talebinde bulunmak üzere elçisini İstanbul'a yollaması konusunu değerlendirmiştir.¹¹ Türkistan tarihi üzerine önemli eserler yazmış olan Prof. Dr. Mehmet Saray, "1874'de Kaşgar'a Gönderilen Türk Subayları" adlı makalesinde, Osmanlı Devleti'nin Kaşgar politikalarında aktif bir şekilde yer almaya başlamasının üç sebepten kaynaklandığını ifade etmektedir. Bunlar, Rusların Hindistan'a doğru yayılmasından endişe duyan Büyük Britanya'nın telkinleri, Çarlık Rusya hükümeti tarafından istilaya uğrayan Batı Türkistan hanlıklarına mesafenin uzaklığına bağlı olarak yardımda bulunamamanın verdiği üzüntü ve Yakup Bek'in, Osmanlı Devleti'nin ısrarlı iyi geçinmeleri hususundaki tavsiyelerine rağmen sürekli olarak birbirleriyle mücadele halindeki diğer Türkistanlı liderlere göre daha güvenilir bulunmasıydı.¹² Mehmet Saray bir başka çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin 1783 yılından itibaren Türkistan'ın genelinde daha aktif politika izlemeye başlamasının sebebinin, Rusya, Büyük Britanya ve Çin'in devletlerarası hukuku hiçe sayarak Türkistan topraklarını işgale başlaması olarak göstermiştir.¹³ Prof. Saray, *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775–1875)* adlı kitabında, iki ülke arasında ilişki kurulmasında Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesini işgalinin önemli etkisi olduğu görüşündedir.¹⁴

Rus araştırmacı Aleksandr Dmitriyeviç Vasilyev de Prof. Dr. Mehmet Saray ile aynı fikri paylaşmaktadır. O, Yedişehir ile Osmanlı arasında ilişkilerin gelişmesine etnik faktörlerin yanı sıra Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesindeki askerî hareketlerinin etkin olduğunu dile getirmiştir.¹⁵ Rusya'da yapılan akademik incelemelerde Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, doktora çalışmaları seviyesinde de irdelenmiştir. Anna Sergejevna Mavlonova'nın Orta Asya'da bölgesel güvenlik sağlama bağlamında Uygur meselesini araştırdığı doktora tezinde, Osmanlı sultanı Abdülaziz ile Yakup Bek arasındaki ilişkileri, Pantürkçü fikirlerin uygulamaya konulması olarak gösterilmiştir.¹⁶ Konu hakkında akademik çalışmalar yürütmüş olan bir diğer Rus bilim insanı Aleksandr Antonoviç Kolesnikov'dur. 1998'de Rusya

⁹ Mehmet Atıf, *Kaşgar Tarihi, Bais-i Hayret Ahval-i Garibesî*, Mehran Matbaası, İstanbul 1300 (1882/1883) s. 50-51.

¹⁰ Ahmet Rıza Bekin, *Yakup Bey Devrinde Çin Türkistan'ında Siyasal ve Kültürel Durum*, (Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1968.

¹¹ Ahmet Rıza Bekin, "Yakup Beğ'in Egemenliği Zamanında Doğu Türkistan'ın Dış Memleketlerle İlişkileri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C. 4, Sayı 16, 1987, s. 14-15.

¹² Mehmet Saray, "1874'de Kaşgar'a Gönderilen Türk Subayları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, S.17-21, 1-2 1979-1983, s. 244-245.

¹³ Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti", *Osmanlı*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 573.

¹⁴ Mehmet Saray, *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775 – 1875)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 103.

¹⁵ Aleksandr Dmitriyeviç Vasilyev, *Znamia i meç ot padiçaha. Politicheskie i kulturnie kontakti hanstv Tsentralnoy Azii i Osmanskoy İmperii (seredina XVI – načalo XX veka)*, Probel – 2000, Moskova 2014. s 217.

¹⁶ Anna Sergejevna Mavlonova, *Problema Uygurskogogo Separatizma v Kontekste Obespeçeniye Regionalnoy Bezopasnosti v Tsentralnoy Azii*, (Halklar Dostluğu Rusya Üniversitesi (Rossisyskiy Universitet Drujbi Narodov) Yayınlanmamış Doktora Tezi), Moskova 2015, s. 70.

Federasyonu, Savunma Bakanlığı, Askerî Tarih Enstitüsünden “*Rus Araştırmalarının Orta Asya Araştırmalarına Katkısı (19. yy sonu- 20. yy. başları)*” adlı tezi ile doktorasını savunmuş olan Kolesnikov, 1995-2013 tarihleri arasında Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı sistemine bağlı olarak Türkiye, İsrail, Türkmenistan ve Kırgızistan’da 1. Sınıf diplomatik danışmanlık görevinin yanı sıra bilimsel çalışmalar da yapmıştır. Onun Rusya’nın Doğu Türkistan’daki faaliyetlerini incelediği bir eseri Rakhat Abdieva tarafından Türkçeye çevrilerek, İlyas Kamalov’un düzenlemesiyle “*Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*” adıyla Türkiye literatürüne kazandırılmıştır. Bu eserin *Rus Araştırmalarında Kaşgar* başlıklı ikinci bölümünde *Askerî Düzen* konusu işlenirken, Yakup Bek’in Osmanlı Devleti ve Büyük Britanya ile olan ilişkileri ve Yedişehir Ordusu’nun Türk silah ve mühimmatları ile yeniden oluşturulması hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁷

Yakup Bek’in, Osmanlı Devleti ile bağlantıya geçmesinde, bağımsızlık mücadelesine destek bulma gayreti ve devletin tanınması meseleleri önemli rol oynamıştı. Ancak bu unsurlar, Çinli yazarların eserlerinde farklı bir şekilde yorumlanmıştır. Örneğin Çinli tarihçi Fàn Wénlán, bu ilişkiler neticesinde, Yedişehir yönetiminin *Türk sultanının hizmetçisine dönüştüğünü* vurgulamıştır.¹⁸ Benzer yorumlar, Çin’de kaleme alınan ve Doğu Türkistan tarihinin anlatıldığı kitaplarda da yazılmıştır.¹⁹

Bilimsel literatürde soruna genel bir bakış için Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin yeni veriler temelinde incelenmesi gerekmektedir. Bu tür kaynaklar Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivlerinde mevcuttur. Söz konusu belgelerin önemli bir kısmı 2000-2012 yılları arasında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü görevini yürütmüş olan Prof. Dr. Yusuf Sarımay’ın proje başkanlığını yürüttüğü çalışma sonucu hazırlanan “*Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI- XX. Yüzyıllar)*” adlı eserde yayınlanmıştır.²⁰

2011 yılında Özbekistan’ın Semerkant vilayetinde Uluslararası Türkistan Araştırmaları ile Türkiye Arşivlerinin ortak çalışması neticesinde “*Osmanlı Belgelerinde Orta Asya Tarihi*” adlı üç ciltten oluşan bir çalışma yayınlanmıştır. Bu eserin birinci cildinin önsözünde, Osmanlı Devleti ile Türkistan halkları arasındaki siyasî ve diplomatik ilişkilere ait belgelerin bulunduğu ve bunların çoğunluğunun Türkiye’deki arşivlerden alınarak yayınlandığı belirtilmiştir.²¹ Kuşkusuz ki buradaki belgeler, Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin bilinmeyen yönlerini gün ışığına çıkarması bakımından son derece önemlidir. Bu çalışmada, Türkiye’den alınan belgelerin Özbekistan ve Kazakistan’daki arşiv belgeleri ile karşılaştırılarak değerlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durulmuştur. Buna bağlı olarak Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivindeki “*Türkistan Tarihi ile ilgili G. Serebrinikov Kataloğu Materyalleri*” adındaki İ-715. fonu ve Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivindeki “*Yedisu Vilayeti Askerî Gubernatorunun Kulja Meselesi ile ilgili Ofisi*” adlı 25. fonu ile “*Kolpakovskiy – Bozkır Vilayetinin General Gubernatoru*” adlı 825. fonundaki materyaller ilmî kullanıma sokulmuştur. Bu belgelerden Yedişehir Devleti’nin Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu bağlantılar hakkında malumatlar alınmıştır.

¹⁷ Aleksandr Kolesnikov, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*, Çev. Rakhat Abdieva, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 2010, s. 450-152.

¹⁸ Fàn Wénlán, *Novaia istoria Kitaia. 1840-1901*, İnostrannaia literatura, Moskova 1955, s. 332.

¹⁹ *Şinjannin Jergiliktî Tarihi*, Çinjan Çinkhua Basması, Urumçi 1999, s. 469.

²⁰ *Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2004.

²¹ *İstoriya Tsentralnoy Azii v Osmanskikh Dokumentah. Politiceskie i Diplomaticeskie Otnoşenia*, MITCA-TOA, Semerkant 2011.

2. Yedişehir Devleti'nin Osmanlı Devleti ile İlişki Kurmasının Sebepleri

Hokand Hanlığında önemli hizmetlerde bulunmuş olan Yakup Bek, Kaşgar'da 1865 yılında yönetimi eline aldıktan sonraki dönemde Yedişehir ülkesi ahalisinin nüfusu yaklaşık olarak 12 milyon kişi idi.²² Bu devletin esasını oluşturan yedi şehir; Kaşgar, Hoten, Yarkent, Aksu, Üç Turfan, Kuçar ve Korla idi.²³ Yakup Bek'in, 1870 Dungan Hanlığı arazisini fethederek Urumçi'yi kendi sınırlarına dâhil etmesinin ardından Yedişehir Devleti'nde şehirli nüfusun sayısı da artmıştı. Şehirlerde yaşayan halkın çoğunluğunu Uygurlar oluşturuyordu. Çinli tarihçi Wei Yuan, 19. asrın ikinci yarısındaki Kaşgar halkını büyük oranda Müslümanların teşkil ettiğini ve onların bir kısmının göçebe, diğer kısmının da yerleşik hayat sürdürdüklerini yazmıştır. Yine bu yazarın belirttiğine göre, yerleşik halkın etrafında yaşamakta olan göçebelerin sayısı gün geçtikçe artarak Çarlık Rusya yönetimindeki arazilere kadar ulaşmıştı.²⁴ Kalabalık nüfusa sahip olan Yedişehir Devleti kısa sürede büyük devletlerin dikkatini çekmişti. Bu devletler ülkeyi, kendi ticarî malları için bir Pazar haline getirme niyetindeydiler. Yakup Bek ise bu büyük devletlerle bağlantı kurarak ülkesini bağımsız bir devlet olarak tanınması çabasıydı.

Kaşgar, coğrafi konumu icabı, Güneybatı ülkeleri ve Hokand Hanlığı ile ticarî ilişkiler kurma imkânına sahipti. Yedişehir Devleti'nin yakınındaki Hindistan'daki İngiliz idaresi ve Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki sömürge yetkilileri bu durumu kendi lehlerine kullanmaya çalışmıştı. Bu da Yedişehir'i kendi nüfuzları altına almak isteyen Büyük Britanya ve Rusya İmparatorlukları arasında çatışma konusu olmuştu. Bu şartlar altında Büyük Britanya, Yedişehir Devleti'ni bağımsız bir ülke, Yakup Bek'i de onun hükümdarı olarak tanıdı. Rusya İmparatorluğu ise Çing (Mançu) Hanedanı'nın kısa süre içinde Doğu Türkistan'ı yeniden idaresi altına alma ihtimalini göz önünde bulundurarak, Yedişehir ile sadece ticarî ilişkiler içine girdi.

İngilizler, Yedişehir'deki Çarlık Rusya nüfuzunu kırmak için bu ülkeyi Osmanlı Devleti ile yakınlaştırmaya çalışmışlardı. Bu yakınlaşmada Osmanlı Türkleri ile Yedişehir'in yerli halkının etnik ve dil bakımından birliğinin yanı sıra aynı dine inanmalarının büyük katkısı olacağını farkındaydılar. Bu sırada Yakup Bek de Osmanlı Devleti ile bağlantı kurup, onun desteğini almak istemekteydi. Çünkü o, Türkistan'daki Buhara Emirliği ile Hokand ve Hive Hanlıklarının Osmanlı Padişahını, tüm Müslümanların Halifesi olarak kabul edip Sultanın himayesine mazhar olduklarından haberdardı. Yakup Bek, daha önceleri hizmetinde bulunduğu Hokand Han'ı Muhammed Ali ve onun babası Muhammed Ömer'in Osmanlı Sultanına elçiler göndererek, padişahı tüm Müslümanların hükümdarı olarak tanıdığını bildirip Osmanlı Devleti'nin himayesinde oluşunun karşılığında çeşitli hediyeler aldığını, bunun da kendilerine büyük saygınlık kazandırdığını da bilmekteydi.²⁵ Yakup Bek Osmanlı Devleti ile irtibata geçmeden önce bölgede egemenliğini koruyabilmek için Büyük Britanya ve Rusya ile de ilişkiler kurmuştu. O, bu büyük devletleri, baş düşmanı Mançu Hanedanı'na karşı kullanmayı düşünmekteydi. Ancak Büyük Britanya ve Rusya ile ilişkiler ancak çıkar birliği sayesinde yürüyebilirdi. Ancak Osmanlı Devleti ile Türklük ve Müslümanlık dayanışması hissiyle daha sağlam ilişkiler kurulabilirdi.²⁶

Böylece Yedişehir Devleti'nin dış ilişkilerinde Osmanlı Devleti ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştu. Yakup Bek Osmanlı Devleti'ni en saygın Müslüman ülke olarak görmüş ve onunla sıkı bir işbirliği içine girmek için çaba sarf etmiştir.

²² ÖCMDA, (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi), İ-715-f., 1-d., 39(a)-b, s. 97.

²³ KCMDA, (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi), 825-f., 1-d., 36-b, s. 3

²⁴ KCMDA. 64-f., 1-d., 5007-b, s. 163.

²⁵ B.M. Babacanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religia*, TIAS, Tokyo-Taşkent 2010, s. 167.

²⁶ Paul B. Henze, "Kaşgariya'daki Büyük Oyun, Yakup Beg Nezindeki İngiliz ve Rus Temsilciler", *Doğu Türkistanın Sesi*, S.19, C.5, Sonbahar 1988, s. 14.

3. Yedişehir ile Osmanlı Arasında İlişkilerin Kurulması

19. yüzyılın son çeyreğinde, Yakup Bek önderliğinde Doğu Türkistan'da Yedişehir Devleti kurulurken, Batı Türkistan hanlıkları Rusya işgaline uğramıştı. Bu durum, o dönemde dünyanın en büyük gücü olan Büyük Britanya'yı telaşlandırmıştı. Hindistan'a hakim olan Büyük Britanya, başta Rusya ve Çin'e karşı Kaşgar'ı tampon bölge olarak kullanmanın önemini kavramıştı. Söz konusu dönemde İngilizlerle arası iyi olan Osmanlı Devleti de Kaşgar'daki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Rusya ve Çin'e karşı Büyük Britanya ve Osmanlı Devleti için yakınlaşmanın ülkesinin faydasına olacağını kavrayan Yakup Bek, 1865 yılında elçisini göndererek İstanbul'la ilk temasını kurmuştu. 1873 yılında Osmanlı Devleti Yakup Bek'e önemli miktarda askeri yardımda bulunmuştur.²⁷ Yusuf Akçura'ya göre Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasında ilişkilerin başlamasında, Kaşgar'da İngiliz elçilik heyetinde bulunmuş olan Sir Thomas Douglas Forsyth etkili olmuştur.²⁸ Onun bu görüşünü Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nikolay Pavloviç İgnatyev'in 14 Şubat 1874'te Çar'a yazdığı mektuptaki malumatlar da desteklemektedir. Bu mektupta, Osmanlı Devleti'nin Yedişehir ile Türkistan'daki Hive, Hokand Hanlıkları ve Buhara Emirliği ile ilişkilerini geliştirmek üzere hareket içinde olduğu, bunun için 100 bin pound harcamayı planladığı, ayrıca Yakup Bek'e *Padişahın güvenilir Emiri* payesinin verilmesinde D. Forsyth'in katkısı olduğu yazılmaktaydı.²⁹

Yakup Bek, İngilizler aracılığıyla Sultan Abdülaziz'e bir mektup yollamış ve değerli eşyalardan oluşan hediyeler sunmuştu. Onun bu hareketi padişahı son derece memnun etmişti.³⁰ Mektupta Osmanlı sultanı, *kudretli padişahımız, şahinşah* (sultanların sultanı) olarak nitelenmiş ve kendilerini himayelerine alınması hususunda ricada bulunulmuştu.³¹ Rusya işgaline uğrayan Hokand ve Hive Hanlıkları ve Buhara Emirliği'nin yardım taleplerine gereken cevabı veremeyen Osmanlı Devleti, Kaşgar meselesinde, İngilizlerin de teşvikiyle daha aktif bir politika izleme yoluna gitmişti.³²

Yakup Bek, 1872 yılında yazdığı bu mektubunun ardından Seyit Yakup Han Töre adlı elçisini İstanbul'a göndermiştir. Yakup Han Töre, daha önceleri Hokand Hanlığı'nda elçilik hizmetinde de bulunmuştu. O, 1865 Haziran'ında İstanbul'a, Buhara Emirliği ile yaşanan problemler hakkında bilgi vermek ve Osmanlı padişahının bu duruma bir çözüm bulmasını sağlaması amacıyla Hokand Hanı'nın elçisi olarak gelmişti. Sultan ona, iki ülke arasında dostça ilişkinin kurulmasına taraftar olduğunu bildirmiş, birini diğerine tercih etmeyeceğini ifade etmişti. Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı işgal etmesi üzerine ülkesine dönmeyen Yakup Han Töre, İstanbul'da kalmayı uygun görmüştü. Osmanlı Devleti de ona aylık 4 bin kuruş maaş bağlamıştı.³³ Sonraki dönemde o, Yakup Bek'in hizmetine girmiş ve dış işlerinde en güvenilir ismi haline gelmişti.³⁴ Tarih araştırmacısı A. D. Vasilyev'in verdiği bilgilere göre Yakup Han Töre, 1869 yılında Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasında ilişkiler kurmak üzere Osmanlı Devleti'nin görevlendirmesiyle Kaşgar'a gönderilmişti. Seyit Yakup Han, kendine verilen bu görevi başarıyla yerine getirmiş, Yakup Bek'i Osmanlı himayesine girmeye ikna etmişti.³⁵

²⁷ Selim Serkan Ükten, "Osmanlı Silah Teknolojisinin İslam Dünyasına İntikali ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarına Yaptığı Askeri Yardımlar (XIV-XIX. Asırlar)", *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 308.

²⁸ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s. 62.

²⁹ KCMDA. 825-f., 1-d., 36-b, s. 1.

³⁰ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 246.

³¹ *Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri*, s. 82.

³² Saray, age, s. 103.

³³ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 229.

³⁴ Saray, age, s. 103.

³⁵ Vasilyev, age, s. 217.

Osmanlı Devleti'ne Yedişehir Devleti'nin elçisi olarak 16 Haziran 1873 tarihinde gelen Seyit Yakup Han Töre, İstanbul'da büyük iltifatla karşılanmış ve Sultan Abdülaziz'in huzuruna kabul edilmişti. Bu elçilik heyeti, Yedişehir Devleti'nin hükümdarı Yakup Bek ile onun yönetimi altındaki halkların Osmanlı Sultanına hürmetlerini sunduğunu bildirmişti.³⁶ Kaşgar elçisi bu görüşmede, Yakup Bek'in Osmanlı Sultan'ına tabi olduğunu, askerî sahada yardım talep ettiği mektubunu sunmuştu. Padişahın direktifi üzerine Osmanlı hükümeti, Kaşgar hükümdarının ricalarını yerine getirmek üzere çalışmaları başlattı. Çalışmalar, Tophane Müşiri Ali Said Paşa ve Umum Fabrikalar Nazırı Seyyid Paşa tarafından yürütülmüştür.³⁷ 17 Haziran 1873 günü, Kaşgar elçilik heyetine, Osmanlı Devleti tarafından Birinci rütbeden murassa Osmanlı Nişanı, kılıç ve âlem hediye edildi. Türk hükümeti Kaşgar elçiliğinin yol masraflarının karşılanması için Osmanlı hazinesinden 100 bin kuruş para verdi. Ayrıca Piyade Subayı Mehmet Yusuf Bey, 15 bin kuruş verilerek Yedişehir Devleti'nin askerlerini eğitmekle görevlendirildi. Kaşgar'a top, tüfek ve barut yapımı vasıtaları gibi askerî yardım yapılması kararlaştırılmıştı. Seyit Yakup Töre'nin yanında Kaşgar'a gönderilenler arasında Mehmet Yusuf Bey'in yanı sıra Ali Kâzım Bey, Çerkes Yusuf Bey, İsmail Hakkı Bey, Dağıstan asilzadelerinden Zamanbek ile birlikte emekli dört gönüllü subay da bulunmaktaydı.³⁸ Onlar yanlarında Yakup Bek'e verilmek üzere Osmanlı padişahının name-i hümayununu da götürmüştü. Name-i hümayun Kaşgar'a ulaştığında 100 pare top atışıyla karşılanmış ve bu tarihten itibaren Yakup Bek'in egemenliği altındaki topraklarda padişah Abdülaziz adına hutbeler okutulmuş onun adına paralar bastırılmıştır.³⁹

İstanbul'dan yola çıkan Yakup Han Töre başkanlığındaki Kaşgar elçilik heyetinin yanında Murad Efendi başkanlığındaki Osmanlı elçilik heyeti de bulunmaktaydı. Bu heyet, Osmanlı Devleti'nin Yedişehir Devleti'ni himayesi altına aldığı Yakup Bek'e bildirdi. Daha önceleri "Be-devlet" ve "Atalık Gazi" unvanlarını kullanan Yakup Bek, bu tarihten itibaren *Osmanlı Devleti'nin Emiri* olarak da adlandırıldı.

Yakup Han Töre başkanlığındaki Yedişehir elçilik heyeti ile Murad Efendi yönetimindeki Osmanlı elçilik heyetini Hindistan üzerinden Kaşgar'a ulaştırma görevi Zamanbek Bey'e verilmişti. İstanbul'daki Rus Elçiliği, Rusya Dışişleri Bakanlığıyla gerçekleştirdiği yazışmalarında, Zamanbek Bey'i eğitilmiş, bilgili ve kültürlü bir şahsiyet olarak göstermiş, önceleri Rusya vatandaşı olduğunu, sonradan Kafkasya'dan ayrılarak Osmanlı yönetimine girdiğini bildirmişti.⁴⁰

İstanbul'dan Kaşgar'a dönen Seyit Yakup Han Töre, beraberinde çok sayıda silah ve askerî teçhizatla birlikte Türk askerî eğitmenleri de getirdi. 1875 yılına kadar Yedişehir Devleti cephanesinden sorumlu olan Kamilhan'ın belirttiğine göre, Yakup Han Töre İstanbul'dan 2.200 tüfek, altısı Osmanlı Sultanından, ikisi Mısır yönetiminden olmak üzere 6 top ve yaklaşık 2 ton barut getirmişti. Bu toplar, basitçe taşınabilir olması bakımından son derece kullanışlıydı. Her bir top sadece bir at tarafından çekilebiliyordu.⁴¹

Kamilhan, Osmanlı Devleti'nden Kaşgar'a Mehmet Yusuf Bey, Çerkes Yusuf Bey, İsmail Hakkı Bey, Zamanbek Bey, Taci Efendi, Tahir Efendi ve Mamad Efendi isimli 7 Türk subayının geldiğini belirtmektedir. Onun anlattıklarından, Toksun şehrindeki atlı askerleri Mehmet Yusuf

³⁶ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 246.

³⁷ Saray, age, s. 109.

³⁸ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 254.

³⁹ Nuri Yavuz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım ve İbrahim Efendi'nin Layihası". *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. C.23, S.2, 2003, s. 46.

⁴⁰ KCMDA 825 -f., 1-d., 36-b, 2-s.

⁴¹ KCMDA 21-f., 1-d., 327-b, 63-s.

Bey'in, topçuları ise Çerkes Yusuf Bey'in eğittiği anlaşılmaktadır. Tahir Efendi Kaşgar'da topçuların talimleri ile meşgulken, Mamad Efendi şaftı yivli olan topların dökümü işini öğretmekteydi. Rusçayı çok iyi bilen Zamanbek Bey, sürekli olarak Yakup Bek'in yanında bulunmuştu. Zamanbek, Yakup Bek'in dış işlerini yürütmede ve Kaşgar Devleti'nin yurt dışında elçilik kurumlarının oluşturulması işinde aktif rol üstlenmişti. Ayrıca Yakup Bek'in danışmanlığı görevini de yürütmüş, ülkenin güvenliği meseleleri ile de ilgilenmiştir. Macar seyyah László Berzenczey Kaşgar'da bulunduğu sırada Zamanbek ile tanışmıştı. Zamanbek onun Rus casusu olabileceğinden şüphelenmiş ve gözlem altında tutulmasını sağlamıştı.⁴²

Kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a ilgisi Yakup Bek ile olan ilişkilerle başlamamıştır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Batı Türkistan'daki Özbek hanlıkları, Safevilerle olan mücadelelerinde Osmanlı yardımına müracaat etmiş ve bu müracaat olumlu karşılık bulmuştu. Ancak aradan geçen iki asrın sonrasında durum bir hayli farklılıklar arz etmekteydi. Öncelikli olarak -her ne kadar o dönem için Doğu Türkistan için bir tehlike oluşturmaya da- Batı Türkistan hanlıklarını hâkimiyeti altına almış olan Rusya, Türk dünyasının karşısında güçlü bir pozisyona yükselmişti. Yedişehir Devletinin en büyük rakibi olan ve söz konusu dönemde Doğu Türkistan'a yayılma politikaları yürüten Mançu Çin'i ise askerî açıdan çok güçlü değildi.⁴³

Bu durum, Kaşgar'a gönderilen askerî yardımın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Yakup Bek, İstanbul'dan getirilen tüfeklerden çok memnun kalmıştı. Kaşgar'daki silah ustalarına, bu tüfekleri örnek alarak silahlar üretmesi emrini verdi. Bu ustalar haftada beş tüfek imal etmekteydi. Yakup Bek'in Toksun şehrindeki askerleri bu tüfeklerle donatılmıştır.

4. İlişkilerin Gelişmesi

Osmanlı elçilik heyetinin Kaşgar'a gelişi, Yakup Bek'in devletinin uluslararası alanda tanınması anlamına gelmekteydi. Bu sırada o, ülkesinde basılan sikkelere Sultan Abdülaziz'in adını bastırды ve bunların bir kısmını İstanbul'a yolladı. Bunu yanı sıra Yedişehir Devleti'ndeki camilerde hutbeler Abdülaziz Han adına okunmaya başladı. Yakup Bek, kendisinin Osmanlı padişahına bağlı olduğunu ve dış işlerinde sadece onun izni dâhilinde işler yürüteceğini açıkladı. Kendisinden sonra ülkeyi kimin yöneteceği konusuna da Osmanlı sultanı karar verecekti.⁴⁴ Yakup Bek, Osmanlı padişahına gönderdiği yeni bir mektupta, devletin yönetiminin ölünceye kadar kendisinde kalmasına, vefatından sonra da en büyük oğluna geçmesine izin verilmesi rica etmişti.⁴⁵ Bu konu hakkında bilgi veren Şincan Tarihi ile ilgili eserlerde Yakup Bek'in idaresi altındaki yedi kentte Osmanlı hukukunun geçerli olmaya başladığını, Güney Şincan'da (Doğu Türkistan'ın güneyinde) Osmanlı sancağının dalgalanmaya başladığını ve Osmanlı sultanı adına sikkeler basılmaya başladığını kaydetmiştir.⁴⁶

Yakup Bek ile Osmanlı Devleti arasında bağlantı kurulması haberi, o sıralardaki Türk matbuatında da yer bulmuştu. Bu eserlerde Yakup bek ve Kaşgar'da gerçekleşmekte olan olaylar hakkında bilgiler verilmişti. Bu bilgiler İstanbul'daki Türk aydınlarının Türkistan'ın siyasi ahvaline ilgisinin artmasını sağlamıştı.⁴⁷ Bu durumun Türkistan topraklarının Rusya kontrolü altındaki bölgelerinde Çarlık hükümetine karşı başkaldırı hareketlerini tetikleyeceğinden endişe duyan Rusya'nın İstanbul'daki elçisi İgnatyev, böyle bir gelişmeye mahal verilmemesi için yetkili organları önlemler alması hususunda uyarılmıştı. Bu haberin ardından Narın istasyonundaki Rus

⁴² KCMDA 825-f., 1-d., 36-b., 3-s.

⁴³ Ükten, age, s. 309-310.

⁴⁴ KCMDA 825-f., 1-d., 40-b, 2-s.

⁴⁵ Saray, age, s. 111.

⁴⁶ *Şinjannın Jergiliktı Tarihi*, s. 469.

⁴⁷ Akçura, age, s. 62.

askerlerinin komutanına, bu bölge üzerinden geçen tüccarlar ve diğer insanlar aracılığıyla Yedişehir Devleti'ndeki Osmanlı Türkleri hakkında bilgi toplaması emri verildi. Narın istasyonunun amiri, 5 Şubat 1874 tarihinde Yedisu Vilayeti Askerî Gubernatoru'na şu bilgileri ihtiva eden raporunu yolladı:

“Kaşgarlı din önderlerinin dillendirdiği, Osmanlı hükümetinin desteğinden bizim yönetimimiz altındaki yerli halkın rahatsız oluşu yönündeki bilgilerin aslı yoktur. Bu, Türkiye'nin Kaşgar'ı koruması altına alması ve bu devlet aracılığıyla bizim topraklarımızda yaşamakta olan insanları etkileme niyetinin çarpıtılmasından kaynaklanmaktadır. Kaşgar'ın dinî yönden değil, siyasî yönden Türkiye'nin resmî koruması altında olduğu malumdur. Bana ulaşmakta olan güvenilir kaynaklara göre bugün Kaşgar hâkimi, kendisini Türk sultanının kolladığını belirtmektedir. Ona o kadar bağlıdır ki kendisinden sonra tahtın varisliği meselesini Türk sultanı belirleyecektir. Ayrıca Yedişehir ile bizim aramızdaki fikir ayrılıklarında da onun (Türk sultanının) dahilidir. Bence, bunun bir gerçek olduğu Türkistan ülkelerinde daha önce görülmemiş bir durum olan Kaşgar'da basılan sikkelerde Sultan Abdülaziz'in isminin yazılmasından da anlaşılabilir. Bu yüzden Kaşgarlılar Türk padişahını kendi sultanları, Yakup Bek'i ise Türkiye hükümetinin vekili olarak görmektedir.”⁴⁸

Yakup Bek'in Türk sultanına saygı duymasında, Müslümanların kutsal toprağı Mekke'nin Osmanlı Devleti sınırları içinde olması da etkili olmuştur. O, Sultan Abdülaziz'in teklifi ile Mekke'ye hacca gidenlerin kullanımına sunulmak üzere hac güzergâhına bir tekke yapmaya da karar vermişti. Yedişehir ile Osmanlı Devleti arasında iyi ilişkilerin kurulması üzerine Yakup Bek'in annesi, hacca giderken İstanbul'a da uğradı. Türk hükümeti onu saygı ile karşılamış, her türlü ihtiyacını gidermişti. Hatta ülkesine kolaylıkla dönebilmesi için maddî yardımda bulunmuştu.⁴⁹ Yakup Bek'in Libibi adlı kız kardeşinin İstanbul'a seyahat amacıyla gelişinde, Türk hükümeti onu büyük iltifatla karşılamıştı. O dönemdeki Rus elçiliğine, Libibi'nin Türk sultanının annesi ile görüştüğü, ona saygı ve hürmetlerini sunduğuna dair bir haber ulaşmıştı. Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesinden tedirgin olan elçilik çalışanları, bu haberin aslının olup-olmadığını araştırmışlardı. Yakup Bek'in kız kardeşinin ülkesine dönüşünde onu ve beraberindekileri Hacıbey Limanına (Odesa) kadar götürme işini Türk hükümeti üstlenmişti.⁵⁰ 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz'in vefatı üzerine V. Murat, Osmanlı Devleti'nin yeni padişahı olmuştu. Ancak o da rahatsızlığı sebebiyle kısa süre içinde tahttan indirilmiş ve devletin başına 31 Ağustos 1876 günü II. Abdülhamit geçmişti. Yakup Bek, Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu iyi ilişkileri II. Abdülhamit zamanında da devam ettirmek istemiştir. Bu sebeple Sultan Abdülhamit'e bir mektup yollayarak kendisinin ve halkının ona tabi olduğunu bildirmiştir. Ardından İstanbul'a bir elçilik heyeti yollayarak, Yedişehir halkının yeni Türk Sultanına iyi niyetlerini sunmuştur.⁵¹ Böylece Osmanlı Devleti ile Yedişehir Devleti arasındaki ilişkiler eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Ancak çok zaman geçmeden iki ülke arasındaki bu ilişkilerin gelişmesine engel olacak çeşitli faktörler ortaya çıkmaya başlamıştır.

5. İlişkilerin Kopması

1876 yılının sonuna doğru Çin'i egemenliği altında tutan Qing (Çing) hanedanı, Doğu Türkistan'ı yeniden Çin İmparatorluğu sınırlarına dâhil etme faaliyetlerine başladı. Yakup Bek

⁴⁸ ÖCMDA. İ-715-f., 1-d., 62-ib s.132.

⁴⁹ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 259.

⁵⁰ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 261.

⁵¹ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 273.

tüm askerî gücünü Qing ordusu üzerine yönlendirmişken, 1877 yılının 17 Mayıs günü Kurla şehrindeki rakiplerinin suikastıyla zehirlenerek öldürüldü. Onun yerine oğlu Bekkulı Bek geçti.⁵²

Bekkulı Bek, tahta geçişinin hemen ardından Osmanlı Devleti ile kurulmuş olan ilişkileri devam ettirmek amacıyla İstanbul'a mektup yollayarak Sultan II. Abdülhamit'e bağlı olduğunu bildirmişti.⁵³ Bekkulı Bek'in bu mektubuna Osmanlı Devleti, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin başlaması sebebiyle cevap verememiştir. Bu arada Yedişehir Devleti'nde kaos baş göstermiş, vilayetler arasında çatışmalar başlamıştı. Tüm bunlardan dolayı Osmanlı Devleti ile Yedişehir Devleti arasındaki ilişkiler yavaşladı. Doğu Türkistan'da bağımsız bir Türk devletinin kendi egemenliği altındaki Batı Türkistan bölgesini tehdit edeceğinden endişe duyan Çarlık Rusya da Qing hanedanının bu girişimini desteklemişti. Türkistan hanlıklarının işgali sırasında Rus ordularının komutanlığını yapmış ve 1867-1882 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği görevlerinden bulunmuş olan General Konstantin Petroviç Kaufmann da, uzun süreden beri Yakup Bek'e karşı bir askerî harekâta bulunulmasını savunmaktaydı. Buna bağlı olarak Çinlilerden bir takım tavizler alarak Çin ordusunun tahıl ihtiyaçlarının karşılanması ve silah yardımında bulunularak desteklenmesinin Rusya'nın çıkarına olduğu kararı verildi.⁵⁴

Yedişehir Devleti'nde ortaya çıkan kaos ortamını, Qing hanedanı ordularının komutanı Tso Tsung-t'ang (Zuo Zongtang) ustalıkla kullanmayı başardı. General Tso, 1877 yılının sonuna doğru Yedişehir arazisinin tamamını işgal etti ve yerli halkı acımasızca cezalandırdı.⁵⁵ Bu şartlar altında Yedişehir hâkiminin ülkesinde daha fazla kalması mümkün değildi. O ve taraftarları Çarlık Rusya egemenliği altındaki Türkistan topraklarına göç etmek zorunda kalmıştı.

Çin İmparatorluğu, Yedişehir'de hâkimiyeti eline almasına rağmen Yakup Bek'in eski elçisi Seyit Yakup Han Töre 1878 yılında İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'nin Yedişehir Devleti ve halkını himayesi altına alması hususunda ricada bulundu.⁵⁶ Ancak 1877-78 Rus harbinden mağlubiyetle ayrılan Osmanlı Devleti'nin bu istekleri yerine getirmeye gücü yetmemiştir. Böylece Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler tamamen kesilmiştir.

Sonuç

Yedişehir Devleti'nin dış ilişkilerinde Osmanlı Devleti'nin ayrıcalıklı bir yeri vardır. İki devlet arasında ilişkilerin oluşmasında her iki ülkenin halkının aynı dine mensup olmaları, aynı dili konuşmaları yani etnik olarak aynı soydan gelmeleri önemli rol oynamıştı. Dahası, Rusya'nın Batı Türkistan'ı istilası sırasında buradaki hanlıklara yeterince destek olamamanın hüznünü yaşayan Osmanlı Devleti, Yakup Bek'in yardım teklifi karşısında Yedişehir ile özel olarak ilgilenmiştir. Yakup Bek, elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile kurduğu bağlantı sonucu askerî anlamda önemli destek almayı başarmıştı. İstanbul'dan Kaşgar'a giden Türk subayları, Yedişehir Devleti'nin ordusunun kuvvetlenmesine önemli katkı sağlamıştı. Yedişehir Devleti, Osmanlı Devleti ile dostluk ilişkileri kurmasının ardından Yakup Bek, Sultan Abdülaziz'e tabi olduğunu bildirmiş, onun adına sikkeler bastırılmış ve Doğu Türkistan'daki camilerde hutbeler Türk sultanının adına okunmaya başlamıştı. Yakup Bek, daha sonra Sultan II. Abdülhamit'e de biat ettiğini açıklamıştır.

Yakup Bek Rusya ve Büyük Britanya ile de ticarî ve diplomatik ilişkiler kurmuştu. Ancak bu devletlerin Yedişehir'e yaklaşımı sadece kendi menfaatleri icabı olmuştu. Bu bağlamda Osmanlı

⁵² KCMDA 21-f., 1-d., 327-b, s.226.

⁵³ *İstoriya Tsentralnoy Azii*, s. 276.

⁵⁴ Coşkun Kumru, "Doğu Türkistan Hükümdarı Yakup Bey Döneminde Rusya ile İlişkiler", *Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ed. Alpaslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan-Ömer Düzbakar, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 135.

⁵⁵ Wénlán, age, s. 252.

⁵⁶ *Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri*, s. 94.

Devleti ile kurulan ve herhangi bir art niyet taşımayan bu ilişkiler, Yakup Bek için son derece büyük önemi haizdi.

Yedişehir Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Yakup Bek'in vefatının ardından ülkesinde baş gösteren kaos ve ardından Mançu Hanedanının Doğu Türkistan'ı istila etmesi sebebiyle kesilmiştir. Kaşgar'daki Türk hükümlerliği Çin orduları tarafından yıkılırken, Osmanlı Devleti de Çarlık Rusya ile 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-78 savaşına girmişti. Bu harpten ağır bir mağlubiyetle ayrılan Osmanlı Devleti, Yakup Bek'in yerine geçen oğlu Bekkulu Bek'e yardımda bulunamamış, Doğu Türkistan Çin egemenliği altına girmişti.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

KCMDA. (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi) 21-fon., 1-dosya., 327-belge.

KCMDA. 64-f., 1-d., 5007-b.

KCMDA. 825-f., 1-d., 36-b.

KCMDA. 825-f., 1-d., 40-b.

ÖCMDA. (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi) İ-715-fon., 1-dosya., 39 (a)-belge.

ÖCMDA İ-715-f., 1-d., 62-b.

B. Araştırma ve İncelemeler

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

ATIF Mehmet, *Kaşgar Tarihi, Bais-i Hayret Ahval-i Garibesi*, Mehran Matbaası, İstanbul 1300 (1882/1883).

BABACANOV, B. M., *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religia*, TIAS, Tokyo-Taşkent 2010.

Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Başbakanlık Basımevi, Ankara 2004.

BEKİN, Ahmet Rıza, *Yakup Bey Devrinde Çin Türkistan'ında Siyasal ve Kültürel Durum*, (Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1968.

BEKİN, Ahmet Rıza, “Yakup Beğ'in Egemenliği Zamanında Doğu Türkistan'ın Dış Memleketlerle İlişkileri”, *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C. 4, Sayı 16, 1987, s. 14-20.

DEMETRIUS, Boulger Charles, *The life of Yakoob-Beg: Athalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashgar*, W. H. Allen & Co., London 1878.

DEMİRAĞ, Yelda, “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2014, s. 229-245.

HALAÇOĞLU Yusuf, “Binbaşı İsmail Hakkı Bey'i Kaşgar'a Dair Eseri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, S. 13, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

HEKİMOĞLU, Vecihi Sefa Fuat- Aytkul Mahayeva - Gulzada Çarginova, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Milli Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü”. *Belleten*, S.63 (296), 2019, s.229-260.

HENZE, Paul B., “Kaşgariya'daki Büyük Oyun, Yakup Beg Nezdindeki İngiliz ve Rus Temsilciler”, *Doğu Türkistanın Sesi*, S.19, C.5, Sonbahar 1988, s. 14-35.

İSİYEV, Daut Ablumoviç, *Uygurskoye Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, Nauka, Moskova 1981.

İstoriya Tsentralnoy Azii v Osmanskikh Dokumentah. Politiceskie i Diplomaticheskie Otnoşenia, MITCA-TOA, Semerkant 2011.

KOLESNİKOV Aleksandr, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*, Çev. Rakhat Abdieva, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 2010.

- KUMRU, Coşkun, “Doğu Türkistan Hükümdarı Yakup Bey Döneminde Rusya ile İlişkiler”, *Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ed. Alpaslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan-Ömer Düzbakar, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 129-138.
- KUROPATKİN, Aleksey Nikolayeviç, *Kaşgaria. İstoriko-Geografiçeskii Oçerk Strani, ee Voyennie Sil, Promişlennost i Torgovlia*, Tipografia S. Balacheva, Sankt-Petersburg 1879.
- MAVLONOVA, Anna Sergejevna, *Problema Uygurskogogo Separatizma v Kontekste Obespeçeniye Regionalnoy Bezopasnosti v Tsentralnoy Azii*, (Halklar Dostluğu Rusya Üniversitesi (Rossisyskiy Universitet Drujbi Narodov)Yayımlanmamış Doktora Tezi), Moskova 2015.
- SARAY, Mehmet, “1874’de Kaşgar’a Gönderilen Türk Subayları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, S.7-21, 1-2 1979-1983, s. 244-252.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775 – 1875)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- SARAY, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti”, *Osmanlı*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 573-580.
- Şinjannin jergilikli tarihi*, Çinjan Çinkhua Basması, Urumçi 1999.
- ÜKTEN, Selim Serkan, “Osmanlı Silah Teknolojisinin İslam Dünyasına İntikali ve Osmanlı Devleti’nin Türkistan Hanlıklarına Yaptığı Askerî Yardımlar (XIV-XIX. Asırlar)”, *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir-Tuba Tombuloğlu-Eralp Erdoğan, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 297-317.
- VASİLYEV A. D., *Znamia i Meç ot Padiçaha Politiceskie i Kulturnie Kontakti Hanstv Tsentralnoy Azii i Osmanskoy İmperii (seredina XVI – naçalo XX veka)*, Probel – 2000, Moskova 2014.
- WÉNLÁN Fàn, *Novaia İstoria Kitaia 1840-1901*, Inostrannaia Literatura, Moskova 1955.
- YAVUZ Nuri, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi’nin Layihası”. *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. C.23, S.2, 2003, s. 41-60.

Summary

This article was written to analyze the relations between the Ottoman Empire and the Yettishar State, which is often known as the "Kashgar Emirate" in Turkish literature. The Great Turkestan, which has been a home to great civilizations throughout history, is now divided into two as "east" and "west". "Eastern Turkistan" was previously called as "Six Cities" (Kashgar, Yarkant, Aksu, Hotan, Uqturpan, Kuqa). After Yaqub Beg took the city of Korla under his control, it started not to be called "Yettishar" (Seven Cities). The name of the country he founded in Kashgar was also called Yettishar State. Before establishing this state, Yaqub Beg was attached to the Khanate of Kokand. He came to Kashgar in 1865 and established sovereignty in the region.

Examining the political and diplomatic relations of the Yettishar State with foreign countries will make an important contribution to the insight into the policies implemented by the great empires of that time in the Central Asian region. Therefore, it is necessary to take into consideration the socio-political relations of the Yettishar State with the Ottoman Empire.

It would be appropriate to prioritize civilized relations in the connections between the Yettishar State and the Ottoman Empire. It can be said that historical-cultural evaluations have a privileged place in order to understand all aspects of the events and historical personalities that took place in the relations between Kashgar and the Ottoman Empire in the 1870s. The Ottoman Empire, which could not respond to the demands of the Kokand and Khiva Khanates and the Emirate of Bukhara, which were occupied by Russia, followed a more active policy on the Kashgar issue, with the encouragement of the British.

The first connection between the Yettishar State and the Ottoman Empire was established in 1873. Yaqub Beg sent a letter to Sultan Abdulaziz through the British and presented gifts consisting of valuable items. Before the diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Yettishar State began, Yaqub Beg also sent a letter to the sultan. This attempt of his made the sultan extremely pleased. Following this letter he wrote in 1872, Yaqub Beg sent his ambassador, Seyyit Yaqub Khan Tora, to Istanbul. Seyyit Yaqub Khan Tora, who came to Istanbul as the ambassador of the Yettishar State on June 16, 1873, was greeted with great compliments in Istanbul and was accepted in the presence of Sultan Abdulaziz. This embassy delegation reported that the Yettishar State paid tribute to the ruler Yaqub Beg and the peoples under his rule to the Ottoman Sultan. After establishing diplomatic relations between the two countries, the Ottoman embassy delegation was sent to Kashgar with some gifts, military experts and weapons. From the Ottoman Empire, seven Turkish officers named Mehmet Yusuf Bey, Çerkes Yusuf Bey, İsmail Hakkı Bey, Zamanbek Bey, Taci Efendi, Tahir Efendi and Mamad Efendi were sent to Kashgar. Yaqub Beg was very pleased with the rifles brought from Istanbul. He ordered the gunsmiths in Kashgar to produce weapons by taking these rifles as an example

The arrival of the Ottoman embassy delegation to Kashgar meant the recognition of Yaqub Beg's state in the international arena. Yaqub Beg declared that he was subordinate to the Ottoman sultan and that he would carry out foreign affairs only with his permission. The Ottoman sultan would decide who would rule the country after him. In a new letter to the Ottoman sultan, Yaqub Beg asked that the administration of the state be allowed to remain with him until his death and to pass on to his eldest son after his death. The fact that Mecca, the holy land of the Muslims, was within the borders of the Ottoman Empire was also effective in Yaqub Beg's respect for the Turkish sultan. He also decided to build a lodge on the pilgrimage route to be used by those who went on pilgrimage to Mecca with the proposal of Sultan Abdulaziz. In addition, the fact that the people of both countries belonged to the same religion and spoke the same language, that is, their ethnic origin played an important role in the formation of relations between the two states.

On August 31, 1876 Abdülhamit II. became the Ottoman sultan. Yakup Bek wanted to continue his good relations with the Ottoman Empire during the reign of Abdülhamit II. For this reason, Sultan sent a letter to Abdülhamit and informed that he and his people were subordinated to him. He then sent an embassy to Istanbul and presented his good intentions to the people of Yettishar to the new Turkish Sultan.

Towards the end of 1876, the Qing dynasty, which dominated China, started activities to include Eastern Turkestan again within the borders of the Chinese Empire. He was killed by poisoning by the assassination of his rivals in the city of Korla on May 17, 1877. His son Bekkulu Beg replaced him. Concerned that an independent Turkic state in East Turkistan would threaten the West Turkestan region under its rule, Tsarist Russia also supported this initiative of the Qing dynasty. Bekkulu Bek sent a letter to Istanbul to continue the relations established with the Ottoman Empire immediately after his accession to the throne and declared that he was loyal to Sultan Abdülhamit II. The Ottoman State could not respond to his letter due to the start of the 1877-78 Ottoman-Russian War. Chaos occurred in Yettishar State after the death of Yaqub Beg. Tso Tsung-t'ang (another pronounced Zuo Zongtang), the commander of the Qing dynasty armies, managed to skillfully use the chaos that emerged in the Yettishar State. General Tso occupied the entire Yettishar land towards the end of 1877 and brutally punished the locals.

Although the Chinese Empire took over Yettishar, Yaqub Beg's former ambassador Seyyit Yaqub Khan Tora came to Istanbul in 1878 and requested that the Ottoman Empire take the Yettishar State and its people under its protection. However, the Ottoman Empire, which was defeated in the Russian war of 1877-78, could not afford to fulfill these demands. Thus, the relations between the Yedişehir State and the Ottoman Empire were completely cut off.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

TÜRK EDEBİYATINI SEVENLER CEMİYETİ'NİN BERLİN'DE KURULUŞU, FAALİYETLERİ VE SAVAŞ YILLARINDA İSTANBUL'DA ŞUBE AÇMA GAYRETLERİ

*Foundation of the Friends of Turkish Literature Society in Berlin and Effort
to Opening a Branch in Istanbul During the War Years*

Dr. Öğr. Üyesi Umut C. Karadoğan

Sinop Üniversitesi

umut.karadogan@sinop.edu.tr

Arş.Gör. Dr. Ahmet Akdağ

Sinop Üniversitesi

aakdag@sinop.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 20.03.2023

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 16.06.2023

DOI Number : 10.9737/historystudies.1267994

Atıf – Citation:

Umut C. Karadoğan – Ahmet Akdağ, "Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin Berlin'de Kuruluşu, Faaliyetleri ve Savaş Yıllarında İstanbul'da Şube Açma Gayretleri", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 497-513.

**TÜRK EDEBİYATINI SEVENLER CEMİYETİ'NİN BERLİN'DE
KURULUŞU, FAALİYETLERİ VE SAVAŞ YILLARINDA İSTANBUL'DA
ŞUBE AÇMA GAYRETLERİ**

**Foundation of the Friends of Turkish Literature Society in Berlin and Effort to Opening a Branch
in Istanbul During the War Years**

Umut C. Karadoğan *

Ahmet Akdağ**

Öz

1916 yılında Berlin'de faaliyete başlayan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti, Türkiye'de şubeleşebilmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuş ve netice olarak bu maksadını gerçekleştirmiştir. Bu cemiyetin temel hedefleri; Türk edebiyatı ve dilinin incelenmesi, Türk edebiyatının dünya edebiyatı içerisinde hak ettiği yeri alması, İstanbul'da Alman bilim adamlarının da kullanımına sunulabilecek bir Doğu eserleri kütüphanesinin kurulması, Alman oryantalistlerle Türk bilim insanlarının kişisel iletişimlerinin kolaylaştırılması ve iş birliği içerisinde bilimsel çalışmalar yapılabilmesi, gerekirse bu hususlarda Türk ve Alman devletlerinin siyasi ve mali desteklerinin alınması şeklindedir. Cemiyetin İstanbul şubesi, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesine kadar Türkiye'deki faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu çalışmada, İstanbul'da şubesi açılan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin kuruluş öncesi girişimleri ve kurulduktan sonraki faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Alman bilim çevrelerinin benzer cemiyetlerle ilgili amaçları, söz konusu cemiyetin Berlin'deki kuruluş süreci ve maksadı, Türk-Alman bilimsel yaşamına katkıları, İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü ile olan iş birliği gibi hususlar; Türk, Alman, Macar ve diğer yabancı kaynaklardan istifade edilerek ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Edebiyat, Türk, Alman, filoloji, kültür.

Abstract

The Friends of Turkish Literature Association started its activities in Berlin in 1916, after which it made attempts to branch out in Turkey in line with its aims and was accepted as a result, examining Turkish literature and language, Turkish literature taking the place it deserves in world literature, it was aimed to establish a library of Oriental works in Istanbul that could be made available to German scientists, to facilitate the personal communication of German orientalist and Turkish scientists, to conduct scientific studies in cooperation, and to obtain political and financial support from the two states, if it necessary. The Istanbul branch of the society continued its activities in Turkey until the loss of the First World War. In this study, the aims of the German scientific circles related to similar societies before the establishment of the Friends of Turkish Literature Association, whose branch was opened in Istanbul, the establishment process of the said society in Berlin, the purpose of its establishment, its contributions to the Turkish-German scientific life, its cooperation with the Hungarian Science Institute in Istanbul, German and Turkish archival sources as well as other foreign, Hungarian and Turkish sources have been used to produce works.

Keywords: Literature, Turkish, German, philology, culture.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sinop/ TÜRKİYE, umut.karadogan@sinop.edu.tr ORCID: 0000-0003-1197-5156.

** Arş. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sinop/ TÜRKİYE, aakdag@sinop.edu.tr ORCID: 0000-0001-7895-1293.

Giriş

Avrupa toplumlarında Doğu'yu öğrenme, Doğu'nun gizemini keşfetme, büyülü atmosferini soluma arzusunun yanı sıra siyasi açıdan söz konusu coğrafyaların zenginliklerini ele geçirme, ana kaynaklarını keşfederek kültürel varlıklarını kendi yaşam alanlarına taşıma isteği daima varlığını sürdürmüştür. Söz konusu toplumların genelde oryantizm çalışmaları, özelde ise Türkiyat çalışmalarının manevi başlangıç motivasyonu Doğu'nun bilinmeyenlerini keşfedebilmektir. Fakat bu konunun başlangıç noktası, henüz tespit edilebilmiş değildir.

Doğu'nun gizemini çözme çabalarının ilk aşamaları, Haçlı Seferleri gibi askeri yöntemlerle başlanırsa da askeri-sosyal bir aşama olan Coğrafi Keşiflerle devam etmiş, ardından Doğu'dan elde edilen verilerin üzerine gidilmek suretiyle var olduğu düşünülen “gizem” çözülmeye çalışılmıştır. Keşfedilenlere duyulan ilginin artması ve bölgeye karşı ayrıntıların merak uyandırması tabiidir. Bunun devamında bölge halklarının öncelikle dillerinin, ardından kültürel yapılarının öğrenilmesi yönündeki faaliyet sahası genişlemiş, ilerleyen zamanlarda kendilerini “oryantalist” olarak tanımlayacak âlimler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların başında gelenlerinden biri, Fransız oryantist Antonie Isaac Silvestre de Sacy'dir.¹

1795 yılından itibaren Paris'teki “Ecole Spéciale des Langues Orientales Vivantes”de² Arapça kürsüsü başkanı olarak çalışmalarını sürdüren Sacy,³ Arap dili ve edebiyatı uzmanıdır. Bunun yanı sıra Fars dili ve kültürüne karşı ilgisi sebebiyle konu hakkında önemli çalışmalara imza atmıştır. Oryantalist çalışmaları ilahiyat (İncil tefsiri) bağlamından çıkarıp bağımsız şekilde incelenebilir bir kurumsal modele dönüştürebilen ve daha pek çok meziyete sahip olan Sacy, XIX. yüzyılda Avrupalı oryantistlerin temel müracaat kaynakları arasında yerini almıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Fransa, Almanya, Rusya gibi Avrupa ülkelerinde Doğu milletlerine, özellikle de Türklere karşı bir ilgi artışı olmuştur. Bununla birlikte dönemin Alman hükümetlerinin ilk kolonist girişimlerinden itibaren Afrika, Ortadoğu ve Yakındoğu ile ilgili uzmanlık bilgisine duyulan ihtiyaç da bunun bir neticesidir. Almanlar, Doğu'yu kültürel gelişimin önemli bir odağı hâline getirmişlerdir. Doğu ülkelerine yapılan gezilerin ardından kaleme alınan seyahatnameler, mezkûr coğrafyaya dair yazılan şiirler, romanlar, bestelenen müzikler ve hatta operalar, adı geçen ülkenin gelişmekte olan orta sınıf halkının Doğu'ya ait tahayyülünün güçlenmesini sağlamış ve bizzat onlardan faydalanmasına katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bu süreç, Alman yükseköğretiminde adına “oryantalizm çalışmaları” denilen akademik bir disiplinin de ortaya çıkmasına fırsat vermiştir.⁴

¹ Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 431.

² Ecole Spéciale kurumu, dönemin Fransız yönetimi tarafından çoğu zaman dış ve kolonyal siyasette hükümete layiha, çeviri ve çevirmen sağlama noktasında bir bürokrat temin ajansı gibi hizmet yürütmüştür. Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Harrassowitz, Leipzig 1955, s. 141-142.

³3. dereceden Légion d'Honneur nişanı sahibi olan Silvestre de Sacy; edebiyat, coğrafya, epigrafi, nümizmatik, dil bilimi, tarih vb. disiplinlerde birçok eser yazmıştır. Ayrıca kendi zamanının revaçta olan dergilerinden Journal des savant, Repertorium Für Biblische, Morgenländische Literatur ve Journal Asiatique vb. dergilerde çeşitli yazılar yazmıştır. Arapça ve Farsça neşirler yapmış, sözü edilen dillerdeki yazıları Fransızca'ya çevirmiştir. Birçok eser kaleme alan Sacy'in eserlerinden bazısının isimleri şu şekildedir: Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale, Les livres des étoiles errantes qui continent l'histoire l'Egypte et du Caire, Tyanalı Apollonios, Kitâbü Sırrı'l-ḥalıka (Le livre du secret de la créature), Devletşah Tezkiretü's-şu'arâ' (Histoires des poètes), Nehrevâlî, el-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-Osmânî (La Faudre du Yemen ou Conquête du Yemen Par les Othomans). Faruk Bilici, “Sacy, Antonie Isaac Silvestre de”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008, s. 365-367.

⁴ Ludwig Ammann, *Östliche Spiegel: Ansichten vom Orient im Zeitalter Seiner Entdeckung Durch den Deutschen Leser, 1800-1850*, Georg Olms AG, Hildesheim 1989; Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance: Europe's Discovery of India and the East 1680-1880*, Çev: Gene Patterson-Black ve Victor Reinking, Columbia University Press, New York 1984; Jürgen Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens: Europa und Die Asiatischen Reiche im 18.*

XIX. yüzyıl müddetince oryantalizm çalışmalarını ilahiyat fakülteleri üzerinden yürütmeyi tasarlayan Almanlar, bilim çevrelerinin de etkisiyle tek alanda yapılan oryantalizm çalışmalarının bilimsel açıdan verimli ve sürdürülebilir olmayacağı savından hareketle farklı bilim çevreleri ile çalışmanın daha faydalı olacağı görüşünde birleşmişlerdir. Bunun sonucu olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu tarz teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu düşünceye Paris'teki oryantalistlerin çalışmalarını inceleyerek ulaşmışlardır. Ancak her şeye rağmen Almanya'daki ilk oryantalistler, ilahiyat fakültelerinin öğrencilerinden devşirilmiştir.⁵ Bu süreçte devrin Alman yönetiminin kültürel ve kolonist faaliyetlerinde dil bilir eleman ihtiyacının artması, Alman üniversitelerindeki filoloji ve ilahiyat bölümlerinin birlikte çalışmalarını sağlamıştır. Böylece oryantalizm ile ilgilenen Alman akademisyenlerin çalışmalarının muhkemleşmesi süreci başlamıştır. Söz gelimi filoloji alanında Karl Friedrich Neumann, Çince ve Ermenice eğitim verirken⁶ Ursula Wokoeck tarihçi kimliğiyle Doğu dillerini birleştirmiştir.⁷ Johannes Gildemeister ise hem Sanskritçe hem de Sami dilleri öğretebilen neslin son temsilcisi olmuştur.⁸

Alman hükümetleri, kolonist faaliyetlerinin de tesiriyle dil bilir eleman ihtiyacının karşılanması ve Doğu dillerine olan ilgi ve alakanın artırılması amacıyla üniversitelerde filoloji bölümlerinin açılmasına ve Doğu dillerinin, kültürlerinin, değer yargılarının öğretilmesini sağlamak adına örgüt, dernek ve cemiyet faaliyetlerine imkân sağlamışlardır. Bu bağlamda ilk olarak Friedrich Althoff aracılığıyla 1887 yılının Ekim ayında Berlin'de Doğu Dilleri Bölümü (Seminar Für Orientalische Sprachen) faaliyete geçirilmiştir. Doğu Dilleri Bölümü, halk nezdinde her ne kadar Berlin Üniversitesi'nin bir parçasıymış gibi görünse de hakikatte Prusya İmparatorluğu tarafından mali açıdan desteklenen bağımsız bir kurumdur. İlk idarecisi, Friedrich Wilhelm Üniversitesi ve Doğu Dilleri kürsü rektörlüğünü eşzamanlı olarak yürüten oryantalist Eduard Sachau'dır. Buradan hareketle söz konusu bölümün (Seminar Für Orientalische Sprachen) diplomatik ve iktisadi sahada salt uygulanabilir amaçlar için kurulduğu görüşü ortaya çıkmaktadır.⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Doğu'yu âdeta keşfe çıkan Alman bilim insanları, Budapeşte'den Selanik'e, oradan İstanbul'a, ardından Suriye ve Lübnan'a, devamında Mısır ve Yemen'e, sonrasında Libya'ya hatta Çin'e kadar uzanan bir coğrafyada meskûn halkların dil, din, kültür değerleri üzerinde araştırmalar yapmak sureti ile bölge insanların tarih ve kültür hayatlarına dair değerli keşiflerde bulunmuşlardır. Öte taraftan Ortadoğu bölgesindeki ulusçu rüzgârın ve bağımsızlık hareketlerinin teşvik unsuru da olmuşlardır.¹⁰

Almanya'da Doğu toplumlarına olan ilginin neticesi olarak 1912 yılında Alman İslamiyet Araştırmaları Cemiyeti (Deutsche Gesellschaft Für Islamkunde) kurulmuştur. Doğu toplumlarının değer yargılarını anlama ve inanç sistemlerini öğremeye yönelik girişimlerde

Jahrhundert, C. H. Beck, München 2010; Cristoph Herzog, "Almanca Konuşulan Ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmalarının Gelişimi üzerine Notlar", Çev: Faruk Yalçımen, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.8, S.15, Mayıs 2010, s. 77-78; Baber Johansen, "Şarkiyat Araştırmalarının Siyaset, Paradigma ve Gelişimi: Alman Şarkiyat Cemiyeti (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) 1845-1989", Çev: Bilal Aybakan, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.29, 2005, s. 222-237.

⁵Sabine Mangold, *Eine "Weltbürgerliche Wissenschaft" Die Deutsche Orientalistik im 19. Jahrhundert*, Franz Steiner, Stuttgart 2004, s. 153-154.

⁶Harald Dickerhof, "Neumann (bis 1818 Bamberger), Karl Friedrich", *Neue Deutsche Biographie*, S.14, 1985, s. 147-148.

⁷Ursula Wokoeck, *German Orientalism: The Study of The Middle East and Islam From 1800 to 1945*, Routledge, New York etc. 2009, s. 116.

⁸Wokoeck, *age*, s. 117-145.

⁹Remzi Avcı, "Martin Hartmann (1851-1918): A German Orientalist and His Discourse on the Young Turks", *Mukaddime*, C.10, S.2, Kasım 2019, s. 472; Herzog, *age*, s. 93.

¹⁰İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 110; Suzanne Marchand, "German Orientalism And The Decline Of The West", *Proceeding Of The American Philosophical Society (JSTOR)*, Vol. 145, No. 4, December 2001, s. 466.

bulunan bu cemiyet, bölgenin ruhaniyetinin kavranılmasında önemli katkılar sunmuştur. Bu cemiyetin başkanlığını Martin Hartmann, yardımcılığını ise Georg Kampffmeyer¹¹ üstlenmiştir. Sözü edilen iki kişi de günümüzde hâlâ yayın hayatına devam eden Die Welt des Islams dergisinin çıkarılmasında önemli katkılarda bulunmuştur.¹²

Dünya üzerindeki kolonist faaliyetlere bakıldığında İngiltere, Fransa, Portekiz ve Hollanda gibi ülkelerin öne çıktığı görülmektedir. Bu faaliyetler açısından XIX. yüzyıl, adeta bir kırılma dönemi olmuş ve "sömürgecilik faaliyetleri" en üst seviye ulaşmıştır. Almanya, diğer Avrupa ülkelerine nazaran kononist faaliyetler açısından geç kalmıştır. Bu nedenle diğer devletlerin Uzakdoğu, Afrika ve Amerika coğrafyasındaki paylaşım sahalarına müdahil olamayan Almanya, gözlerini daha yakındaki Ortadoğu'ya dikmeyi tercih etmiştir. Bu sebeple Kayzer II. Willheim, Osmanlı Devleti'nin o dönemki padişahı II. Abdülhamid ile ilişkilerini kuvvetlendirmek suretiyle bölge üzerinde ekonomik, askeri ve siyasi gücünü konuşlandırmayı hedeflemiştir. Sadece adı geçen alanlarda değil, bölgenin kültürel zenginlikleri ile de yakından ilgilenen Alman yönetimi, zaman içerisinde oryantalizm (şarkiyat) faaliyetlerine derinlik kazandırmıştır.¹³

Osmanlı yönetiminin II. Meşrutiyet'i ilan etmesinin ardından yürürlüğe koyduğu kanunlar, ilgi alanı Ortadoğu coğrafyası olan Almanların adı geçen coğrafyanın egemen devleti konumundaki Osmanlı'nın sosyo-kültürel yaşamına tevecühünü arttırmıştır. Buna binaen Almanlar, Almanya'da açtıkları cemiyet veya derneklerin şubelerini İstanbul'da da açma girişimlerinde bulunmuşlardır. Vereinigung von Freunden der Türkischen Literatur adıyla Berlin'de kurulan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti¹⁴ de bu girişimler sonucu İstanbul'da şubesi açılan derneklerdendir. Dönemin Osmanlı hükûmeti, Avrupalıların Türkler hakkında kulaktan dolma yanlış bilgiler yerine doğrudan memleketimizdeki ilmî cemiyetlerden gerekli bilgileri öğrenmeleri amacıyla söz konusu cemiyetin İstanbul'da şube açma girişimini olumlu karşılamıştır. Bu olumlu tavır, II. Meşrutiyet'ten sonra yurtiçinde Târih-i Osmânî Encümeni, İstanbul Muhipler Cemiyeti, Tedkîkât-ı Lisâniyye Hey'eti, Milli Tettebbu'lar Encümeni gibi siyasi gaye gütmeyip Türk kültürü, ırkı, dili, edebiyatı ve bunun gibi hususların araştırılması ve incelenmesi amacıyla kurulan ve devlet tarafından denetlenen topluluklara dayandırılmıştır. Nasıl ki bu topluluklar devlet tarafından denetleniyorsa yabancılar tarafından siyasi bir amaç güdülmemesi şartıyla kurulacak ya da şubesi açılacak cemiyetler de devlet denetimine tabi olacaklardır.¹⁵ Böylece bu tarz cemiyetlerin kuruluş gayeleri dışında faaliyet göstermelerine devlet tarafından izin verilmeyecektir. Bu anlayışın sonucu olarak Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin İstanbul'da şubesinin açılmasına izin verilmiştir. Aşağıda evvela bu cemiyetin Almanya'da kuruluşu, amaçları ve müntesipleri, ardından İstanbul'da şube açma teşebbüsleri ve bu emellerine nail olmaları hususları üzerinde durulacaktır.

¹¹ 1913-1936 yılları arasında "Die Welt des Islams" yayın organını yöneten Kampffmeyer, 1916'da Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'ni kurdu. Basın Kültür Bakanlığı'nın isteği üzerine 1930 yılında bu cemiyetin kütüphanesini İstanbul'da yeni kurulmuş olan Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne devretti. Büyük fedakârlıklarla oryantal ilahiyat okulunu korumayı başardı. 1929'da emekli oldu ve 1934'e kadar Filistin'i araştırdı. 1928 ve 1934'te Mısır ve Filistin'e yaptığı gezilerde Arap dili ve lehçeleriyle ilgili çalışmalarını sürdürdü. Ayrıca Almanya'daki İslâm savaş esirlerinin Arapça yazışmalarının tercümesi ve yayımlanmasında gösterdiği üstün gayretler sebebi ile "Savaş Yardımı için Liyakat Haçı" ile ödüllendirildi. 5 Eylül 1936'da Berlin'de öldü. Friederich Wilhelm Euler-Hanns Jager Walter, *Neue Deutsche Biographie*, Elfter Band, Dunker & Humboldt, Berlin 1977, s. 91; Erich Pritsch, *Die Welt Des Islams*, Brill (JSTOR), Leiden 1936, s. 3-4; Gotthard Jäschke, "Kampffmeyer, Georg", *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, Band 11, Duncker & Humblot, Berlin 1977, s. 430; Mehmet Kanar, "Kampffmeyer, Georg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, s. 286.

¹² Ahmet Şefik Şenlik, *Ana Hatlarıyla Almanya Türkolojisi*, SAGE& RumeliYA, Ankara&Kırklareli 2021, s. 34,76.

¹³ Semran Cengiz, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları", *Turkish Studies*, C.6, S.3, Yaz 2011, s. 1402.

¹⁴ Alman kaynaklarında "Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti/Derneği" şeklinde yer alan bu cemiyet, Osmanlı arşiv belgelerinde "Osmanlı Edebiyatı Muhibleri Cemiyeti" şeklinde kayıtlıdır.

¹⁵BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4486/336411, 15 Ekim 1917 (1335.Zil.18).

1. Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Amaçlarının Belirlenmesi

Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti, temel hedeflerini Türk kültürü, edebiyatı ve dilinin araştırılıp incelenmesi yönünde bildirmiştir. Bu doğrultuda siyasi amaçlardan uzak, bilim ışığında ilerlemeyi hedefleyen söz konusu cemiyet; Türk edebiyatının dünya edebiyatı içerisinde hak ettiği yeri alabilmesi, bu edebiyatın temel eserlerine eksiksiz ve mali açıdan daha uygun fiyatlarla ulaşılabilmesi, İstanbul'da Alman bilim insanlarının kullanımına yönelik bir Türk kütüphanesinin kurulabilmesi, Alman oryantalistlerle Türk bilim insanlarının kişisel iletişimlerini kolaylaştırılması, oryantalistlerin desteği sağlanarak "Koloni Enstitüsü"nü çıkarlarının da dikkate alınması maksatlarıyla Berlin'de İstanbul (Konstantinopolis) Üniversitesi'nden Prof. Dr. Friedrich Carl Giese,¹⁶ Kiel Üniversitesi'nden Prof. Dr. Georg Jacob,¹⁷ Göttingen Üniversitesi'nden Enno Littmann,¹⁸ Berlin Ortadoğu Dilleri Uzmanı Prof. Dr. Georg Kampffmeyer ve Hamburg Colonial Enstitüsü'nden Prof. Dr. Rudolf Tschudi¹⁹ tarafından kurulmuştur.²⁰ Berlin'de cemiyetin üyeleri tarafından hazırlanan nizamname ile cemiyetin faaliyetleri resmi olarak duyurulmuştur. Buna göre cemiyetin amacı; yalnızca Türk edebiyatı ve Osmanlı tarihi hakkında araştırma ve inceleme yaparak Alman devleti ile halkının konuyla ilgili

¹⁶Giese, Strazburg'da Filolog Teodor Nöldecke'nin öğrenciliğini yapmış, 1899-1905 yılları arasında İstanbul'da bulunan Alman Lisesi'nde dersler vermiş ve Anadolu'da kaldığı müddetçe seyahatlere çıkmıştır. Bu süre zarfında Konya valisi Mehmed Ferid Paşa'nın gözetiminde Akşehir Yörükleri ile Konya'daki mahkûmlarla görüşmüş, onlarla hemhâl olmuş, halk edebiyatı üzerine araştırmalar yapmış ve şarkî örnekleri toplamıştır. 1902 yılından itibaren erken Osmanlı dönemi tarihiyle ilgilenen Giese, Osmanlı kronikleri üzerine kapsamlı araştırmalar yapmıştır. 1907'de Karl Foy'un vefatının ardından Doğu Dilleri Bölümü'ne (Seminar Für Orientalische Sprachen) Türkoloji profesörü olarak atanmış ve görevini I. Dünya Savaşı'na kadar sürdürmüştür. Savaş süresince derslerini Martin Hartmann yerine getirmiş, ardından yerine halefi Wilhelm Bolland gelmiştir. Kampffmeyer, *age*, s. 60; Herzog, *agm*, s. 93, 98.

¹⁷1862 yılında Königsberg'de doğup 1937'de ölmüştür. Doğu dilleri ve edebiyatları üzerine eğitim alan Jacob, 1911 yılında Kiel Üniversitesi'ne çağırılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de bulunan Almanlar için bazı Türkçe kitaplar ve Almanca-Türkçe sözlük (*Deutsch-Türkisches Aushilfe Vakabular Für Marine und Kranken schwestern, Hamburg 1916*) hazırlamıştır. Kiel'deki bir okulda Türkçe dersler veren Jacob, 1920-1921 yılları arasında Kiel Üniversite'sinde rektörlük vazifesini ifa etmiştir. Emekliliğinden sonra da ilmi faaliyetlerini sürdüren Jacob'un Rudolf Tschudi ve Theodor Menzel'le yayınladığı Türkische Bibliothek (Berlin 1914-1929) adlı seri, Osmanlı edebiyatı ve halk edebiyatından tercüme içerir. Önemli bir neşriyattır. 1930 yılında Paul Kahle ile "Das orientassche Schattentheater" adlı serinin temelini atmıştır. Eski Yunan ve Roma ile hümanizm ve Rönesans'ı tenkit eden Jacob, kendi zamanında birçok Alman araştırmacının ilgi duyduğu eski Sami dil ve edebiyatı üzerine çalışma hususunu da eleştirmiş ve İslam kültürüyle uğraşmayı daha münasip görmüştür. Klaus Keiser, "Jacob, Georg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 568.

¹⁸1875 yılında Kuzey Almanya'nın Oldenburg şehrinde doğup 1958'de ölmüştür. Matbaacı olup yabancı dillere ilgi duyan babasından ötürü erken yaşında Grekçe, Fransızca, İtalyanca, İngilizce ve Latince gibi dilleri öğrenen E. Littmann, Alman üniversitelerinde dil bilimi okumuştur. Dil bilimi üzerine doktorasını tamamlayan Littmann, uzun yıllar Strasburg Üniversitesi'nde çalışmıştır. Bunun yanı sıra Göttingen, Bonn ve Tübingen üniversitelerinde de bir süre görev yapmıştır. Çok sayıda eser neşreden Littmann, Mısır papirüsleri; Sümer, Asur ve Hitit tabletleri; Sebe kitabeleri, Habeş, Kipti ve Arami deri tomarları; Ermeni, Soğd, Hint, Çin, Tibet ve Japon yazmaları gibi birçok coğrafyanın yazılı belgeleri üzerinde çalışmıştır. Ayrıca Tevrat, İncil, Kur'an gibi ilahi dinlerin kutsal kitaplarını da incelemiş ve konuyla ilgili yayınlar yapmıştır. Littman, birçok telif eser neşretmenin yanı sıra diller arası tercüme faaliyetlerinde de bulunmuştur. Mehmet Kanar, "Littmann, Enno", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s. 196.

¹⁹1884 yılında İsviçre'nin Glarus şehrinde doğup 1960'ta Basel'de ölmüştür. Basel Üniversitesi'nde klasik Şark filolojisi alanında yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra Georg Jacob'un gözetiminde doktorasını yapmıştır. Hamburg Koloni Enstitüsü, Zürih Üniversitesi ve Basel Üniversitesi'nde görev yapan Tschudi, Türk ve Arap dili ve edebiyatları üzerine birçok çalışma yapmıştır. Das Âsâfnâme des Lutfî Paşa, Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan, Das Chalifat onun eserlerinden birkaçıdır. Necmettin Alkan, "Tschudi, Rudolf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s. 316.

²⁰21 Eylül 1916 tarihli Şark tarihi ve kültürü seminerinden Dr. M. Förster W 60 dosyasında, "Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti"nin kamuoyuna açılacağını söylemiştir. Hamburg Staatsarchiv Hochschulwesen, 361-5 IL_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 1; Georg Kampffmeyer, *Die Welt Des Islams, Zeitschrift Der Deutschen Gesellschaft Für Islamkunde*, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin 1917, s. 226.

aydınlatılmasını sağlamak değil, aynı zamanda İstanbul'da bir kitap koleksiyonunun oluşturulması ve uygun konaklama alanının bulunması da temel hedeflerdendir.²¹

Söz konusu nizamnamede cemiyetin kurulmasındaki temel hedefler şu şekilde ifade edilmiştir:

1. Öncelikle zengin bir Türk edebiyatı koleksiyonu oluşturulmalı ve bu koleksiyonun Alman bilim insanları tarafından kullanılması maksadıyla İstanbul'da teşekkül ettirilecek bir Alman kütüphanesinde muhafazası sağlanmalıdır.
2. Türk ve Arap coğrafyasında yaşayan cemiyetin mensupları; mutlaka Türk meslektaşları, yazarları ve münevverleri ile temas hâlinde olmalı, onlardan yeni kaynaklara ulaşma hususunda yardım almalı, gerekirse cemiyete gönderilen hediyeler kabul edilmeli, Türkçe yayınlar satın alınması adına girişimlerde bulunulmalı, halkla yakından ilgilenme de ihmal edilmemelidir.
3. Cemiyetin diğer bir vazifesi, Türk edebiyatına ait neşredilen yeni eserlerin mümkün olduğu kadar kısa sürede ve eksiksiz bir şekilde toplanması adına özel çaba sarf edilmelidir. Söz konusu eserlerin satın alınması için cemiyetin fonları kullanılacaktır. Ayrıca gerektiği takdirde cemiyetin ihtiyaç duyacağı ödeneğin gönüllüler ve devlet imkânları vasıtasıyla sağlanması adına girişimlerde bulunulmalı ve temin edilen ödenek, Türk edebiyatına dair en kıymetli eserlerin satın alımı için kullanılmalıdır.
4. Türkçe dışındaki dillerde yazılan ve Türk edebiyatının incelenmesine yardımcı olacak eserler de toplanmalıdır.
5. Cemiyetin mensupları, Türk edebiyatına dair yeni yayınlanan kıymetli eserlerin Alman halk ve seminer kütüphanelerine eksiksiz bir biçimde toplanmasını sağlamalıdır.²²

19 Ocak 1917 tarihinde Prof. Dr. Rudolf Tchudi, Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin Alman toplumunun bilimsel açıdan gelişimine katkısı ve cemiyetin eğitim sahasının genişlemesiyle halkın göstereceği teveccühün yüksek olacağına dairki düşüncesiyle Hamburg eyaleti yönetiminden bir defaya mahsus olmak üzere 1000 mark istemiştir. 23 Ocak günü eyalet yönetiminde etkin olan kişilerden de konuya ilişkin destek sözü almıştır.²³ Bunun akabinde Hamburg Belediye Başkanı Dr. V. Melle'nin de destekleriyle şehir kütüphanesinde "Doğu'nun el yazmaları" bölümünün oluşturulması kararı alınmış ve oryantalist kongrenin söz konusu kütüphanede toplanması adına gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Ayrıca şehir kütüphanesinde söz konusu bölümün oluşması hususunda mevcut Türk hükûmetinin de desteği alınmıştır.²⁴

Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin çalışmalarının İstanbul'a kaydırılmak istenmesi doğal bir süreç olup temel maksat; öncelikle Alman, ardından Türk bilim insanları ile sair ülke âlimlerinin burada oluşturulması amaçlanan bilimsel literatürden faydalanmalarını sağlamak şeklinde açıklanmıştır. Bu cemiyetin, İslami bir enstitünün çekirdeği olması planlanmıştır. Bunun için evvela Almanya'da, ardından bir şubesinin İstanbul'da açılmasıyla Osmanlı coğrafyasında, daha sonra ise diğer ülkelerdeki bilim insanların hizmetine sunulması düşüncesi benimsenmiştir. Mezkûr cemiyetin nizamnamesinden, Doğu toplumlarının sosyo-kültürel

²¹ Hamburg Staatsarchiv Hochschulwessen, 361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 4.

²² Hamburg Staatsarchiv Hochschulwessen, 361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 4.

²³ Hamburg Staatsarchiv Hochschulwessen, 361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 5; Hamburg Staatsarchiv Hochschulwessen, 361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 6.

²⁴ Hamburg Staatsarchiv Hochschulwessen, 361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 3.

yapılarının yanı sıra sanat ve edebiyat sahalarındaki içtihatlarının da keşfedilerek²⁵ rahat bir biçimde faaliyetlerinin sürdürülebilmesinin hedeflendiği görülmektedir. Bu doğrultuda 8 Aralık 1916 tarihinde Prof. Dr. Rudolf Tschudi'nin mutemetlik vazifesini yapması, yerel bir uzman grubun derneğin merkezinde nöbetleşe görevlendirilmek suretiyle kitap toplama noktası kurulması, İstanbul ile temasa geçilerek bilirkişiler sayesinde Türk edebiyatının eşsiz eserlerinin temin edilmesi ve satın alma işlemlerinin yapılması, gerekirse indirim imkânlarının sonuna kadar aranması ve aracılık kurumunun ortadan kaldırılması kararlaştırılmıştır. Bu sayede Türk edebiyatı âlimleri de dâhil olmak üzere Alman bilim insanlarının Almanca-Türkçe eserleri dernek aracılığıyla ucuza temin edebilmeleri hedeflenmiştir.²⁶

İstanbul'da şube açarak cemiyetin faaliyet sahasını İslâm coğrafyasına doğru genişletmek amacıyla cemiyet namına Prof. Dr. Georg Kampffmeyer, dönemin Osmanlı hükümetine Berlin'deki elçilik vasıtasıyla bir mektup göndermiştir. Bu mektupta İstanbul'da açmayı düşündükleri cemiyetin herhangi bir siyasi emel taşımadığı; Türk edebiyatı ve Osmanlı tarihine dair yayınlanan eserlerin inceleneyeceği, bu incelemelerden elde edilen sonuçların Almanya'da yayınlanacağı, Türk edebiyatı ve Osmanlı tarihi hakkında yayınlanacak yeni eserlerin tedarik edileceği; Türk âlim ve ediplerinin de cemiyetin faaliyetlerinde bulunabilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca benzer amaçlar doğrultusunda daha önce Macarlar tarafından Macar, Türk ve Bizans arasındaki tarihi münasebet ve gelişmelerin takibi adına İstanbul'da Macar Bilim Enstitüsü'nün kurulduğundan bahsedilmiş ve kendilerinin hedeflerinin de tamamıyla ilmî olduğundan söz edilmiştir.²⁷ Böylece tasarlanan oryantalist faaliyetlerin zemini oluşturulmaya çalışılmıştır.

Berlin'de faal hâle getirilen cemiyetin İstanbul'da da şubelerini açmayı isteyen ve aynı zamanda cemiyetin kurucularından olan Prof. Dr. Georg Kampffmeyer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Prusya İmparatorluğu'nun yanında yer almasını fırsat bilerek İstanbul'a getirdiği kitaplarla ileride İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde kurulacak olan geniş ve seçkin kütüphanenin temellerini atmıştır. Kampffmeyer'in İstanbul'a gelişini, Alman Arkeoloji Enstitüsü ile Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin kuruluş aşamasının başlangıcı olarak görmek mümkündür.²⁸ Ayrıca 1917 yılında Macarların faal hâle getirdikleri enstitüleri ile iş birliğine giden Alman bilim insanları, Birinci Dünya Savaşı'nda Türklerle başlayan silah dostluğundan faydalanarak bunu bilimsel arkadaşlığa evirmişlerdir. Böylece söz konusu faaliyet sahası içerisinde İstanbul Macar Bilim Enstitüsü'nün davetiyle Alman bilim insanları, 6 Mart-18 Mayıs 1918 tarihleri arasında çeşitli ilmî konferanslar, önemli sunumlar gerçekleştirmişlerdir.²⁹

Berlin'de kurulan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin kurulu, cemiyet adına bir kütüphane oluşturulması amacıyla karar almış ve konuyla ilgili pek çok bilim insanına çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı üzerine Raschdau, Dr. Taeschner, Garbaty-Rosenthal, Schippan, Prof. Dr. Philip Zietz, C. H. Becker, Georg Jacob, Enno Littmann, Ekselans Imhoff-Pascha gibi toplumun her kesiminden kişiler kitap bağışında bulunarak kütüphanenin zenginleşmesine katkı sunmuşlardır. Söz konusu kişiler, aynı zamanda cemiyetin üyesi olup düzenli katkı payı da veren kişilerdir.³⁰

Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin İstanbul'da açılması hedeflenen şubesi için bilimsel bir koleksiyon ve kütüphane oluşturmak adına uygun bir yer bulunması ve temin edilen nadir

²⁵ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4466/334897, 23 Nisan 1917 (1335.R.01).

²⁶ Hamburg Staatsarchiv Hochschulwesen, 361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 2.

²⁷ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4466/334897, 23 Nisan 1917 (1335.R.01).

²⁸ Pritsch, *age*, s. 3-4.

²⁹ Melek Çolak, "İstanbul Macar Bilim Enstitüsü (1916-1918)", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2009, s. 94-96; Gábor Fodor, "Harp İstanbul'unda Macar Arkeolojisi: Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü (1916-1918)", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, C.2, 2020, s. 111.

³⁰ Kampffmeyer, *age*, s. 228.

eserlerin (edebî ve folklorik eserlerin) bulunulan yerde saklanması dönemin cemiyet yönetimi tarafından planlanmıştır. Böylece bu eserlerden faydalanmak isteyen Alman araştırmacıların, söz konusu eserlere ulaşmalarının önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır. Cemiyet mensupları aynı zamanda yeni bir İslami enstitünün temellerinin atılması gereği ile yerli bilim insanlarına destek olunarak Türk-Alman ülkeleri arasındaki ilişkilerin en üst seviyeye çıkarılması zaruretini de savunmuşlardır. Bunun için cemiyetin yönetim kurulu tarafından ivedilikle dönemin önemli bilim insanları görevlendirilerek süratle literatür çalışmalarına başlamaları istenmiştir. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinde kitap piyasasının sabit olmayıp bazı kitapların fiyatlarının artması sonucu temininin güçleşebileceği; dolayısıyla yapılan her tür satın alımın kıymetli olduğu üzerinde ittifak sağlanmıştır.³¹ Türkiye'den satın alınan veya temin edilen nadir eserlerin Almanya'ya gönderilmesi hususunda Almanya'daki Deutsche Gesellschaft Für Islamkunde, Berlin S. 42, Brandenburg-Strasse 37 adresinin tercih edilmesi istenirken Almanya'dan çeşitli şekillerde elde edilen kıymetli eserlerin Türkiye'ye ulaştırılması hususunda ise Prof. Dr. F. Giese,³² İstanbul (Konstantinopol) Üniversitesi ibaresinin kullanılmasının gerekliliği cemiyet yönetimi tarafından halka ilan edilmiştir.³³

Cemiyetin faaliyetlerine mali destek sağlayan Dr. Hermann Thorning Memorial Vakfı (8 Eylül 1914) oryantalizm çalışmalarının özendirilmesi için öğrencilere yüksek miktarlarda burs imkânları sunmuştur. Söz konusu kuruluş, bu burstan faydalanarak İstanbul'da araştırma yapmak isteyen öğrencilerin literatür araştırmaları imkânının yanı sıra barınma, aynı ve nakdi ihtiyaçların tedariki noktasında da Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin üyelerini destek olmakla yükümlü tutmuştur. Bununla birlikte bursiyerlerin danışmanlığının da yine cemiyete mensup bilim adamları tarafından yapılması ilkesi belirlenmiştir.³⁴ Cemiyetin ilerleyen dönemlerde vermeyi planladığı hibe ve ödüller için de Dr. Hermann Thorning Vakfı ile iş birliğine gidilmiştir. Verilmesi planlanan ödüller için Dr. Hermann Thorning'in doğum günü olan 8 Şubat'tan önceki gün belirlenmiştir. Ödül ve hibelerle ilgili yönetim kuruluna aday gösterecek olan Thorning aile temsilcisinin, gelişmelerden bir rapor ile haberdar edileceği kararlaştırılmıştır. Mütevelli heyeti, ödeme süreci ve şeklini Vakıf Yönetim Kurulu'nun belirlemesini karara bağlamıştır.³⁵

Cemiyetin amaçları doğrultusunda değerli hizmetlerde bulunan bilim insanlarından biri, Georg Jacob'dur. Almanya'daki oryantalizm çalışmalarının önde gelen simalarından olan Georg Jacob, aynı zamanda ülkedeki Türkiyat çalışmalarının da kurucusu kabul edilmektedir. Strazburg'dayken öğrencisi olduğu Edouard Reuss, Fleischer ve Theodor Nöldeke gibi şarkiyatçıların etkisinde kalan Jacob, 1904 yılında başlattığı Türkische Bibliothek (Türkçe Kütüphane) serisiyle Türkiyat çalışmaları üzerine belirgin bir araştırma sistemi oluşturmuştur. Thodore Menzel'le çıktığı Türkiye seyahati esnasında; bir süredir ilgisini çeken Sufilik ve Bektaşilik üzerine araştırmalarını derinleştirmiştir. Bunun yanı sıra Türk dili, Osmanlı diplomatikası, halk edebiyatı, Macaristan'ın Osmanlı geçmişi, gölge oyunu, Kanuni Sultan Süleyman ve Fatih Sultan Mehmed'in dîvânlarının incelenerek çevirilerinin yapılması Jacob'un

³¹Bu işlemler için Almanya'da Deutsche Bank, Dep.-K. A. Berlin W 8, Mauerstr. 25-28 adlı hesap ile bunun İstanbul'daki şubesi için açılan 'Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti, Galata isimli hesaplar kullanıma açılmıştır. Kampffmeyer, *age*, s. 226-227.

³²Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'den ayrılan Giese 1920'de Breslau Üniversitesi'nde ders vermeye başlamıştır. Burada kadim Osmanlı tarih kaynakları üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma olan "Die Alttesten Osmanischen Geschichtsquellen" (Festschrift CF. Lehmann-Haupt, 1921, s.28-35) adlı makalesini yayınlamış, Jorga ve Gibbons gibi çağdaş tarihçileri enkit etmiştir. Osmanlı tarihinin kaynaklarına dair detaylı çalışmalar yaparak müellifleri bilinmeyen on üç el yazması tarih metnini mukayese ederek yayınlamıştır. Daha sonra Tevarih-i Al-i Osmani kitabını neşretmiştir. Kemal Kahraman, "Giese, Wilhelm Friedrich Carl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 67.

³³Kampffmeyer, *age*, s. 227.

³⁴Kampffmeyer, *age*, s. 227-228; Mustafa Gencer, *Bildungspolitik, Modernisierung und Kulturelle Interaktion (Deutsche-Türkische Beziehungen 1908-1918)*, Lit Verlag, Münster-Hamburg-London 2002, s. 230.

³⁵ Kampffmeyer, *age*, s. 229.

Türkiyat ile ilgili faaliyetlerinden birkaçıdır. Jacob'un sözü konusu çalışma tarz ve seçimi, cemiyetin temel politikası üzerinde de etkili olmuştur.³⁶

2. Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin İstanbul Şubesinin Açılması

Almanya'nın İslâm coğrafyasında yürüttüğü savaş politikalarının merkezinde varyetli bir diplomat olmasına rağmen amatör bir oryantalist olan Max von Oppenheim bulunuyordu. Oppenheim, Alman Dışişleri içerisinde söz konusu faaliyetlerin gizli ve gayriresmî yürütülebilmesi adına bir şube kurulmasına da önyak olmuştu. Söz konusu şubenin adı, Nachrichtenstelle Für den Orient (Şark İstihbarat Birimi) şeklindeydi. Bu şubenin amacı itilaf devletlerinin sömürgelerinde meskûn bulunan Müslümanların, bağlı buldukları ülkelerine karşı ayaklanma çıkarmalarını sağlamaktı. Nachrichtenstelle Für den Orient; 1915 yılına kadar Oppenheim, ardından Karl Emil Schabinger von Schowingen ve 1916'dan sonra ise Eugen Mittwoch tarafından yönetilmişti. Bu şubenin görevlendirdiği oryantalistler arasında Martin Hartmann, Rudolf Tschudi ve Georg Kampffmeyer gibi isimler de vardı. Ancak Almanlar açısından söz konusu şubeden beklenen fayda, ilerleyen süreçlerde elde edilememiştir.³⁷

1917 yılında Ernest Jäckh tarafından yönetilen Türk-Alman Birliği, Berlin'de tesis ettikleri Türk-Alman Dostluk Evi'nin bir benzerinin İstanbul'da kurulabilmesi adına girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin amacı iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesini ve Osmanlı Devleti'nde Alman hâkimiyetinin artmasını sağlamaktı. Bu nedenle Sultanahmet semtinin Divanyolu Caddesi'nde Orta Doğu'daki Alman kültür politikasının mihenk taşı oluşturulması amacıyla bir Dostluk Evi açılması hedeflenmişti.³⁸ Bununla birlikte şube, Alman-Türk Derneği (1916) ile birlikte çalışmış; hatta ulaşılmak istenen hedef noktasında kısmen finanse ettiği Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'ne de bazı telkinlerde bulunmasına rağmen kaybedilen Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin teslimiyeti, cemiyetle birlikte hareket edebilmenin yolunu kapatmış ve kurulması amaçlanan Dostluk Evi'nin de inşasının önüne geçmiştir.³⁹

Almanların Berlin'deki Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin bir şubesinin İstanbul'da açılması hususundaki ısrarı neticesinde dönemin Dâhiliye Nâzırı Mehmed Talat tarafından dönemin padişahına Ekim 1917 tarihli ve 601-336411 numaralı bir tezkire yazılmıştır. Bu tezkirede yabancıların Osmanlı memleketinde cemiyet açmalarına izin verilebileceği; ancak bu cemiyetlerin şubeleşme şeklinde değil, özel kanuna uygun olarak yeniden şekillenmeleri gerektiği ve bütün aza ile idarecilerini bildirmelerinin zaruret olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca cemiyetin merkezi İstanbul'da bulunacaksa nizamnamelerinin doğrudan bakanlığa, İstanbul dışında bulunacaksa en yüksek mülkiye memuruna teslim edilmesi gerekliliği de vurgulanmıştır.⁴⁰

22 Eylül 1917 yılında Hâriciye Nezâreti namına bir müsteşar tarafından dönemin padişahına gönderilen bir tezkirede 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun birinci ve ikinci maddelerinde cemiyet kavramının tarifinin yapıldığı ve 8 Mart 1915 tarihli Kânûn-ı Muvakkat'ın birinci maddesinde ise Osmanlı Devleti'nde yaşayan yabancıların hukuki haklarının belirlendiği vurgulanmıştır. Bu kanunlar çerçevesinde Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti ile İstanbul Macar Bilim Enstitüsü'nün İstanbul'da şube açma taleplerinin olumlu karşılanması gerektiği, Alman ve Fransızların daha önce Roma ve Atina gibi şehirlerde de benzer cemiyetler kurdukları, gerekirse Yunan ve İtalyanların konuyla alakalı yasalarının araştırılmasının faydalı olacağı dile getirilmiştir. Ayrıca söz konusu tezkirede bu tarz cemiyetlerin gizli saklı faaliyetler yerine devletin gözetimi altında faaliyetlerini sürdürmelerinin devletin yararına olacağı da belirtilmiştir.

³⁶ Herzog, *agm*, s. 90.

³⁷ Avcı, *agm*, s.471-472.

³⁸ Gencer, *age*, s.230-231.

³⁹ Maurus Reinkowski, "Ausweichstelle Zweites Standbein Außenstelle Zweigstelle Abteilung: die Wechselvolle Geschichte des Orient-Instituts in Istanbul", *İstanbul Almanach 1*, 1997, s. 73.

⁴⁰ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4486/336411, 15 Ekim 1917 (1335.Zil.18).

Bu doğrultuda devletin belirlediği şartlara mutabık olarak nizamnamelerini hazırlayan cemiyetlerin bilimsel çalışmalarına izin verilmesine, toplum ile alakalı hususlarda ilmî araştırmalar yapabilmeleri için gerekli hukuki düzenlemelerin eksiksiz olarak yapılmasına; yabancı ilim erbabının doğru ve önyargılardan uzak, devlet menfaatlerine uygun, multi-disipliner (antropoloji-tarih-arkeoloji-edebiyat-sanat tarihi v.b.) faaliyetler yürütmeleri kaydıyla İstanbul'da şube açmalarına ve kütüphane tesis etmelerine müsaade olunması istenmiştir.⁴¹ Bu minvalde Batı medeniyetinin Osmanlı'ya karşı kayıtsız kalması ve Osmanlı hakkında yalan yanlış bilgi edinmesinin sebebi, bizde bu tarz cemiyetlerin olmamasına bağlanmıştır. Hatta Meşrûtiyet'in ilanından önce Avrupalılarca tarihimiz, ırkımız ve mevcut toplumsal hayatımız hakkında yapılan araştırmalarda ortaya atılan yalan yanlış fikirlerin sebebi de yine ecnebler tarafından kurulan yabancı cemiyetlerin memleketimizde bulunmaması olarak gösterilmiştir. İşte bu hususlara binaen Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin resmi amacı; Osmanlı diplomatları, bürokratları, yazarları ve halkları ile doğrudan iletişim kurulmak suretiyle eksik, kasıtlı ve yanlış enformasyona karşı durabilmek, karşılıklı insani ilişkiler noktasında sağlıklı temaslar kurulup geliştirilebilmesini sağlamak, türlü müşküllerin yaşanmasına sebebiyet veren hususların ortadan kaldırılmasını katkıda bulunmak, siyasi hiçbir emel taşımayıp temel olarak edebî konular üzerinde faaliyet sürdürmek şeklinde belirlenmiştir. Bu saikle Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki emsallerine benzer faaliyetler yürüten ilmî heyetlerin ve kurumların varlığına duyulan ihtiyacın karşılanabilmesi adına ana merkezi Berlin'de bulunan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin bir şubesinin İstanbul'da açılmasının bir sakıncasının olmayacağı, 21 Nisan 1917 tarihinde dönemin hükûmeti⁴² ve 8 Ekim 1917 tarihinde ise Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği tarafından kabul edilmiştir.⁴³

Daha önce ifade edildiği üzere Alman bilim insanlarından evvel 1916 yılında Macar Din ve Eğitim Bakanlığı'nın girişimleriyle İstanbul'da bir bilim enstitüsü kurulmuştu. Hatta mezkûr enstitüye, Osmanlı Devleti'nin 9764/1916 sayılı kararnamesiyle kiralık bir apartman dairesi de tahsis edilerek faaliyetlerine müsaade edilmiştir.⁴⁴

Maârif-i Umûmiye Nazırı Vekîli Alî Münîf Bey, Berlin'de kurulmuş olan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti ile Macar Hükûmeti tarafından kurulan İstanbul Macar Bilim Enstitüsüne Türk âlim ve ediplerinin de dâhil olmaları hakkında 10 Kasım 1917 tarihli ve 336411/58 numaralı tezkirede; Türk bilim insanları ile kalem erbabının söz konusu cemiyetlere katılmaları sayesinde oluşacak ilim ortamı ve bilgi birikiminin ülkenin menfaatine yararlı olacağı yönünde görüş bildirmiştir. Bu cemiyetlerle iş birliğinin bir diğer faydası ise savaştan sonraki barış ortamında tıpkı Roma ve Atina'daki "Âsâr-ı Atîka Cemiyetleri" gibi öğrencilere okul misali hizmet verme ve başarılı öğrencilerin resmi eğitimin yanı sıra bu cemiyetlerdeki uzman âlimlerden de dersler alarak birikimlerini arttırabileceklerine imkân sunmasıdır. Cemiyetlerin faaliyetlerinin yürütülmesi için ihtiyaç duyulan düzenleme ve kanunların Osmanlı hukuk sisteminde olmaması sebebi ile Almanlar tarafından kurulan cemiyetin nizamnamesinin Almanlardan, Macarlar

⁴¹ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4486/336411, 15 Ekim 1917 (1335.Zil.18).

⁴² BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4486/336411, 15 Ekim 1917 (1335.Zil.18).

⁴³ BOA, *Dahiliye, Hukuk Müşavirliği*, (BOA. DH. HMS), 00004/4, 8 Ekim 1917 (1335.Z.21).

⁴⁴ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4466/334897, 23 Nisan 1917 (1335.R.01); Konstantinopolis'teki Macar Bilim Enstitüsü, evrensel tarihin ana hatlarıyla tespiti ve özellikle Bizans-Macar ve Türk-Macar ilişkilerinin gelişim aşamalarının anlaşılmasını; siyasi, sosyal, iktisadi ve tarihi temaslar hususunda ve onun himayesinde Doğu toplumlarıyla ilişkilerin tespitine yer vermenin yanı sıra Doğu toplumları (devletleri) ile ilgilenen uzmanlara da araştırma imkânları sağlamayı kendisine önceleyen bir kamu kurumudur. Bu bağlamda Türk-Macar mukayeseli dil ve tarih biliminin yerelde de sürdürülmesi, kurumsal olarak söz konusu bilimlerin daha etkin olarak gelişmesinin sağlanması ve aynı zamanda yerli bilim insanları ile temas kurarak onları etkileyen Türk fikir hayatı hakkındaki fikirlerini alıp temelde var olan ilişkileri güçlendirmeyi hedefleyen bir yapıdır. *A Konstantinopolisli Magyar Tudományos İntezetnek Szervezeti Szabályzata*, Az Athenaeum Irodalmi Es Nyomdai R.T. Nyomasa, Budapest 1916; BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4466/334897, 23 Nisan 1917 (1335.R.01); BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4486/336411, 15 Ekim 1917 (1335.Zil.18).

tarafından kurulan cemiyetin nizamnamesinin ise Macarlardan alınıp incelenmesi faydalı görülmüştür.⁴⁵ Bu bağlamda söz konusu iş birliğinin en kıymetli referanslarından biri, Ignác Kúnos olmuştur. Kúnos, İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü vasıtasıyla Alman bilim adamlarına oryantizm ile ilgili kaynakların yanı sıra Türkçe ve İngilizce temel materyallerin tedarikini sağlamıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki Almanlar tarafından kurulan Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti ile Macarların İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü, zaman zaman iş birliği içerisinde bulunmuşlardır.⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi tüm planların değişmesine sebep olmuştur. Bu durum yalnızca bir Dostluk Evi'nin değil, aynı zamanda Philippson ve Dr. Felix Meyer'in etnografik ve ekonomik açıdan Balkanlar ile Türkiye'deki pratik hukuk hayatının dinamiklerinin çözümü adına faaliyet yürütmesini düşündüğü yeni bir enstitünün de faaliyete geçmesine imkân vermemiştir.⁴⁷ Ancak yine de Türkiyat çalışmalarına ara verilmemiş, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da araştırma enstitüsü kurma girişimleri 1925 yılında Franz Babinger aracılığıyla devam etmiştir. Babinger, Berlin'deki Şarkiyat Semineri'ne; Türk tarihinin, tarihî topoğrafyasının irdelenmesi ve İstanbul'daki geniş el yazması koleksiyonun getirilmesi hususunda Dışişleri Bakanlığına girişimlerde bulunmuştur.⁴⁸ Bununla birlikte 1926 yılında yürürlüğe giren Medeni Kanun ile derneklerin işleyişine dair her ne kadar demokratik uygulamalar getirilmişse de Takrîr-i Sükûn ve Hıyânet-i Vataniye kanunlarının kısıtlayıcılığı, uzun yıllar dernekleşme faaliyetlerinin zayıflamasına neden olmuştur.⁴⁹ Bu duruma rağmen Alman oryantistler, Türkiye'deki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Söz gelimi 1927 yılında Hellmut Ritter,⁵⁰ Alman Milli Eğitim Bakanı Carl Heinrich Becker tarafından Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın (Alman Doğu Topluluğu) İstanbul'da bir şubesini açmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir.⁵¹

Sözü konusu tüm çabalara rağmen dernek faaliyetlerinin Türkiye'de zayıflamasındaki temel etkenlerden biri başlangıçta Almanya'da, devamında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde görülen radikal ideolojik değişimlerin tesiridir. Siyasi yaşamdaki keskin değişimler, 1930'un Türkiye'sindeki sivil toplum kuruluşları üzerinde sıkı denetim şeklinde tezahür etmiş ve bu durum, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.⁵²

⁴⁵ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4486/336411, 15 Ekim 1917 (1335.Zil.18); BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (BOA. BEO.), 4466/334897, 23 Nisan 1917 (1335.R.01).

⁴⁶ Kampffmeyer, *age*, s. 227.

⁴⁷ Almanya'daki sivil kabinenin başkanı olan V. Valentin, 1918 Kasım'ında durumun sorumlularına şöyle seslenmişti: "Dostluk Evi'niz ve doğu politikamız için verdiğiniz ümitler ne olacak? Dostluk Evi'nin başış fonuna ne olmuştur? Aralık 1918'deki bir kuruluş toplantısının tutanaklarına göre Dostluk Evi fonunun kurucuları, Milletler Cemiyeti için Alman Birliğine 500.000 mark verilmesi önerisini kabul etmişlerdi. Şimdi ne olacak?" Gencer, *age*, s. 230-231.

⁴⁸ Reinkowski, *age*, s. 73-74.

⁴⁹ Ahmet Nafiz Ünalı, "Osmanlıdan Günümüze Siyasal Alanda Yaşanan Gelişmelerin STK'lar Üzerinde Etkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, C.13, S.50, Haziran 2016, s. 145.

⁵⁰ 1892 yılında Lichtenau'da doğup 1971'de ölen Hellmut Titter; Theodor Nöldeke, Carl Brockelmann, Enno Littmann, Paul Kahle ve Landauer gibi kişilerden oryantizm, Doğu dilleri, teoloji ve klasik filoloji alanlarında dersler aldı. 1913'te Hamburg Üniversitesi'nde Carl H. Becker'in asistanı olarak Doğu Kültürü ve Tarihi Bölümü'nde görev yaptı. Alman Doğu Topluluğu Derneği'nin İstanbul'daki şubesinin ilk müdürü oldu. Burada Bibliotheca Islamica serisinde Arapça, Farsça ve Türkçe metinler neşretti. İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserlerin içerik kataloglarını hazırlanması ve eserlerin fotoğraflanmasına karkıllarda bulundu. Ritter, aynı zamanda genç Alman bilim insanlarına danışmanlıklarda bulundu. 1929-1949 yılları arasında Ritter'in koordinasyonunda yürütülen çalışmalarda 24 adet Arapça, Farsça ve Türkçe yazma eserin edisyon kritiği yapılarak yayımlanması gerçekleştirildi. Özcan Yaşcı, "Ritter, Helmut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008, s. 133-134.

⁵¹ Reinkowski, *age*, s. 74.

⁵² Ünalı, *age*, s. 145.

Sonuç

XX. yüzyılın başında Berlin'de başlatılan Türk edebiyatının araştırılmasına yönelik çalışmalar, bir süre sonra konunun tabiatı gereği Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul'a kadar uzanmış ve nihayetinde gerekli girişimlerin tamamlanmasıyla İstanbul'da da cemiyetin bir şubesinin I. Dünya Savaşı'nın zor şartları içerisinde faaliyete geçmesine kadar gitmiştir. Cemiyet, kurulduğu zaman diliminden itibaren amacını Türk kültürü, edebiyatı ve dilinin araştırılıp incelenmesi olarak bildirmiştir. Bu doğrultuda siyasi amaçlardan uzak, bilim ışığında ilerlemeyi hedefleyen söz konusu cemiyet; Türk edebiyatının dünya edebiyatı içerisinde hak ettiği yeri alabilmesi, bu edebiyatın temel eserlerine eksiksiz ve mali açıdan daha uygun fiyatlarla ulaşılabilmesi, İstanbul'da Alman bilim insanlarının kullanımına yönelik bir Türk kütüphanesinin kurulabilmesi, Alman oryantalistlerle Türk bilim insanlarının kişisel iletişimlerini kolaylaştırması ilkeleri doğrultusunda faaliyet göstermiştir. İşte bu gaye ve çabanın neticesi olarak 1916 yılında Berlin'de kurulan Vereinigung von Freunden der Türkisehen Literatur (Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti), "Osmanlı Edebiyatı Muhibleri Cemiyeti" adıyla İstanbul'da şubeleşmeye gitmek adına dönemin Osmanlı idaresine müracaatta bulunmuştur.

Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti, gerek Birinci Dünya Savaşı'ndaki siyasi yakınlaşma gerekse cemiyet mensuplarının kişisel gayretleri sonucu Türk-Alman ilişkilerinin olumlu yöndeki seyrine katkılar sunmak maksadıyla dönemin Osmanlı hükûmetine tezkireler sunmuştur. Ayrıca cemiyet mensuplarının hazırladıkları nizamnamelerinde hiçbir siyasi emel gütmediklerini, tamamıyla ilmî ve edebî faaliyetlerin takibini arzuladıklarını bildirmeleri de dönemin Osmanlı bürokratları üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Yaşanan bu gelişmeler üzerine 1917 yılında adı geçen cemiyetin şube açma talepleri devrin padişahı V. Mehmed Reşad tarafından kabul edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen hedefler doğrultusunda mezkûr cemiyetin tüzüğü incelendiğinde; hiçbir siyasi amaç gütmeyeceği, Alman bilim dünyası başta olmak üzere Türk ve dünya bilim çevrelerine katkı sunmayı hedeflediği resmi kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra cemiyet bünyesinde burs verilmesi ve bursiyerlerin çalışmalarının bir bölümünü İstanbul'da yürütmesi hedeflerinin de konulması, derneğin faaliyet sahasının maksadını ortaya koyması açısından önemlidir. Fakat tüm bu olumlu yaklaşımlara rağmen I. Dünya Savaşı'nın olumsuzlukları ve sonucunda Osmanlı-Alman ittifakının savaşı kaybetmesi, çalışmaların ilerlemesinin önüne geçmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Alman ve Avusturyalı bilim insanlarının İstanbul'u terk etmek zorunda kalmaları, cemiyetin bir süre sonra yeniden faaliyete geçmesi düşüncesini 1925 yılına kadar sekteye uğratmıştır. 1925 yılında ise Almanlar, Türk tarihinin irdelenmesi noktasındaki çalışmalarıyla ve sahibi oldukları el yazması koleksiyonlarını getirmek amacıyla harekete geçme kararı almışlardır.

Bu çalışmayla Türk Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin gerek Almanya'daki kuruluş faaliyetleri gerekse İstanbul'daki şubesi vasıtasıyla Türk edebiyatına, Almanya özelinde dünya bilimine yaptığı katkılar irdelenmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

- BOA. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi;
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4466/334897, 001, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4466/334897, 002, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4466/334897, 003, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4466/334897, 004, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4486/336411, 001, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4486/336411, 002, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4486/336411, 003, 001.
Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO), 4486/336411, 006, 001.
Dahiliye, Hukuk Müşavirliği, (BOA. DH. HMŞ), 00004/4, 001, 002.
Hamburg Staatsarchiv Hochschulwessen;
361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 1.
361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 2.
361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 3.
361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 4.
361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 5.
361-5 II_A g 9, *Vereinigung von Freunden Türkischen Literatur*, Buchseite 6.

B. Araştırma ve İncelemeler

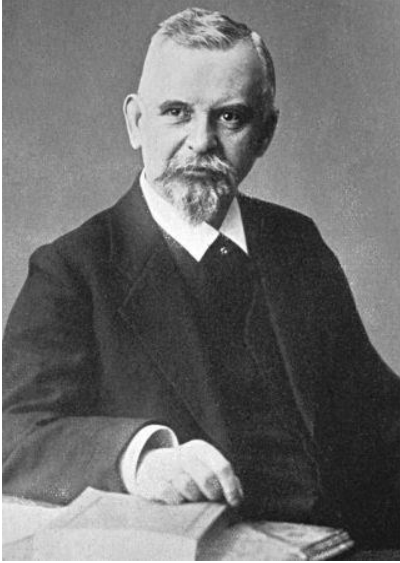
- A Konstantinopolyi Magyar Tudományos Intezetnek Szervezeti Szabályzata*, Az Athenaeum Irodalmi Es Nyomdai R.T. Nyomasa, Budapest 1916.
ALKAN, Necmettin, “Tschudi, Rudolf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s. 316.
AMMANN, Ludwig, *Östliche Spiegel: Ansichten vom Orient im Zeitalter Seiner Entdeckung Durch den Deutschen Leser 1800-1850*, Georg Olms AG, Hildesheim 1989.
AVCI, Remzi, “Martin Hartmann (1851-1918): A German Orientalist and His Discourse on the Young Turks”, *Mukaddime*, C.10, S.2, Kasım 2019, s. 470-485.
BİLİCİ, Faruk, “Sacy, Antonie Isaac Silvestre de”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008, s. 366-367.
BULUT, Yücel, “Oryantalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 428-437.
CENGİZ, Semran, “Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları”, *Turkish Studies*, C.6, S.3, Yaz 2011, s. 1401-1413.
EULER, Friederich Wilhelm-Hanns Jager Walter, *Neue Deutche-Biographie*, Elfter Band, Dunker & Humbolt, Berlin 1977.
FÜCK, Johann, *Die Arabischen Studien in Europa Bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Harrassowitz, Leipzig 1955.

- GENCER, Mustafa, *Bildungspolitik, Modernisierung und Kulturelle Interaktion (Deutsche-Türkische Beziehungen 1908-1918)*, Lit Verlag, Münster-Hamburg-London 2002.
- HERZOG, Cristoph, "Almanca Konuşulan Ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmalarının Gelişimi Üzerine Notlar", Çev: Faruk Yalçımen, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.8, S.15, Mayıs 2010, s. 77-148.
- JÄSCHKE, Gotthard, "Kampffmeyer, Georg", *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, Band 11, Duncker & Humblot, Berlin 1977.
- JOHANSEN, Baber, "Şarkiyat Araştırmalarının Siyaset, Paradigma ve Gelişimi: Alman Şarkiyat Cemiyeti (Deutsche Morgenlandische Gesellschaft) 1845-1989", Çev: Bilal Aybakan, *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.29, 2005, s. 221-241.
- KAHRAMAN, Kemal, "Giese, Wilhelm Friedrich Carl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.14, 1996, s. 67-68.
- KAMPPMEYER, Georg, *Die Welt Des Islams, Zeitschrift Der Deutschen Gesellschaft Für Islamkunde*, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin 1917.
- KANAR, Mehmet, "Kampffmeyer, Georg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, s. 286.
- KANAR, Mehmet, "Littmann, Enno", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s. 196.
- KEİSER, Klaus, "Georg Jacob", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, s. 567-568.
- MANGOLD, Sabine, *Eine "Weltbürgerliche Wissenschaft" Die Deutsche Orientalistik im 19. Jahrhundert*, Franz Steiner, Stuttgart 2004.
- MARCHAND, Suzanne, "German Orientalism and The Decline of The West", *Proceeding of The American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 4, December 2001, s. 465-473.
- ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- OSTERHAMMEL, Jürgen, *Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*, C. H. Beck, München 2010.
- PRİTSCH, Erich, *Die Welt Des Islams*, Brill (JSTOR), Leiden 1936.
- REİNKOWSKİ, Maurus, "Ausweichstelle Zweites Standbein Außenstelle Zweigstelle Abteilung: die Wechselvolle Geschichte des Orient-Instituts in Istanbul", *İstanbul Almanach 1*, 1997, s. 73-93.
- SCHWAB, Raymond, *The Oriental Renaissance: Europe's Discovery of India and the East 1680-1880*, Çev: Gene Patterson-Black ve Victor Reinking, Columbia University Press, New York 1984.
- ŞENLİK, Ahmet Şefik, *Ana Hatlarıyla Almanya Türkolojisi*, SAGE& RumeliYA, Ankara&Kırklareli 2021.
- TAŞCI, Özcan, "Ritter, Helmut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008, s. 133-134.
- ÜNALMIŞ, Ahmet Nafiz, "Osmanlıdan Günümüze Siyasal Alanda Yaşanan Gelişmelerin STK'lar Üzerinde Etkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, C.13, S. 50, Haziran 2016, s. 139-152.
- WOKOECK, Ursula, *German Orientalism: The Study of The Middle East and Islam From 1800 to 1945*, Routledge, New York etc. 2009.

Ekler

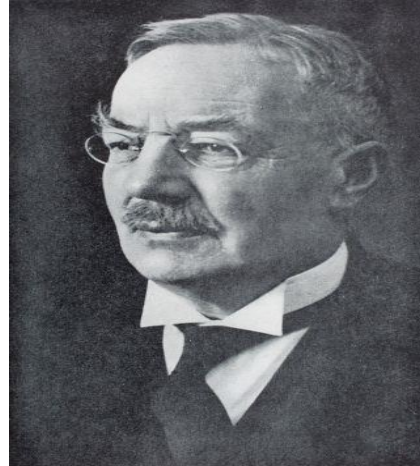
Ek-1: Prof. Dr. Georg Kampffmeyer.

Ek-2: Carl Friedrich Wilhelm Giese

Ek-3: Prof. Dr. Rudolf Tschudi

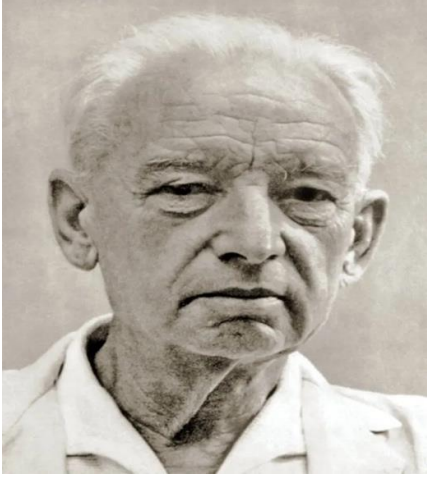
Ek-4: Prof. Dr. Enno Littmann

Ek-5: Geor Jacob

Ek-6: Helmut Ritter

Ek-7: Helmut Ritter'in Gençlik Yılları

Summary

Although the first stages of the efforts to solve the mystery of the East started with military methods such as the Crusades, it continued with the Geographical Discoveries, which is a military-social stage, and then the "mystery" that was thought to exist was tried to be solved by going over the data obtained from the East. It is natural that the interest in the discoveries increases and the details about the region arouse curiosity.

Germans, who planned to carry out orientalism studies through the faculties of theology during the XIXth. century, united in the opinion that it would be more beneficial to work with different scientific circles, based on the argument that orientalism studies carried out in a single field would not be scientifically productive and sustainable. As a result, they made such attempts since the second half of the XIXth. century. They arrived at this idea by examining the work of orientalists in Paris. However, despite everything, the first orientalists in Germany were recruited from the students of theology faculties. In this process, the increase in the need for language-speaking staff in the cultural and colonial activities of the German administration of the period enabled the philology and theology departments in German universities to work together. Thus, the process of consolidation of the work of German academics interested in orientalism began.

When we look at the colonial activities in the world, it is seen that countries such as England, France, Portugal and the Netherlands come to the fore. In terms of these activities, the XIXth. century was almost a breaking period and "colonial activities" reached the highest level. Germany, for this reason Kaiser II. Willheim aimed to deploy his economic, military and political power on the region by strengthening his relations with the then sultan of the Ottoman Empire, Abdulhamid II. The German administration, which is closely interested not only in the aforementioned areas but also in the cultural richness of the region, has deepened its orientalism (oriental) activities over time.

The Society of Lovers of Turkish Literature has declared its main objectives as researching and examining Turkish culture, literature and language. In this direction, the said society, which aims to progress in the light of science, away from political aims; Turkish literature to take the place it deserves in world literature, In order to reach the basic works of this literature in full and at more affordable prices, to establish a Turkish library for the use of German scientists in Istanbul, to facilitate the personal communication of German orientalists and Turkish scientists, to take into account the interests of the "Colony Institute" by providing the support of orientalists. Prof. from Istanbul (Constantinople) University. Dr. Friedrich Carl Giese from the University of Kiel, Prof. Dr. Georg Jacob, Enno Littmann from the University of Göttingen, Middle East Languages Specialist in Berlin Prof. Dr. Georg Kampffmeyer and Prof. from the Hamburg Colonial Institute. Dr. It was founded by Rudolf Tschudi.

It is a natural process to want to move the works of the Turkish Literature Lovers Society to Istanbul, and the main purpose is; firstly, German, then Turkish scientists and scholars of other countries benefit from the scientific literature intended to be created here. In order to expand the field of activity of the society towards the Islamic geography by opening a branch in Istanbul, Prof. Dr. Georg Kampffmeyer sent a letter to the Ottoman government of the time through the embassy in Berlin. In this letter, it is stated that the society they are planning to open in Istanbul does not have any political aims; The published works on Turkish literature and Ottoman history will be examined, the results obtained from these studies will be published in Germany, and new works on Turkish literature and Ottoman history will be procured; It was stated that Turkish scholars and writers could also be involved in the activities of the society.

The reason why Western civilization remained indifferent to the Ottoman Empire and got false and false information about the Ottoman Empire was due to the absence of such societies in our country. Even before the proclamation of the Constitutional Monarchy, the reason for the false and wrong ideas put forward by the Europeans in the researches about our history, race and current social life was shown as the absence of foreign societies founded by foreigners in our country.

The Society of Lovers of Turkish Literature, which started its activities in Berlin in 1917, made various attempts to branch out in Turkey and as a result, it realized this purpose. The main goals of this society are examination of Turkish literature and language, Turkish literature taking the place it deserves in world literature, determining and examining the influence of the religion of Islam on Turkish and other Middle Eastern countries, establishing a library of Eastern works in Istanbul that can also be made available to German scientists, facilitating personal communication between German orientalists and Turkish scientists and conducting scientific studies in cooperation, if necessary, the political and financial support of the Turkish and German states in these matters. The Istanbul branch of the society continued its activities in Turkey until the loss of the First World War.

**XII. ve XIV. YÜZYIL HADİSELERİNE HERETİK BİR YAKARIŞ:
KIRBAÇÇILAR HAREKETİ VE KUTSAL KAN İKONOGROFİSİ**

*Heretic Invocation to the Events of the XIIIth and XIVth Century: The Flagellants
Movement and the Holy Blood Iconography*

Dr. Asiye Abdurrahmanoğlu

aasiye002@hotmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 22.03.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 16.05.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1269193

Atıf – Citation:

Asiye Abdurrahmanoğlu, “XII. ve XIV. Yüzyıl Hadiselerine Heretik Bir Yakarış: Kırbaççılar Hareketi ve Kutsal Kan İkonografisi”, *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 515-529.

XII. ve XIV. YÜZYIL HADİSELERİNE HERETİK BİR YAKARIŞ: KIRBAÇÇILAR HAREKETİ VE KUTSAL KAN İKONOGRAFİSİ

**Heretic Invocation to the Events of the XIIIth and XIVth Century: The Flagellants Movement
and the Holy Blood Iconography**

Asiye Abdurrahmanoğlu*

Öz

Orta Çağ Hıristiyan toplumunda krizler, savaşlar, salgın hastalıklar, kıtlıklar Tanrı'nın bir gazabı olarak düşünülmekteydi. Bu tarz olumsuzluklarla karşı karşıya kalan insanlar, Tanrı'nın öfkesini yatıştırmak için çeşitli eylemlere başvuruyorlardı. XIII. ve XIV. yüzyılda Avrupa sokaklarına dökülen Kırbaççılar da, aynı içgüdü ile hareket etmekteydiler. Üst üste yaşadıkları felaketler neticesinde Tanrı'nın onları yok etmeye kararlı olduğuna inanmışlardı ve bedenlerini kırbaçlayarak bu sonun önüne geçmeyi, Tanrı'yı yatıştırmayı denediler. Elleri kırbaçlarla, yerel ilahiler eşliğinde şehirleri, kasabaları dolaştılar. Toplam otuz üç buçuk gün boyunca bedenlerini kırbaçla tedip ettiler. Ritüellerinde kanın özel bir yeri bulunmaktaydı ve bu kan Mesih'in kanını sembolize ediyordu. Ancak yerel otoriteler ve Papalık eylemlerini sakıncalı gördü ve yasakladı. XIV. yüzyıldaki eylemleri XIII. yüzyıla kıyasla daha fazla ses getirdi. Kırbaççılar XIV. yüzyılda radikalleştiler. Çalışmamızın amacı iki evre halinde tarih sahnesine çıkan Kırbaççıların ortaya çıkış serüvenlerini değerlendirmektir. Bu bağlamda çalışmamız XIII. ve XIV. yüzyıl sosyal tarihine konu üzerinden bir bakış atmaya hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Kırbaççılar, Kutsal Kan, Kara Ölüm, Papalık, XIII. Yüzyıl.

Abstract

In Medieval Christian society crises, wars epidemics, famines were considered as wrath of God. Faced with such adversities people took various actions to quell God's anger. The Flagellants who took to the streets of Europe in the XIIIth and XIVth centuries acted with the same instinct. As a result of the calamities, they had experienced, they believed that God was determined to destroy them, and by whipping their bodies they tried to prevent this end and appease God. They wandered through cities and towns with whips in their hands and accompanied by local hymns. For a total of thirty-three and a half days, they chastised their bodies with whips. Blood had a special place in their rituals, and this blood symbolized the blood of Christ. However, local authorities and the Papacy saw their actions as objectionable and banned them. Their action in the XIVth century made more noise than in the XIIIth century. The Flagellants were radicalized in the XIVth century. The aim of our study is to evaluate the emergence adventures of the Flagellants, who appeared on the stage of history in two phases. In this context, our study aims to take a view on the social history of the XIIIth and XIVth centuries.

Keywords: Flagellants, Holy Blood, Black Death, Papacy, XIIIth Century

* Dr., Çankırı/TÜRKİYE, aasiye002@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1021-944X.

Giriş

Orta Çağ'da insanlar kendilerini ve yaşamlarını iyileştirmek için, iyi bir Hıristiyan olma ideali doğrultusunda hareket etmekteydiler. Toplumsal yaşam içerisinde iyi bir fert olmak, toplumsal alan ve dinsel alana ortak yarar sağlamak dönemin dindar bireylerinin hayat amaçlarından biriydi. Bu bağlamda Hıristiyan mistisizminde ve manastır düzeninde beden disiplin edilmesinin özel bir yeri vardı. Disiplin metotları genellikle asketizm-çilecilik olarak adlandırılmaktaydı ve yöntem değişiklik gösterse de amaç ilk günahın izini taşıyan bedeni tedip ederek bir kefarete ödemektir. Bireyin bedenini kırbaçlayarak disipline etmesi de günahlar için bir kefarete yöntemi idi. Kırbaçlama günahkâr davranışlar için bir kefarete biçimi olarak Hıristiyanlığın erken döneminde ortaya çıktı; IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar manastır yaşamına dâhil edildi ve XI. ve XII. yüzyıl itibarıyla açık alanda kendi kendine kırbaçlama Hıristiyan âleminde yaygın hale geldi.¹

Bir uygulama olarak kırbaçlama neredeyse insanlık tarihi kadar eski görünmektedir. İnsanlığın en başından beri görülen kırbaçlama olaylarına toplu bir bakış attığımızda yeniay sırasında cinsel organlarını kamçılayan Brezilya Kızılderililerinden, Bereket Tanrıçasını kanla yatıştıran Spartalılara kadar, pek çok toplulukta uygulamanın örneklerini görebilmekteyiz. Bireyin kendini kırbaçlaması Avrupa toplumu için de tanık olunmamış bir durum değildi. Yukarıda bahsettiklerimizden farklı olarak bireyin kırbaçlanmasının Avrupa'da iki farklı formu vardı. Roma hukukunda var olan kırbaç cezası itiraf almak, çeşitli suçları cezalandırmak ve çarımha germe işkencesine başlamadan evvel başvurulmuş bir yöntemdi ve uygulamada dini ya da mistik bir anlam bulunmuyordu. XI. yüzyıl ile birlikte tövbe-kârlığın ya da tövbe idealinin Hıristiyan dünyasında yeni ruhsal akımların merkezine yerleşmesi ile bireyin kendini kanını akıtmadan kırbaçlaması ruhsal terbiyenin, tövbe-kârlığın bir modeli olarak yükseldi. Eski dönem Hıristiyanlık inancında kefarete için tercih edilen yöntem genel olarak oruç ve duaydı ancak bu modelin yerine kırbaçlama, Orta Çağ'ın sonlarına doğru cazip ve popüler kefarete biçimi olarak kabul edilmeye başlandı. Kırbaçlama uygulamasına Kluni, Sistersiyen ve Fransisken tarikatlarında yer yer rastlamak mümkündür ve Assisili Aziz Francis'in ve Azize Clara'nın da dâhil olduğu monastik yaşamın önde gelen fertlerinin, huş ağacının ince dallarından yaptıkları çubuklar ile ara ara bedenlerini kırbaçladıkları bilinmektedir.² Genel olarak monastik sisteme bağlı fertlerde görülen bu kefarete yöntemi, kamusal alandan uzak, bireysel ve daha insani bir şekilde yapılmaktaydı.

Adını tövbe ayinlerinde kullanılan ve *flagella* olarak adlandırılan kırbaçlardan alan Kırbaççılar hareketi 1260 ve 1349 yılında iki evre halinde büyük bir patlama yaptı. En güçlü aksiyonlarını 1349 yılında yaptıklarından Almanya'da ortaya çıktıkları sanılmaktadır. Sokaklarda çift sıra halinde, yarı çıplak dolaşan, dualar okuyan ve kan akana kadar bedenlerini kırbaçlayıp, hırpalayan insanlar Orta Çağ'ın en derin görülen manzaralarından biriydi. Aslında bu vahşi tarz ilk olarak Almanya'da ortaya çıkmadı; Almanya topraklarında mistik tutkunun devreye girmesi ile sadece değişik bir şekil aldı.³ Kırbaççılar hareketi resmi olmayan dindarlıktan heterodoksiye doğru karakteristik bir evrim geçirdi. Kırbaççıların ortaya çıkış tarihi olan 1260 olaylarının da, sonrasında 1349 olaylarının da temelinde felaket korkusu vardı. Siyasi ve dini karmaşadan etkilenen 1260 olayları Joahimist⁴ akıma göre Oğul'un Çağı'nın yaklaşmakta olan sonuna, 1349 olayları ise Kara Ölüm'ün dehşeti ile dünyanın haber verilen sonuna ilişkin duyulan bir felaketin, kıyametin gelmiş olduğuna dair bir korkunun ürünüydü.⁵ 1260 Kırbaççıların besleyen korkunun

¹ John Abert, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350*, Palgrave Macmillan, New York 2005, s. 117.

² M. Cooper, *Flagellation & The Flagellants: A History of the Rod in all Countries from the Earliest Period to the Present Time*, William Reeves, London 1877, s. 70-71.

³ Alfred Werner, "Germany's New Flagellants", *The American Scholar*, C.27, S.2, 1958, s. 169.

⁴ Dönemin önemli kıyamet düşünürlerinden olan İtalyan teolog Fioreli Joachim'in tarih taksimatı ve dünyanın sonuna dair kehanetlerinden beslenen akım.

⁵ Gordon Leff, *Heresy in the Later Middle Ages: The Relation of Heterodoxy to Dissent c. 1250- c. 1450*, Manchester University Press, New York 1967, s. 486.

kökleri Papalık ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu arasındaki savaşlardı. I. Friedrich'in (1155-1190) ve ardıllarının Papalık ile verdiği uzun ve yıpratıcı savaşlar İtalyan toplumunu çeşitli gruplara ayırırken, bölgeye kronik bir isyan geleneği yerleşmişti. Papalık ise Alman gücünün karşısında durmaya çalışırken ahlaki yönden bir çöküş yaşadı. Devamında Roma Kilisesi sıfatını taşıyan Papalığın, Roma'da değil de bir geleneğin dışına çıkarak XIV. yüzyılda Avignon'da olması, bölgede kiliseye dair sivil hoşnutsuzluğu yükseltirken, Aziz Petrus'un haleflerinin Avignon'da merkezileşmek adına hayata geçirdikleri reformlar, uyguladıkları mali kararlar Papalık idaresinin laik idarelerden bir farkı kalmadığını insanlara hissettirdi. 1260 ve 1349 Kırbaççıların ortaya çıktıkları bölgeler iki egemen gücün –Papalık ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu- hâkim olduğu ve anarşi ile besledikleri bölgelerdi. Kuzey İtalya ve Almanya'nın bir kısmı bu bağlamda felaket korkusuyla hassaslaştı. Zamanın siyasi, dini, sosyal, ekonomik koşulları muhafazakâr ve dini bir içgüdüyle insanları harekete geçirdi.

Eskatolojik⁶ gelenekler bütününden beslenen her iki dalga, yaşanan felaketlere karşı bir yakarış ve arınmaydı. Amaçları geleneksel ıstırap anlayışından yola çıkarak, kırbaçlama vasıtasıyla insanlığı kurtarmak ve aynı zamanda kefaretlere ile son günlerin gelişini hızlandırmaktı. Kamusal alana taşınan, açık, toplu ve törensel ayinleriyle Kırbaççılar, kendilerinden önceki yoksul Haçlılar gibi eylemlerini benzersiz eskatolojik değere sahip kolektif bir *imitatio Christi*⁷ olarak görmekteydiler.⁸ Ancak XIII. ve XIV. yüzyılda iki evre halinde tarih sahnesine çıkan Kırbaççılar fertlerini besleyen kökler aynı olsa da toplum üzerinde yarattıkları etki ya da tepki birbirinden farklıydı.

1. XIII. Yüzyıl Kırbaççıları

XIII. yüzyılın ortalarından başlayarak neredeyse bir asır kadar Orta ve Doğu Avrupa'nın yolları Kırbaççılar olarak bilinen tövbekâr gruplarının ara sıra izdihamına uğradı. Bu kişiler, otuz üç buçuk gün süren tövbe haccının bir parçası olarak kendilerini kamuya açık yerlerde alenen kırbaçladılar ve inanışlarına göre öfkeli olan Tanrı'nın gazabına son vermek için umutsuz bir şekilde bedenlerini tüm ayıplara kefaretiler olarak sundular.⁹ Kırbaççılar, ilk olarak 1260 yılında bir İtalyan şehri olan Perugia'da ortaya çıktılar. Onların ortaya çıkış şartlarını doğru anlamak için dönemin dinamiklerine göz atmak oldukça önemlidir. Evrensel iddialara sahip iki karşıt güç olan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ve Papalık arasındaki üstünlük yarışı İtalyan şehirlerini ve komünlerini parçaladı. İki rakip güç arasındaki savaşta İtalyan toplumu Guelf ve Ghibellin¹⁰ olarak iki ayrı fraksiyona ayrıldı. XIII. yüzyıl İtalyası'nda hâkim olan görünüm çatışma, kavga ve uyumsuzluktu. Evrensel imparatorluk, evrensel Papalık fikri ve üstünlük yarışı; ikisinin yarattığı karmaşadan faydalanmaya çalışan ve ayrılıkçı hırsların peşinde olan seküler prenslerin savaşları, bu yüzyılda sürekli bir çatışma halini doğurdu. İtalyan toplumu bir sancı içerisindeyken ruhban sınıfı kaynaklı suistimaller de Orta Çağ kilisesinin suç kataloğunu kabarttı ve toplumda onlara karşı şüphe ve güvensizliği yükseltti. Dünyanın içinde bulunduğu duruma dair yoğun memnuniyetsizlik ve kilisedeki yozlaşma bir nevi sisteme saldırı niteliği taşıyan heretizmi canlandırdı ve durum A. S. Turberville'nin ifadesiyle "*ahlaki bir tiksinti*" kaçınılmaz kıldı.¹¹

⁶ Yunanca 'eschatos' (son) kelimesinden türeyen eskatoloji, insanlığın bir başlangıcı olduğu gibi sonunun da olduğunu savunan teoloji bilimidir. Evrenin sonunun geldiğinde ortaya çıkacak olaylar ve daha çok kıyamet senaryoları ile ilgilenen, bir nevi mitsel yönü baskın bir geleneğin unsurudur.

⁷ Mesih'e benzemek. Mesih'in yaşadığı ve davrandığı gibi bir hayat modeli benimseyerek yaşama ideali.

⁸ Reinaldo L. Roman, "Christian Themes: Mainstream Traditions and Millenarian Tradition", *Millennialism and Violence*, Ed. Michael Barkun Frank Cass, London 2005, s. 58.

⁹ Keith Charles Patterson, *The Flagellants of the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Their Rise and Decline*, (Oklahoma State University Master of Arts, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Oklahoma 1977, s. 1.

¹⁰ Kutsal Roma Germen İmparatorluğu ve Papalık arasındaki çatışma yıllarında çeşitli şehir ve komünler Papalık yanlısı ya da imparatorluk yanlısı olarak pozisyon aldılar. Papalığın üstünlüğünü savunan ve Papalığın yanında olan şehirler Guelf olarak, imparatorluğun üstünlüğünü savunan şehirler Ghibellin olarak nitelendirilmekteydi.

¹¹ A. S. Turberville, *Medieval Heresy & The Inquisition*, Crosby Lockwood and Son., London 1920, s. 5-10.

Kilise'nin dili ile heretik ya da sakıncalı kabul edilen bu gibi eylemler, aslında Roma Kilisesi'nin içinde bulunduğu duruma bir protesto niteliği taşımaktaydı.

Orta Çağ'da bireysel ve basit sayılabilecek sosyal faaliyetler dahi dinle ilintiliydi. Günlük yaşamın her anını kutsallaştırma arzusu mistik kişilerde oldukça belirgindi. Ayrıca J. Huizinga'nın yerinde tespitiyle Orta Çağ'ın son yüzyılları aydınlık ve karanlık, ıstırap ile sevinç, hastalık ve sağlık arasındaki karşıtlıkların toplandığı, sıra dışılıklarla dopdolu, dikkat çekici bir süreçti.¹² Toplum hassasiyet ve zalimlik arasında, çilecilik ile bu dünyaya bağlılık arasında ve cehennem korkusu ile cennet beklentisi arasında gidip gelerek uçlara yöneldi ve Kırbaççıların ortaya çıktıkları çağ melankoli ile özdeşleşti.¹³ Bu ayrı uçlarda gezen düşüncelere bir de dünyanın sonunun yaklaştığına dair görüşler, beklentiler de eklenince kıyamet geleneği sıradan halk arasında ve özellikle ezilenler içinde bir kitle yarattı. Joahimist öğretinin tarih taksimatında Baba'nın Çağı, Oğul'un Çağı ve Kutsal Ruh'un Çağı olarak üç ana bölüm vardı ve ikinci çağın bitişi olan 1260 yılı, aynı zamanda kilisenin çağı ve Altın Çağ olarak adlandırılan Kutsal Ruh'un Çağı'nın başlangıcı demektir.

1260 yılında Perugia'da ortaya çıkan Kırbaççıların aksiyonlarının temelinde komünlerin piskoposluk, Papalık, imparatorluk gücünden bağımsızlaşma için verdikleri mücadele vardı. Papalar, para ve asker toplamak için uyguladıkları baskılar yüzünden İtalyan siyasetinin karmaşasına dalmış dünyevi liderler olarak algılanmaya başladılar. M. Lambert'e göre İtalya'daki din adamları halkın gözünde çoğu zaman bir papaz-din adamı olarak değil politikacı, vergi toplayıcı ve savaşçı olarak görünüyorlardı ve Orta Çağ'da sapkın olarak kabul edilen akımların Papalık kolтуğuna en yakın yerlerde geliştiğine dair paradoks aslında bu durumu açıklamaktaydı.¹⁴ Papalık-imparatorluk arasındaki kavga dolaylı olarak dini hayatı bozdu ve J. K. Deane'a göre Kilise örgütlenmesi dışında kalan Hıristiyan kesim kendi yöntemleri ile bir şekilde "laik dindarlığın kapılarını araladı."¹⁵

4 Eylül 1260 yılında Papalık müttefiki olan Guelf Floransa ve imparatorluk destekçisi olan Ghibellin Siena arasında Montaperti'de meydana gelen savaşta Siena büyük bir zafer kazandı. A. Thompson, bahsi geçen savaşın halkın barış arzusunu tetiklediği görüşündedir.¹⁶ Sienalıların Monteperti'deki zaferi, Papalık Devletleri'nde bir Ghibellin korkusuna neden oldu ve halk hemen hemen her yerde savaş ve şiddet korkusunu hissetti.¹⁷ Bir bekleyişle üretilen duygusal gerginlik ve yüzyılın verdiği melankolik kasvetin de sürece tesiri bulunmaktaydı. Gergin ve umutsuz atmosferde üst üste gelen felaketlerin (kıtlık ve peşinden veba dalgaları) teşviğiyle insanlar ilahi kınamanın ve gazabın üzerlerine indirildiğini düşünmeye başladılar. İlk olarak Perugia'da ortaya çıkan dalgada, Perugia'nın Guelf şehirleri sakinleri Tanrı'yı barış arzularında samimi olduklarına ikna etmeyi amaçlayarak ilahi merhamet için sokaklara döküldüler.¹⁸

XIII. yüzyıl Kırbaççıları, Perugianlı Rainier Fasani adında bir adam etrafında toplanmaya başladılar. Şehrin tövbekârlarından Rainier, bir keşişe uygun olarak cennetten düşen bir mektupla, gözlerinde tezahür eden ilahi ilham altında hareket ettiğini iddia etmekteydi.¹⁹ Rainier Fasani'ye

¹² J. Huizinga, *The Warning of the Middle Ages*, Edward Arnold Publishers Ltd., London 1970, s. 1.

¹³ Patterson, *agt*, s. 7.

¹⁴ Malcolm Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movement from the Gregorian Reform to the Reformation*, Blackwell Publishing, UK 2022, s. 88-89.

¹⁵ Jennifer K. Deane, *A History of Medieval Heresy and Inquisition*, Rowman & Littlefield Publishers, INC., UK 2011, s. 4.

¹⁶ Augustine Thomson, *The Cities of God: The Religion of the Italian Communes, 1125-1325*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2010, s. 99.

¹⁷ Gary Dickson, "The Flagellants of 1260 and the Crusades", *Journal of Medieval History*, C.15, S.3, s. 253.

¹⁸ John Henderson, *Piety and Charity in the Late Medieval Florence*, University of Chicago Press, Chicago 1997, s. 50.

¹⁹ Catherine Vincent, 'Discipline du corps et de l'esprit chez les Flagellants au Moyen Age', *Revue Historique*, C.302, S.3, 2000, s. 595.

iletilen mesajda insanların kibirleri ve günahlarından ötürü Tanrı'nın çok kızgın ve her canlıyı öldürmeye kararlı olduğundan bahsediliyordu. Çok kısa bir süre içerisinde sokaklar, normal şehir hayatını bozan, feryat eden, çılgın atan Kırbaççılarla dolup taşı ancak yine de tövbe edenleri durdurmak için laik otoriteler tarafından hiçbir girişimde bulunulmadı.²⁰ Adeta mantar gibi hızla çoğalan bu gruplar yüzlerce idi ve her bir grubun kendine has karakteristik özellikleri bulunmaktaydı. Bazıları sadece yoksullardan, bazıları sadece erkeklerden, bazen çok azı sadece çocuklardan ya da kadın-erkek karışık gruplardan oluşmaktaydı ve bu insan grupları tapınaktan tapınağa seyahat ederek yol boyunca yeni üyeler toplamaktaydılar.²¹ Iustinae Patavini, 1260 yılında Perugia'da gördüklerini şu şekilde aktarmaktadır: “Önceki yıllarda tüm İtalya zulüm ve suçluluk kirliliğinde iken, yüzyıllardır duyulmamış ani bir vicdan azabı önce Perugialıları, sonra Romalıları ve ardından neredeyse tüm İtalyan halkını işgal etti... asil doğanlar ve sıradan insanlar, yaşlılar ve gençler, hatta beş yaşındaki çocuklar, şehirlerin sokaklarında çıplak yürüdüler, sadece utançla örtündüler... peşi sıra ikişer ikişer ilerlediler; her birinin elinde bir kırbaç vardı ve inleyerek ve ağlayarak kan akana kadar omuzlarına şiddetle vurdular.”²² Onların çıplakları –nudi-²³ kaynaklarda özellikle belirtilen bir detaydı. Çıplaklık kilit bir metaforu ve dünyadan vazgeçmenin gerçek bir sembolü olarak giysilerin çıkartılması onur ve utancın oldukça yüklü toplumsal kategorilerini aşmayı hedeflemekteydi.²⁴

Ellerinde kırbaçlarla, yerel şarkılar, belki de ilahiler eşliğinde oradan oraya dolaşan insanların tövbekârlığında ‘kan’ın önemli bir yeri bulunmaktaydı. Tövbekârlar acı ve kan ile sakatlanmış bir bedende ıstırap çekmiş Mesih ile birleştiklerini hayal ederek, insanların günahlarının affı için kefaret eden kurtarıcılar olarak kendilerine bir misyon yüklüyorlardı. Burada Mesih’in kanı ile tövbe edenlerin kanı karşılaştırılır ve Kırbaççıların davranışlarına yüce bir anlam, şehitlikte akan kan kadar büyük bir kutsiyet atfedilirdi. Nitekim ünlü bir kronik yazarı olan Gilles le Muisit, Mesih’in kanının tövbekârların kanı ile karşılaştırıldığından bahsetmekte ve Kurtarıcı’nın [İsa] kanının akışından bu yana Kırbaççılarınki kadar asil bir kanın dökülmediğini²⁵ söylemekteydi. Üyelerin birbirlerini “kızıl askerler”²⁶ olarak nitelendirmesi, Kutsal Kan’a yapılan göndermenin bir yansımasıydı. Metinlerde sıklıkla geçen *rubeus* ve *rubicundus* sıfatları, kurtarıcıya hayat veren ve arındıran kutsallaştırıcı kırmızı kanı ifade etmekteydi. Aynı olgu kardinallerin kıyafetlerinde de kendini göstermiştir. Bu gelişme, daha doğrusu kanı temsil eden kırmızı renge rağbet, XIII. yüzyılda Kutsal Kan’a tapınma, mistik basıncın ikonografisi aracılığıyla Mesih’in kanlı bedeninin artan yüceltilmesinden kaynaklanmaktaydı.²⁷ Kırbaççılar fertlerinin birbirlerini tanımlamak için kullandıkları Kızıl Askerler ifadesinde, Haçlılara ve beklenen kıyamete de bir vurgu vardı. Bu unsurların kullanılması aslında kilisenin dilinin ya da sembollerinin kullanımı vasıtasıyla bir meşrulaştırma çabası olarak düşünülebilir. Çünkü eskatolojik içerikli kızıl askerler ya da Kutsal Kan vurguları Kırbaççıların eylemlerini meşrulaştırırken, bununla da kalmayarak kitleleri teşvik etmekteydi. Kırbaçlama yoluyla bedenden kan çıkartılması ritüellerinin en önemli kısmıydı. Ayinin tam da kanın ortaya çıktığı, tövbekârların çıplak sırtlarından aşağı döküldüğü ya da

²⁰ Patterson, *agt*, s. 16.

²¹ Sidney Heath, *Pilgrim Life in the Middle Ages*, Kenniket Press, London 1911, s. 97.

²² G. H. Pertz (Ed.), “Annales Sanctae Iustinae Patavini”, *MGH SS XIX*, Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, Hanover 1866, s. 179. “Sub precedenti annorum curriculo, cum tota Italia multis esset flagitiis et sceleribus inquinata, quidem subitanae compunctio et a seculo inaudita invasit primitus Perusinos, Romanos postmodum et deinde fere Italie populus universas... quod nobiles pariter et ignobiles, senes et iuvenes, infantes etiam quinque annorum, nudi per plateas civitatum, opertis tantum pudendis... bini et bini processionaliter incedebant; singuli flagellum in manibus de corrigiis continentes, et cum gemitu et ploratu se acriter super scapulis usque ad effusionem sanguinis verberantes.”

²³ *Age*, s. 178.

²⁴ Dickson, *agm*, s. 239.

²⁵ Gilles le Muisit, *Chronique et Annales de Gilles Le Muisit*, Ed. Hanri Lemaitre, Libraire Renouard, Paris 1906, s. 233.

²⁶ Rubeos milites

²⁷ Anne Autissier, ‘Le Sang des Flagellants’, *Médiévales*, S.27, 1994, s. 54.

damladığı anda bitmesi bunu göstermektedir.²⁸ Kefaret amacıyla kan dökülmesinde Mesih ile birey arasında bir bağ kurulduğu yani kanın kefareten eden ile Mesih'i birbirine yaklaştırdığı kabul edilirdi.

XIII. yüzyıl Kırbaççıları, XIV. yüzyıldaki kardeşleri kadar organize bir örgüt olmadıkları için henüz bir tarikat sayılmamakta ve iç hiyerarşi, kabul şartları ile ilgili fazla bir malumat bulunmamaktadır. 1260 yılında ortaya çıkan bu kimselerin yaptıkları ile ilgili birkaç görgü tanımının anlatımından başka, derinlemesine bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kamu adına yapılan bu kanlı kefaretin genel nüfus üzerindeki etkisi şaşırtıcıdır. Fransisken Salimbene bu manzarayı ve sosyal etkisini çok güzel tasvir etmektedir. Onun belirttiğine göre:

“...küçük büyük tüm insanlar, soylu ve şövalyeler ve halkın din adamları, başlarında piskoposlar ve din adamları ile kentlerde bir tören alayı içerisinde çırılçıplak kendilerini kırbaçladılar ve birçok yerde barış sağlandı ve insanlar yasadışı olarak aldıklarını geri verdiler. Günahlarını o kadar büyük ciddiyetle itiraf ettiler ki rahiplerin yemek yemek için çok az vakitleri oldu ve ağızlarında insanın değil, Tanrı'nın sözü çınladı ve sesleri bir kalabalığın sesi gibiydi ve insanlar kurtuluş yolunda yürüdüler, Rab ve Kutsal Bakire'nin onuruna ilahi övgü şarkıları bestelediler.”²⁹

Perugia'dan başlayan hareket güneye, kuzeye hızlı bir yayılış gösterdi. Orta ve Kuzey İtalya komünlerinin çoğunda büyük bir kitle oluşturdu. Kırbaççı tövbe-kârları sonrasında Alplerin ötesine, Alman topraklarına ve Polonya'nın bir kısmına yayıldı. İtalyan sivil Hıristiyanlığının ortamından çıkan hareket, güney Almanya dolaylarında oldukça benzer sosyal bir ortam buldu çünkü 1240 itibariyle Doğu Avrupa'da kendini hissettiren Moğol korkusu İtalya'dan yayılan hareketin ömrünü uzattı.³⁰ Kırbaççıların kefareten eylemleri, Alman imparatoru Manfred'in yaşama takıldı ve Manfred kendi topraklarında kırbaçlama etkinliklerinin uygulanmasını yasakladı. Dönemin papası IV. Alexander, Kırbaççılar hareketinin kilise otoritesine tehdit oluşturması noktasında çekince içerisindeydi. Kilise organizasyonuna bağlı olmadan bireysel olarak sürdürülebilecek bu yaklaşımın, kilisenin uygun gördüğü sınırları ihlal edip etmeyeceğini merak konusuydu ve örgütlü kilisenin şefaati olmaksızın direk olarak Tanrı ile bağlantı kurabilen insanların varlığı, kilisenin otoritesel temelleri açısından papa Alexander'a göre zayıflatıcı bir hadise olabilirdi.³¹ Buna ek olarak kırbaçlama yoluyla kefareten, *peregrinatio*³² gibi çok eski bir Orta Çağ uygulamasına çoktan üstün gelmişti ve tövbeci hacılar artık kefareten olarak kendilerini kırbaçlamaya rağbet etmekteydiler.³³ Yani Kırbaççılar, Hıristiyanlığın yerleşik normlarına olan ilgiyi azaltmaya başlamıştı. Sonuç olarak papa Alexander 1261 yılında Kırbaççılara verdiği zayıf desteği geri çekti ancak menetmedi. Bu tarz kefareten ve tövbe ayinlerinin bireysel olarak devam ettirilmesini istedi.

İlk ciddi yasaklama Cremona'nın yöneticisi Pallavicino'dan geldi ve hâkimiyeti altındaki topraklarda bahsi geçen tövbe-kârlık eylemlerinin yapılmasını yasaklayan Pallavicino, Po Nehri kenarına bir darağacı kurdurarak, kendini kırbaçlayan kişilerin burada asılacağını ilan etti.³⁴ Alman kral Manfred'in duruşu da aynı şekilde sertti ve Kırbaççılar olarak adlandırılan kimselerin onun topraklarında böyle bir eyleme kalkışmaları durumunda ölümle cezalandırılacaklarını duyurdu. Bu tarz önlemlere yerel idareciler ve bir takım din adamlarının protestoları da eklenince kendini kırbaçlayarak, kan akıtarak kefareten ödenmesi popülerliğini yitirdi. Bir görgü tanığı olan kronikçi Alman Altachlı Hermann'ın konuya dair yorumu ve tespiti oldukça kıymetlidir. Yazar,

²⁸ Dickson, *agm*, s. 238.

²⁹ Franciscan Salimbene, *From to St. Francis to Dante: Translations from the Chronicle of the Franciscan Salimbene (1221-1228)*, Trans: G. G. Coulton, David Nutt, London 1907, s. 191.

³⁰ Dickson, *agm*, s. 234.

³¹ Patterson, *agt*, s. 20.

³² Hac

³³ Cyrille Vogel, “Le pèlerinage pénitentiel”, *Revue des Sciences Religieuses*, C.38, S.2, 1964, s. 122.

³⁴ Franciscan Salimbene, *age*, s. 191.

'Sefil hareketleri ve şiddetli dayakları birçoğunu gözyaşlarına ve aynı kefareti almaya kıskırttı. Ancak tövbenin kökeni ne Roma papazı ne de herhangi bir yetkili kişi tarafından desteklenmediğinden....hor görülmeye başlandı'³⁵ demektedir.

Perugia'daki yerel bir olayı kısmen Avrupa ölçeğinde bir hadiseye dönüştüren şey hareketi ortaya çıkararak siyasi gerilimlerin, sosyal çatışmaların ve ideolojik çelişkilerin çoğunun İtalya'da ve Alman topraklarında yaygın olmasıyla bağlantılıydı.³⁶ Belki de onların tövbe-kârlık eylemleri düzensiz bir yüzyıl Hıristiyanlığı içinde düzen oluşturma dürtüsü idi. Hiyerarşik bir yapıya kavuşmamış Kırbaççılar hareketi, kilise makamlarında yeterince destek bulamama ve laik idarecilerin yasaklamaları karşısında XIII. yüzyılda bir daha ses getirecek şekilde tarih sahnesine çıkamadı. Bireyin kefareti olarak kendini kırbaçlaması elbette devam etti ancak 1349 yılına dek kamusal alana taşmadı. 1260 Kırbaççılar 1349 Kırbaççıların bir fragmanı olarak, bu tarihe kadar sessizliğe gömüldüler.

2. XIV. Yüzyıl Kırbaççıları

Kırbaççılar hareketine dair ikinci ve en büyük dalga 1349 yılında kendisini gösterdi. Kara Ölüm olarak adlandırılan veba salgınının ortasında Kırbaççıların yeniden ortaya çıkması şüphesiz sürpriz değildi. M. Lambert'e göre aşırılık bu yüzyılın bir özelliğiydi ve bunlar siyasi olaylarla ve ekonomik çalkantılarla ilintiliydi.³⁷ Papalığın İtalya'dan uzakta, Avignon'da olması, yine Papalığın İtalyan siyasetini bastırmak için bölgede sürdürdüğü savaşlar, Alman imparator Bavyalı Ludwig ile olan mücadeleler bölgede sivil hoşnutsuzluğu epeyce yükseltmişti. Papalık mali mekanizmasının artan yükü, Avignon idaresine karşı sesleri yükseltirken Kara Ölüm olarak adlandırılan veba salgını, Kırbaççılar patlamasını ateşledi ve marjinal duygusal tepkileri ortaya çıkarttı.³⁸ Veba yüzyılın insanı için ölümden başka bir şeydi. Vebanın insanların kötülüğünün cezası olarak Tanrı tarafından gönderilen haklı bir bela olduğu şeklindeki yaygın Hıristiyan inancı göz önüne alındığında, insanların olağanüstü bir eylem gerçekleştirerek Tanrı'nın korkunç gazabını önlemeye çalışması Orta Çağ insanı adına makul bir eylemdi.³⁹ 1348'den 1350'ye kadar pek çok şehir ve kasabada görülen Kırbaççı heretikleri hakkında, döneme damga vurmaları ve çok daha geniş bir coğrafyaya yayılmaları nedeniyle, öncülleri olan 1260 Kırbaççılarına kıyasla daha etraflı bilgilere sahibiz.

1349'da Kırbaççılar hareketi Kara Ölüm'e histerik bir tepki olarak yeniden yükselişe geçti. XIII. yüzyılda kendini gösteren kıyamet senaryoları, hâkim olan ümitsizlik ve melankoli, veba ile bu sefer Avrupa'nın daha büyük bir kısmını sardı. Olayın ortaya çıkışına dair bir mektup merkezli iki ayrı anlatı vardır. Buna göre bu gergin, kutuplu atmosferde, 1348 Noel gününde cennetten bir mektubun geldiği iddiası tüm inanları heyecanlandırdı. Sözde mektup bizzat Tanrı tarafından yazılmış ve bir melek vasıtasıyla Kudüs'e bırakılmış ve oradan Avrupa'ya ulaşmıştı. Vebanın tahrip ettiği kaotik ortamda böylesine bir mektubun varlığı, insanları kısa sürede mektubun ilahi mesajlarının yayılmasının bir misyon olduğuna inandırdı. Mektuptaki emirler oldukça netti. Tanrı mektup vasıtasıyla Hıristiyanlara günah işlemeyi bırakmalarını emrediyor, aksi durumda tüm dünyayı yok edeceğini ve her cuma ve pazar günleri oruç tutmazlarsa kıtlığı, hastalığı ve Sarazenlerin zulmünü onlara yollayacağını söylüyordu.⁴⁰ XIV. yüzyılda yaşamış Strasbourglu bir asil ve tarihçi olan Fritsche Closener, buna yakın bir hikâye resmetmekle birlikte o, olayların

³⁵ Hermanni Altahensis, *Hermanni Altahensis Annales*, Ed. Friedrich Bohmer, J. G. Cotta Sher Verlag, Stuttgart 1845, s. 516. "Misarabiles itaque gestus ipsorum et dira verbera multas ad lacrimas et ad suscipiendum eandem penitentiam provocabant. Sed quia origo eiusdem penitentiae nec sede Romana nec ab aliqua persona auctorabilitatis... cepit haberi contemptui."

³⁶ Dickson, *age*, s. 241.

³⁷ Lambert, *age*, s. 242.

³⁸ *Age*, s. 242-243.

³⁹ Aberth, *age*, s. 118.

⁴⁰ Leff, *age*, s. 488-489.

çıkışına Sicilya kralını da dâhil etmektedir. Buna göre Kudüs'e, Tanrı'nın mesajını taşıyan bir mektup melek vasıtasıyla bırakıldı ve o mektubun yansıması sözde bir kısım halka görüldü.⁴¹ Mesajı gören halk bu vizyondan kaynaklı büyük bir korku yaşadı ve hemen ayaklarının üzerlerine kapandılar. Olayın şoku geçtikten sonra kendi aralarında Tanrı'nın öfkesini yatıştırmak ve Tanrı'ya övmek için ne yapmaları gerektiğini tartıştılar. Kararsız bir şekilde Sicilya kralına giderek Tanrı'yı yatıştırmak için ne yapmaları gerektiğini sorduklarında, kral onlara dizlerinin üzerine çöküp, Tanrı ile nasıl anlaşabileceklerini söylemeleri için ondan bir işaret istemelerini söyledi. İnsanlar kendilerine söyleneni yaptılar ve Tanrı'ya yakardılar. Sonra bir melek kronikteki anlatıya göre şöyle dedi:

*"Tanrı'nın otuz üç buçuk yıl boyunca yeryüzünde yürüdüğünü ve hiç iyi bir gün geçirmediğini biliyorsunuz. Çarmıhta sizden çektiği ve O'na asla teşekkür etmediğiniz büyük günahtan bahsetmeye gerek bile yok. O çarmıhta sizin için acı çekti, ona şükredin. Eğer Tanrı ile barışmak istiyorsanız otuz üç buçuk gün boyunca hacca gidin ve hiçbir gününüzü ve gecenizi iyi geçirmeyin, kanınızı dökün. O zaman O, sizin kanınızın yok olmasını istemeyecek ve zavallı Hıristiyan âlemine karşı öfkesini unutmaya yönelecek."*⁴²

Pek çok görgü tanığı tarafından sıklıkla tekrarlanan bu ve bunun benzeri aktarımların gerçeklik değeri tartışmaya açık olsa da dönem insanı üzerinde bedenlerine eziyet etme yoluyla Tanrı'nın öfkesini dindirme adına büyük bir hareket sağlamıştı. Hikâyelerin yayılması, görünen o ki Kırbaççılara ilham veren aciliyet ve sorumluluk duygusunun artmasına neden oldu. 1349 yılının başından itibaren Kırbaççılar hızlı bir yayılma evresine girdiler ve Macaristan, Polonya, Flandra, İngiltere, Paris, Belçika, Hollanda gibi şehirlerde kırbaçlama ritüellerine başladılar. XIV. yüzyıl Kırbaççıları, Avrupa geneline XIII. yüzyıl Kırbaççılarına kıyasla daha fazla yayıldıkları için, görgü tanıklarımız vasıtasıyla onlara dair daha detaylı malumata sahibiz. Onlar hakkında verdiği bilgiler ile önemli bir vakanüvis olan Gilles le Muisit, Tournai'de gördüklerini tüm detaylarına kadar aktarmakta, ritüellerin detaylarından kabul şartlarına kadar pek çok bilgi paylaşmaktadır. Kırbaççılar bireylerin kullandığı kamçı ya da kırbaçlar *verbera* olarak adlandırılan ve kırbaçlamak için kullanılan basit çubuklardan, Gilles le Muisit'nin tarif ettiği kadarıyla oldukça farklıydı. Gilles bu kırbaçlara '*scorgies*'⁴³ (escorgies-escorge) denildiğinden bahsetmekte ve bir çubuğun ya da sopanın ucuna eklenmiş, sertleştirilmiş üç ya da dört deri veya sicimden oluşan bu kamçıların belli noktalarında kesici, delici işlev sağlayacak demirler, çiviler, iğneler ya da keskinleştirilmiş kemikler bulunmaktaydı.⁴⁴ Ayrıca görgü tanığımız Gilles, '*kızıl askerler*' denilen üyelerin *colobio* (kolobyum) adı verilen giysilerinin ön ve arka kısmında kırmızı bir haç işareti bulunduğunu aktarmaktadır.⁴⁵

⁴¹ Bir levha üzerinde halka görünen ilahi mesaj ile Kudüs'ten gelen mektup benzerlik taşımaktaydı. Fritsche Closener'in bize naklettiği kadarıyla Tanrı şöyle demekteydi: "Ey âdemoğulları! Haram kıldıklarımı gördünüz, işittiniz ve bunlara yine de kulak asmadınız. Böylece günahkâr ve imansız oldunuz ve benim kutsal pazar gününe dahi riayet etmediniz. İncil'deki yer ve gök yok olacak ama benim sözüm sonsuza dek duracak sözümü duymuş olmanıza rağmen, siz tövbe edip düzelmediniz. Size bolca şarap ve tahıl verdim ama kötülüğünüzden, günahlarınızdan ve gururunuzdan dolayı, kutsal pazarımı ve kutsal cumamı oruçla kutlamadığınız için hepsini gözünüzün önünden kaldırdım. Bu yüzden Sarazenlere ve diğer kâfirlere kanınızı dökmelerini, çoğunuzu esir almalarını emrettim. Bundan kaynaklı birkaç yıl içerisinde pek çok felaket yaşandı: depremler, açlık, yangınlar, çekirgeler, fareler, haşarat, kırağı, don, gök gürültüsü, şimşek ve pek çok düzensizlik..." demekteydi. Sözde ilahi mesajda kullanılan dilde sofistike bir üslup ya da incelik bulunmamasına rağmen aktarılan şeyler, Tanrı'nın açık bir emriymiş gibi insanları harekete geçirmeye yetti. Aslında ilahi mesaj adı altında zikredilen şeylerde Orta Çağ insanının doğal afetlere 'Tanrı'nın gazabı' şeklindeki yerleşik bakış açısı yansıtılmaktaydı. Fritsche Closener'in aktarımı için bkz.: Fritsche Closener, *Die Chroniken der Deutschen Städte*, Vol. VIII, Leipzig Hirzel, 1887, s. 106-108.

⁴² Fritsche Closener, *age*, s. 115-116.

⁴³ Sert hareketlerle bedene indirilen kırbağın uç kısmında bulunan kesici, delici şeyler, kefareti ödeyen kişinin bedenine saplanmaktaydı. Adeta bir akrep gibi eti ısırmasından, kavramasından dolayı '*scorpius*'tan (akrep) türetilerek, kırbaçlara *scorgies* denilmiştir.

⁴⁴ Gilles le Muisit, *age*, s. 246.

⁴⁵ *Age*, s. 246.

Kırbaççılar önlerinde haç, mum, meşale taşıyan bir alay eşliğinde şehirlere, kasabalara, büyük yerleşim yerlerine gelerek, gösterilerini icra etmeye başlıyorlardı. Henricus de Hervordia/ Heinrich of Herford'a göre caddelerde, sokaklarda alaylar halinde, başlıkları-şapkaları alınlarına kadar kapalı, hüzünlü gözlerle, hoş bir melodisi olan dini ezgiler eşliğinde şehrin en büyük kilisesine girerler, kendilerini içeri kapatırlar ve birilerinin nezaretine emanet ettikleri kıyafetlerini çıkartırlardı.⁴⁶ Almanya'da 'kedel' denilen, kadın iç kıyafetine benzer, çok katlı keten bir etek giyerek göbekten aşağı vücutlarını örterler, üst kısımlarını tamamen çıplak bırakırlardı. Kıdemli Kırbaççı eline kırbaç olarak kırbaçlama törenini başlatırdı. Kırbaçlama ritüeli kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla farklılıklar göstermekteydi. Gilles le Muisit ayine başlamadan Kırbaççıların bir halka olduğunu söylerken, Henricus de Hervordia Kırbaççıların yere Haç şeklinde kapandıklarını söylemektedir.⁴⁷ Yerel dilde ilahiler eşliğinde başlayan aksiyomda söylenen ilahinin belirli bir noktasına gelindikten sonra kırbaçlama başlamaktaydı. Kırbaçlama oldukça acı vericiydi. Bazen o kayışların ucundaki kesici parçalar bedene o kadar saplanıyordu ki, çıkarmak için tövbekârların bir iki kez kırbaçlarını çekmeleri gerekiyordu; çıplak derilerini öylesine vahşice dövüyorlardı ki bedenleri morarıp şişiyor, kanlar yakındaki duvarlara kadar sıçırıyordu.⁴⁸ Henricus de Hervordia'ya göre bunu gözyaşı olmadan izleyebilmek için taş kalpli olmak gerekiyordu.⁴⁹ Kırbaçlama tamamlandıktan sonra dua ederek, ağlayarak üzerlerini giyiniyorlardı ve peşi sıra başka bir grup aynı işlemi tekrar etmek için harekete geçiyordu. Bu ayinleri günde iki kez açık şekilde ve geceleri bir kez gizlice otuz üç buçuk gün boyunca tekrarlıyorlardı.⁵⁰ P. Zeigler, ana kaynaklarda sık sık tekrarlanan otuz üç buçuk gün boyunca süren kırbaçlama ritüelinin doğruluğunu kabul etmenin imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Zeigler'in tespiti dikkat çekici gelmektedir. Tarikatın, banyo yapmamak, kıyafet değiştirmemek konusundaki kuralları oldukça netti. Antiseptikler olmadan ve bu kadar hijyenik olmayan koşullarda, kırbaçların uçlarında bulunan kesici parçaların bıraktığı ham yaralar zehirlenme yapabilirdi. Dahası bu ağır yaralara sahip olan kişilerin otuz üç buçuk gün boyunca süren ritüellerini tamamlamaları mümkün değildi. Bu noktalardan hareketle Zeigler, ciddi şekilde kan dökülmesinin içinde bulunduğu gösterinin, geniş katılımcılara hitap eden gala etkinlikleri gibi bir etkinlikte olduğunu ve muhtemelen iki ya da üç kurbanın bu etkinlikler için belirlenip, dikkatleri üzerlerine çekmeleri için feda edildiklerini iddia etmektedir.⁵¹ Zeigler'in tespiti, tarikatın kendini ölecek ya da hasta olacak kadar disipline etmeyi yasaklayan kuralı göz önüne alındığında mantıklı gelmektedir.

1349 hareketi organize bir hareketti. Tarikata kabul edilmek için üyelerin uyması gereken bir takım kurallar vardı:

- Borçlarını ödemek ya da ödeyecek birine devretmek
- Evlilerin, tarikata girmeden eşlerinden onay alması
- Emanetleri sahibine teslim etmek
- Helal yoldan kazandıklarının vasiyetini düzenlemek
- Herkes tek bir maddeden yaratıldığı için başkalarına kardeş diye kitap etmek

⁴⁶ Henricus de Hervordia, *Liber de Rebus Memorabilioribus sive Chronicon*, Ed. Augustus Potthast, Dieterich, Göttingen 1859, s. 280. "... sed cum ad civitates, urbes et villas magnas et opida venissent, processionaliter incedebant, caputio vel pileo parum ad frontem velandam protracto, tristibusque et demissis oculis, per plateas, cum cantu devoto dulcique melodia. Et sic ecclesiam intrantes, claudunt eam super se, vestes deponentes, sub custodia ponunt."

⁴⁷ Gilles le Muisit, *age*, s. 247.; Henricus de Hervordia, *age*, s. 281.

⁴⁸ Henricus de Hervordia, *age*, s. 281. "Per talia flagella se nudos percutiebant et flagellabant, intantum quod corpus livore deturpatum tumescebat, et sanguis ad inferiora defluebat, immo sparsione sua parietes vicinos deturpabat. Vidi, cum se flagellant, aliquando ferramenta dicta carni taliter infigi, quod unotractu quandoque, quandoque duobus, non extrahebantur."

⁴⁹ Henricus de Hervordia, *age*, s. 281. "Cor lapideum esset, quod talia sine lacrimis posset aspicere."

⁵⁰ Mathiae Neoburgensis, *Mathiae Neoburgensis Chronica cum continuatione et Vita Berchtholdi de Buchegg*, Ed. G. Studer, Stampfilische Buchdruckerei, Bern 1866, s. 163-165.

⁵¹ Philip Zeigler, *The Black Death*, Harper Torchbooks, New York 1969, s. 90.

- Liderleri onay vermedikçe sadaka almamak
- Zırh taşımamak, savaşa dâhil olmamak
- Kendini hasta olacak ya da ölecek kadar disipline etmemek
- Mindere oturmamak ve banyo yapmamak, çarşamba günleri et yememek
- Her cuma ve pazar günleri oruç tutmak
- İzinsiz konuşmamak, yemin ve küfür etmemek
- Anlayışlı bir kalbe, övgü ve tövbe eden bir ağza sahip olmak, Tanrı'nın ölümcül günahı sona erdirmesi ve günahları bağışlaması için tüm Hıristiyanlık adına şefkatle dua etmek⁵²

Kırbaççı kefaretçileri kısa sürede Avrupa'nın büyük kısmına yayıldı ve gittikleri yerlerde genel olarak büyük sempati ile karşılanmaya başlandı. "...ve insanların büyük kısmı bu tür adamların işlerini ilahi görevden daha çok beğendiler çünkü onların gelişile kötünden iyiye bir değişim oldu. Ve insanların görüşü o kadar büyüktü ki kefaretleriyle çoğu yerde mucizeler olduğunu iddia ettiler."⁵³ Thomae Walshingham Kırbaççılar'ın İngiltere'ye 1350 yılında ulaştıklarını, yarı çıplak bedenlerle ağlayarak, şarkılar söyleyerek kan akana kadar şiddetle bedenlerini kırbaçladıklarını söylemekte ve farklı olarak o, onların kefaret biçimlerini akılsızca bulmakta ve kefaret eylemlerinin Roma Kilisesi tarafından onaylanmadığını belirtmektedir.⁵⁴ Olaylar tahmin edileceği gibi kısa sürede bir çılgınlığa dönüştü. Hasta olan insanlar sağlığına kavuşmak için çareyi Kırbaççı tövbe-kârlarında aramaya başladılar. Kanlarına değişik bir mana, şifa yüklenmekteydi. Kırbaçlandıktan sonra akan kana kutsal kalıntı olarak tapılmaktaydı; yaşlı erkekler, hastalar, yaşlı ve basit kadınlar bir parça keten bezle kanı silip, bu kalıntıları kendi gözlerine ve başkalarının gözlerine sürmekteydiler.⁵⁵

Kırbaççılar, vizyonları ve batıl inançları; sefahatleri ve disiplinleri, idealizmleri ve vahşilikleri ile Orta Çağ insanının zihninde belirsiz bir iç görü sağlamaktaydılar. Elbette daha sofistike olanlar için onların aşırılıkları tatsız görünebilir ama çoğuna anlamsız ya da alakasız görünmemekle birlikte, en az hevesli olanlar tarafından bile çılgınlıklarında bir yöntemin varlığı kabul edilmekteydi.⁵⁶ Hızlıca yayılmaları ve Roma Kilisesi'nin otoritesini tehdit etmelerinden ötürü, 1349 Kırbaççıları Papalık için tehlike olarak algılandı. Jean de Fayt'ın başını çektiği Parisli teologlar bu kişilerin sapkın olduğunu iddia etmekteydiler ve bir rapor hazırlayarak görüşlerini dönemin papası VI. Clemens'e sundular. Ayinler esnasında dökülen kan dini otoriteler tarafından inşa edilen muhalefetin temel argümanıydı ve gerçekten de kilise için herhangi bir insanın kanını dökmek ciddi bir kirlilikti ve bu nedenle teologlar Kırbaççılar tarafından dökülen kanı kınamaktaydılar.⁵⁷ Başlangıçta papa VI. Clemens, haftanın belirli günlerinde onların Avignon'da ayin yapmalarına müsaade etmişti ancak yoksullar ve onların etkisi altına giren milenyalist gruplar, kendilerini havarilerin ve Mesih'in gerçek takipçileri olarak görmeye başladılar.⁵⁸ Dahası bir liderleri ya da önderleri yoktu ve Henricus de Hervordia onları "başsız"⁵⁹ olarak nitelendirmekteydi. Bu nedenle din adamları hareketi kendi otoritelerine bir meydan okuma olarak kabul ettiler. Kırbaççılar zamanla vaaz verme ve günahkârların itiraflarını dinleme gibi tamamen ruhban sınıfının kontrolünde olan dini eylemlere dair icraatlar gerçekleştirmeye

⁵² Gilles le Muisit, *age*, s. 243-245.

⁵³ *Age*, s. 235.

⁵⁴ Thomae Walshingham, *Quondam Monachi S. Albani, Historia Anglicana*, Ed. Henry Thomas Riley, Vol.I, Longman, Green, Longman, London 1863, s. 275. "Quo quidem anno, qui sua corpora nuda usque ad effusionem sanguinis, nunc flendo, nunc canendo, accerrime flagellabant; tamen, ut dicebatur nimis hoc faciebant incolumes, quia sine licentia Sedis Apostolicae."

⁵⁵ Autissier, *agm*, s. 56.

⁵⁶ Leff, *age*, s. 486.

⁵⁷ Autissier, *agm*, s. 58.

⁵⁸ Roman, *agm*, s. 59.

⁵⁹ Henricus de Hervordia, *age*, s. 280. "sine capite".

başlayarak ruhban sınıfına karşı bir üstünlük yarışına düştüler.⁶⁰ İsa Mesih ve havarileri gibi mucizeler gerçekleştirdiklerine inanmaya-inanılmaya başlandığında, başarısız mucizeleri halk arasında bir kırılmaya neden oldu. Fritsche Closener Kırbaççıların bir takım mucizeler gerçekleştirdiğinin söylendiğini doğruluyor ve tanık olduğu bir olayı aktarıyor. Buna göre vefat etmiş bir çocuğu yeniden canlandırabileceklerini iddia eden Kırbaççılar, çocuğun cesedini alıp bir çayıra gitmişler, sırtüstü uzandırdıkları çocuğu sözde yeniden canlanması için ayaklarından tutarak sürüklemişlerdi. Bir süre uğraştıktan sonra çocuk yeniden dirilmeyince onu orada bırakıp uzaklaşmışlardı. Yazar bu olaydan sonra halkın onlara itimat etmediğini, onlara kimsenin katkıda bulunmak istemediğini söylemekte ve “*Böylece bir baş belası haline geldiler ve onlara çok az birileri ilgi gösterdi. Sonra rahipler onların yalanlarına saldırdılar ve vaaz ettikleri mektubun yalan olduğunu söylediler.*”⁶¹

Ruhani kontrolün reddinin kilise ile çatışmaya yol açması kaçınılmazdı. Papa, teologların ve ruhban sınıfının muhalefeti nedeniyle hareketi men etti ve gerektiğinde sivil gücün Kırbaççılara karşı mücadelesini onayladı.⁶² Roma Kilisesi’nin Kırbaççıları bastırma ve heretik ilan etme sebebi tarihçiler arasında çeşitli görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Aslında onların bedenlerini kırbaçlama eylemleri erken dönem Hristiyan gelenekleriyle tamamen tutarsız değildi. Tarihçiler, Papalık eliyle Kırbaççıların bastırılmasını açıklamak için aslen genellikle dindar ve Ortodoks olan kırbaçlama hareketinin sonraki aylarda radikalleşme eğilimi içerisine girmiş olduğunu ileri sürmektedirler. Samimi bir tövbenin Ortodoks aşamasından sonra Kırbaççılar üyelerinde ruhban sınıfı karşıtı duyguların din adamları ile çatışmaya yol açtığı, özellikle şiddet olaylarının ortaya çıktığı, disiplinin gevşetildiği ve daha az motive olmuş bir aşamaya girildiği varsayılmaktadır.⁶³ M. Erbstösser, Kırbaççılar içerisinde bir farklılaşma olduğunu kabul etmekte lakin en başından beri kendini gösteren farklılıkların kronolojik değil coğrafi olduğunun altını çizmektedir. Buna göre yazar, Kırbaççıların önemli ölçüde radikalleşmeye maruz kaldıkları bölgenin yalnızca Thüringen ve Frankonya bölgesinde olduğunu ileri sürmekte ve bu bölgelerin neden son derece radikal Kırbaççılar ürettiğinin açıklamasını orada yaygın olan bir sapkınlığın (Özgür Ruh-Holy Spirit) etkisine maruz kalınması ile yapmakta ve bu etkinin popüler milenyalist inançlarla birleşerek hareketi radikal ve şiddetli bir şekilde ruhban karşıtı olarak biçimlendirdiğini tespitlerine eklemektedir.⁶⁴

VI. Philippe, otuz üç buçuk gün boyunca pek çok köyden geçerek, ritüellerine uygun tasarlanmış balatlar eşliğine kan döken bu insanların eylemlerini yasaklayarak, Paris Üniversitesi profesörlerine konunun tartışılması ve bir komisyon kurulması emrini verdi.⁶⁵ Paris Üniversitesi teologları onların heretik oldukları yönünde görüş bildirdi. Kral hâkimiyeti altındaki topraklara mektuplar göndererek, onların tamamen ortadan kaldırılmasını emretti.⁶⁶ Gilles le Muisit halkın,

⁶⁰ Richard Kieckhefer, “Radical Tendencies in the Flagellant Movement of the Mid-Fourteenth Century”, *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, C.IV, S.III, 1974. s. 160-161.

⁶¹ Fritsche Closener, *age*, s. 120.

⁶² Vincent, *agm*, s. 596.

⁶³ Kieckhefer, *agm*, s. 158.

⁶⁴ Martin Erbstösser, *Sozialreligiöse Strömungen im späten Mittelalter*, De Gyuter, Berlin 1970, s. 10- 13.

⁶⁵ Guillaume de Nangis, *Chronique Latine de Guillaume de Nangis de 1113 a 1300 avec les Continuations de cette Chronique de 1300 a 1368*, Ed. H. Geraud, Vol.II, Chez Jules Renouard Et C., Paris 1893, s. 217.

⁶⁶ Fransa kralı VI. Philippe’in Tournai kasabasına gönderdiği ve günümüze ulaşan mektup şu şekildedir. “Anladık ki adanmışlık ve sahte bir kefarete kisvesi adı altında kendilerine Kırbaççılar ve tövbekârlar diyen yeni bir insan mezhebi söz konusu Tournai kasabasında ortaya çıktı, çoğaldı ve iyiliği ihlal ederek gündün güne büyüdü... Hileleri, benzetmeleri ve aldatmacalarıyla kutsal kitaptan ve kurtuluşun gerçek yolundan habersiz, birkaç basit insan söz konusu mezhebi takip etmeye kandırıldı; bu da Hristiyan halkının büyük skandala ve tehlikeye girmesine sebep oldu. Ve bu nedenle kutsal babamız papa ve Roma Kilisesi’nin tüm kutsal heyeti (Kardinaller Koleji) söz konusu mezhebi, kurtarıcımız İsa Mesih’in ve aziz insanların ruhları için büyük bir tehlike olarak görmüş ve bahsi geçen Kırbaççılara bağlı olan herkesin bu mezhepten derhal ayrılmasını...” emretti. Kralın mektubu için bkz.:Paul Frédéricq (Ed.), *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, Vol.II, J. Vuylsteke, Ghent, 1891, s. 116-117.

özellikle yasaktan haberi olmayan insanların hala onlara katılmaya devam ettiklerini söylemektedir. Dahası görgü tanığımız Gilles, *'bunun yeni bir ayin olduğundan kim şüphe edebilir? Çünkü onlar kefaretilerini kiliselerde, şiddetli kan dökülmesinin hiçbir şekilde yasal olarak onaylanmaması gereken kiliselerde yapmadılar mı?'*⁶⁷ diyerek aslında insanların kanunları pek fazla umursamayarak Kırbaççı ayinlerine katıldıklarını, bu ayinlerin yine devam ettiğini belirtmektedir. Papalığın ve laik otoritelerin yasaklamalarına rağmen Kırbaççıların aksiyonları, gerek XIV. yüzyılda gerekse sonrasında sönük bir şekilde devam etti. 1368-69 yılında papa V. Urbanus, köklerinin kazınması için Kırbaççı heretiklerini engizisyona teslim etti. Buna rağmen daha dar alanlarda Kırbaççıların eylemleri sürdü ancak bir daha ne 1260 ne de 1349 olaylarında olduğu kadar ses getirecek varlıkları olmadı.

Sonuç:

Orta Çağ Hıristiyan toplumunda salgın hastalıklar, doğal afetler Tanrı'nın bir gazabı olarak düşünölmekteydi. XIII. ve XIV. yüzyılın belirli dönemlerinde yaşanan felaketler bu nedenle toplumsal hassasiyeti yükseltti ve halkı öfkeli olan Tanrı'yı yatıştırmak için bir şeyler yapmaya itti. Bedenlerini disipline ederek toplumsal günahlara kefaretilerini ödemeyi hedefleyen insanların ortaya çıktığı coğrafya huzursuzluğun, güvensizliğin en belirgin olduğu bölge olarak İtalyan yarımadasıydı. Papalığın ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun istikrarsızlaştırdığı coğrafyanın insanları, kendi yöntemleri ile yeni bir dindarlık ve kefaretiler formu oluşturdu. Roma Kilisesi'nin heretizm olarak adlandırdığı hareketlerin tümü siyasi gerilim, sosyal çatışma ve ideolojik çelişkiler ile doğrudan bağlantılıydı ve aslında kilisenin yanlış eylemlerine laik bir protesto idi. Kırbaççıların açık, törensel ve kamusal alana taşan eylemleri kısa sürede popülerleşti.

Gerek 1260 gerekse 1349 yıllarında kamusal alana taşan eylemleriyle Kırbaççılar, toplumsal felaketleri önleme kaygısı ile bedenlerini kefaretiler olarak sundular. Her iki Kırbaççılar akımının tarihsel kökleri Orta Çağ'ın son yüzyıllarının zor zamanlarıyla yakından ilişkilidir. Hizip mücadeleleri ile parçalanmış şehirler, kıtlık, veba ve hepsinden daha çok sosyal barış özlemi, insanları günahlarından ötürü Tanrı'nın kızgınlığına inandırdı. Çaresizlik ile özdeşleşen atmosferde insanlar olası felaketin önüne geçmek için kendilerine, Tanrı'nın yatıştırılması adına bir yükümlülük yüklediler. Avrupa'nın içinden geçmekte olduğu maddi-manevi krizler tarafından fazlaca dramatize edilen bazı ruhların endişelerini, korkularını gösterişli uygulamalarla dışsallaştırma çabası olarak da değerlendirilebilecek Kırbaççılar hareketi, çilecilikte var olan ve manastır duvarlarının gizliliğinde yalnız kalan bir uygulamayı gün yüzüne çıkartarak, daha organize, belirli bir çerçevesi olan bir forma dönüştürdüler. İsa Mesih'in dünyada kaldığı otuz üç buçuk yıla atıfla otuz üç buçuk gün boyunca bedenlerini kırbaçladılar. Ritüelleri esnasında dökülen kanı Mesih'in kanı ile özdeşleştirip, geleneksel ıstırap anlayışından yola çıkarak arınma eylemini marjinalleştirdiler.

Düzensiz yüzyıl Hıristiyanlığı içinde düzen oluşturmak için muhafazakâr bir içgüdüyle eyleme geçen insanların eylemlerindeki temel amaç beden vasıtasıyla kefaretilerini ödemektir. Sınırlarını kendi çizdikleri kurallar içerisinde uyguladıkları bedensel disiplin yöntemleri onların özgüllüğünü belirlese de, tamamen Roma Kilisesi'nin elinde olan bir takım dini eylemlere yeltenmeleri, özerklik arayışında olduklarını düşündürdü. Günah çıkartmaları, bir takım mucizeler gerçekleştirdiklerini iddia etmeleri hem Roma Kilisesi hem de halk nezdinde onlara dair karşıtlığı ateşledi. Roma Kilisesi varlıklarını bir tehlike olarak algıladı. 1269 Kırbaççıları, belki daha dar bir sahada faaliyet göstermelerinden ötürü heretik ilan edilmediler ancak eylemleri sakıncalı kabul edildi, yasaklandı. 1349 Kırbaççıları ise kamu düzenini riske ettiği gerekçesiyle, heretik ilan edildi.

⁶⁷ Gilles le Muisit, *age*, s. 235.

Kaynakça

- ABERTH, John, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350*, Palgrave MacMillan, New York 2005.
- AUTISSIER, Anne, 'Le Sang des Flagellants', *Médiévales*, S.27, 1994, s.51-58.
- COOPER, M., *Flagellation & The Flagellants: A History of the Rod in all Countries from the Earliest Period to the Present Time*, William Reeves, London 1877.
- DEANE, Jennifer K., *A History of Medieval Heresy and Inquisition*, Rowman & Littlefield Publishers, INC., Maryland 2011.
- DICKSON, Gary, "The Flagellants of 1260 and the Crusades", *Journal of Medieval History*, C.15, S.3, s. 227-267.
- ERBSTOSSER, Martin, *Sozialreligiöse Strömungen im späten Mittelalter*, De Gruyter, Berlin 1970.
- FRANCISCAN SALIMBENE, *From to St. Francis to Dante: Translations from the Chronicle of the Franciscan Salimbene (1221-1228)*, Trans: G. G. Coulton, David Nutt, London 1907.
- FREDERICQ, P. (Ed.), *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*, Vol.II, J. Vuylsteke, Ghent 1891.
- FRITSCHÉ CLOSENER, *Die Chroniken der Deutschen Städte*, Vol.VIII, Leipzig Hirzel, 1887.
- GILLES le MUISIT, *Chronique et Annales de Gilles Le Muisit*, Ed. Hanri Lemaitre, Libraire Renouard, Paris 1906.
- GUILLAUME de NANGIS, *Chronique Latine de Guillaume de Nangis de 1113 a 1300 avec les Continuations de cette Chronique de 1300 a 1368*, Ed. H. Geraud, Vol.II, Chez Jules Renouard Et C., Paris 1893.
- HEATH, Sidney, *Pilgrim Life in the Middle Ages*, Kenniket Press, London 1911.
- HENDERSON, John, *Piety and Charity in the Late Medieval Florence*, University of Chicago Press, Chicago 1997.
- HENRICUS de HERVORDIA, *Liber de Rebus Memorabilioribus sive Chronicon*, Ed. Augustus Potthast, Dieterich, Göttingen 1859.
- HERMANNI ALTAHENSIS, *Hermannii Althensis Annales*, Ed. Friedrich Bohmer *Fontes Rerum*, J. G. Cotta Sher Verlag, Stuttgart 1845.
- HUIZINGA, J., *The Warning of the Middle Ages*, Edward Arnold Publishers Ltd., London 1970.
- KIECKHEFER, Richard, "Radical Tendencies in the Flagellants Movement of the Mid-Fourteenth Century", *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 4/3, 1974, s.158-176.

LAMBERT, Malcolm, *Medieval Heresy: Popular Movement from the Gregorian Reform to the Reformation*, Blackwell Publishing, Oxford 2022.

LEFF, Gordon, *Heresy in the Later Middle Ages: The Relation of Heterodoxy to Dissent c. 1250-c. 1450*, Manchester University Press, New York 1967.

MATHIAE NEOBURGENSIS, *Mathiae Neoburgensis Chronica cum continuatione et Vita Berchtholdi de Buchegg*, Ed. G. Studer, Stampfilische Buchdruckerei, Bern 1866.

PATTERSON, Keith Charles, *The Flagellants of the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Their Rise and Decline*, (Oklahoma State University Master of Arts, Yüksek Lisans Tezi), Oklahoma 1977.

PERTZ, G. H. (E.d), “Annales Sanctae Iustinae Patavini”, *MGH SS XIX*, Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, Hanover 1866, s.148-193.

ROMAN, Reinaldo L., “Christian Themes: Mainstream Traditions and Millenarian Tradition”, *Millennialism and Violence*, Ed. Michael Barkun, Frank Cass, London 2005, s.51-83.

THOMAE WALSHINGHAM, *Quondam Monachi S. Albani, Historia Anglicana*, Ed. Henry Thomas Riley, Vol.I, Longman, Green, Longman, London 1863.

THOMSON, Augustine, *The Cities of God: The Religion of the Italian Communes, 1125-1325*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2010.

TURBERVILLE, A. S., *Medieval Heresy & The Inquisition*, Crosby Lockwood and Son., London 1920.

VINCENT, Catherine, ‘Discipline du corps et de l’esprit chez les Flagellants au Moyen Age’, *Revue Historique*, C.302, S.3, 2000. s.593-614.

VOGEL, Cyrille, “Le pèlerinage pénitentiel”, *Revue des Scienses Religieuses*, C.38, S.2, 1964, s.113-153.

WERNER, Alfred, ‘Germany’s New Flagellants’, *The American Scholar*, C.27, S.2, 1958, s.169-181.

ZEIGLER, Philip, *The Black Death*, Harper Torchbooks, New York, 1969.

Summary

The Middle Ages is an interesting age in which many mystical events are on the rise. People of the time were mostly devoted to being close to God. In this context, they used to sign ascetic practices from time to time. Flogging was one of them. By the XIth and XIIth century, whipping became popular as a new form. But underwent a different evolution in XIIIth century. The Flagellants movement emerged in 1260 as a plea to the chaotic period in Italy. The main purpose of the movement is to calm God by battering the body and shedding blood. Because the successive disasters made people think that was angry to them. People whipping themselves in a ritual style in various cities and towns soon aroused great interest. Many people, young and old, women, men and children joined them. The streets were overflowing with Flagellants. Blood had an important place in their rituals. They cared about the shedding of blood from their whipped bodies. This blood symbolized the blood of Christ. For this reason people were seeking healing in the blood spilled from their bodies.

The Roman Church did not initially oppose them. Even Pope Alexander weakly supported them. When the movement snowballed the Church was disturbed by their power. As a result, the Papacy forbade them from performing whipping displays in public. The secular authorities were tougher than the Papacy. They declared that if the Flagellants continued their rituals, they would be hanged. With the encouragement of such reasons, the Flagellants of the first period ended their activities.

By the XIVth century, European society had to face a heavy test again with the effect of the Black Death. With the violence of the epidemic, death descended on Europe like a dark cloud. In this atmosphere, peoples began to think again that God was angry with them. Peoples felt the need to do something to prevent the bad ending. By 1349, Flagellants again took the streets of Europe. They began to flog, themselves, to atone for sins. The movement spread quickly. Again, many people joined them. According to sources, they began whipping their bodies for thirty-three and a half days. Perhaps encouraged by the increase in attendance they began preaching confessing. This behavior led to the reaction of the Papacy. The clergy saw their existence as a danger. The Pope forbade the Flagellants' actions and ordered their suppression. The king of France also supported the pope's decision. Their performances were banned in many cities. Despite this, they continued their rituals in the backgrounds. They continued their activities without spilling over into the public sphere. However, they did not take any action that would make such a sound again.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

İNGİLTERE'NİN İRAN'DAKİ PETROL MUHAFIZ TEŞKİLATI: GÜNEY POLİSİ

Britain's National Petrol Guard in Iran: Southern Police

Tolga Akbaba

İstanbul Üniversitesi

tolgaakbaba@hotmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 23.03.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.06.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1269667

Atıf – Citation:

Tolga Akbaba, "İngiltere'nin İran'daki Petrol Muhafız Teşkilatı:
Güney Polisi", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 531-549.

İNGİLTERE’NİN İRAN’DAKİ PETROL MUHAFIZ TEŞKİLATI: GÜNEY POLİSİ

Britain’s National Petrol Guard in Iran: Southern Police

Tolga Akbaba *

Öz

İngiltere'nin İran üzerindeki ekonomik baskısı, Muzaffereddin Şah'ın 1901'de İngiliz vatandaşı D'Arcy'ye, 5 kuzey eyaleti hariç ülke genelinde petrol arama ve ticaret yapma ayrıcalığı vermesinin ardından devam etti. Petrolün bilinirliği ile ekonomik ve stratejik değeri arttıkça, D'Arcy'nin elde ettiği şahsi imtiyaza müdahil olan İngiltere, İran'daki ekonomik çıkarlarını korumak amacıyla kendi yerel silahlı gücünü oluşturma gayreti içerisine girmiştir. İran'da merkez-çevre ilişkisinin zayıf olduğu ve merkezi hükümet otoritesinin büyük eyaletler hariç taşrada hissedilmediği bir dönemde İran petrolcülerinin büyük oranda sahibi olan İngiltere, petrol havzalarını korumak için silahlı milis desteğine ihtiyaç duymuştur. Bu düşünceden hareketle İngiltere, zamanla kurumsal kimliğe kavuşacak olan Güney Polisi isimli yerel güvenlik teşkilatının da ilk adımını atmıştır. Genel manada araştırma eserlerinden ve dönemin ana kaynaklarından istifade edilerek hazırlanan bu çalışmanın amacı, İngiltere'nin İran'da kurmuş olduğu silahlı gücün hedefi, teşkilat yapısı ve karşılaştığı muhalefet sürecine mercek tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, İngiltere, Güney Polisi, Petrol, İmtiyaz, D'Arcy

Abstract

Britain's economic pressure on Iran continued after Mozaffar Ad-Din Shah in 1901 privileged D'Arcy, a British citizen, to explore and trade oil nearly around the whole nation excluding five northern provinces. Intervening D'Arcy's personal privileges after oil's awareness, as well as economic and strategic importance rose, Britain, strived to establish its own local armed force in the region to maintain financial benefits. Britain, that owned a great majority of the Iranian oil needed support by armed militias to protect oil reservoirs amid Iran's weak political stability. To that end, Britain initiated its own local security unit called Southern Police which would later on gain an official identity. Aim of this study which was conducted utilizing research books and main sources of that time is to offer an insight to Britain's aims for establishing an armed unit in Iran, structure of the unit and its opponents.

Keywords: Iran, Britain, Southern Police, Oil, Privilege, D'Arcy

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE,
tolgaakbaba@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9552-3864

Giriş

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın güneyinde sahip olduğu petrol kaynaklarının korunmasına oldukça önem vermiştir. Nitekim İngiltere, donanmasındaki gemilerde yakıt olarak kömür yerine fuel oil kullanma kararıyla askeri alanda petrole bağımlı bir devlet haline gelmişti. Bu bağımlılık, Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da hassas bir dengeye oturmuş durumdaydı. İran'ın güneyi hem Almanya hem de Osmanlı Devleti'nin tehdit edilebileceği ve hatta saldırı düzenleyebileceği bir konumdaydı. Ayrıca İran içinde yine Almanya ve Osmanlı Devleti'ne sempati besleyen resmi yetkililer ve aşiretler bulunmaktaydı. Bu nedenle Abadan Petrol Rafinerisi ve boru hatlarının sabotaj sonucu etkisiz hale getirilme durumu söz konusuydu. İngiltere bu endişeyle birlikte, petrol kaynaklarının, boru hatlarının ve 1912 yılında 2 bin 500 varil petrol işleme kapasitesiyle faaliyete geçen Abadan Petrol Rafinerisi'nin korunması amacıyla İran'da, ekonomik ve hiyerarşik olarak kendisine bağlı yerel milis gücü oluşturma çabası içerisine girmiştir. İngiltere'nin Güney Polisi'ni teşkilatlandırmasındaki bir diğer gerekçesi ise Rusya'nın İran'ın kuzey bölgelerindeki askeri gücünü dengelemek ve İran'ın güneyinde müstakil bölgeler oluşturduğu takdirde güvenliği bu milis güç aracılığıyla sağlamak istemesidir. Tüm bu gerekçelerle birlikte İngiltere, teşkilat yapısı, lojistik ve iletişim merkezleri ile teknik donanım anlamında küçük bir ordu görünümünde olan Güney Polisi'ni Şiraz Eyaleti merkez olmak üzere İran'da faaliyete geçirmiştir. İran ile İngiltere arasındaki resmi yazışmalara göre İran Devleti'ne bağlı olan ancak üyelerinin maaşları dahil tüm masraflarını İngiltere'nin karşıladığı Güney Polisi, eğitim modelleri ve harekât tarzıyla İngiltere ordusunun bir tugayı mahiyetindedir. Nitekim subaylara verilen talimat dahi İngilizcedir. Ayrıca Güney Polisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Tahran'daki büyükelçilik ile Hindistan'da bulunan genel komutanlık vasıtasıyla komuta edilmektedir. Güney Polisi'nin aktif olarak faaliyet gösterdiği 1916-1921 yılları arasındaki mücadele sahası, genel olarak Kaşkay Türklerinin yaşadığı ve kontrol ettiği alanlar olmuştur. Ayrıca İran'da önemli aşiretler arasında yer alan Bahtiyarilerle de zaman zaman çatışma içerisine girmiştir. Üyelerini İranlı eski polis, asker ve sabıkalı şahıslardan seçen Güney Polisi, İngiltere'nin Hindistan'dan getirdiği subayların da teşkilat içinde yer almasıyla heterojen bir yapıya sahip olmuştur. Ele aldığımız çalışmada Güney Polisi'nin teşkilat yapısı, hedefleri ve karşılaştığı muhalefet incelenecektir. Ayrıca Güney Polisi'nin resmi olarak tanınması hususuna İran ile İngiltere arasında oluşan ihtilaflar makalemizin odak noktasını oluşturacaktır. Konuyla ilgili genel değerlendirmeler; akademik çalışmalar, hatıratlar ve resmi yazışmalar temel alınarak ortaya konacaktır.

1. İran Petrolünün Kısa Tarihi

İran'da petrolün günlük hayatta kullanılması ilk olarak Ahameniş İmparatorluğu (M.Ö. 550-331) döneminde olmuştur. Ahameniş İmparatorluğu ve sonraki dönemlerde kutsal olduğuna inanılan ateş tapınaklarında (ateşgede) ateşin yakılması ve sürekli yanar vaziyette tutulması amacıyla kullanılan petrol, zaman zaman aydınlatma ve askeri amaçlara da hizmet etmiştir. Yine Marco Polo 1264 yılında Hazar Denizi kıyısında petrol kuyularının olduğunu ve kuyulardan sızıntı şeklinde akan petrolden sağlık alanında istifade edildiğinden bahsetmektedir.¹ Görüldüğü üzere İran'da petrol, ekonomik değer kazanmaya başladığı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar, Arap coğrafyası ile Amerika ve Avrupa kıtalarında olduğu gibi, gündelik yaşamda sıradan bir kullanım alanına sahip olmuştur. Ancak İran petrolünün tarihi seyri, Amerika'da girişimci George Bissell ve Pennsylvania Kayayağı Şirketi yöneticilerinin 1856 yılında tuzlu su çıkarma tekniğinin (sondaj) kayayağını (petrol) çıkarmada kullanılması yönündeki düşüncesi ile değişmeye başlamıştır. Söz konusu teknik ile 1859 yılında ilk modern petrol kuyusu Pennsylvania'da

¹Hüccet Rebi Porselimi, "Nigâhî be Târihçe-i Karardâdhâ-yı Neft-i Îrân", *Mâhnâme-i İlm-i İktisâf ve Tovlid-i Neft ve Gâz*, Şirket-i Neft-i İran, Bahş-i Evvel, S. 163, s. 6.

açılmıştır.² Petrol üretiminin 1859 yılından sonra kısmen seri hale gelmesi yalnızca Amerika ve Avrupa kıtasında değil, İran gibi dünyanın farklı ülkelerinde de petrol arayışını hızlandırmıştır. Özellikle Batılı müteşebbislerin girişimleriyle gerçekleştirilen bu arayışlardan teknoloji, ekipman, bilgi ve tecrübe eksiği bulunan ülkeler de faydalanmak istemiş ve bu doğrultuda Batılı sermayedarlara birtakım ekonomik imtiyazlar tanınmıştır. Bu meyanda, İran’da 1794-1925 yılları arasında hüküm süren Kaçar Hanedanlığı, petrolün aranması, çıkarılması, işlenmesi ve piyasaya sürülmesi konusunda ülkesinin kapılarını Batılılara açmakta oldukça cesur davranmıştır.

1.1. D’Arcy İmtiyazı (1901)

İran’da petrolün varlığı ile ilgili ilk resmi raporlama, ülkeye 1840-1850 yılları arasında arkeolojik kazı amacıyla gelen İngiliz ve Fransız arkeologlar Austen Henry Layard, William Loftus ve Jacques de Morgan tarafından yapılmıştır. Genel manada İran’ın güneyi ile güneybatısındaki petrol varlığıyla ilgili yazılan raporlardan Jacques de Morgan’a ait olanı, 1892 yılında *Les Annales des Mines* isimli dergide yayınlanınca Batılı girişimcilerin İran’a olan ilgisinde artış görüldü.³ Ancak bu girişimciler arasında yalnızca William Knox D’Arcy⁴, yeterli miktarda sermaye ile petrolü arama ve bulma konusunda ilerleme kaydetti. D’Arcy, İngiltere’nin tam yetkili Tahran elçisi olarak görev yapan Sir Henry Drummond Wolff’un, İran’daki petrol yataklarının varlığından bahsetmesi üzerine temsilcisi Alfred Lyttelton Marriott aracılığıyla İran yönetimiyle iletişime geçti.⁵ Marriott, Tahran’a gelerek Sadrazam Mirza Ali Asger Han Atabek ile bizzat görüştü ve Sadrazam, D’Arcy’ye petrol arama imtiyazı verilmesi konusunda ikna edildi. Sadrazam Atabek’in girişimleriyle Londra’dan gönderilen imtiyaz sözleşmesi, Muzafferüddin Şah’ın önüne götürüldü ve Şah, 28 Mayıs 1901 tarihinde D’Arcy’nin temsilcisinin de katıldığı törende imtiyaz anlaşmasını imzaladı.⁶

D’Arcy anlaşmayla birlikte İran’da petrolün aranması, bulunması ve satılması konusunda yetkili bir veya birden fazla şirket kurma hakkını eline aldı. D’Arcy bu imtiyaza karşılık olarak kurulacak şirketin yıllık gelirinden yüzde 16’lık payı İran’a imtiyaz hakkı olarak vermeyi ve yine ilk şirket kurulduğu anda 20 bin sterlin nakit, 20 bin sterlin de hisse payı verme taahhüdünde bulundu. Ayrıca D’Arcy, 60 yıllık imtiyaz süresi bittiğinde şirkete ait tüm yatırım araçlarını tazminat almaksızın İran’a bırakmayı da kabul etti.⁷ İran’ın tarihi seyrini derinden etkileyen 18 maddelik imtiyaz anlaşmasının konumuzla ilgili olarak, İngiltere’nin İran’da silahlı güç oluşturmaya imkân sağlayan on dördüncü maddesi ise özetle şu şekilde idi:

²Daniel Yergin, *Petrol*, Çev., Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 23-26.

³Porselimi, *a.g.m.*, s. 163.

⁴William Knox D’Arcy 1849 yılında İngiltere’de, İrlandalı avukat bir babanın oğlu olarak dünyaya geldi. İlk öğrenimini Londra’da bulunan Westminster School’da tamamlayan D’Arcy, ailesi ile birlikte 1866 yılında Avustralya’ya göç etti ve burada babası ile birlikte avukatlık yapmaya başladı. 1888 yılında ticaretle ilgilenmeye başlayan D’Arcy, Avustralya’da atıl vaziyetteki bir altın madeninin işletmesini üstlendi. Altın madeni gelirleriyle zenginleşen D’Arcy daha sonra tekrar İngiltere’ye döndü ve Avustralya’daki işlerini buradan idare etmeye başladı. D’Arcy 1890’lı yılların sonuna kadar zenginliğin verdiği imkânlarla abartılı bir yaşam sürdü ve bunu sürekli hale getirebilmek için yeni yatırım fırsatları arayışına girdi. D’Arcy’nin bu arayışlar sırasında yolu, İran petrolünün çıkarılması için girişimci arayan Kitapçı Han ile keşişti. Bu keşişme hem D’Arcy hem de İran için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz.: “D’arcy, William Knox”, Çevrimiçi <https://www.iranicaonline.org/articles/darcy-william-knox> Erişim Tarihi: 13.11.2022.

⁵Mustafa Alem, *Neft, Kodret ve Usûl; Peyâmedhâ-yı Kudeta-i 28 Mordad*, Çev., Gulam Muhsin Salihyar, İntişârat-ı Çapheş, Tahran 1377 (1998), s. 26-27.

⁶ Abdülreza Huşeng Mehdevi, *Revâbet-i Hâricî-yi Îrân*, Çap-i Dovvom, Tahran 2535 Şahinşahi (1976), s. 297; Alem, *a.g.e.*, s. 28.

⁷ Muhammed Reza Şukuhi-Elyas Naderan, “Târîh-i Tahavvülât-ı Karardâdhâ der Sanâat-ı Neft-i Îrân (1333-1353)”, *Târîh-i Îrân*, Şomare 67/5, Zemistan 1389-Bahar 1390 (Kış-İlkbahar 2011), s. 82-83.

Devlet, şirkete ait bütün araç-gereç ve üst düzey çalışanların güvenliğini sağlamak konusunda garanti verir. Devlet taahhütlerini yerine getirirse şirket tazminat talep edemez.⁸

İmtiyaz sözleşmesinin imzalanmasının hemen akabinde D'Arcy'nin mühendis ve kazı ekibi, İran'ın Kirmanşah ve Huzistan Eyaleti'nde petrol arama faaliyetlerine başladı. Bu faaliyetler sırasında, özellikle Huzistan'da yaşayan Bahtiyari aşireti liderleri, keşif çalışmalarının kendi toprakları üzerinde yapıldığını ve Tahran'da imzalanan anlaşmanın kendileri için bağlayıcılığı olmadığını ileri sürdü. Hatta aşiret üyeleri zaman zaman petrol arama faaliyetlerini sabote ettiler. İngilizlerin, diplomatik manevra denebilecek bazı hamleleri sonucu ortaya çıkan anlaşma zeminiyle birlikte, D'Arcy'nin temsilcileri ile Bahtiyari aşireti liderleri arasında 15 Kasım 1905 tarihinde İsfahan'da güvenlik anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre sondaj makinelerinin, boru hatlarının ve işçilerin güvenliğinin sağlanması karşılığında Bahtiyari aşireti liderlerine yıllık dört taksit olacak şekilde iki bin sterlin ödeme yapılacak, ayrıca petrolün bulunmasından sonra da ilave bin sterlin ödenecekti. Bunun yanı sıra petrolün bulunması ve şirketin kurulmasının ardından yine aynı aşiret ileri gelenlerine yüzde 3 hisse de verilecekti.⁹

İngiltere ile Bahtiyari aşireti arasında yapılan anlaşma, sondaj çalışmalarının güvenliğini sağlamış olsa da İngiltere bu anlaşmayı yeterli görmüyordu. Bundan dolayı güvenliğin tam manasıyla sağlanması için Teğmen Arnold Wilson öncülüğünde 20 subay ve 19 Bengal Mızrakçısı'nı Kasım 1907'de Huzistan bölgesine gönderdi. İngiltere bölgede hem askeri hem milis gücü kurma faaliyetlerini 1908 yılında Mescid-i Süleyman'da kaliteli petrolün bulunmasından sonra artırdı ve 1909 yılında 5 bin kişilik silahlı milis gücü oluşturacak seviyeye geldi.¹⁰ İngiltere'nin silahlı milis gücü oluşturma girişimleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti.

2. Güney Polisi¹¹

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada, İran'da İngiltere'nin gözetimi altında petrol çıkarılması ve satılması alanında faaliyet gösteren Anglo-Persian Oil Company¹² ile Bahtiyari aşireti arasında, aşiret liderlerine boru hatlarının korunması karşılığında ödenmesi gereken ücret konusunda sorun yaşanıyordu. Bu sorun nedeniyle Bahtiyari aşireti üyeleri, Almanya'nın etkisi altına girme noktasında fazla çekimser davranmadılar. Aşiret üyeleri hem Alman ajanlarının teşviki hem de İngilizlerle yaşadıkları maddi sorun nedeniyle 1915 yılında boru hatlarına saldırılar düzenlemeye başladı. Bunun üzerine Anglo-Persian Oil Company Müdürü Charles Greenway İran Hükümeti'ne başvurarak, sık sık saldırıya uğradıklarını ve İran'ın D'Arcy İmtiyaz Anlaşmasının 14. Maddesi gereği can ve mal güvenliklerini sağlaması gerektiğini belirtti. Ayrıca Greenway, oluşan maddi zararlarının da İran tarafından tazmin edilmesini istedi. Ancak İran,

⁸ *Esnâd-ı Neft*, İdare-i Koll-i İntişarat ve Tebligat-ı Vezaret-i Harice, 1330 (1951), C. 1, s. 8.

⁹ Gaffar Porbahtiyar, "Bahtiyariha, Neft ve Dovlet-i İngiliz", *Fâsıl-nâme-i Mütâlaât-ı Târihi*, *Vijênâme- İrân ve İsti 'mâr-i İngilizis*, Şomare 22, 1387 (2008), s. 84-87.

¹⁰ Mikail Vahidirad, "Ruznâme (Nedai) Cenûb; Berresi-yi Mevâzi Nohostin Ruznâme-yi Muhâlif Karardâd-ı Darsi der İrân" *Pejâheşhâ-yi Ulûm-ı Târihi*, Sale Nohom, Şomare 2, Payiz ve Zemistan 1396 (Sonbahar-Kış 2017), s. 120-126.

¹¹ Güney Polisi teşkilatının resmi yazışmalardaki ismi Nirû-yi Tüfenkderân-ı Cenûb-i İrân (Güney İranlı Tüfenkçiler) şeklindedir. Güney Polisi ismi ülkenin bölünmüşlüğüne işaret ettiğinden dönemin İran yönetimi Nirû-yi Tüfenkderân-ı Cenûb-i İrân isminin kullanılmasını tercih etmiştir.

¹² D'Arcy 1904 yılında İran'da petrol arama faaliyetleri yürüttüğü sırada mali kriz içerisine girmiştir. D'Arcy mali krizi aşmak için Hindistan'da petrol arama faaliyetlerinde bulunan ve İngilizlere ait olan Burmah Oil Company ile ortaklık kurmak zorunda kalmıştır. Bu ortaklıkta, İran'da petrol bulunması halinde yine iki şirketin ortak olacağı yeni bir şirket kurulması ve İran petrolerinin bu şirket vasıtasıyla işletilmesi kararı alınmıştır. Bu meyanda 14 Mayıs 1909 tarihinde iki milyon sterlin sermayeli ve Londra merkezli Anglo-Persian Oil Company (Şirket-i Neft-i İran ve İngiliz) kurulmuştur. İngiltere 1914 yılında 2 milyon 200 bin sterlin ödeyerek Anglo-Persian Oil Company'ye ortak olmuştur. İngiltere bu sayede şirketin karar alma mekanizmasında en etkili konuma erişmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mahmud Tolu, *Bâzi-yi Kudret ve Ceng-i Neft der Hâvermiyâne*, Neşr-i İlim, 2. Baskı, Payiz 1371 (Sonbahar 1992), s. 27-28; Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, Vol. 5, Issue 2, A Tribute of Prof. Dr. Halil İnalçık, Mart 2013, s. 62-63.

otoritesini ülkenin güneyine ulaştırmaktan aciz ve tazminat talebini karşılayamayacak kadar da maddi zorluklar içerisinde idi. Bu nedenle Dışişleri Bakanı Mirza Hasan Esfendiyari Muhteşemü's-Saltana yine Anglo-Persian Oil Company'nin talebi üzerine 15 Ekim 1915 tarihinde, petrol boru hatlarının korunması amacıyla yabancı bir gücün ülkede bulunmasına izin verdiğini ilan etti.¹³ Bu gelişme üzerine İngiltere, petrol alanlarının, boru hatlarının, yakıt istasyonlarının, petrol kuyularının ve Abadan Petrol Rafinerisi'nin korunması amacıyla 1916 yılında resmi adı Güney İranlı Tüfenkçiler (South Persian Rifles-SPR) olup Güney Polisi ismi ile anılan silahlı bir teşkilat oluşturduğunu ilan etti. İngiltere'nin temel gerekçesi, Tahran'daki merkezi otoritenin zayıflığına bağlı olarak petrol bölgelerinde güvenlik açığının ortaya çıkması ve İran'ın güneyinin Almanya ve Osmanlı Devleti tarafından saldırıya uğraması ihtimaliydi.¹⁴ Ancak İngiltere'nin silahlı milis gücü oluşturma girişimlerinin nedeni bunlarla sınırlı değildi. Nitekim 1915 yılında İran, İngiltere ve Rusya arasında imzalanan anlaşmaya göre Rusya'nın kontrolünde olan ve özellikle İran'ın kuzeyinde büyük etkiye sahip Kazak Tugayı'nın¹⁵ tümen seviyesine çıkarılması öngörülmüştü.¹⁶ Bunun üzerine İngiltere, Rusya'nın İran'daki gücünü dengelemek ve ayrıca İran'ın güneyinde petrol bölgelerindeki Alman ve Osmanlı Devleti casuslarının yakalanması amacıyla kendi milis kuvvetini oluşturmak istedi.¹⁷ Bu doğrultuda 1916 yılının Ağustos ayında İngiltere Temsilcisi Sir Charles Murray Marling, Rus Temsilci M. De Etter ve İran Hükümeti Sadrazamı Sipehdar Tonekaboni lakaplı Muhammed Veli Han Haletbeni arasında, Kazak Tugayı'ndaki milis sayısının 11 bine çıkarılması şartıyla İran'ın güneyinde 11 bin kişilik İngiliz silahlı kuvveti oluşturma konusunda anlaşma sağlandı. Anlaşmaya göre her iki silahlı kuvvet de savaş sırasında İran silahlı kuvvetleri olarak İran Savunma Bakanlığı'nın emri altında hareket edecekti. Ayrıca yine iki devlet, İran'a aylık 200 bin tümen borç vermeyi kabul etti. Bu anlaşmanın hükümlerinin uygulanmasında herhangi bir sorun yaşanmadı ve İran'a verilmesi taahhüt edilen 200 bin tümenin ödemesi yapıldı. Ancak anlaşma metni İran Meclisi tarafından hiçbir zaman onaylanmadı ve bu durum İngiliz milis kuvvetinin meşruiyet sorunu yaşamasına sebep oldu.¹⁸

Aslında İngiltere yukarıda bahsi geçen anlaşma imzalanmadan önce milis kuvveti oluşturmak için girişimlere başlamıştı. Bu meyanda, 16 Mart 1916 tarihinde Bender Abbas'a gelen İngiliz Tuğgeneral Percy Molesworth Sykes, teşkilatlanma çalışmalarında bulunmuş ve ilk etapta 53 kişiyi Ağustos 1916'da kuruluşu ilan edilen Güney Polisi'ne dahil etmişti. Ancak söz konusu 53 kişi bir süre sonra aldıkları ücreti de iade ederek Güney Polisi'nden ayrıldıklarını beyan ettiler. Temel gerekçeleri ise Almanlara karşı savaşmak istememeleriydi. Nitekim bölgede, İngiltere'nin Güney Polisi'ni Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde kullanmak üzere kurduğu ve teşkilata katılan kişileri asker olarak cepheye süreceği yönünde propaganda yapılmaktaydı. Sykes'a göre 53 kişilik grup içinde İngiltere'ye karşı faaliyet yürüten Alman ajanları da bulunmaktaydı. Teşkilatlanma çalışmalarının başında karşılaşılan bu durum İngiltere için hayal

¹³ Mesud Firuzende, *Târîh-i Smâat-i Neft-i Îrân 1280 tâ 1357*, İntişârat-ı İdare-i Kol Revabet-i Umumi Vezaret-i Neft, Tahran 1398, s. 101-103.

¹⁴ "SPR, Polis-i Vîje-yi Cenûb" <http://www.petromuseum.ir> (<https://bit.ly/3RhRiN3>), Erişim Tarihi: 20.11.2022.

¹⁵ Literatürümüze "Kazak" olarak geçen Kossaklar, 15. yüzyılda Polonya ve Litvanya'dan Ukrayna topraklarına göç etmiştir. Dinyeper Nehri kıyısına yerleşen Kossaklar, kendilerine "özgür halk" manasına gelen "Cossack" ismini vermişlerdir. 15. yüzyıldan sonra Kafkasya bölgesinde yaşamaya başlayan bu halk, kıyafet olarak Kafkas halklarına benzeyen elbiseler giyer, ancak suret itibarıyla Doğu Avrupa halklarına benzerler. Kossaklar uzun yıllar Rusya'nın askeri amaçlarına hizmet etmiş ve gaddarlıklarıyla tanınmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Hanife Erdoğan, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Cilt (C) 13, S. 32, s. 1426-1440. DOI <https://10.12981/mahder.812844>.

¹⁶ İran'da milli meclisi bombalayacak ve hatta hanedan değişikliği gerçekleştirecek kadar siyasi ve askeri etkiye sahip Kazak Tugayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Muhammed Naibpur-Sirvan Hasruzade-Lokman Meliki, "Caygâh-i Polis-i Kazak der Îrân", *Fasıl-nâme-i Mütâlaât-i Târîh-i İntizâmî*, Sale Evvel, Şomare 1, Tabistan 1393, s. 33-44.

¹⁷ Peter William Avery, *Târîh-i Muâsır-ı Îrân*, Çev. Muhammed Refii Mehrabadi, Müessesesi-i İntişârat-ı Etayi, Çap-e Sevvom, Tahran 1373 (1994), s. 171; Sadikiyan, a.g.m., s. 362.

¹⁸ "South Persia Rifles", <https://www.iranicaonline.org/articles/south-persia-rifles-militia> Erişim Tarihi: 01.01.2023.

kırıklığı yaratmadı ve milis toplamaya devam edildi.¹⁹ Özellikle Sykes'ın bizzat yürüttüğü çalışmalar neticesinde 300 kişilik bir kuvvet oluşturuldu. Gönüllü olanların temel gayesi, düzenli bir maaşa sahip olabilmektir. Sykes'ın kuvvet toplama çalışmalarına yerel hükümet yetkilileri de destek oluyordu. Bizzat valiler ve yardımcıları gönüllü toplanması konusunda Sykes'ın adeta sağ kolu olarak hareket ediyordu. 1917 yılına gelindiğinde milis kuvvetin sayısı 5 bin 500'e, 1918 yılında ise 6-8 bine ulaşmıştı. Milis sayısı artınca lojistik ve stratejik açıdan idari kolaylık sağlanması amacıyla çeşitli isimler altında alaylar oluşturuldu. Kurulan ilk alayın ismi "Ahmedşâhî Alayı"²⁰ olarak belirlendi ve Bender Abbas'da görev yapması kararlaştırıldı.²¹ Üyelerinin tamamı İranlı ve Hindistanlı olan, ancak İngiliz subaylar tarafından eğitilen bu silahlı gücün hiyerarşik düzeninin tepesinde "yaver" adı verilen ve günümüzde binbaşı rütbesine denk gelen komutanlar bulunmaktaydı. Komutanlar, bölge eşrafı arasında saygı duyulan kişilerin önerisiyle seçilmekte ve maaşa bağlanmaktaydı. Bu komutanlar 100 süvariye komuta etmekle görevliydi. Komutanların yanı sıra Güney Polisi'ne katılacak gönüllüleri bulanlara da kişi başı on tümen ücret ödeniyordu. Ayrıca iki kişi, aylık 50 tümen maaşla ve yine aylık 50 gönüllü bulmak kaydıyla sürekli olarak istihdam ediliyordu. Güney Polisi'nin görev alanları ise ülkenin güneyinde yer alan Buşehr, Şiraz, Kirman, Fars, Bender Abbas, Yezd ve Kazerun bölgeleri idi. Polis gücünün İran'daki komuta merkezi Şiraz'daydı ve buradan telgraf veya mektuplar vasıtasıyla diğer eyaletlerdeki gruplar ile temas sağlanıyordu. Şiraz'daki merkez, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından, Tahran'da bulunan İngiliz Büyükelçisi aracılığıyla kontrol ediliyor, ayrıca Hindistan'ın Simla kentinde bulunan genel komutanlıktan kurye veya telgraf vasıtasıyla komut alıyordu.²²

Güney Polisi mensuplarının herhangi bir emeklilik veya tazminat hakkı bulunmuyordu. Ancak ölüm veya sakatlanma durumunda bir miktar para alabiliyorlardı. Gönüllüler üç yıllık sözleşme ile teşkilata alınıyor ve eğer isterlerse sözleşme bitiminde yeni bir sözleşmeyle görev sürelerini uzatabiliyorlardı.²³

Güney Polisi üç ayrı bölümden meydana geliyordu. Birinci bölüm, göçebe veya yarı göçebelerden seçilen gönüllülerden, ikinci bölüm, geçmişte askerlik ya da polislik yapmış olanlardan, üçüncü bölüm ise çiftçi, işçi veya vasıfsız kişilerden oluşmaktaydı. Söz konusu bu ayırım, milislerin nerelerde görev yapacakları konusunda da ipucu vermekteydi. Nitekim göçebe veya yarı göçebe olanlar genel manada piyade olarak hizmet vermekte ve yol güvenliği sağlamaktaydı. İkinci bölümdekilerin ise adli olaylara ve olası bir savaşta petrol alanlarının korunmasına hizmet etmesi amaçlanmaktaydı.²⁴ Çeşitli yaşam biçimlerine sahip insanlar arasından seçilen Güney Polisleri resmi olarak iki tugay halinde örgütlenmiş olmakla birlikte üç tugay olarak görev yürütüyordu. Birinci tugay Fars ve Bender Abbas'da, ikinci tugay ise Kirman'da faaliyet halindeydi. Kirman'da bulunan tugayın görev yoğunluğu Fars ve Bender Abbas'da yer alan tugaya göre daha fazlaydı. Bu tugayda yer alan polisler, Kaşkay Türkleri ve

¹⁹ Percy Molesworth Sykes, *Târîh-i İrân*, Çev. Seyyid Muhammed Taki Fehrdai Gilani, Neşr-i Efsun, Tahran 1380, s. 636-637.

²⁰ Kurulan ilk düzenli birliğe Ahmedşâhî Alayı isminin verilmesinin nedeni hususunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu isimlendirmeyle taht sahibi Ahmed Şah'a atıf yapıldığı bir gerçektir. Bu durumda iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İngiltere'nin Güney Polisi'nin varlığına karşı çıkan İran yönetimine hoş görünme çabası, ikinci ihtimal ise Ahmedşâhî ismiyle oluşturulan bu güce halk nezdinde meşruiyet kazandırma amacıdır.

²¹ Florida Sefiri, *Polis-i Cenûb-i İrân (S.P.R.)*, Çev. Mansure İttihadiye; Mansure Caferi Feşarki, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1364 (1986), s. 123-131.

²² Cemşid Sedaketiş, "Cebhe-yi Ceng-i Abadeh Aleyh-i Polis-i Cenûb", *Mütâlaât-ı Târîh*, Şomare 37, Sale Nohom, Tabistan 1391, s. 15; SPR, Polis-i Vije-yi Cenûb", <http://www.petromuseum.ir> (<https://bit.ly/3RhRiN3>), Erişim Tarihi: 07.01.2023.

²³ Sefiri, *a.g.e.*, s. 124.

²⁴ Sefiri, *a.g.e.*, s. 131-132.

Araplar başta olmak üzere bölgede yer alan etnik unsurlarla yoğun bir mücadele içine girmişlerdir.²⁵

Güney Polisi üyelerinin gri ve mavi renk olmak üzere üniforma ve teçhizatları İngiltere tarafından Hindistan üzerinden temin edilmekteydi. Nitekim üniformalar Hindistanlı askerlerin giydiği şekilde tasarlanmıştı. Subayların aylık 200 riyal olan maaşı ve atların beslenmesi için gerekli olan tahılın sağlanması da yine İngiltere Devleti'nin uhdesinde bulunuyordu. Polislerin aylık kazancı ise 45 ile 150 riyal arasında değişmekteydi. Polislere kahvaltı hariç günde iki öğün yemek veriliyor, ayrıca kendilerinin de yemek yapabilmesi için gerekli olan her türlü malzeme temin ediliyordu. Beslenmeleri, sayıları ve hareket tarzlarıyla küçük bir düzenli ordu izlenimi veren Güney Polisleri, İngiliz ordusu tarzındaki askeri eğitimlerini Anglo-Persian Oil Company'ye ait şirket ve taburlarda gerçekleştiriyordu. İngilizler Pers, Beluc ve Araplardan oluşan Güney Polisi'nin tüm masraflarını sömürgesi Hindistan'dan temin ediyordu.²⁶

İngiltere, kendisi için son derece önemli olan ve zamanla 1 milyon ton ham petrol işleme kapasitesine ulaşan Abadan Petrol Rafinerisi dahil olmak üzere Abadan'dan Ahvaz'a kadar olan petrol istasyonları ile boru hatlarının güvenliğini Şeyh Hazel isimli bir şahsın sorumluluğuna bırakmıştı. Şeyh Hazel, D'Arcy imtiyaz sözleşmesinin imzalanmasından sonra Abadan ve Huzistan'ın batı ile güney bölgelerinde birçok arazi satın almış ve daha sonra bunları Anglo-Persian Oil Company'e kiralamıştı. Bu sayede büyük bir zenginliğe kavuşan Hazel, aslında İngiltere'nin çıkarlarından ziyade kendi çıkarına hizmet ediyordu. Nitekim İngiltere'nin kazancı Hazel'in kazancı olarak değerlendirilmekte idi. Şeyh ayrıca Ahvaz ve Hürremşehr'de İngiltere'nin kendisine sağladığı büyük bir silahlı güce, hatta savaş gemilerine sahipti. Dolayısıyla İngilizler, Şeyh Hazel sayesinde Ahvaz ve Hürremşehr ile ilgili herhangi bir endişe duymuyordu. Ancak Huzistan'ın kuzeyinde durum farklıydı. Kuhgiluye ve Buyer Ahmed Eyaleti ile Loristan Eyaleti'nin güvenliği Güney Polisi'nin sorumluluk alanındaydı. Polisler, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar bu bölgelerde görev yaptı. Kurulduğu sırada 300 kişiyle sınırlı olan Güney Polisi'nin sayısı, zamanla 6-8 bin kişiye kadar ulaştı.²⁷

Mart 1918	İranlı Polis ve Subay Sayısı	Mayıs 1918	İranlı Polis ve Subay Sayısı
Fars Tugayı	3.810	Fars Tugayı	3.973
Kirman Tugayı	2.624	Kirman Tugayı	2.888
Bender Abbas Tugayı	889	Bender Abbas Tugayı	1.720
Subay Sayısı	102	Subay Sayısı	102
Toplam Silahlı Kuvvet	7.425	Toplam Silahlı Kuvvet	7.820

Tablo 1: Güney Polisi Teşkilatı içerisinde yer alan İranlı Polislerin toplam sayısı (Mart 1918-Mayıs1918)²⁸

Yukarıdaki istatistikte görüldüğü üzere 1918 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Güney Polisi teşkilatı içerisindeki İranlı subay ve polis sayısı 7 bin 820 kişiye ulaşmıştır. Bu meyanda, teşkilat içerisinde İngiliz subay ve Hindistanlı polislerin de varlığı göz önünde bulundurulduğu takdirde

²⁵ Sykes, *a.g.e.*, s. 670; Sefiri, *a.g.e.*, s. 170.

²⁶Reza Begdilo-Murat Kiyani, "Vakavi İlel Teşkil ve Peyamedha-yi Polis-i Cenub İran", *Fasıl-nâme-i İlmi-Târihi/Mütâlaât-ı Târih-i İntizâmî*, Sale Dovvom, Şomare 5, Tabistan 1394, s. 59.

²⁷"SPR, Polis-i Vije-yi Cenüb", <http://www.petromuseum.ir> (<https://bit.ly/3RhRiN3>), Erişim Tarihi: 12.01.2023; Sykes, *a.g.e.*, s. 669; Begdilo-Kiyani, *a.g.m.*, s. 59.

²⁸ Sedaketiş, *a.g.m.*, s. 12-13.

toplam silahlı kuvvet sayısının 8 bin kişi ile sınırlı olmadığı ve sayının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Genelde askeri geçmişi olan şahısların seçildiği Güney Polisi üyeleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri kıyafetleriyle Anglo-Persian Oil Company'nin sahibi olduğu binalarda ve Abadan Petrol Rafinerisi'nde çalışmaya başladılar. Savaş bitene kadar tıpkı bir işçi gibi çalışıp, aynı zamanda güvenliği sağladılar. Akşamları sokağa çıkmanın veya seyahat etmenin tehlikeli olduğu Huzistan'da, Güney Polisi'nin sağladığı yol güvenliği sayesinde bu tehlike ortadan kalktı. Yol güvenliği için kontrol noktaları kuran polisler, geçitleri kontrol edecek şekilde dağların zirvelerinde dahi karakollar inşa etti. Yol güvenliğinin sağlanmasındaki temel saik ise halkın huzurunu sağlamak değil, Abadan Petrol Rafinerisi'nin İran'ın iç bölgeleriyle olan bağlantısının güvence altına alınmasıydı. Güney Polisi tüm bu güvenlik önlemlerini alırken ekipman olarak da küçük bir ordu donanımına sahipti. Birlikler, motorlu kara araçları, personel taşıyıcılar, dağ topları, makineli tüfekler ve hatta savaş uçaklarına sahip olma imkânı elde etmişlerdi.²⁹

3. İngiltere'nin Güney Polisini Resmileştirme Çabaları

İngiltere, Güney Polisi'nin İran tarafından resmi olarak tanınması amacıyla birçok girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerin sebebi ise Güney Polisi'ni İran'da kalıcı hale getirmek ve İngiltere'nin bölgede meşru askeri güç bulundurmak istemesidir. İran ise İngiltere'nin zaman zaman tehdit diliyle ilettiği bu talebi hiçbir zaman resmi olarak yerine getirmemiştir.³⁰Yalnızca İran'da 1916-1917 yılında sadrazamlık görevini yürüten ve İngiliz yanlısı tutumuyla bilinen Mirza Hasan (Vüsûkuddevle), Güney Polisi'nin resmi olarak tanındığını Tuğgeneral Sykes'a iletmiş, ancak Sadrazamın bu kararı İran Meclisi tarafından onaylanmamıştır.³¹ Daha önce ifade ettiğimiz üzere 1916 yılında İngiliz ve Ruslarla silahlı güç oluşturma konusunda anlaşma sağlayan Sadrazam Sipehdar'ın ardından 7 Ağustos 1916 tarihinde göreve gelen Vüsûkuddevle, selefinin imza attığı anlaşmayla ilgili bilgi sahibi olmadığını ilgili devletlere ilettili. Vüsûkuddevle'nin bu tavrının sebebi ise kamuoyunda İngilizlerin ve Rusların silahlı güç oluşturma isteğine karşı oluşan tepkiden çekinmesiydi. Nitekim Vüsûkuddevle, Güney Polisi'ni resmi olarak tanımak istemiyor, ama İngiltere'nin İran'a yapacağı maddi yardımlara da ihtiyaç duyuyordu. Bu meyanda Vüsûkuddevle, İngiliz ve Rus elçiliklerine mektup göndererek yeni anlaşma yapmaya istekli olduğunu, ancak bazı şartlarının bulunduğunu ifade etti. Vüsûkuddevle'nin sunduğu şartlar şu şekilde idi:

- 1- Bütün yabancı kuvvetler savaşın (Birinci Dünya Savaşı) bitiminden itibaren İran'dan ayrılacak.
- 2- İngiltere ve Rusya, İran'ın içişlerine karışmayacak.
- 3- Savaşın ardından üçüncü bir ülkenin subayları İngiliz ve Rus subayların yerini alacak.³²
- 4- Her iki devlet kendi aralarında veya üçüncü devletlerle, İran'ın bağımsızlığını tehlikeye atacak bir anlaşma imzalamayacak.³³

²⁹ Sedaketiş, *a.g.m.*, s. 16.

³⁰ Sykes, *a.g.e.*, s. 698.

³¹ Bagher Agheli, *Rûz-e Şomâr Târih-i Îrân ez Meşrûte tâ İnkilâb-i İslâmî*, Neşr-i Namak, C. 1, Tahran 1384 (2005), s. 117.

³² Söz konusu bu maddede, İran üzerinde siyasi ve ekonomik çıkarı bulunmayan herhangi bir devlete işaret edilmektedir.

³³ Muhammed Hasan Nia, "Vâkoneş-i Îrânîha be Teşkilât-ı İngilisî Polis-i Cenûb der Mıntika-yi Fars ve Diger Câhâ", *Fasıl-nâme-i Mütâlâat-ı Târihî*, Sale Nohom, Şomare 38, Payız 1391, s. 80-81; İngiltere ve Rusya'nın üç yıllık müzakerenin ardından 31 Ağustos 1907 tarihinde imzaladıkları anlaşmayla birlikte, İran'ı üç bölgeye ayırarak kendi imtiyaz alanlarını hem birbirlerine hem de üçüncü devletlere (Almanya) karşı garanti altına almışlardır. Beş maddelik bu anlaşmaya göre İran'ın kuzeyi Rus nüfuzuna, güneyi İngiltere nüfuzuna bırakılmıştır. Ülkenin orta kesimi ise tarafsız bölge olarak ilan edilmiştir. Ayrıca İngiltere ve Rusya, üçüncü bir ülkenin İran'a müdahalesine karşı da birlikte hareket etme kararı almışlardır. Bu meyanda, yukarıda bahsi geçen madde, İngiltere ve Rusya arasında yapılan anlaşmaya atfı

Vüsûkuddevle'nin ilgili devletlere ilettiği bu şartlar İran'ın gücü ile orantılı değildi. Nitekim İngiltere şartları kabul etmedi. Vüsûkuddevle ise İngiltere Temsilcisi Sir Charles Murray Marling'e mektup göndererek, hükümetinin Sykes liderliğindeki polis gücünü tanımaya hazır olduğunu, ancak bu gücün resmi olarak İran Devleti'ne bağlı olması gerektiğini bildirdi.

İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği 13 Şubat 1917 tarihinde İran Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Tahran yönetiminin yerel yönetimlere General Sykes'a zorluk çıkarılmaması hususunda talimat verdiğini, ancak bu talimatların yetersiz olduğunu ilettiler. Büyükelçilik kendince tespit ettiği bu eksikliği gidermek için Tahran yönetiminden, Güney Polisi'ni tıpkı Kazak Tugayı gibi resmi olarak tanıdığına dair talimatı yerel yönetimlere göndermesini talep etti. Büyükelçilik telgrafta ayrıca, Güney Polisi'nin yetki olarak Kazak Tugayı ile eşitlenmesini ve bu sayede teşkilatlanma adına daha hızlı hareket edebileceklerini vurguladı. İran Dışişleri Bakanlığı ise İngiltere'nin bu talebine karşılık aynı gün gönderdiği cevapta "13 Şubat 1917 tarihinde gönderdiğiniz mektupta, General Sykes adına Güney Polisi'ni kurması için bizden bazı taleplerde bulunmuşsunuz. Şunu belirtmek isteriz ki şimdiye kadar İran ve İngiltere Devletleri arasında böyle bir anlaşma imzalanmamıştır. Fakat İran Devleti eski jandarma teşkilatının dağılmasının ardından İngiltere ve Rusya'nın onayını da alıp üçüncü bir ülkeden uzmanlar istihdam ederek yeniden bir teşkilat kurma şeklinde karar almıştır, ancak Avrupa'da savaş durumu olduğu için bu konuların ele alınması mümkün olmadığından şimdilik kararın uygulanması ertelenmiştir. General Sykes bir süre önce İran'ın güneyinde yeni silahlı teşkilat kurmaya başlamıştır. Şimdilik bu şahsı biz tanıyoruz, fakat İran Devleti'nin yetkisi altında tanıyoruz. Fakat İran Devleti Avrupa'daki savaş son bulur bulmaz, İngiltere'nin de onayını alarak ülkenin güneyinde yeni bir güvenlik teşkilatı kurma konusunu gündeme getirecektir." ifadeleriyle Güney Polisi'ni İran'dan bağımsız bir yapı olarak tanımadığını, ancak General Sykes'ı Güney Polisi'nin sorumlusu olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Ancak İngiltere, Güney Polisi'nin resmi olarak tanınması hususundaki taleplerinden vazgeçmemiştir.³⁴

Vüsûkuddevle'nin, maddi yardımları almak için ortaya koyduğu bu hamle başkent Tahran'daki milliyetçi ve demokrat gruplar arasında tepkiye yol açmıştır. Bu gruplar daha sonra "Ceza Komitesi"³⁵ adında küçük bir örgüt kurarak İngilizlere ve Ruslara casusluk yaptıklarına inandıkları etkili kişilere suikast düzenlemeye başlamışlardır.³⁶ Bu doğrultuda Tahran Tahlil Ambarı Başkanı Mirza İsmail Han Şirazi, İngilizlere ve Ruslara tahlil satacağı suçlamasıyla öldürülmüştür. Ayrıca İngiliz yanlısı tutumuyla bilinen Asr-ı Cedid gazetesinin müdürü Metinüssaltana lakaplı Abdülhamid Sekafi, din adamı Muhsin Müctehid ve Sadrazam Vüsûkuddevle'nin damadı Reza Müntahabüddeve suikaste kurban gitmiştir.³⁷

yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hüseyin Nazım, *Rus ve İngilizler İran'da*, Çev. Feramerz Muhammedpur, İntişârat-ı Merkez-i Esnad-ı İnkılab-ı İslâmi, Tahran 1380 (2001), s. 42-43.

³⁴ Han Baba Beyani, "Polis-i Cenûb (S.P.R) (Mustened be Esnad-ı Siyâsî ve Târîhî)", *Berresiha-yi Târîhî*, Şomare 79, Sal 1357, s. 44-51.

³⁵ İran Meşrutiyet Devrimi'nde rol oynayan Mirza İbrahim Han Mönşizade, Esedullah Han Ebulfettahzade ve Muhammed Nazerhan Mişkâtülmemâlik tarafından 1916 yılında kurulan Ceza Komitesi'nin temel amacı, İngiliz ve Ruslarla iş birliği yapan etkili şahıslara suikast düzenlemektir. Ülkenin kurtuluşunu yasadışı yöntemlerle sağlama amacı güden ve genel başkanlığını Mişkâtülmemâlik'in yaptığı komite, temelde üç ana bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölümün başkanı Mirza İbrahim Han Mönşizade idi ve bu bölüm suikast listesi hazırlamakla görevliydi. Listenin onaylanması iste Genel Başkan Mişkâtülmemâlik'in yetkisi dahilindeydi. İkinci bölüm icra komitesi şeklindeydi ve bu komitenin başkanlığını Ebulfettahzade yapmaktaydı. Yine Mişkâtülmemâlik'in sorumluluğunda olan üçüncü komite ise mali işleri yürütmekle görevliydi ve suikastçilere ödenecek paralar ile propaganda için kâğıt temini bu komitenin sorumluluğunda bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cevad Tebrizi, *Esrâr-ı Târîhî Komite-yi Mücâzât*, Çaphane-yi Kavyan, Tahran 1362, s. 13; Alireza Ali Sufi-Abbasali Azerniyuşeh-Ebulfettah Mümin, "Mirza İbrahim Han Mönşizade ez Meşrute ta Komite-yi Mücazat", *Mecelle-yi Pejûheşha-yi Târîhî İran ve İslam*, Şomare 10, Bahar-Tabistan 1391, s. 14-15.

³⁶ Nia, a.g.m., s. 81.

³⁷ Sufi-Azerniyuşeh-Mümin, a.g.m., s. 16; Tebrizi, a.g.e., s. 52.

Vüsûkuddevle'nin ardından sırasıyla Sadrazam olan Muhammed Ali Han (Alâüssaltana), Sultan Abdülmecid Mirza Atabek-i Azâm (Aynüddeve), Mirza Hasan Müstevfiyülmemalik ve Necef Kuli Han Bahtiyari (Samsamüssaltana) dönemlerinde de Güney Polisi İran makamlarınca resmi olarak tanınmamıştır. Özellikle Sadrazam Alâüssaltana ve Müstevfiyülmemalik dönemlerinde, İngiltere'nin Güney Polisi'nin resmi olarak tanınması gerekliliğini ifade eden notalarına, İran'ın Güney Polisi'ni yabancı bir güç olarak telakki ettiği ve dolayısıyla ülkenin bağımsızlığını zedelediği şeklinde cevaplar verilmiştir. İran'ın Güney Polisi ile ilgili bu tavrı polis teşkilatı içerisinde huzursuzluğa yol açarak firar girişimlerinin yaşanmasına neden olmuştur. Vüsûkuddevle'den sonra iş başına gelen hükümetlerin yaklaşımında, kabinede milliyetçi düşünceye sahip siyasetçilerin varlığı etkili olmuştur.³⁸ Özellikle Sadrazam Alâüssaltana'nın iktidar olduğu Temmuz 1917'de İngiltere'ye iletilen mesajda, İran'ın Güney Polisi'ni resmi olarak tanımamasının mümkün olmadığını ve ülkesinin İngiltere'nin çıkarlarını gözetirken diğer yandan da bağımsızlığını koruması gerektiğini belirten cevaplar verilmiştir.³⁹ Yine Sadrazam Alâüssaltana liderliğindeki İran kabinesi 23 Ağustos 1917 tarihinde İngiltere'nin Tahran Büyükelçisine verilmek üzere hazırladığı mektupta, Güney Polisi'nin yanı sıra İran'ın İngiltere ve Rusya dışında üçüncü bir ülkenin yardımıyla silahlı bir güç oluşturma talebini yinelemiş ve bu konuda İngiltere'nin tepkisini öğrenmeye çalışmıştır. Ayrıca hükümet, mektubu iletmekle görevli diplomata şu talimatları vermiştir:

*“Eğer İngiltere, ‘Sykes’a daha önce bir yazı yazmıştınız, o da zaten bir süredir bir güç kurmuş, neden onu takviye etmek yerine yeni bir güç kurmak istiyorsunuz’ diye soru sorarsa şu şekilde cevap verilecektir; ‘Çünkü ona gönderilen yazı eksiktir ve tam bir yazı değildir; ayrıca İran Anayasası’na aykırıdır. Burada bize hak vermelisiniz ki hükümetin böyle bir anlaşmayı imzalamaya yetkisi yoktur ve İran Devleti İngiltere’nin menfaatlerini gözetmediği gibi kendi egemenliğinden vazgeçemez ve anayasayı uygulamayı bir kenara koyamaz. Bu nedenlerden dolayı hükümet söz konusu yazıyı bir kenara koymak ve onu göz ardı etmek istiyor, çünkü bu, söylediğimiz gibi yasalara aykırıdır ve İran’ın isteği güneyde barışı ve bağımsızlığı sağlamaktır.”*⁴⁰

Yukarıda görüldüğü gibi dönemin sadrazamı Alâüssaltana, önceki sadrazamlardan Sepehdar ve Vusûk'un Güney Polisi'ni resmi olarak tanıdıklarına işaret eden telgraflarını onaylamaya yetkilerinin olmadığı ve bunun anayasaya aykırılık teşkil ettiği uyarısında bulunmuştur. İngiltere'nin Tahran Elçiliği ise Güney Polisi'nin Sadrazam Sepahdar döneminde imzalandığını, Sadrazam Vusûk döneminde de onaylandığını ifade ederek, söz konusu polis gücünün resmiyette İran'a bağlı olduğunu, bu nedenle İran'ın bağımsızlığının zedelenmesi konusunun anlamadığını belirtmiştir. Ancak Alâüssaltana 26 Eylül 1917 tarihinde İngiltere'nin Tahran Elçiliği'ne ilettiği mektupta, İngiltere tarafından idare edilen Güney Polisi'nin kamuoyunda tepkiyle karşılandığını ve yine kamuoyunda İran'ın bağımsızlığını kaybettiği algısının hâkim olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Alâüssaltana, Güney Polisi yerine tarafsız üçüncü bir ülkeden temin edilecek danışmanlar vasıtasıyla yeni bir silahlı gücün kurulmasının kamuoyundaki tepkiyi yatıştıracağı inancını taşıdığını ve bu talebinin kabul edilmesinin her iki devletin de menfaatine olacağını dile getirmiştir.⁴¹

İngiltere yalnızca Güney Polisi'nin resmi olarak tanınması yönünde girişimde bulunmamış, söz konusu milis kuvvete meşruiyet kazandıracak farklı taleplerde de bulunmuştur. General Sykes'ın İran Şahı ile görüşürülmek istenmesi ve yine Sykes'ın bayramlarda ordu mensupları ile Kazak Tugayı subaylarının yer aldığı protokole dahil edilmek istenmesi bu taleplerin başında gelmektedir. Ancak İran Hükümeti, tüm bu talepleri geri çevirmiş ve Güney Polisi'ne meşruiyet kazandıracak adımları atmaktan kaçınmıştır. Bu noktada yukarıda da örnekleri görüldüğü üzere

³⁸ Sykes, *a.g.e.*, s. 698.

³⁹ Beyani, *a.g.m.*, s. 44-51.

⁴⁰ Beyani, *a.g.m.*, s. 53-54.

⁴¹ Beyani, *a.g.m.*, s. 54-56.

Sadrazam Alâüssaltana, Güney Polisi ile ilgili katı bir tutum sergilemiştir ve hatta Güney Polisi'ne alternatif yeni bir silahlı güç kurma teklifini sık sık İngiliz makamlarına iletmiştir. Bu meyanda Alâüssaltana 3 Ekim 1917 tarihinde İngiltere Büyükelçiliğine gönderdiği mektupta, Sykes önderliğinde kurulan Güney Polisi'nin geçici bir şekilde tanınmasının dahi mümkün olmadığını ve hükümetinin, Güney Polisi ile aynı üniformayı giyen ve İran yasaları ile uyumlu yeni güvenlik gücü kurma niyeti taşıdığını yinelemiştir. Sadrazam ayrıca Güney Polisi içerisinde yer alan İngiliz ve Hint subayların geri çağrılmasını ve polis gücünün komutasının Fars Eyaleti Valisi'ne devredilmesini istemiştir. Bunun yanı sıra General Sykes tarafından el koyulan İran'a ait silahlar ile mühimmatın da yine Fars Eyaleti Valisi'ne teslim edilmesini talep etmiştir. Ancak İran'ın bu talepleri İngiltere tarafından kabul edilmemiş ve Güney Polisi gayri resmi olarak faaliyetlerine devam etmiştir.⁴²

İran'ın Güney Polisi'ni resmi olarak tanıma konusunda takındığı müphem tavır 1918 yılına kadar sürmüştür. Ancak Samsamüssaltana'nın ardından 25 Temmuz 1918 tarihinde yine İngiltere'nin talebi doğrultusunda bir kez daha sadrazamlık koltuğuna oturan Vüsûkuddevle, Güney Polisi'nin meclis kararıyla tanınması için İngiltere'ye yeni bir fırsat oluşturmuştur. Nitekim Vüsûkuddevle'nin ikinci sadrazamlığı döneminde İngiltere ile Güney Polisi'nin resmi olarak tanınmasını dahi önemsiz kılacak bir anlaşma imzalanmıştır.⁴³

4. Güney Polisi'nin Ülkede Meydana Getirdiği Huzursuzluklar

İran'ın güneyinde İngilizlere karşı duyulan nefret Güney Polisi'nin kurulmasından öncesine dayanmaktadır. Nitekim Fars Vali Vekili Habibullah Han Kavamülmülk, 1912 yılında Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda Kaşkay Türklerinin Lideri Sovletüddeve Kaşkai'nin, Şiraz'da etkin din adamlarından Ayetullah Hacı Mirza İbrahim Şerif ve Ayetullah Şeyh Cafer Mehalati ile birlikte, güneydeki İngiliz askerlerine saldıracağı bilgisini verdi. Zaman zaman İngilizlere düzenlenen saldırılar hiçbir zaman savaş boyutunda olmadı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve İngiliz donanmasının Fars Körfezi'ne gelmesi üzerine olayların seyri değişti. Bu durum Buşehr'de etkin Ayetullah Seyyid Abdullah Beladi, Seyyid Murtaza İlmelhâdi ve Şeyh Muhammed Hüseyin Berazani ile bölge halkını rahatsız etti. Ayrıca 1850'li yıllardan bu yana İran'ın güneyinde İngilizlerle mücadele eden Tengestaniler de İngiliz donanmasını hoş karşılamadı. İngilizlerin 1915 yılında Buşehr'e asker çıkarmasıyla birlikte bölgesel manada savaş başladı ve İngilizler ilk mağlubiyetini Delva kentinde aldı.⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında ise bölgede yağma girişimleri başlatan Güney Polisleri, Yezd'de köylerden haraç almaya ve karşı gelenleri idam etmeye başladı. Polisler yalnızca Yezd'de değil, Fars Eyaleti'nde de şiddet eylemlerinde bulundu.⁴⁵ Sık sık yaşanan yağma olaylarından dolayı İran Dışişleri Bakanlığı

⁴² Beyani, a.g.m., s. 57-61.

⁴³ 9 Ağustos 1919 tarihinde imzalanan anlaşma İngiltere'ye, İran'a borç verilmesi karşılığında ülke gümrüklerini ipotek altına alma hakkı tanıyordu. İngiltere anlaşmada yazılı olmayan maddeye göre anlaşmada imzası bulunan Sadrazam Vüsûkuddevle, Ekber Mirza ve Dışişleri Bakanı Nukretüddeve Firuz'a 200 bin pound rüşvet vermeyi kabul ediyordu. Ayrıca yaşanacak olumsuz gelişmelere karşın yine bu üç isme İngiltere'ye iltica etme hakkı tanıyordu. Nitekim İngiltere, dönemin İran Hükümdarı Ahmed Şah'a da Vüsûkuddevle'yi tekrar sadrazamlığa getirmesi şartıyla aylık 15 bin tümen rüşvet vermeyi taahhüt etti. Anlaşmanın mimarı Lord Curzon'un anlaşmayla ilgili İngiliz kabine üyelerine dağıttığı notta kullandığı "Biz İran'ın güneybatısı köşesinde Britanya Deniz Kuvvetlerinin ihtiyaçlarını temin için amaçlanmış olan yoğun petrol bölgelerine sahibiz ve bu anlaşma bizi dünyanın bu bölümünde önemli menfaatlere sahip bir devlet yapmıştır." şeklindeki ifadeleri İngiltere'nin anlaşmaya verdiği önemi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Sonuç itibarıyla İngiltere ile İran arasında imzalanan bu anlaşma Amerika ve Fransa'nın karşı çıkması üzerine 21 Şubat 1920 tarihinde lağvedildi. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Mirza Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, Vol 6/3, Summer 2011, s. 1015-1025; Muhammed Ali Muvahhid, *Hâb-ı Aşufteni Neft; Doktor Musaddık ve Nühzet-i Milli-yi İrân*, Neşr-i Karname, Tahran 1392, 5. Baskı, s. 53.

⁴⁴ Sekine Kaşani-Azimet Babadi, "Berresi-yi Zemîneha-yi Şeklgîrî Polis-i Cenûb", *Fasılname-yi Cond-i Şapur*, Danişgah-i Şehid Çamran Ahvaz, Sale Yekom, Şomare 1, Bahar 1394 (İlkbahar 2016), s. 56.

⁴⁵ Begdilo-Kiyani, a.g.m., s. 63.

İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliğine durumun vahametini izah eden bir not gönderdi. Bilgi notunda şu ifadeler yer alıyordu:

*"Bu gayri resmi kuvvetin varlığının iki devlet arasındaki dostluğun ilerlemesine fırsat vermediği bilinmelidir. Son zamanlarda düşman ülkelerin (Almanya, Osmanlı Devleti) İran'a saldırmasının nedeni de bu kuvvetin ülkedeki varlığıdır. Fars, Kirmanşah ve Gilan'daki hadiseler başta olmak üzere maddi-manevi zararın sebebi de aynı kuvvettir. Eğer bu sorun ortada olmasaydı İran tarafsız kalarak tüm ülkelerle dostluğunu koruyabilir ve reformlarını gerçekleştirebilirdi. Umarım sorunun çözümünün önemi ve aciliyeti anlaşılır."*⁴⁶

Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği ise söz konusu bu şikâyete kayıtsız kaldı. Büyükelçilik, Tahran'ın otoritesinin İran'ın güneyinde hissedilmediğini ve dolayısıyla Güney Polisi'nin savaş son bulana kadar İngiliz çıkarlarına hizmet etmeye devam edeceği cevabını verdi. Ayrıca Büyükelçilik, söz konusu milis kuvvetin resmi olarak tanınacağı tehdidini dile getirmekten de kendini alıkoyamadı.⁴⁷ İran Hükümeti ise Güney Polisi'ni kaldırmaya gücünün yetmeyeceğinin farkındaydı, bu nedenle milislerin yerel halkla çatışmasının önlenmesi için birtakım girişimlerde bulundu. Bu meyanda, çatışmaların durdurulması için Sovletüddeve Kaşkai'ye aracılar gönderen İran Hükümeti, istediği anlaşma zeminini meydana getiremedi. Sovletüddeve Kaşkai, araçılara verdiği cevapta kullandığı *"Ben Kaşkayların liderliğini bırakmaya hazırım. İngilizlere 200 bin tümen vereyim, onlar da İran'dan tamamen ayrılınsınlar. Benim tek istediğim budur. Eğer Güney Polisi bir an evvel kaldırılmaz ve Fars Eyaleti'nden çıkarılmazsa onlarla savaşmaya her zaman mecbur olacağım."* şeklindeki ifadeyle mücadeleyi sürdüreceği mesajını ilettili.⁴⁸ Ancak bir müddet sonra Sadrazam Hasan Vüsûkuddevle'nin, Güney Polisi'ni resmi olarak tanıdığına dair bilginin yayılması⁴⁹ ve İngilizlerin İran'ın güneyine ilave askeri birlikler getirmesi üzerine 1917 yılında Sovletüddeve Kaşkai ile İngilizler arasında anlaşma zemini oluştu. Yapılan anlaşmayla birlikte, Şiraz-Kazerun yolunun güvenliğinin Sovletüddeve Kaşkai ve Güney Polisi tarafından sağlanması karşılığında çatışmalara son verildi.⁵⁰ İngilizler ile Kaşkai arasında yapılan anlaşma İngilizler açısından oldukça önemliydi. Nitekim bölgede kendilerine karşı koyan en büyük güç Kaşkay Türkleri idi ve bu anlaşmayla birlikte İngiltere diğer aşiretlerle daha rahat mücadele etme imkânına kavuştu.⁵¹

Güney Polisi üyelerinin geneli sabıkalı kişilerden oluşmaktaydı. Bölgenin güvenliğini sağladıkları için, böylece asıl iç güvensizlik kaynağı olan kendilerini etkisizleştirmişlerdi. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi ve polisler yine birtakım yağma girişiminde bulundu. Bunun üzerine, ülkede yabancı varlığına karşı olan Sovletüddeve Kaşkai⁵², hükümet yetkililerini durumdan haberdar etti. Ancak hükümet tarafından herhangi bir girişimde bulunulmadı. Bunun üzerine Sovletüddeve Kaşkai ile Nâsireddivan Kazeruni beraberindeki Kaşkay Türkleri ve Kazerunilerle birlikte Buşehr-Şiraz yolunu kontrol altına almak amacıyla 1917 yılındaki anlaşmayı ihlal ederek Güney Polisi'ne saldırılar düzenledi.⁵³ Güney Polisleri bu saldırılara karşılık Nâsireddivan Kazeruni'nin yönetimindeki karakolları bastı. Ancak İngiliz milislerin bu hareketi, Kazeruni ve Kaşkai'yi durdurmaya yetmedi. Kaşkai Mayıs 1918'de 4 bin 500 Kaşkay Türkü ile birlikte İngilizlere yeni bir saldırı başlattı. Bu saldırılar sonucunda İngiliz

⁴⁶ Rebabe Mutekidi, *Neft ve Zindegi*, İntişâr'at-ı İdare-i Kol Revabet-i Umumi Vezaret-i Neft, Tahran 1397, s. 179.

⁴⁷ Mutekidi, *a.g.e.*, s. 179.

⁴⁸ Kaşani-Babadi, *a.g.m.*, s. 58.

⁴⁹ Sykes, *a.g.e.*, s. 668-669.

⁵⁰ Sefiri, *a.g.e.*, s. 138.

⁵¹ Sykes, *a.g.e.*, s. 673.

⁵² Kaşkai'yi ikinci ve şüpheli biri olarak tanımlayan Tuğgeneral Sykes, kendisinin İran'ın güneyinde taşsız krallık yürüttüğünü ve bölgedeki çıkarlarının zedelenmesi sebebiyle İngilizlere karşı mücadeleye giriştiğini ifade etmektedir. Bkz.: Sykes, *a.g.e.*, s. 671.

⁵³ Arash Khazeni, *Tribes and Empire on the Margins of Nineteenth Century Iran*, University of Washington Press, Seattle and London 2009, s. 117.

kuvvetlerinden 700 kişi hayatını kaybetti.⁵⁴ Kaşkayların toplam askeri gücü 5 bin kişiden oluşmakta ve 25 bin adet silahtan ibaret idi. Ancak Güney Polisi komutanı Tuğgeneral Sykes'ı bile hayran bırakan bir cesarete sahiplerdi ve bu nedenle bölgede İngilizlerin karşısında duran en örgütlü yapı olarak mücadelelerini sürdürdüler.⁵⁵

Güney Polisi'ne en güçlü muhalefeti bölgede yaşayan Kaşkay Türkleri ile diğer aşiretlerin gösterdiği ifade edilmişti. Buna ilave olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Seyyid Abdullah Lari ve Şeyh Muhammed Cafer Mehalati de İngilizlere karşı cihad ilan ederek hem Şiraz hem de İran'ın güneyinde bulunan bütün halkı İngilizlere karşı mücadeleye davet etti.⁵⁶ Bu cihad ilanına bölgede etkin 12 din adamı da destek verdi ve İngilizlere karşı halk hareketi meydana getirmek istendi.⁵⁷ Cihad ilanıyla başta Şiraz olmak üzere bölgede İngilizlere karşı büyük bir nefret oluştu. Sykes oluşan bu nefreti "*Şiraz halkı mollalar tarafından İngilizler aleyhine kışkırtıldı ve silahlı mücadeleye davet edildi. Şiraz'da Hintlere ve hatta Güney Polisi ile iltisaklı şahıslara saldırılar gerçekleşmeye başladı. Tüm ticarethaneler kapatıldı. Mollalar, İngilizler ile bağlantılı herkesin öldürülmesinin caiz olduğunu ilan etti ve büyük küçük herkes sokaklara döküldü.*" ifadesiyle dile getiriyordu.⁵⁸ Ayrıca Fars Eyaleti Valisi Muhaber Saltana'nın Almanya yanlısı tutumu yine İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerinde istediği başarıyı elde etmesinin önünde engel oldu. Tüm bu muhalefete ve silahlı güce karşı İngilizler Abadeh, Kazerun, Şiraz ve Firuzabad'da oluşturdukları cephe hatları ile mücadele etmeye çalıştı.⁵⁹

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ilan ettiği Cihad-ı Ekber'in, İran'ın batı bölgeleri başta olmak üzere ülkenin güneyinde de önemli yansımaları olmuştur. Her ne kadar İran Hükümeti, savaşta tarafsız olduğu gerekçesiyle Osmanlı Devleti'nin cihad ilanını duyurma faaliyetlerine engel olmaya çalışsa da bunda tam anlamıyla başarı sağlayamamıştır. Özellikle İran'da yayın yapan ve İngilizlere yakınlığıyla bilinen *Ruznâme-yi Re'd* ve *Ruznâme-yi Asr-ı Cedid* dışındaki gazeteler, Müslüman kimliğinden dolayı Osmanlı Devleti lehine yayınlar yapmış ve bu yayınlar halkta karşılık bulmuştur. Dolayısıyla İran'da özellikle de Şiraz'da bulunan din adamlarının cihad ilanında hem Almanya hem de Osmanlı Devleti'nin faaliyetlerinden nişaneler görmek mümkündür. Nitekim dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nin kontrolünde bulunan Necef ve Kerbala ulemalarından Mehmet Kazım, Seyyid Nasr ve Mehmed Nefi Şirazi'nin Cihad-ı Ekber ile ilgili fetvaları İran'ın her bölgesine ve özellikle toplumda karşılığı olan şahıslara gönderilmiştir.⁶⁰ Ayrıca yukarıda zikredilen ve doğduğu kent Necef ile kişisel bağları bulunan Seyyid Abdullah Lari ve Şeyh Muhammed Cafer Mehalati'nin Şiraz'da İngilizlere karşı ilan ettiği cihad ile yayınlamış oldukları bildiriler, İran'ın güney kesiminde Osmanlı Devleti'nden daha etkin olan Almanlar ve birlikte hareket ettikleri Demokrat Parti üyeleri vasıtası ile dağıtılmıştır. Bu meyanda Demokrat Parti'nin, Fars Eyaleti'ne bağlı Abadeh şubesinin almış olduğu kararlar oldukça dikkat çekicidir. Demokrat Parti, özellikle Güney Polisi'nin yapmış olduğu hukuksuzlukların ve karıştıkları şiddet olaylarının abartılarak propaganda malzemesi olarak kullanılmasını ve Cihad-ı Ekber ile Şiraz alimlerinin bildirimlerinin her yere dağıtılması için yoğun çaba sarfedilmesi kararlarını almıştır. Bu noktadan bakıldığında Cihad-ı Ekber'in, Almanlar

⁵⁴ Kaşani-Babadi, a.g.m., s. 57.

⁵⁵ Sykes, a.g.e., s. 670-671.

⁵⁶ Şia'nın Caferiyye mezhebine göre farklı bir ülkede İslam'ı yaymak için yapılacak olan cihad, yalnızca Masum İmam'ın iznine tâbidir. Masum İmam gaybet halinde olduğundan söz konusu tebliğ manasındaki cihadın ilanı mümkün değildir. Ancak düşman ülkenin saldırısı halinde cihad ilanı için Masum İmam'ın izni aranmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Özel, "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 528.

⁵⁷ Sedaketiş, a.g.m., s. 16.

⁵⁸ Nia, a.g.m., s. 84.

⁵⁹ Sedaketiş, a.g.m., s. 16.

⁶⁰ Rıdvan Ayaydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2016, s. 102-160; Begdilo-Kıyanipur, a.g.m., s. 53

vasıtası ile İran'ın güneyinde etkili bir enstürüman haline getirilmeye çalışıldığı ve kısmen başarılı olduğu görülmektedir.⁶¹

Güney Polisi, İran'ın güneyinde kendilerine karşı oluşan muhalif gruplarla mücadele ederken bir yandan da kendi içindeki subaylar arasında yaşanan gerginliklere tanık oldu. Gerginliklerin sebebi ise İranlı subayların Hint subaylardan emir veya talimat almak istememesiydi. İranlı subaylar, büyük bir medeniyetin parçası oldukları düşüncesinden hareketle, hakir gördükleri Hint subayları görmezden gelme eğilimindeydiler. Hint subaylar ise kendilerini İngiliz subayı telakki ettiğinden İranlı subaylara üstenci tavır sergiliyorlardı. Tüm bu sebepler polis gücü içerisinde hizipleşme meydana getiriyor, bu da Hint subayların köylerdeki adli olaylara yaklaşımını etkiliyordu. Hint subaylar özellikle hırsızlık gibi adli olayların çözümünde toplu cezalandırma yöntemini kullanıyor ve bu yöntemleri genellikle şiddet içerikli oluyordu. Bu durum bölge halkının Güney Polisi'nden nefret etmesi için yeterli bir sebepti. Bu bağlamda İranlı bazı Güney Polisi mensuplarının kaleme aldığı hatıratlardaki ifadeler oldukça ilginçtir. İranlı subaylar anılarında, Hint subayların insan onurunu zedeleyen acımasız davranışlarda bulduklarından ötürü korku içinde görev yaptıklarını ifade etmektedir. Ayrıca İngilizlerin Hint subaylardan, Müslümanlar gibi görünmelerini istedikleri ve bu sayede halkın tepkisinin hedefi olmaktan kaçınmaya çalıştıkları da dile getirilmektedir.⁶²

Güney Polisi, zamanla İran Devleti başta olmak üzere halkın ve din adamlarının öfkesinin hedefi haline geldi ve Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Aralık 1921'de lağvedildi.⁶³ İngiltere için hayati öneme sahip ekonomik varlıkların korunmasına önemli katkılar sunan bu milis gücü, meydana getirdiği rahatsızlıklardan dolayı kaldırılmadı. Asıl sebep Rusya'nın, 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi sonrası İran'daki Kazak Tugayı'na desteğini çekmesi ve savaş sonrası İngiltere ekonomisinin yıpranmasıydı. Nitekim İran'da Rusya'ya karşı güç dengesi oluşturma gayreti içerisinde olan İngiltere, Kazak Tugayı'nın etkisizleştirilmesini fırsat bilerek mali açıdan kendisine yük olan Güney Polisi'ni tasfiye etmeyi uygun gördü.⁶⁴ Ayrıca İngiltere, İran'da yeni bir siyasi figür olan Savunma Bakanı Rıza Han'ın başkentte etkin olmaya başlamasıyla birlikte petrol varlıkları için kendisine güvence sağlayacağı inancı taşımaktaydı.⁶⁵ Tüm bu gerekçeler Güney Polisi teşkilatının lağvedilmesine sebep oldu. Sonuç olarak milis kuvvetin ortadan kalkmasıyla birlikte, Güney Polisi üyesi birçok kişi, Anglo-Persian Oil Company'nin işçisi olarak çalışma hayatına işçi statüsünde devam etti.⁶⁶

Sonuç

Güney Polisi, İngiltere'nin kontrolündeki Abadan Petrol Rafinerisi ve petrol boru hatlarını Almanya ve Osmanlı Devleti'nden gelecek olası saldırılara karşı korumakla görevlendirilmiş olmasına rağmen farklı amaçlara da hizmet edecek şekilde faaliyet göstermiştir. Bu amaçların başında, İran'ın petrol bakımından zengin güney bölgelerinde kendi nüfuz alanını oluşturarak, politik anlamda İngiltere'ye bağlı ve güvenliğin Güney Polisi tarafından sağlandığı bir yapı oluşturma niyeti gelmektedir. Nitekim İngiltere bölgede önemli bir güce sahip, Arap kökenli yerel lider Şeyh Hazel üzerinden bu girişimini hayata geçirmeye gayret etmiş, ancak Rıza Şah'ın merkeziyetçi politikası gereği yerelde etkili silahlı grup veya aşiretleri etkisiz hale getirme çabasıyla başarısızlığa uğramıştır. Ayrıca İran Devleti'nin, İngiltere'nin tüm çabalarına karşın Güney Polisi'ni resmi olarak tanımaması da bu başarısızlığın önemli gerekçelerinden biridir. Bu meyanda Güney Polisi, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin karşısında yer alan

⁶¹ Sedaketiş, a.g.m., s. 19-20.

⁶² Sefiri, a.g.e., s. 141-142.

⁶³ Begdilo-Kıyanipur, a.g.m., s. 63.

⁶⁴ Mutekidi, a.g.e., s. 194.

⁶⁵ Alem, a.g.e., s. 56.

⁶⁶ Mutekidi, a.g.e., s. 194.

devletlerle mücadele etmek yerine, ülkenin güneyindeki aşiretlerle çatışmak durumunda kalmıştır. Çünkü Almanya ve Osmanlı Devleti, İran'ın güneyine doğrudan etkili bir saldırı girişiminde bulunamamıştır. Bu nedenle Güney Polisi'nin odak noktası haline gelen bölgedeki aşiretler, bu silahlı gücün yukarıda bahsi geçen büyük hedefe yani bağımsız bölge oluşturma gayesine yaklaşmasının kısmen de olsa önüne geçmiştir. Buna rağmen Güney Polisi'nin, İran'ın güneyindeki İngiliz ekonomik çıkarlarının korunmasına sunduğu katkı yine de önem arz etmektedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve Osmanlı Devleti ajanları Kirman eyaleti başta olmak üzere ülkenin güneyindeki aşiretleri İngiltere'ye karşı kışkırtmak için yoğun faaliyetlerde bulunmuş ve zaman zaman da başarılı olmuşlardır. Bu bağlamda, Güney Polisi lideri Tuğgeneral Sykes, İran tarihini konu alan eserinde, bir zamanlar İngiltere'nin İran'daki müttefiki olan Bahtiyari aşiretinin, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin propagandası sonucu kendilerine düşman olduğunu hatırlatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Güney Polisi İngiltere için hayati öneme sahip alanların korunmasında en az İngiltere ordusu kadar önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

Esnâd-ı Neft, İdare-i Koll-i İntişarat ve Tebligat-ı Vezaret-i Harice, Tahran 1330, C. 1, 1330.

BEYANÎ, Han Baba, "Polis-i Cenub (S.P.R) (Mustened be Esnad-ı Siyasi ve Tarihi)", *Berresiha-yi Târihi*, Şomare 79, Sal 1357, s. 43-76.

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AGHELÎ, Bagher, *Rûz-e Şomâr Târihi-î Îrân ez Meşrûte tâ İnkılâb-i İslâmî*, Neşr-i Namak, C. 1, Tahran 1384.

ALÎ SUFÎ, Alireza-Abbasali Azerniyuşeh-Ebulfettah Mümin, "Mirza İbrahim Han Mönşizade ez Meşrute ta Komite-yi Mücazat", *Mecelle-yi Pejûheşha-yi Târihi-î Îrân ve İslâm*, Şomare 10, Bahar-Tabistan 1391.

ALEM, Mustafa, *Neft, Kodret ve Usûl; Peyâmedha-yi Kudetâ-i 28 Mordad*, Çev., Gulam Muhsin Salihyar, İntişarat-ı Çapheş, Tahran, 1377.

AVERY, Peter William, *Târihi-î Muâsır-ı Îrân*, Çev., Muhammed Refii Mehrabadi, Müessese-i İntişarat-ı Etayi, Tahran 1373.

AYAYDIN, Rıdvan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2016.

BEGDİLO, Reza-Murad Kiyanipur, "Vakavi İlel Teşkil ve Peyâmedha-yi Polis-i Cenûb-ı Îrân", *Fasılname-i İlm-i Târihi/Mütâlaât-ı Târihi-î İntizâmî*, Sale Dovvom, Şomare 5, Tabistan 1394, s.45-66.

BOLAT, Gökhan, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, Vol. 5, Issue 2, A Tribute of Prof. Dr. Halil İnalçık, Mart 2013, s. 57-77.

ERDOĞAN, Hanife, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, C. 13, S. 32, s. 1426-1440, DOI <https://10.12981/mahder.812844>

FİRUZENDE, Mesud, *Târihi-î Sinâat-i Neft-i Îrân 1280 ta 1357*, İntişarat-ı İdare-i Kol Revabet-i Umumi Vezaret-i Neft, Tahran 1398.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Türkish Studies*, Vol 6/3, Summer 2011, s. 1015-1025.

KAŞANÎ, Sekine-Azimet Babadi, "Berresi-yi Zeminha-yi Şeklgiri Polis-i Cenub", *Fasılname-yi Cond-i Şapur*, Sale Yekom, Şomare 1, Bahar 1394.

KHAZENÎ, Arash, *Tribes and Empire on the Margins of Nineteenth Century Iran*, University of Washington Press, Seattle and London 2009.

MEHDEVÎ, Abdülreza Huşeng, *Revâbet-i Hâricî-yi Îrân*, Çap-i Dovvom, Tahran 2535 Şahinşahi.

MUTEKİDİ, Rebabe, *Neft ve Zindegi*, İntişâr'at-ı İdare-i Kol Revabet-i Umumi Vezaret-i Neft, Tahran 1397.

MUVAHHİD, Muhammed Ali, *Hâb-ı Aşufte-yi Neft; Doktor Musaddık ve Nühzet-i Milli-yi İran*, Neşr-i Karname, 5. Baskı, Tahran 1392.

- NAİBPUR, Muhammed-Sirvan Hasruzade- Lokman Meliki, “Caygah-i Polis-i Kazak der İran”, *Fâsılname-i Mütâlaât-ı Târih-i İntizâmî*, Sale Evvel, Şomare 1, Tabistan 1393, s. 33-44.
- NAZIM, Hüseyin, *Rus ve İngiliz der İran*, Çev. Feramerz Muhammedpur, İntişârat-ı Merkez-i Esnad-ı İnkilab-i İslâmi, Tahran 1380.
- NİA, Muhammed Hasan, “Vâkoneş-i İrânîha be Teşkilât-ı İngilizî Polis-i Cenûb der Mıntıka-yi Fars ve Diger Câha”, *Fâsılname-i Mütâlaât-ı Târihî*, Sale Nohom, Şomare 38, Payız 1391, s. 75-95.
- ÖZEL, Ahmet, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 527-531.
- PORBAHTİYAR, Gaffar, “Bahtiyariha, Neft ve Dovlet-i İngiliz”, *Fâsılname-i Mütâlaât-ı Târihî*, *Vîjenâme- İrân ve İsti'mâr-i İngiliz*, Şomare 22, 1387, s. 83-97.
- PORSELİMÎ, Hüccet Rebi, “Nigâhî be Târihçe-i Karardâdha-yı Neft-i İrân”, *Mâhnâme-i İlm-i İktişâf ve Tovlid-i Neft ve Gâz*, Şirket-i Neft-i İran, Behş-i Evvel, S.163, s. 6-13.
- SEDAKETKİŞ, Cemşid, “Cebhe-yi Ceng-i Abadeh Aleyh-i Polis-i Cenûb”, *Mütâlaât-ı Târih*, Şomare 37, Sale Nohom, Tabistan 1391, s. 11-47.
- SEFİRÎ, Florida, *Polis-i Cenûb-i İrân (S.P.R.)*, Çev. Mansure İttihadiye; Mansure Caferi Feşarki, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1364.
- SYKES, Percy Molesworth, *Tarih-i İran*, Çev. Seyyid Muhammed Taki Fehrdai Gilani, Neşr-i Efsun, Tahran 1380.
- ŞUKUHÎ, Muhammed Reza-Elyas Naderan, “Tarih-i Tahavvülât-ı Karardâdha der Sinaât-ı Neft-i İrân (1333-1353)”, *Târih-i İrân*, Şomare 67/5, Zemistan 1389-Bahar 1390.
- TEBRİZİ, Cevad, *Esrâr-ı Târih-i Komite-yi Mücâzât*, Çaphane-yi Kavyan, Tahran 1362.
- TOLUİ, Mahmud, *Bâzi-yi Kudret ve Ceng-i Neft der Hâvermiyâne*, Neşr-i İlim, 2. Baskı, Payız 1371.
- VAHİDİRAD, Mikail, “Ruznâme (Nedai) Cenûb; Berresi-yi Mevâzi Nohostin Ruznâme-yi Muhâlif Karardâd-ı Darsi der İrân”, *Pejûheşha-yi Ulûm-i Târihî*, Sale Nohom, Şomare 2, Payız ve Zemistan 1396, s. 111-130.
- YERGİN, Daniel, *Petrol*, Çev., Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. İstanbul 2003.

C. İnternet Erişim Adresleri

<https://www.iranicaonline.org/articles/darcy-william-knox> Erişim Tarihi: 13.11.2022

<http://www.petromuseum.ir> (<https://bit.ly/3RhRiN3>) Erişim Tarihi: 20.11.2022

<https://www.iranicaonline.org/articles/south-persia-rifles-militia> Erişim Tarihi: 01.01.2023

Ekler

Ek 1: Güney Polisi Arması

Ek 2: Güney Polisi Subayları

Summary

Oil was first used in Iran during Achaemenid Empire (BC 550-331) while people who built fires in temples discovered that the fires were ablaze. Oil was also utilized for illumination or military purposes. Just as in the Arab world, America and Europe, oil in Iran was of a daily life material until it gained economic value by the early 19th century.

However, semi-duplicate production of oil which began after 1859 hastened oil exploration not only in America and Europe but also in different countries like Iran. Particularly some less experienced, less equipped and less knowledgeable nations that demanded to make use of explorations initiated by Western entrepreneurs paved the way for those entrepreneurs to gain economic privilege.

Qajar Dynasty that ruled Iran from 1794 to 1925 acted generously to open their gates to Westerners for exploration, drilling, processing and marketing of oil. In this regard William Knox D'Arcy, an entrepreneur who was influenced by reports on the existence of oil in Iran, signed a concession agreement with Iran on 28th of May 1901 to explore and trade oil. After 6 years of the agreement, D'Arcy managed to find oil in Masjedsoleyman and started his own enterprise called Anglo-Persian Oil Company on 14th of May 1909 in order to trade the processed oil. Britain became partner with the company paying 2 million and 200 thousand GBP and eventually acquired the most effective position in company's decision making.

During the beginning of the First World War, Anglo-Persian Oil Company had troubles with the leaders of a local tribe called Bakhtiary on their demands to be paid in exchange of protection of the oil pipelines. Due to such issues, Bakhtiary people did not hesitate in falling under the influence of Germany. Instigated by German spies and moved by the financial issues they had with the British, tribesmen attacked the pipelines in 1915. Anglo-Persian Oil Company's director Charles Greenway appealed to the Iranian government stating that their facilities are frequently being targeted and their safety of life and property must be ensured as per D'Arcy Concession Agreement's Article 14. Greenway also demanded Iran to compensate all the material damage caused by the attacks. Iran was incapable in both policing its southern territories and meeting the company's financial demands. Hence, after Anglo-Persian Oil Company's insistent calls, Iran's Foreign Minister Mirza Hasan Khan Esfandiari nicknamed Mohtsham al -Sultaneh on 15th of October 1915 officially permitted for presence of a foreign armed force in territory for protection of the pipelines.

During the First World War, Anglo-Persian Oil Company gained vital importance in the wake of Britain's decision to replace the usage of coal with fuel oil in its naval ships. As a consequence, Britain, in 1916 declared the establishment of an armed body with official name of South Persia Rifles – mostly mentioned as Southern Police. Organized by Brigadier General Percy Molesworth Sykes, Southern Police's number of staffs reached 5 thousand 500 in 1917, and 6 to 8 thousand in 1918. Their posts were at the country's southern regions of Bushehr, Shiraz, Kerman, Fars, Bandar Abbas, Yazd and Kazerun. The operations centre was at Shiraz and communication among units in other provinces was through telegrams and letters. The centre in Shiraz was commanded by the British Foreign Ministry through the British Embassy in Tehran and was receiving orders from the general commandership at India's Simla town via couriers or telegrams. Southern Police's operations mostly took place in areas where Qashqai Turks reside and control. Consisting of former Iranian polices, soldiers and criminals, South Police turned into a heterogeneous body after Britain recruited officers from India.

Police guard consisted of three separate divisions. The first one was of volunteers from nomadic or seminomadic people, the second one from veteran soldiers and police officers, and the third one was from farmers, workers or unqualified individuals. Such division gave hints on where the militias were being assigned, and indeed nomads from the first division were mostly serving as infantries and ensuring road safety. Second division was tasked for legal issues as well as protection of oil fields in case of a war. Chosen among people from various lifestyles, Southern Polices were organised as two brigades and operated as three brigades. The first one was in operation at Fars and Bandar, the second one was at Kerman. The brigade at Kerman shouldered more responsibility than the one at Fars and Bandar Abbas. Tasked to protect Abadan Oil Refinery and the pipelines during the First World War, Southern Police was disbanded in 1922 as a result of Britain's financial exhaustion after the war, Russia's weakening military strength in Iran, people's growing hatred against the police guard and Iran's refusal to officially recognize the militia force.

Purpose of this study is to offer an insight to Southern Police's founding purpose, organizational structure and operations. Arguments which were put forward were made through analysis of academic studies and official correspondences between Iran and Britain.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

ANTİK MEZOPOTAMYA SOSYAL DÜZENİNDE DEMONLAR: PAZUZU VE LAMAŞTU PARADOKSU

*Demons in the Social Order of Ancient Mesopotamia: Paradox of Pazuzu and
Lamaštu*

Dr. Öğr. Üyesi Yeşim Dilek

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

yesim.dilek@hbv.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 02.04.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 09.05.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1275543

Atıf – Citation:

Yeşim Dilek, "Antik Mezopotamya Sosyal Düzeninde
Demonlar: Pazuzu ve Lamaštu Paradoksu", *History Studies*,
15/3, Ağustos 2023, s. 551-561.

ANTİK MEZOPOTAMYA SOSYAL DÜZENİNDE DEMONLAR: PAZUZU VE LAMAŞTU PARADOKSU

Demons in the Social Order of Ancient Mesopotamia: Paradox of Pazuzu and Lamaštu

Yeşim Dilek *

Öz

Yaşamın her alanına yayılan paradoksal düşünme ve kişilerin karakterleriyle uyumsuz zıt davranışları, aslında birbirine tezat ancak aynı zamanda sinerjik ve sistem içerisinde birbiriyle ilişkili dualiteleri birlikte düşünmeyi gerektirmiştir. Dışarıdan tamamen zıt algılanan muğlak olgular aslında bir toplumun sosyal düzeninin oluşmasında oldukça önemli yer edinmektedir. Antik dönemlerde yaşayan halkların sosyal düzeni oluşturmak ve buldukları çağa ayak uydurmak için kendi yarattıkları olgular içerisinde hem düalist hem de ironik durumlar mevcuttur. Bu antik toplumlar arasında en göze çarpanı medeniyetin beşiği olarak görülen ve tarihte oldukça önemli bir yere sahip olan Antik Mezopotamya'dır. Mezopotamya'da tanrılarla birlikte koruyucular, iyi ve kötü ruhlar, demonlar ve hayaletler de dâhil olmak üzere birçok farklı türde insanüstü varlığın olduğuna inanılmıştır. Bu varlıklar sosyal düzen ve denge içerisine dâhil edilmiş ve böylece toplumsal yapının oluşumuna katkıları olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Mezopotamya'nın sıra dışı demonlarından Pazuzu ve Lamaštu'yu farklı karakteristik özellikleri bağlamında sosyal düzen içerisinde paradoksal ve ironik yönlerini Nils P. Heeßel, Walter Farber, Wilfred Geoge Lambert ve Wiggermann'ın çalışmaları doğrultusunda ele almaktır.

Anahtar kelimeler: Antik Mezopotamya, Sosyal Düzen, Demonlar, Pazuzu, Lamaštu

Abstract

The paradoxical thinking that pervades every aspect of life and the contrasting behaviors of individuals that are incompatible with their characters have necessitated thinking together about dualities that are actually contrary to each other but at the same time synergistic and interrelated within the system. Ambiguous phenomena that are perceived as completely opposite from the outside actually play a very important role in the formation of the social order of a society. There were both dualistic and ironic situations within the phenomena created by the peoples living in ancient times in order to create social order and keep up with the age they were in. One of the most prominent among these ancient societies was Ancient Mesopotamia, which is regarded as the cradle of civilization and has a very important place in history. In Mesopotamia, along with gods, many different types of superhuman beings were believed to exist, including protectors, good and evil spirits, demons and ghosts. These beings were included in social order and balance and contributed to the formation of the social structure. The aim of this study is to examine the extraordinary Mesopotamian demons Pazuzu and Lamaštu in the context of their different characteristics and their paradoxical and ironic aspects within the social order in line with the works of Nils P. Heeßel, Walter Farber, Wilfred George Lambert and Wiggermann.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Social Order Demons, Pazuzu, Lamaštu

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü
Ankara/ TÜRKİYE, yesim.dilek@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-0863-5468.

Giriş

Coğrafi olarak Asur'un kuzeyinden Babil'in güneyine uzanan bir bölgeyi kapsayan, kronolojik olarak da MÖ 3. binyıldan 1. binyılın sonlarına kadar varlığını sürdüren antik Mezopotamya'nın toplumlari, hem nicelik hem de tür bakımından çeşitlilik gösteren bir dizi canavar ya da doğaüstü varlığa inanmışlardır. Antik Mezopotamya'nın dini ve edebi geleneği pek çok demon ve insanüstü figürü kapsamaktadır. Bu toplum iblis merkezli olmayan, ancak doğaüstü yaratıkların sürekli müdahil olduğu ve yaşamın içinde yer aldıkları, gerçek bir kargaşanın hükmettiği sosyal bir yapıya sahip olmuştur.¹ Tanrılar tarafından yaratılmış her oluşum, Mezopotamya'nın farklı toplumlarının bütünleşik ve ortak bir yönü olmuştur ve tarihleri boyunca bu bağlamda pek çok metinsel kanıt bırakmışlardır. Binlerce yıl boyunca bu figürler farklı şekillere ve biçimlere bürünebilmiş ve onlara karşı alınan önlemler de bu değişikliklere paralel olarak evrim geçirmiştir.² Mezopotamya'da demonlar genellikle bir bireyi yok edebilen hastalık, iktidarsızlık, kötü şans ya da talihsizlik gibi bir dizi rahatsızlığın dışsal sebebi olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte, toplumun geneline, tanrılara ve evrenin temel düzenine karşı da bir tehdit oluşturmuşlardır. Bu nedenle, eylemlerinde büyük bir belirsizlik yer almaktadır. Yetenekleri, kökenleri ve yaptıklarıyla insan alanının ötesinde varlıklar olarak algılanan demonlar, bazı durumlarda olumlu ya da olumsuz davranabilir, başka bir şeytani tehdide karşı koruma olarak belirlendiklerinde ise çok farklı davranışlar sergileyebilirlerdi.³

Durkheim'ın belirttiğine göre hayatın kaynağı dini esaslardan oluşur ve aynı doğrultuda hayatı tahrip eden, parçalayan ve yok eden tüm unsurlar da yine bu esaslara bağlıdır.⁴ Antik Mezopotamya medeniyeti gibi bilimsel gerçeklikten yoksun antik toplumlar, başa çıkmak zorunda kaldıkları afet, hastalık, tahribat ve mutsuzluk gibi tüm negatif olayları kendilerince bir nedene bağlama ihtiyacı duymuşlar ve bu nedenleri tamamen dini esaslara dayandırmışlardır. Antik Mezopotamya'nın dini tasarımında evrenin sistemsel döngüsünü tanrılar düzenlerken olumsuz ve kötü durumlar da demonlarla ilişkilendirilmiştir. Demonların, tanrılarının alt kademesinde bulunan, tanrılardan emir alarak kötülük ve olumsuzluk yaratabilen insanüstü varlıklar olduklarına inanılmıştır.⁵ İnsanların tanrılara olan yükümlülük ve görevlerini tam olarak yapmadıklarında ve ritüellerini düzgün uygulamadıklarında demonların görevlendirilip ya bir felaket ya da rahatsızlık verdikleri yazılı kaynaklarda açıkça görülmektedir.⁶

Antik Mezopotamya toplumunun sosyal yapısı, uygulanan ritüeller ve yazılı edebi eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla kötümser, itaatkâr, tehdit yaratan ve huzur bozan demonlarla dolu bir yaşamdan oluşmaktaydı. Yazılı belgelerden ve ikonografilerden anlaşılan bu sosyal yapının arka planında ise Farber'a göre başka bir boyut yer almaktadır. Farber'ın iddiasına göre metinler ve ikonografiler kötülüklerden korunma, onları yok etme ve onlara karşı önlem almaya yönelik oluşturulmuşlardır. Bunun sebebi bu yöntemleri kendilerince keşfetmiş olmaları ve bunu kayıt altına almak zorunda kalmış olmalarıdır. Yolunda giden ve sistemli bir şekilde devam eden herhangi bir olayı kayıt altına alınmasına ihtiyaç duymadıklarını savunan Farber, Mezopotamya toplumunun amaca ve sonuca yönelik bir sosyal yaşam sürdürdüklerini ileri sürmüştür. Bu bağlamda demonların adlarına ritüellerde değil apokaliptik büyülerde rastlanmaktadır.

¹ Gina Konstantopoulos, "Demons and Exorcism in Ancient Mesopotamia", *Religion and Compass*, C. 14, S.10, Ekim 2020, s. 1.

² Demonların detaylı tanımlamaları için bkz. Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar İfritle Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul 2017.

³ Konstantopoulos, *a.g.m.*, s. 2.

⁴ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Ataç Yayınları, İstanbul 2005, s. 337.

⁵ Jean Bottero, *Mezopotamya: Yazı Akıl Tanrılar*, Dost Kitabevi, Ankara 2012, s. 255.

⁶ ..."Onlar kasvetli, onların gölgeleri karanlık, onların bedenlerinde ışık yok, gizlice ve sinsini giderler, dümdüz yürümezler, pençelerinden acı safra damlar, ayak izleri şeytani zehir doludur." Thornkill Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, Paris Yayınları, İstanbul 2017, s. 25.

Demonların tanrıların emirleriyle aslında sosyal düzenin bir parçası olarak ve yaşamın düalist yönünde denge unsuru olarak yer aldıkları açıktır. Bu düalist yaklaşımın ve denge unsurunun en net örneğine ise Mezopotamya'nın en sıra dışı demonları olan Pazuzu ve Lamaštu metinlerinde ve görsellerinde rastlanmaktadır.⁷

Çalışmanın konusu bağlamında Pazuzu ve Lamaštu demonlarını içeren büyü ritüellerinin yer aldığı pek çok metne ulaşılmıştır. Pazuzu demonuyla bağlantılı metinlerin en başta gelenleri koruyucu bir figür olarak düşünülen Babil dönemine ait Pazuzu kafasında yer alan çivi yazılarıdır. Lambert'in belirttiği üzere, Babil'de bulunan Pazuzu başlarından ikisinde yazıt bulunmaktadır ve şans eseri Pazuzu'nun iyi bilinen iki yazıtından da birer örnek vardır. VA Bab 5 69, en son H. W. F. Saggs tarafından AfO 19 (1959/60), 123-127'de düzenlenen dört satırlık metnin bir başka örneğidir. Şimdiye kadar iblisin yeniden sunumları üzerine dört tek dilli Sümerce ve bir çift dilli kopya bilinmektedir, bunların hepsi ya Geç Asur ya da Geç Babil tarihlidir.⁸

Özellikle Lamaštu'ya karşı yapılan ritüellere dair en eski kanıtların, Sümerler döneminde TIM 9 63 Sümerce ve Akadca bir dizi efsun içerir YOS 11 88; Cl. 14f. no. 5:8. Eski Babil döneminde ise BIN 2 72, BM 122691, BM 120022, CBS 10455, YOS 11 19, YOS II 20; YOS 11 21 isimli ve numaralı belgeleri kapsarken Eski Asur dillerinde yazılmış büyülü sözlerde Bın 4 126 numaralı belgede onun tanımlandığını veya ona hitap edildiği ikinci binyılın başlarından (Orta Tunç Çağı) kaynaklandığı ortaya çıkarılmıştır.⁹ Lamaštu hakkındaki en eksiksiz bilgi kaynağı, Lamaštu'ya karşı yapılan bir büyü ritüelinin ilerleyişini anlatan, üç tablet üzerine yazılmış birinci binyıla ait bir metindir (SB). Metin yaklaşık 600 satırdan oluşmaktadır ve bunlardan sadece 30'u eksiktir ya da tam olarak korunmamıştır. Standartlaştırılmış biçimi nedeniyle bu seri "kanonik" olarak adlandırılır; Ninova (Ashurbanipal kütüphanesi), Sultantepe, Assur ve güney Mezopotamya'dan el yazmaları gün ışığına çıkmıştır.¹⁰ Wiggerman'ın belirttiğine göre, kanonik serinin efsunlarından biri Orta Babil muskalarında görülür; ilk binyıl muskaları benzer bir efsunla ya da kısmen Lamastu serisinden kısmen de başka yerlerden seçilmiş çeşitli efsunlarla yazılmıştır. Özellikle çocuk kaçıran kadınlara karşı yöneltilen kanonik serinin dışında, benzer ya da aynı büyü-ritüelleri diğer apotropaik şeytan çıkarma el kitapları bağlamında orada burada ortaya çıkar, Örneğin hamilelik ve doğumla ilgili bir ritüel koleksiyonunda (TCL 6 49, SBTU 3 118:121ff.), ve doğal olmayan bir şekilde heyecanlanan bebeklere karşı bir ritüelde Alternatif ritüellerden oluşan bir koleksiyon, kanonik serinin el yazmalarının gün ışığına çıkmadığı LB Uruk'tan (SBTU 3 84) kaynaklanmaktadır.¹¹

1. Pazuzu

Antik Mezopotamya'da sosyal yapının bizzat içerisinde aktif rol oynayan tanrılar ve onların yarattıkları tüm varlıklar arasında, insanlardan daha güçlü olan ve hatta zaman zaman tanrılara meydan okuyabilen iyi ya da kötü ruhlar, canavarlar ve demonlar yer almaktaydı. Bu demonlar arasında Pazuzu ve Lamaštu antik Mezopotamya'nın en fantastik, korkutucu, anlaşılmasız ve en karakteristik yapıya sahip yaratıkları arasında yer almışlardır. İblislerin kralı rolüyle Pazuzu, salgın hastalıklar ve yıkıcı rüzgârlarla ilişkilendirilmiş, ancak aynı zamanda kötü iblislere karşı bir koruma kaynağı olarak da kullanılmıştır. Onun bu paradoksal karakteri onu diğer kötü

⁷ Walter Farber, "Witchcraft, Magic and Divination in Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. J.M.Sasson, New York 1995, s. 1896.

⁸ Tek dilli: A = dört kanatlı Pazuzu'nun bronz heykelciği; I-4 satırları karışık Asur ve Babil yazısıyla yazılmıştır. Özel mülkiyet. H. W. F. Saggs in AfO 19 (1959/60), 123 f- B - taş baş; I-3 satırları Asur yazısıyla. Londra, British Museum: BM 91 874 (Fig. i). Daha önce C.J. Rich tarafından verilmiştir, Narrative of a Journey to the Site of Babylon in i 8 I i (I 8 3 9), Appendix to Second Memoir on Babylon, pl. 8, figs. 3a ve 3b [Rich, Second Memoir on Babylon (I8I 8), birinci levhadan yeniden basılmıştır]. Wilfred George Lambert, "Inscribed Pazuzu Heads from Babylon", *Archäologische Beiträge*, 1970, s. 41.

⁹ F.A.M. Wiggermann, "Lamashtu, Daughter of Anu. A Profile", In (Ed.), Birth in Babylonia and the bible: Its Mediterranean setting, Ed M. Stol, STYX Publications, Netherlands 2000, s. 218.

¹⁰ Wiggermann, *a.g.e.*, s. 218.

¹¹ Wiggermann, *a.g.e.*, s. 218.

güçlerden ayıran en önemli özelliği olmuştur. Bu demona ait en eski görsel kanıtlar MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru Nimrud'daki kraliyet mezarlarından ortaya çıkarılmıştır, ancak onu betimleyen pek çok nesne 7. veya 6. yüzyıla aittir.¹² En iyi bilinen tasvirlerinden bir bronz heykelcikte Pazuzu köpek surati, çenesi ve dişleri, patlak gözleri, boynuzları, pullu gövdesi, kuş pençeleri, devasa kanatları, akrep kuyruğu ve dik yılan penisi ile tasvir edilmiştir.¹³ Çok sayıda insan ve hayvan bedeni parçasının karmaşık bir aktarımını içeren bu heykelcik onun tam gelişmiş ikonografik profili olarak adlandırılabilen bir örnektir (Resim 1).

Resim 1: Pazuzu Heykelciği.¹⁴

İkonografilerin dışında bahsi geçen bu çalışmanın konusunu oluşturan iki demonun görsel betimlemelerinden çok karakterlerinin amaç ve işlevlerinin anlatıldığı metinler ve büyüler toplumdaki rollerini tanımlamaktadır. Pazuzu metinleri çoğunlukla küçük apotropaik (kötülük kovucu) nesnelere üzerine yazılmış kısa, standartlaştırılmış büyülerden oluşmaktadır. Bunlardan biri, Pazuzu'nun doğrudan kendi ağzından söylediği sözleri içerirken diğerleri, Pazuzu'ya hitaben yazılmış standart büyülerdir. Pazuzu'nun sıradışı bir demon olarak tanımlanması diğer demonları uzaklaştırarak insanları koruma eğiliminde olmasından kaynaklanmaktadır. Pazuzu'nun kökene dair bir muska üzerindeki bu çivi yazılı metin Nemrut'ta bulunmuştur. Bu muskada Pazuzu'nun, yeraltı tanrılarında Hanbu'nun oğlu olduğu belirtilmektedir. Bu, kendisini birinci tekil şahıs olarak tanımladığı büyü metninde açıkça görülmektedir: “Ben Pazuzu, Hanbu'nun oğlu, kötü hayaletlerin kraliyim. Titreyen yüce dağa tırmandım. Karşı çıktığım rüzgârlar batıya doğru gidiyordu. Teker teker kanatlarımı kırdım”.¹⁵ Bu büyü metninde Pazuzu, rüzgâr demonlarının kanatlarını kırdığını ifade etmektedir.

Diğer büyüler Pazuzu'nun yıkıcı gücünü detaylandıran uzun açıklamaları içermektedir: Toprağı kavurur, ağaçları soldurur, dağları dondurur ve genç erkek ve kadınlara saldırır. Bir diğer metin, bu demonun kötü tarafını ve ondan korkulduğunu ifade eden yıkıcı gücünü anlatır:

Sen, dağlara tırmanan kudretli kişi, Tüm rüzgârlara göğüs geren, Kızgın rüzgâr, korkunç yükseliyor, Şiddetli olan, öfkeli olan, öfkeyle gelen, Dünya bölgelerinde kükreyen, yüksek dağları harap eden, Bataklığı kavuran, sazlıklarını solduran. Ormanla yüzleşti, ağaçlarını düşürdü, Bahçeye geçti, meyvelerini düşürdü, Nehre indi, buz döktü, Kuru toprağa çıktı, onu kırağı ile kapladı, Genç adama vurdu, onu kamburlaştırdı, Genç kadına vurdu, rahmine çarptı, Nehre indi, buz döktü, Kuru toprağa çıktı, onu kırağı ile kapladı. İnsanoğlunun ıstırapı, insanoğlunun hastalığı, insanoğlunun acısı, Girdiğim eve girme, yaklaştığım evin yakınına gelme, yapma Benim yaklaştığım eve yaklaşma! Anu ve Antu'nun, Enlil ve Ninlil'in, Ea ve Damkina, cennet ve dünya! Büyü formülü?¹⁶

¹² Nils P. Heeßel, “Evil Against Evil: The Demon Pazuzu,” *SMSR*, C.77, S.2, 2011, s. 359.

¹³ Brett Maida, “Counterintuitive demons: Pazuzu and Lamaštu in Iconography, Text, and Cognition,” *Brill. Journal of Ancient Near Eastern Religions*, Vol. 18, 2018, s. 88.

¹⁴ Mezopotamya, MÖ. 8.-7. Yüzyıl. Bronz, 15 x 8.6 x 5.6 cm; MNB 467 ©Musée du Louvre.

¹⁵ BM 91874 (metin B) Heeßel, *a.g.m.*, s. 361.

¹⁶ VA 6958 Lambert, *a.g.m.*, s. 365, Heeßel, *a.g.m.*, s. 365.

Pazuzu'nun temsilinin yer aldığı kötü güçlere karşı kullanıldığı düşünülen pek çok koruyucu muska ortaya çıkartılmıştır. Bu muskalar oldukça çeşitli boyutlarda ve yerlerde koruyucu niteliğiyle ön plana çıkmıştır (Resim 2). Hastalığın demonların sebep olduğu kötülükler olarak görüldüğü Antik Mezopotamya'da tedavi ritüellerinde dahi bu demonun tasvirlerine ve büyü metinlerindeki kullanımına rastlanmıştır. Bu muskaların bazıları takı olabilecek kadar küçük ve kişisel iken bazıları ise metal ya da taştan yapılmış ve belirli bir alanı korumak amaçlı duvara asılmış bir şekilde koruyucu güç olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷.

Resim 2: Pazuzu Kafası Tasvirli Kolye.¹⁸

Bunun yanı sıra hastalıklara sebep olduğu düşünülen demonları uzaklaştırmak için uygulanan iyileştirme ritüellerinde de büyü tedavi yöntemlerini uygulayan *āšipu'nun* Pazuzu'nun ismini ve heykellerini kullandığı yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Antik Mezopotamya'da pek çok farklı karakterde farklı insanüstü güç yer almaktadır. Bu figürlerden bazıları, nadiren ya da hiç değişmedikleri iyi niyetli ya da kötü niyetli rollerde yer alırken Pazuzu, büyülerde ve diğer rollerde paradoksal bir şekilde hem hastalık yaratan kötülüğü temsil ederken aynı zamanda da *āšipu'nun* yardımcısı olarak işlev görmüştür. Gerçekte, *āšipu* kendisini savaşıcağı iblislerle yakınlaşmak zorundaydı. Hastayı iyileştirirken, rahatsızlığın kökenindeki iblislerle veya büyücülükle savaşmak, hastanın iyileşmesini sağlamak için onları yenmek zorundaydı; bu savaş tedavi ritüel metinlerinde dolaylı veya açık bir şekilde ifade edilebilirdi¹⁹. Yeni Asur dönemine ait bir tedavi ritüelinde Pazuzu'nun kafasını tasvir eden bir objenin kullanımına dair bir talimat yer almaktadır: “Yaptığın bir Pazuzu başını ya hasta kişi elinde tutar ya da sen onu hastanın başına bağlarsın. Onu her ne kötülük tutarsa (onu) görecek ve yanına yaklaşmayacak. Hasta iyileşecek”.

20

Apotropaik işlev açısından Pazuzu bağımsız bir faildir ve desteğini doğrudan *āšipu*'ya vermez; bunun yerine, büyülerdeki konuşması normalde büyücüye atfedilen sözlerin yakın bir yankısıdır. Pazuzu'yu içeren efsunlar genellikle birinci şahsın yani Pazuzu'nun bakış açısından anlatılmıştır. Bu ayrım, Pazuzu'nun apotropaik büyülerde kullanımı ile diğer iblislerin yardımsever rollerde istihdamı arasındaki kavramsal farkın simgesidir. Metinlerden Pazuzu'nun temsillerinin çoğunlukla kişisel koruyucu muska olarak takıldığı ve daha büyük örneklerinin ritüellerde kullanıldığı ya da odaları ve binaları korumak için duvarlara asıldığı görülmektedir. Pazuzu demonunun kötülük kovucu olarak düşünülmesinin en belirgin olduğu nokta ise dişil Lamaštu demonu ile olan karmaşık ve özel ilişkisidir.

2. Lamaštu

Lamaštu'da tıpkı Pazuzu gibi kendisine has özellikler taşıyan, diğer dişi demonlara nazaran oldukça sıra dışı bir demondur. Walter Farber'ın şeytani bir güç, kötülüğün ve saldırganlığın kişileştirilmesi olarak tanımladığı şeytani bir figür olan Lamaštu'nun görsellerinde de Pazuzu

¹⁷ Heeßel, *a.g.m.*, s. 365.

¹⁸ Asur, MÖ. 8.-7. Yüzyıl, Bronz, 4.3 x 2.65 x 2.65 cm; MMA 1993.181 ©Metropolitan Museum of Art.

¹⁹ Gina. V. Konstantopoulos, *They are Seven: Demons and Monsters in the Mesopotamian Textual and Artistic Tradition*. (Near Eastern Studies Michigan University Yayınlanmamış Doktora Tezi), Michigan, 2015 s. 45.

²⁰ Heeßel, *a.g.m.*, s. 362.

demonunun tasvirine benzer tam olarak gelişmiş bir ikonografiyi yansıttığını belirtir.²¹ Lamaštu, eski Mezopotamyalılar tarafından inanılan tüm kötü güçler arasında ön plana çıkan, Sümerce Dimme ve Akadca Lamaštu olarak adlandırılan çocuk kaçıran dişi bir iblistir. Diğer demonlar genellikle gruplar halinde hareket eden ve birbirlerinden pek de farklı olmayan belirsiz varlıklar olarak kalırken, Lamaštu'ya ait mitolojik hikâyeler, ikonografisi ve tanınabilir yıkıcı bir eylem modeline sahip olan farklı bir kişilik haline gelmiştir. Açıkça ilham verdiği korku, büyü ritüelleri, otlar, taşlar, muskalar, yardımsever tanrılar ve ruhların desteğini içeren çeşitli karşı önlemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.²² Hamile bir kadını Lamaštu demonundan korumak için uygulanan bir ritüel uygulama metni şu şekildedir:

“Beyaz ‘KA’ taşlarını beyaz yünden bir ipe diz. Beş parmak boşluklarla; ‘haltu’ taşından silindir mührü, ‘şubu’ taşından mührü, erkek ‘şu’ taşını ve dişi ‘şu’ taşını diz ve kadının boynuna as. Sağdaki bir şubu taşını sağ eline iliştir. Soldaki şubu taşını sol elinde iliştir. Bir hurma taşını, bir SAB taşını, bir maşu taşını, bir asgigi taşını beline iliştir. Bir nibu taşını, halalu taşını, sağ ayağına, bir akik ve bir lapis lazuliyi sol ayağına iliştir.”²³

Bu karşı önlemler arkeolojik kayıtlarda da izlerini bırakmış, yazılı ve figüratif kaynaklar sayesinde dişi şeytanın profili yeniden inşa edilebilmiştir (resim 3).

Resim 3: Lamaštu Levhası²⁴

Lamaštu, öncelikle ve ironik bir biçimde tanrı Anu'nun²⁵ kızı olarak ilahi değerler kazanan ve bu yönüyle diğer tüm demonlardan farklı bir mertebeye sahip olan farklı bir demondur. MÖ 2. binyılın başlarından itibaren ikonografik temsillerde yer alan dişi bir iblis olan Lamaštu'ya karşı, onu ve niteliklerinin tamamını tanımlamak gibi bir faydası da olan, son derece ayrıntılı bir dizi ritüel büyüyle karşı konulmuştur²⁶ İkonografisi ve özellikleri zaman içinde gelişip değişse de ve ayrıca köken bölgelerine göre farklı özellikler kazanıyor gibi görünse de, Lamaštu, sabit kalan belirli niteliklere sahip olmuştur.²⁷ Belirtildiği üzere, bu dişi iblisin en belirgin özelliği bir tanrının kızı olması ve bu özelliğiyle aslen ilahi bir soyağacının içinde olmasıdır. Uygunsuz eylemleri nedeniyle (Anu'nun) onu aşağı inmeye zorladığı ve yeryüzünde tapınılacak bir yer vermediğini anlatan metinler, onun diğer demonlardan farklılığını ortaya koymaktadır.²⁸ Dolayısıyla Lamaštu'nun bir zamanlar ilahi olduğu ve kötülüğü seçmesi onu diğer kötü güçlerden ayırt eden farklı bir karakteristik özelliktir. Gençleri, özellikle de bebekleri ve hamile kadınları avlama alışkanlığı bahsedilen yakışsız eylemleri nedeniyle bu rütbeden ve ona borçlu olunan sunulardan mahrum bırakılmıştır. Lamaštu'nun en belirgin yaptığı kötülük ebe rolüne girerek bebekleri öldürmesidir. "Bana oğullarınızı getirin ki onları emzireyim, kızlarınızı getirin ki onları

²¹ Walter Farber, *Lamaštu: An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia BCE*. Winona Lake, Eisenbrauns 2014, s. 3.

²² Black-Green, a.g.e., 195.

²³ Beatrice L. Goff, "The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute*, Vol. 19, No. 1/2, 1956, s.18.

²⁴ Asur MÖ. 7.- 6. yüzyıl; Kireçtaşı, 5 x 6.2 x 1.4 cm; MMA 86.11.2 ©Metropolitan Museum of Art.

²⁵ ANU evrenin üst kesiminin, yukarının yani göğün tanrısıydı ve yaratılışa ilk hareketi başlatan doğaüstü güçtü. 'ANU' kelimesi Sümerce gökyüzü anlamına gelmekteydi. Black-Green, a.g.e., 38-39.

²⁶ Farber, a.g.e. s.4.

²⁷ Wiggermann, a.g.e., s. 220-224.

²⁸ BIN 4126 (OA). Wiggermann, a.g.e., s. 225.

emzireyim, göğüslerimi kızlarınızın ağzına koyayım." Kurbanını ele geçirdiğinde, onu zehirli sütüyle ya da boğarak öldürdüğü yazılı metinlerden anlaşılmaktadır.²⁹ Bu demondan korunmak ve onu uzak tutmak için "Lamaštu levhaları" olarak adlandırılan metal veya taştan levhaların yanı sıra belirli yaratık ve nesne sunumlarının da yapıldığı bilinmektedir.³⁰

Kültepe kazılarında ortaya çıkartılan BIN 4, 126 ve Kt. 94/k 821 olarak numaralandırılmış belgelerin bu demondan koruma amaçlı olduğu düşünülmektedir. Kt. 94/k 821 numaralı tablet muska şeklindedir ve üst kısmında bir delik bulunmaktadır. Bir hastanın iyileşmesine yardımcı olması amacıyla ya da evdeki kötü ruhu kovmak amaçlı odanın duvarına asılmış olduğu var sayılmaktadır.³¹ Bu muska şeklindeki tabletin 1-22 satırları bu demonun özelliklerini verebileceği hasarları açıklamaktadır.

"O (Lamaştum), öfke ve korku veren, kötülüklerin tanrıçası, dişi kurt, Tanrı Anu'nun kızıdır. O sazlıkların/ağulların içinde yaşar ve (buraların) içi onun sığınağıdır. Hareketli genç adamı yakalar. Yeni doğmuş erkek bebekleri hasta eder. Küçükbaş hayvanlara zarar verir. Büyü, cenin suyu içilmesidir. Büyü benim değildir. Büyülerin efendisi Ninkil'in büyüüdür."

Bugüne kadar ortaya çıkartılan Lamaštu metinlerinin Pazuzu metinlerine göre daha çok olduğu görülmektedir. Pazuzu metinlerinin aksine, metinler onun ortaya çıkışı hakkında daha çok detay vermektedir. Örneğin, Eski Babil metni onun kökeninden şu şekilde bahseder: "Anu onu doğurdu, Ea onu büyüttü. Enlil onu dişi bir aslanın yüzüne mahkûm etti. O öfkeli". Birinci binyıla ait bir metnin ise daha ayrıntılı bir anatomik tanım sunduğu görülmektedir: Baş aslan başıdır, dişleri eşek dişidir. Dudakları fırtınadır ve ölüm saçar. Dağların derinliklerinden inmiş, bir aslan gibi kükrer, bir fahişe gibi sürekli inler.³²

Lamaštu'nun yaşadığı yerlere ve yaptığı kötülükler dair bazı detaylar da yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır: "gübre arasında yaşar", "öküzleri ve eşekleri engeller", "genç erkekleri ve kızları öldürür", "hamile kadının bebeğini çekip çıkarır" gibi. Yaygın olarak Lamaštu metinlerinde bu demonun genel betimlemeleri şu şekildedir:

"Kavurucu sığağa, ateşe, soğuğa, dona ve buza bürünmüştür. Meyan ağacının kökünü, iffetli ağacın tohumlarını, kavağın meyvesini, nehir çayırının gururunu şımarttı. Bir nehri geçerek, onu bulanıklaştırdı. Bir duvara yaslanarak onu çamura buladı. Yaşlı bir adamı ele geçirdiğinde, ona "Yok Edici" derler. Genç bir adamı yakaladığında, ona "Kıyıcı" derler. Genç bir kadını ele geçirdiğinde ona "Lamaštu" derler. Bir bebeği ele geçirdiğinde, ona "Dimme" derler. Çünkü sen (Lamaštu) buraya geldin ve onun yüzüne saldırdın, eklemeleri tuttun, uzuvları yok ettin, (şimdi) kasları tüketiyorsun, sınırları büküyorsun, yüzleri yeşile çeviriyorsun, yüz hatlarını olmaması gerektiği gibi çeviriyorsun, depresyona neden oluyorsun, bedenleri ateş gibi yakıyorsun".³³

3. Toplumsal Düzendeki Pazuzu ve Lamaštu

Pazuzu'yu içeren ve Lamaštu'ya karşı olan büyüler yıkıcı kötülüğü yani Lamaštu'yu engelleyemeye çalışarak dolayısıyla faydalı bir yöne yönlendirmektedir. Pazuzu demonunun saldırganlığı Lamaštu'nun kötü niyetine karşıdır ve bu bakımdan apotropaik bir güç olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, Pazuzu'nun amacı Lamaštu ile mücadele ederken, aslında hamile kadınları, bebekleri ve yaşamın sürdürülmesine yaşam vermeye yönelik bir koruma olgusu ve yaşam döngüsü ortaya çıkar ve bu da zarar veren kötü bir güç olarak betimlenen bir demondan beklenmeyen oldukça ironik bir durumdur.

²⁹ Wiggermann, *a.g.e.*, s. 225.

³⁰ Ebru Mandacı, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, C.8, S.16, s. 220.

³¹ Hakan Erol, "Kültepe'de Bulunan Büyü Metinleri", *Aktüel Arkeoloji*, C. 35, 2013, s. 67.

³² Johanna Stuckey, "Goddesses and Demons: Some Thoughts" *Matrifocus Cross-Quarterly for the Goddess Woman*, 2007, Vol. 6, No. 3, s. 3.

³³ Maidan, *a.g.m.*, s. 107.

Antik Mezopotamya'nın sosyal düzeni içerisinde Pazuzu demonunun dişi Lamaštu 'ya karşı bir koruma olarak kullanılması ve kendine özgü erkekliği de dişi şeytanla tezat oluşturması aynı zamanda Antik Mezopotamya'nın ataerkil toplumunun da bir yansıması olarak düşünülebilir. Pazuzu'nun koruma görevinin özellikle hamile kadımlar tarafından istendiği düşünülmektedir ve Pazuzu'nun başını tasvir eden kolyelerin yapılması ve takıların da genellikle kadımlar tarafından kullanılma eğiliminde olması, Pazuzu'nun kadımlar üzerindeki koruyuculuğuna işaret etmektedir. Kaçar, BM 91874 (metin B)'de bahsi geçen yüce dağın hamile bir kadının göbeği olduğunu, Pazuzu'nun dağda rastladığı batı rüzgarlarının ise kadına ve karnındaki bebeğine zarar vermek isteyen kötücül varlıkları temsil ettiğini belirterek. Hamile kadının kötü varlıklara, özellikle de Lamaštu'ya karşı boynuna taktığı Pazuzu başı, aşağıya doğru yani kadının göbeğine doğru baktığı yorumunu yapmıştır.³⁴ Bu demon Lamaštu'ya karşı çıkararak onu yer altı dünyasına indirmeye çabalamaktaydı ve böylece dişi demonun hedef alacağı kadımlara ve bebeklere koruma sağlamaktaydı (resim 4). Yukarıda giriş bölümünde de bahsedilen yazılı metinlerden ve ikonografilerden anlaşıldığı üzere, Pazuzu figürü Lamaštu'yu savuşturmak için koruyucu olarak kullanılırken, Pazuzu'nun kendisi de "kötü rüzgâr iblislerinin" krallığını iddia etmektedir. Bu bağlamda Pazuzu'nun paradoksal davranışları ve ironik yapısı tamamen toplumsal düzen ve sosyal yapıyı ayakta tutma ile ilişkili olarak sosyal düzenin içerisinde var edildiği düşünülebilir.³⁵

Resim 4: Pazuzu'nun tuttuğu Lamaštu'ya karşı korumayı tasvir eden levha.³⁶

Lamaštu'nun toplumsal düzeni sağlamadaki ironik rolü ise onun nüfus artışının neden olabileceği sistem bozukluklarına karşı yeni doğumlara engel olması için sistemin içine dâhil edilme ihtimalidir. Şeytani varlığa karşı tasarlanan büyülerde genellikle onun bebekleri kendi göğsünde emzirme arzusundan bahsedilir, ancak sütü zehir ve hastalık taşır. Özünde, Lamaštu annelik kavramının tersine çevrilmesini, doğal düzenin açık bir sapkınlığını temsil ediyor gibi algılansa da bu yansımanın nüfus kontrolü gibi farklı bir anlamı olduğu da düşünülebilir. Bunun en belirgin görüldüğü metin Mezopotamya'nın tufan hikâyelerinden biri olan MÖ 2. binyılın başlarına ait Akad miti Atrahasis'de karşımıza çıkmaktadır. Tanrıların Lamaštu'yu kontrolsüz nüfus artışına karşı yerleşik bir kontrol önlemi olarak nasıl kurduklarını anlatır Atrahasis mitine göre insanlar yaratıldıktan sonra gürültü o kadar artar ki, Enlil uykusunda rahatsız olur ve bu da onu, insanlığı kırbaçlayan bir tufan yaratmaya ve radikal önlemler almaya zorlar. Tufandan sonra insan kozmosu, tufana yol açan olayların tekrarlanmasını önlemek için daha az liberal bir temelde yeniden düzenlenir. Nüfus artışını kontrol altında tutmak için bazı kadın türlerinin çocuk doğurmasına izin verilmez ve *yok edici* Pāšittu (Lamaštu'nun diğer bir adı), "bebeği onu doğuran kadının kucağından almak" için çağrılır. Bu bağlamda Lamaštu'nun ilahi düzenin bir parçası olduğu çok açıktır ve masum varlıkları öldürür çünkü onlar fazladır. Bu da Lamaštu'nun

³⁴ Abdulgani Kaçar, "Eski Mezopotamya Kültüründe Tılsım İnanışı ve Bazı Tılsımlı Objeler", *ArAn*, C. 13, S.1, 2019, s.74.

³⁵ Konstantopoulos, *a.g.m.*, s.5.

³⁶ Yeni Asur Dönemi, Louvre Museum.

paradoksal yönünü bir nevi toplumsal düzeni sağlamak için topluma zarar verecek olan nüfus artışını kontrol altına alma işlevini göstermektedir. Bu görevle Lamaştu'nun yaptığı eylemler de saf kötülükten çıkıp yasallaştırılmıştır.³⁷

Sonuç

İnsanoğlu, topluluklar halinde yaşamaya başlamasıyla birlikte sosyal, kültürel ve toplumsal bir sistem oluşturma ihtiyacı duymuştur. Bu sosyal düzen içerisinde de yaşam şartlarına bağlı olarak belirli sistematik olgular oluşturmak durumunda kalmıştır. Antik toplumlar yaşadıkları dönem ve zaman ile doğru orantılı olarak pek çok insanüstü varlığın da sosyal düzenin içerisinde yer aldığı tanrıların yarattığı ve var ettiği bir evren olgusu ile kendilerine özgü belirli sistemler oluşturmuşlardır.

Antik toplumların en önemlileri arasında yer alan Mezopotamya'nın inanç sisteminde yaratılmış olan tüm varlıkların ve tanrıların bir amacının olduğuna inanılmıştır. Tanrıların ölümsüzlükleri ve yaratma ve yok etme güçleri onları diğer insanüstü varlıklardan ayıran en büyük ayrıcalıkları olarak görülmüştür. Fakat Mezopotamya'da doğüstü güçlere sahip figürlerin tamamı tanrılardan ibaret olarak tasarlanmamıştır. Bu toplumun inanç sisteminde tanrılar ve onlar tarafından yaratılan tüm canlılar ve nebati varlıklar arasında insanlardan daha güçlü ve farklı yeteneklere sahip olan hatta bazen tanrılara karşı çıkabilen birtakım ruhlar, kötü güçler, hayaletler ve demonlar yer almıştır. Yani Mezopotamya inanç sistemi tanrılar, demonlar, ve kötü yaratıklar gibi pek çok doğüstü güce sahip varlıklar ile harmanlanmış sosyal bir düzen oluşturmuştur. Bu sistemde bu kadar farklı var oluşun yer almasının sebebi ise toplumsal düzeni ayakta tutup denge unsuru olarak demonların sisteme dâhil edilmesini gerektiren durumlar olmasıdır.

Antik Mezopotamya'da görevlerine ya da tasvirlerine göre tam ve kesin olarak kategorize edilemeyen sayısız demon ve canavarın mevcut olduğu bilinmektedir. Bu varlıklara inanılmasının kendi içerisinde sosyal düzenin ve sistemin oluşturulması açısından bir mantığı bulunmaktadır. Günümüzde doğüstü olarak görülen bu güçler aslında o dönem ve o coğrafyada yaşayan insanlar için tamamen gerçeği yansıtan doğal varlıklardı. Bu varlıkların her birinin bölgenin inanç sistemi içerisinde kendine özgü önemli rolleri olmuştur. Antik Mezopotamya demonları arasından Pazuzu ve Lamaştu'nun paradoksal kimlikleri ve ironik davranışları bu kötü güç olarak görülen varlıkları sosyal düzen ve sistem bağlamında diğerlerinden ayrı tutulmasını gerektirmiştir. Bu iki demonla ilgili ikonografiler onların görünüşü olarak kötü yaratılışlarını yansıtırken metinlerdeki betimlemeleri de bu özelliklerini desteklemektedir. Ancak bu kötü güç olarak yansıyan tasvirlerinin yanında özünde toplumsal düzeni ve dengeyi sağlayıcı davranışlar olduğu ve sistem içerisinde mantıksal bir yere oturtulduğu görülmektedir.

³⁷Wilfred George Lambert -Alan Millard, *Atra-Hasis: The Babylonian Story of the Flood*, Clarendon Press, Oxford 1969.

Kaynakça

- BLACK, Jeremy-GREEN, Anthony, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar İfritler Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul 2017.
- BOTTERO, Jean, *Mezopotamya: Yazı Akıl Tanrılar*, Dost Kitabevi, Ankara 2012.
- DURKHEIM, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Ataç Yayınları, İstanbul 2005.
- EROL, Hakan, “Kültepe’de Bulunan Büyü Metinleri”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 5, 2013, s. 66- 67.
- FARBER Walter, “Witchcraft, Magic and Divination in Ancient Mesopotamia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. J.M.Sasson, New York 1995, s. 1895-1909.
- FARBER, Walter, *Lamaštu: An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia BCE*, Winona Lake: Eisenbrauns 2014.
- GOFF, L. Beatrice, “The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute*, Vol. 19, No. 1/2, 1956, s. 1-39.
- HEEBEL, P. Nils,” “Evil Against Evil: The Demon Pazuzu,” *SMSR*, C. 77, S.2, 2011, s. 357–68.
- JACOBSEN, Thornhill, *Karanlığın Hazineleleri*, Paris Yayınları, İstanbul 2017.
- KAÇAR, Abdulgani, “Eski Mezopotamya Kültüründe Tılsım İnanışı ve Bazı Tılsımlı Objeler”, *ArAn*, C. 13, S.1, 2019, s. 69-81.
- KONSTANTOPOULOS, V. Gina, “Demons and exorcism in ancient Mesopotamia”, *Religion and Compass*, C. 14, S.10, Ekim 2020, s. 1-14.
- KONSTANTOPOULOS, V. Gina, *They are Seven: Demons and Monsters in the Mesopotamian Textual and Artistic Tradition*. (Near Eastern Studies Michigan University Yayınlanmamış Doktora Tezi), Michigan 2015.
- LAMBERT, W. George –MILLARD, Alan Millard, *Atra-Hasīs: The Babylonian Story of the Flood*, Clarendon Press, Oxford 1969.
- LAMBERT, W. George, “Inscribed Pazuzu Heads from Babylon”, *Archäologische Beiträge*, 1970, s. 41-47.
- MAIDEN, Brett, “Counterintuitive demons: Pazuzu and Lamaštu in Iconography, Text, and Cognition,” *Brill. Journal of Ancient Near Eastern Religions*, Vol.18, 2018, s. 86–110.
- MANDACI, Ebru, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.16, 2016, s 217-232.
- MICHEL, Cecile Michel, “Une incantation paléo-assyrienne contre Lamaštum”, *Orientalia*, Vol. 66, 1997, s. 58-64.
- STUCKEY, Johanna, “Goddesses and Demons: Some Thoughts” *Matrifocus Cross-Quarterly for the Goddess Woman*, Vol. 6, No.3, 2007, s.1-8.
- WIGGERMANN, F.A.M., “Lamashtu, Daughter of Anu. A Profile”, *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*, Ed. M. Stol, STYX Publications, Netherlands 2000, s. 217-252.

Summary

The aim of this study is to examine Pazuzu and Lamaštu, the extraordinary demons of ancient Mesopotamia, in the context of their different characteristics and their paradoxical and ironic aspects within the social order. The ancient Mesopotamian civilization, located between the Euphrates and Tigris rivers, formed a very important civilization that hosted many cultures for thousands of years. Until the spread of Christianity in the region, this civilization had a polytheistic belief system consisting of gods with many different tasks. In the belief system of Mesopotamia, one of the most important ancient societies, all beings had a purpose. In the Mesopotamian religious system, the cosmos was not only composed of gods, humans and animals. In addition to these species, beings created by the gods, such as demons, good and evil spirits and protectors, have also become part of the universe they lived in. The belief in these beings had a logic in itself in terms of creating a social order and system. These forces, which are regarded as supernatural today, were actually natural beings that reflected the reality for the people living in that period and in that geography. Each of these beings had its own important role in the belief system of the region. In other words, the Mesopotamian belief system blended a social order and balance with many supernatural beings such as gods, demons, heroes and monsters. The reason why there were so many different beings in this system was that there were situations that required the inclusion of demons in the system as an element of balance to maintain social order.

It is known that in ancient Mesopotamia there were numerous demons and monsters that could not be fully categorized according to their functions or visual depictions. Among the demons, the paradoxical identities and ironic behavior of Pazuzu and Lamaštu necessitated the separation of these beings seen as evil forces in the context of social order and system. Among the demons of Mesopotamia, Pazuzu and Lamaštu were two important forces with quite different characteristics from other demons. While the paradoxical aspects of these demons gave them different characteristics, it is also understood that they had various positive tasks such as maintaining social order and social balance, which is quite ironic for the concept of a demon, which is recognised as an evil power. While the iconography of these two demons reflects their evil nature in their appearance, their depictions in the texts also support these characteristics. However, in addition to their portrayal as evil forces, it is seen that they had behaviors that protect social order and balance, and that they were placed in a logical place within the system. In his role as king of demons, Pazuzu was associated with plagues and destructive winds, but he was also used as a source of protection against evil demons. It is this paradoxical character that distinguishes him from other evil forces. In addition, Lamaštu was also a different kind of demon who, first of all and ironically, gained divine values as the daughter of the god Anu, and in this respect she had a different rank from all other demons. In iconographic representations from the early 2nd millennium BC on, Lamaštu was countered by a series of highly elaborate ritual incantations that had the added benefit of defining her and all of her attributes. The spells involving Pazuzu and against Lamaštu attempt to thwart the destructive evil that is Lamaštu, and thus redirect it in a beneficial direction.

The Pazuzu demon's aggression was directed against Lamaštu's malevolence and in this respect, it can be considered an apotropaic force. However, while his purpose was to fight against Lamaštu, there was a balancing act of protecting pregnant women, babies and sustaining life, which is quite ironic and not expected from a demon depicted as an evil force that caused harm. The ironic role of Lamaštu in maintaining social order is the possibility of its inclusion in the system to prevent new births against system disorders that might be caused by population growth.

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

IRAK'TA ASURİ/NASTURİ OLAYLARI VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ (1933)

Assyrian/Nestorian Incidents in Iraq and Their Effects on Türkiye (1933)

Dr. Yunus Pustu

Türk Tarih Kurumu

yunuspustu@gmail.com - ypustu@ttk.gov.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 03.04.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.06.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1276080

Atıf – Citation:

Yunus Pustu, "Irak'ta Asuri/Nasturi Olayları ve Türkiye'ye Etkileri (1933)", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 563-584.

IRAK'TA ASURİ/NASTURİ OLAYLARI VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ (1933)

Assyrian/Nestorian Incidents in Iraq and Their Effects on Turkey (1933)

Yunus Pustu*

Öz

Hakkâri Asuri/Nasturilerinin önemli bir kısmı I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından bağımsızlık ümidine kapılarak Osmanlı'ya karşı Rusya'nın yanında yer almış ve Müslümanlara karşı katliamlara girişmiştir. Ancak Nasturiler Osmanlı birliklerinin başlattığı tenkil harekâtının ardından 1915 senesi ikinci yarısından itibaren İran'ın Urmiye ve Salmas şehirlerine kaçmışlardır. Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'nın savaştan çekilmesiyle beraber İngilizlerin güdümüne giren Nasturiler, bu defa da 1918 senesi ortalarından itibaren Hamedan üzerinden Irak'ın Bağdat şehrine göç etmişlerdir. 1930'ların başına kadar İngilizlerin şemsiyesi altında Irak'ta yaşamlarını sürdüren Nasturiler için 1932 senesinde Irak'taki İngiliz manda idaresinin kaldırılması önemli bir kırılmadır. Zira bu gelişmeyle birlikte Nasturiler, Irak idaresinin inisiyatifine bırakılmıştır. İngilizlerin taleplerine rağmen Irak hükûmeti Mar Şemun İsai önderliğindeki Nasturilere etnik ve siyasi konuda herhangi bir ayrıcalık vermeye yanaşmamış ve ülke dâhilinde dağıtık olarak iskânları için çalışmalara başlamıştır. Bu karar Nasturilerin tepkilerine yol açmış ve taşkınlıklarına neden olmuştur. Irak hükûmeti bu durum karşısında başlangıçta Nasturi sorununu barışçıl yollarla çözmeye çalışmıştır. Ancak 1933 senesi Haziran ve Temmuz aylarında Yaku önderliğindeki Nasturilerin izinsiz ve habersiz olarak Suriye'ye geçmeleri ve beklediklerini bulamamaları karşısında geri dönme girişimleri sırasında ve sonrasında yaşananlar Irak hükûmetinin tavrının radikal bir şekilde değişmesine neden olmuştur.

Anahtar kelimeler: Hakkâri Nasturileri, Irak, Suriye, Mar Şemun İsai, Yaku

Abstract

After the outbreak of the First World War, an important part of Hakkari Assyrians/Nestorians, hoping for independence, sided with Russia against the Ottomans and engaged in massacres against Muslims. However, the Nestorians fled to the cities of Urmia and Salmas in Iran as of the second half of 1915, after the suppression operation initiated by the Ottoman troops. After the Bolshevik Revolution, with the withdrawal of Russia from the war, the Nestorians, who came under the command of the British, immigrated to the Iraqi city of Baghdad, this time via Hamedan, from the middle of 1918. For the Nestorians, who lived in Iraq under the umbrella of the British until the early 1930s, the abolition of the British mandate in Iraq in 1932 was an important breakpoint. Because with this development, the Nestorians were left to the initiative of the Iraqi administration. Despite the demands of the British, the Iraqi government did not want to give any privileges to Nestorians under the leadership of Mar Shemun Isai in ethnic and political matters and started to work for their settlement scattered throughout the country. This decision led to the reactions of the Nestorians and caused their outrage. However, in June and July of 1933, the Nestorians under the leadership of Yaku crossed into Syria without permission and unannounced and when they did not find what they were waiting for, what happened during and after their attempts to return caused a radical change in the attitude of the Iraqi government.

Keywords: Hakkari Nestorians, Iraq, Syria, Mar Şemun İsai, Yaku.

* Dr., Türk Tarih Kurumu, Ankara/ TÜRKİYE, yunuspustu@gmail.com / ypustu@ttk.gov.tr
ORCID: 0000-0003-4409-2325.

Giriş

Hakkâri'de yüzyıllardır yaşamlarını sürdürmekte olan Nasturiler,¹ I. Dünya Savaşı'nın başlamasının (28 Temmuz 1914) üzerinden henüz bir yıl geçmeden 17 Nisan 1915'te Osmanlı yönetimine isyan ederek Rusya'nın safında yer almıştır.² Alınan bu kararla birlikte Rus ordu birlikleriyle hareket etmeye başlayan Nasturiler, Hakkâri ve civar mahallerde Müslümanlara karşı katliam hareketlerine girişmişlerdir.³ Fakat Osmanlı birliklerinin gerçekleştirdiği tenkil hareketi neticesinde Rusya'dan da yardım alamayacaklarını anlayan isyancı gruplar buldukları alanları terk ederek 1915 senesinin ikinci yarısından itibaren İran'ın Urmiye ve Salmas şehirlerine göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁴ Bu sırada yerlerini terk eden Nasturi sayısı kadın, yaşlı ve çocuklar da dahil olmak üzere 35-40 bin civarındadır. Bahsi geçen alanlara göç eden Nasturiler, Ekim 1917'ye kadar Rus birliklerinin şemsiyesi altında varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁵ 25 Ekim'e gelindiğinde Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesi ve sonrasında 3 Mart 1918'de Rusya'nın Osmanlı Devleti ile barış masasına oturarak işgal ettiği alanlardan çekilmesi Nasturiler açısından önemli bir kırılmadır. Bundan sonra İngiltere'nin himayesine giren Nasturiler, verilen bağımsızlık vaatleriyle birlikte onların yönlendirmeleri doğrultusunda hareket etmeye başlamışlardır.⁶ Bu yakınlaşma ile Nasturiler, İngilizlerden aldıkları destek ve Rusya'dan kalan silahlarla birlikte bir süre daha Urmiye ve Salmas'ta baskın unsur olmaya devam etmişlerdir.⁷ Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki stratejik konumunu korumak ve Müslümanlara karşı gerçekleştirilen katliamlara mâni olmak gayeleri ile 1918 senesi Haziran ayı ortalarında başlattığı askerî hareket, Nasturilerin ikinci bir kez göç yollarına düşmelerine neden olmuştur.⁸ Bu durum karşısında Nasturiler aynı yılın Temmuz ayı sonlarından itibaren İran'ın güneyinde bulunan Hamedan'a göç etmişlerdir.⁹ Ancak burası onlar için geçici bir konaklama alanıdır. Zira Nasturiler, Ağustos ve Eylül aylarında buradan o sırada İngiliz denetimi altında bulunan Irak'ın Bağdat şehrine nakledilecekler ve burada kendileri için tesis edilmiş olan Bakuba Mülteci

¹ Konu ile ilgili arşiv vesikaları ve dönemin gazete haberlerinde çoğunlukla "Asuri" tabiri yer alsa da biz çalışmamızda "Nasturi" nitelemesini kullanmayı tercih ettik. Bunun temel sebebi "Asuri" tabirinin yakın dönemde siyasi ve stratejik kaygılarla ortaya atılmış olması ve Keldani ve Süryanilerin (Yakubi) de bu grup içerisinde ele alınmasıdır. Bizim bu çalışmada ele alacak olduğumuz grup 1933 senesi Irak olaylarına sebebiyet veren Hakkâri kökenli Nasturilerdir.

² Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şemun'un Katli*, Avesta Yayınları, İstanbul 1996, s. 70-74.

³ Martin van Bruineissen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 202. Nasturilerin tahriklere kapılarak Rus askerleri yanında Osmanlı'ya karşı mücadele ettikleri hakkında bk. "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.

⁴ Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul 1999, s. 240-253, 311-330; K. P Matfiyef, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996, s. 86-91; Abraham Yohannan, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, çev. Meltem Deniz, ed. Cemal Yılmaz, Beybun Yayınları, Ankara 2006, s. 95-98.

⁵ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşında Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 112; Paul Bedar-Hasan Yıldız, *Kürdistan'da İngiliz Kampanyası ve O Gece Asur Yıkıldı*, Doz Yayınları, İstanbul 2014, s. 90, 354.

⁶ Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyân Kürdistan'da Etnik Çatışmalar*, Belge Yayınları, İstanbul 1992, 118. Stefan Andersson, *Asurlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1992), 16; Bedar-Yıldız, *age.*, 62-70. Nasturilerin İngilizlerin güdümüne girdikleri hakkında ayrıca bk. "İraktaki Harp", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1; "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1. Nasturilerin, I. Dünya Harbi'nde İngilizlerin yanında yer almaları karşılığında muhtar bir devlet kurma hayallerine kapıldıkları hakkında bk. "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.

⁷ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000, s. 75-78.

⁸ Caner Aydeyer, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bir İngiliz Politikası Olarak Asuriler*, (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hatay 2022, s. 64.

⁹ Yonan, *age.*, 359-361. Bulut, *age.*, 124, 128.

Kampi'na yerleştirileceklerdir.¹⁰ Kampa yerleştirilen mülteci sayısı 48.927'dir. Bunlar arasında Hakkâri, Urmiye ve Salmas kökenli Nasturilerin yanında bir kısım Ermeni de bulunmaktadır.¹¹ Devam eden süreçte gerek Hakkâri kökenli gerekse Salmas ve Urmiye'den gelen Nasturilerin memleketlerine dönmek için çeşitli girişimleri olmuştur. Bunun yanında kendilerine tahsis edilecek bir alanda toplu halde iskân edilmeleri ve kendilerine muhtar bir yönetim hakkı tanınması doğrultusunda da çabaları söz konusudur. Bu girişimler 1932 senesine kadar sürmüştür. Eski yerleşim alanları olan Hakkâri'ye geri dönme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanan Nasturiler, bu sırada Irak'ın kuzeyinde Türkiye sınırındaki dağlık alanlara toplu olarak iskân edilme çabası içerisine girmişlerdir. İngiltere, Irak ile Türkiye arasında Türkiye'ye düşman bir unsurun varlığı kendi çıkarları açısından da uygun olduğundan bu talebe sıcak bakmıştır. Ancak bu hayalin önündeki temel engel bahsi geçen dağlık mıntıkada yeterince arazinin bulunmaması ve burada hayatlarını devam ettirmekte olan Kürtlerin buna razı olmamalarıdır. İngiltere süreç içerisinde her ne kadar Kürtlerle Nasturiler arasındaki husumeti bertaraf etmek için çaba sarfetmiş olsa da bunda başarı sağlayamamıştır.¹² Bu durum karşısında eski yurtları olan Hakkâri'ye dönemeyen Nasturilerden binlercesi Irak'ın kuzeyinde bulunan çeşitli mahallere yerleştirilmişlerdir. Bir kısım Nasturi ise Musul, Bağdat ve Irak'ın farklı şehirlerinde iş bularak o alanlarda yaşamaya başlamıştır.¹³

1. 1933 Olaylarına Zemin Hazırlayan Gelişmeler

Irak'taki İngiliz manda idaresinin 30 Mayıs 1932'de son bulması, 1933 senesi Nasturi olaylarının yaşanmasına giden süreçteki en temel kırılmadır. Evvelce İngilizlerin güdümü altında yerel otoriteden uzak bir şekilde yaşamlarını devam ettirmekte olan Nasturiler, bu dönüşümle beraber tesis edilen yeni Irak hükümetinin inisiyatifine bırakılmışlardır. I. Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren İngiltere'nin kendilerine verdiği muhtariyet sözlerini tutmadan aldığı bu karar Nasturileri hayal kırıklığına uğratmıştır.¹⁴ Bu ortam içerisinde İngiltere, her ne kadar yönetimi devralacak olan Kral I. Faysal (1885-1933) liderliğindeki Irak hükümetinden Nasturiler için bazı imtiyazlar talep etse de Irak idaresi buna yanaşmamıştır.¹⁵ Irak idaresi her zaman gailer çıkartmaya müsait olan bu silahlı grubu ülke sınırları içerisindeki çeşitli alanlarda dağınık olarak yerleştirmek konusunda kararlılık göstermiştir. Bu doğrultuda Nasturilerin iskânları için Milletler Cemiyeti adına Irak'a gelen İngiliz vatandaşı Tomson ile görüşmeler başlatılmıştır. Ancak genç ve taşkın bir kimse olan dönemin Nasturi Patriği Mar şemun İ̇sai (Mar Shimun İ̇shai) evvelden beri savundukları muhtar idare tarzına ters düştüğünden Nasturilerin Irak dahilinde dağınık şekilde iskân edilmesine taraftar olmamıştır.¹⁶ Nasturilerin Irak idaresine girmek istememelerinin bir diğer sebebi İngiliz şemsiyesi altında edindikleri kibirleridir. Zira, her anlamda kendilerini üstün gördükleri Arapların idaresi altına girmekten imtina etmişlerdir. Ayrıca Nasturilerin kadim

¹⁰ Yusuf Dinçel, *Nasturiler Misyonerler-İhanetler-İsyanlar*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021, s. 115.

¹¹ Bedar-Yıldız, *age.*, 95-97, 88-89; Özdemir, *age.*, 90-91; Bulut, *age.*, 124.

¹² BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), Bağdat Elçiliğimizin senelik raporu, 30.10.0.0/259.742.10, 1933, s. 22.

¹³ Husry, Khaldun S. "The Assyrian Affair of 1933 (I)", *International Journal of Middle East Studies*, 5/2, 3 Apr-Jun 1974, s. 162.

¹⁴ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 23-24; "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.

¹⁵ "Iraktaki Harp: Kanlı Çarpışmalar Devam Ediyor", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1, 3.

¹⁶ "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2; "Iraktaki Harp: Kanlı Çarpışmalar Devam Ediyor", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1, 3. Nasturilerin toplu bir şekilde iskan konusunda ayak diremelerinde Fransa'nın tesirinin olduğu muhtemeldir. Zira Irak hükümetinin Suriye'deki Fransız manda idaresini Nasturi patriğini tahrik ettiği yönünde Milletler Cemiyetine şikayetleri söz konusudur. Bk. "Bu Nasıl Dostluk: Fransa Asurileri Bizim Hududumuza mı Yerleştiriyor?", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1933, s. 1, 3.

düşmanları Kürtlere karşı Irak hükûmetinin kendilerini koruyamayacağına yönelik bir tereddütleri de bulunmaktadır.¹⁷ Bu yönde hareket etmelerinin bir diğer sebebi ise Irak idaresinin Nasturileri silahsızlandırmak istemesidir.¹⁸ Nasturiler, ekalliyet haklarının (azınlık hakları) tanınmasına rağmen yukarıda sayılan sebeplerle, daha önceki alışkanlıklarını devam ettirerek büyük devletlere güvenip Irak'ta kendileri için muhtar bir yönetim kurma çabası içerisine girmişlerdir.¹⁹

Mar Şemun İsay (Kaynak: *Cumhuriyet* (24 Ağustos 1933, 1)

Nasturiler, Irak otoritesine ayak diremenin yanında 1932 senesi Haziran başında Levi Taburlarındaki görevlerini bırakacaklarını duyurarak İngiltere'ye olan kızgınlıklarını da izhar etmişlerdir. İstifalar için işaret edilen tarih 1 Temmuz'dur. Gerekçe olarak ise manda idaresi sonrası Irak'ta oluşan yönetimden duyulan memnuniyetsizlik gösterilmiştir. Bu durum karşısında telaşa kapılan İngiliz idaresi Mısır'da bulunan bir kısım askerî birliğini Irak'a sevk etmek suretiyle sorunu çözüme yoluna gitmiştir. Oluşan yeni durum karşısında blöfleri tutmayan Nasturiler, Patrikleri Mar Şemun İsay'nin de etkisi ile bu kararlarından geri adım atmışlardır. Mesele bu sayede çözüme kavuşmuş olsa da bahsi geçen hadiseden sonra İngilizlerin Nasturilere olan güveni zedelenmiştir.²⁰ Buna rağmen Nasturilerin Irak idaresine karşı duruşlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1932 senesi Haziran ayı sonunda Nasturi ileri gelenleri Amadiye'de (İmadiye) bir toplantı gerçekleştirerek bazı kararlar almışlardır. Nasturilerin yalnızca dinî bir topluluk değil aynı zamanda Irak'ta yaşayan bir millet olarak da tanınmaları, eski memleketleri olan Hakkari'ye dönüşlerinin sağlanması, bu yapılamıyorsa Dohuk merkezli kendilerine yeni bir yurt temini, Mar Şemun İsay'nin dinî liderliğinin yanında siyasi önderliğinin de tanınması, Arapçanın yanında Nasturice eğitim verecek kurumların da açılması ve Nasturilerin silahlarına dokunulmaması alınan kararlardan bazılarıdır. Dile getirilen talepler Irak hükûmeti tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine 1932 senesi sonbaharına gelindiğinde Nasturiler özellikle

¹⁷ R. S. Stafford, *The Tragedy of the Assyrians*, Published 1935 A.D. <http://www.aina.org/books/tota.pdf>, (E. T. 23.3.2023)

¹⁸ Ahmet Şükrü, "Irak, Asuriler ve Milletler Cemiyeti", *Milliyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1.

¹⁹ "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.

²⁰ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 23-24; "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1. Ayrıca bk. Stafford, *age.*, s. 93-96.

Musul vilayetinde propaganda faaliyetlerini artırmışlardır. Bu sırada ön plana çıkan kişi İsaye bağlılığı ile bilinen Hakkâri kökenli Yukarı Tiyari kabilesine mensup Yaku'dur. Yaku, Dohuk ve Amadiye bölgelerinde dolaşarak propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Buna karşı Nasturilerin bir kısmını yanına alan hükûmetin de karşı girişimleri söz konusudur. Bu esnada İsaye'nin Milletler Cemiyeti nezdinde de teşebbüsleri söz konusudur. Ancak bunda herhangi bir başarı sağlandığı söylenemez. İlerleyen süreçte İsaye, Nasturiler için Irak dışında bir geleceğin olmadığını anlamıştır. Buna rağmen hükûmete karşı uzlaşmaz tavrını devam ettiren İsaye, işlerin çok daha karmaşık bir hâl almasına sebebiyet vermiştir.²¹ Mevcut ortam içerisinde Irak hükûmeti İsaye'yi Bağdat'a davet ederek kendisinden Irak hükûmetinin siyasetine uygun bir şekilde hareket etmesini talep etmiştir. Ayrıca ondan bu doğrultuda bir "taahhütname" imzalaması da istenmiştir. Ancak İsaye buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine patrik ev hapsine alınmıştır.²² Bu durum Nasturiler arasında memnuniyetsizliğin artmasına ve ilerleyen süreçte silahlı çatışmalara dönüşmesine yol açmıştır.²³

Hâl bu iken taşkın bir şahsiyet olan Yaku, 1933 senesi baharında Irak'ın kuzeyinde propaganda faaliyetlerini devam ettirmiştir. Propagandalar sırasında Nasturi halkından talep edilen, Irak vatandaşlığını kabul etmemeleri ve dağınık bir şekilde iskâna razı olmamalarıdır. Yaku'nun, bu faaliyetlerini eli silahlı gruplarla birlikte gerçekleştirmesi hükûmetin dikkatinden kaçmamış ve tepkisine yol açmıştır. Yaku'nun ayrıca bu sırada beraberindekilerle dağa çıktığı bilinmektedir. Durumun ciddiyetini anlayan hükûmet, 25 Haziran 1933'te bunlara karşı Dohuk'ta ordu birliklerini hazır etmiştir. Fakat ilerleyen günlerde askerî harekate gerek kalmadan Yaku ikna edilerek beraberindekilerle birlikte dağdan indirilmiştir. Ardından ise onun ve diğer Nasturi ileri gelenlerinin katılımı ile Musul'da açılışı 10 Temmuz'da gerçekleşen bir toplantı düzenlenmiştir. Gerçekleştirilen bir dizi oturumun ardından Nasturi ileri gelenleri Irak'ta buldukları süre zarfında devletin bütün kanun ve emirlerine uymayı taahhüt etmişlerdir. Toplantı sonrası bu kararın Bağdat'a gidilerek Patrik Mar Şemun İsaye'ye bildirilmesi ve onun da bu yönde ikna edilmesine karar verilmiştir. Bunun için seçilenler İsaye'ye yakınlıkları ile bilinen Yaku ve Loko'dur. Bu amaçla 18 Temmuz'da adı geçen kişiler Musul'dan ayrılmışlardır. Ancak sonrasında bunların Bağdat'a gitmek yerine Suriye tarafına geçtikleri anlaşılmaktadır.²⁴

2. Nasturilerin Suriye'ye Geçmeleri ve Irak'a Geri Dönme Girişimleri

Temmuz ayı sonlarında Suriye'ye geçen Yaku ve arkadaşları burada Fransız sınır görevlileri ile görüşerek Irak'taki şartların Nasturiler için hiç de iyi olmadığını ifade etmişlerdir. Talepleri Irak'ta bulunan Nasturilerin Suriye'ye geçmelerine izin verilmesidir. Ancak taleplerine henüz cevap gelmeden Irak'ın kuzeyinde bulunan köylerdeki Nasturilere Suriye'ye geçmeleri için haber göndermişlerdir.²⁵ Türk basınına yansıyan ise Milletler Cemiyetinin aldığı karara razı olmayan Nasturiler arasında²⁶ patriğe tâbi bir grubun Suriye sınırında Irak birlikleri ile çatışmaya girdiği ve²⁷ mağlup bir şekilde 21 Temmuz'da Suriye'ye geçtikleridir. Türk basınına yansıyan haberlerde

²¹ Stafford, *age.*, s. 97-103; Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (I)", s. 170.

²² "Irak ve Komşuları", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 2.

²³ "Bu Nasıl Dostluk: Fransa Asurileri Bizim Hududumuza mı Yerleştiriyor?", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1933, s. 1, 3.

²⁴ Stafford, *age.*, s. 110-121. Husry Suriye'ye geçişin 23 Temmuz'da olduğunu ifade etmektedir. Bk. Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (I)", s. 173.

²⁵ Stafford, *age.*, s. 122.

²⁶ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 24.

²⁷ "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.

de sınırı geçenlerin başında Yaku'nun bulunduğu bilgisi yer almaktadır.²⁸ Suriye tarafına geçenlerin sayısı hakkında farklı rakamların ortaya atıldığı tespit edilmiştir. Verilen rakamlar 800 ile 1500 arasında değişmektedir.²⁹ Husry'in ifade ettiğine göre bunlar silahlı gruplardır ve sayıları 1200'ü bulmaktadır. Suriye'ye giriş yaptıkları bölge ise Fişhabur'dur.³⁰ Suriye tarafına geçenlerin ekserisi Hakkâri kökenli kabileler olan Yukarı Tiyari, Tukuhuma, Diz, Baz ve Aşuti'ye mensup Nasturilerdir.³¹

Suriye'de Fransızlardan bekledikleri ilgiyi göremeyen Nasturiler, Yaku tarafından aldatıldıklarını anlamışlar ve geri dönmeye karar vermişlerdir.³² Kayıtlarda yer aldığına göre o sırada Suriye'de mandater bulunan Fransız birlikleri sınırı geçen Nasturilerin elindeki silahlara el koymuştur. Ancak kısa süre sonra Irak'a geri dönmeye karar verecek olan Nasturilere silahları aynı birlikler tarafından iade edilecektir. Dahası Fransızlar bu durumdan Irak hükûmetini haberdar etmemiştir. 1933 senesi Bağdat elçilik raporuna yansıdığına göre Fransızların bu yönde hareket etmelerinin temel sebebi, Irak'ta bir Nasturi isyanının çıkması ve bunun başarı kazanmasıdır. Zira bu sırada Suriye üzerinden de Fransız manda idaresinin kaldırılması talepleri söz konusudur. Çıkacak bir isyan hareketi ve sonrasında yaşanacakları sebep göstermeyi planlayan Fransa, bu sayede Milletler Cemiyetinden Suriye'deki manda idaresinin devamını talep edebilecektir.³³

Suriye'den tekrar Irak'a geçmek isteyen Nasturilere Irak sınır görevlileri silahlarını teslim etmeyi şart koşmuştur. Nasturiler ise bunu kabul etmeyerek güç kullanmak suretiyle Irak'a dönmeye çalışmışlardır. Meydana gelen çatışmalar esnasında Nasturilerin karşılımları çıkan bir Irak birliğini imha ettikleri anlaşılmaktadır.³⁴ Olayın gerçekleştiği yer Dayrabun'dur.³⁵ Türk basınından edinilen bilgilere göre imha edilen Irak birliklerine mensup asker sayısı 25'tir. Bunlar Kürt kökenli müfrezelerdir. Bu sayede kendilerine yol açmayı başaran Nasturilerden bir kısmı tekrar Irak'a giriş yapabilmıştır.³⁶ 4 Ağustos 1933'te 18:00 sularında başlayan ve sonraki gün öğleye kadar devam eden³⁷ bu hadiseden sonra 500³⁸ kadar Nasturi ise sınırı geçemeyerek tekrar Suriye'ye iltica etmek durumunda kalmıştır. Bunlardan 250 kadarı Irak askerlerine teslim olmuş ve silahlarını bırakmıştır. Irak tarafına geçmeyi başaran Nasturi gruplar ise Irak'ın "şimal-i şarkisindeki" (kuzeydoğusundaki) dağlık alanlara dağılmışlardır. Hakkâri kökenli olan bu asilerin

²⁸ "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1; "Asiler Dehalet Etti: Iraktaki Son Asurî İsyânının Mahiyeti Nedir?", *Milliyet*, 13 Ağustos 1933, s. 2; "Irak ve Komşuları", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 2.

²⁹ Rakamlar için bk. BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 24; "Asi Asuriler: Irakta Dağlara Çekilip Sığındılar", *Milliyet*, 12 Ağustos 1933, s. 2; "Iraktaki Harp: Kanlı Çarpışmalar Devam Ediyor", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1, 3; "Irak ve Komşuları", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 2; "Asiler Dehalet Etti: Iraktaki Son Asurî İsyânının Mahiyeti Nedir?", *Milliyet*, 13 Ağustos 1933, s. 2.

³⁰ Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (I)", s. 173.

³¹ Stafford, *age.*, s. 122-124. 1933 Irak olaylarına sebebiyet verenlerin Hakkâri kökenli eski Osmanlı tebaası Nasturiler olduğu hakkında ayrıca bk. Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (I)", s. 161.

³² Satafford, *age.*, s. 127-128.

³³ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 25.

³⁴ "Iraktaki Harp: Kanlı Çarpışmalar Devam Ediyor", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1, 3; "Irak ve Komşuları", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 2.

³⁵ Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (I)", s. 174.

³⁶ "Asuri Meselesi Alevlendi", *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 5. Stafford Irak ordusunun kayıplarını üçü subay olmak üzere 33 ölü ve 40 yaralı olarak vermektedir. Bk. Stafford, *age.*, s. 132.

³⁷ "Asiler Dehalet Etti: Iraktaki Son Asurî İsyânının Mahiyeti Nedir?", *Milliyet*, 13 Ağustos 1933, s. 2; Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (I)", s. 175.

³⁸ Satafford'un verdiği rakam 533'tür. Çatışmalar sırasında Yaku ve Loko'nun da yaralandığı anlaşılmaktadır. Bk. Stafford, *age.*, s. 131.

temel hedefi Nasturilerin sakin oldukları alanlara yerleşip oradakilerle birleşerek müstakil bir devlet teşkili için Milletler Cemiyetine bir emrivaki ile bunu kabul ettirmektir. Hükümet bu ortamda dağlara kaçanların tenkili için girişimde bulunmuştur. Asilere teslim olmaları için 48 saatlik bir müddet tanınmıştır. Bu esnada ayrıca civar mahallerde bulunan Kürt aşiretlerden toplanan kuvvetlerle Irak birlikleri takviye edilmiştir. Bu durum Nasturilere karşı iyi duygular beslemeyen Kürtlere bekledikleri fırsatı sunmuştur.³⁹ Bir diğer bilgi ise Irak ordusunun tayyarelerden attığı bildirimlerle asi Nasturileri teslim olmaya davet ettiği'dir. Bu uyarıyı dikkate almayanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı özellikle ifade edilmiştir. 28 Ağustos 1938 tarihli *Milliyet* gazetesine yansıyan bir habere göre bu uyarılardan sonra 400 kadar Nasturi silahlarını bırakarak Irak birliklerine teslim olmuştur.⁴⁰

3. Nasturilerin Tenkili

Irak hükümeti Suriye hadisesine kadar Nasturi sorununu barışçıl bir yolla çözmeye çalışmıştır. Ancak 1933 senesi Haziran ve Temmuz aylarında yaşananlarla birlikte Irak idaresinin Nasturilere karşı tavrı önemli ölçüde değişmiştir.⁴¹ Bu dönüşümle birlikte teslim olmaya yanaşmayan Nasturilere karşı 5-9 Ağustos tarihleri arasında Irak'ın kuzeyine harekât başlatılmıştır. Harekattan Nasturilerin yaşadığı bazı köyler de nasibini almıştır. Yaşananlar karşısında köylerini terk eden bir kısım Nasturi, önde gelen Nasturi yerleşim alanlarından olan Simele köyünde toplanmıştır. 11 Ağustos'a gelindiğinde ise İsmail Abawi Tohalla komutasındaki Irak ordusunun Simele'ye operasyon düzenlediği anlaşılmaktadır.⁴² Ayrıca Musul'un 60 km. kuzeyindeki Celal köyünde de Nasturilere yönelik katliam hadiseleri söz konusudur.⁴³ Bu köyler Türk basınına yansıyan yerleşim alanlarıdır. Ayrıca çeşitli kaynaklarda katliama uğradığı iddia edilen 60'ın⁴⁴ üzerinde mahal de zikredilmektedir. Adı geçen yerleşim alanları şu şekildedir;⁴⁵

³⁹ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 25; "Iraktaki İsyân: Asurilerin Bir Kısımı Suriyeye İltica Etti", *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1933, s. 3; "Asi Asuriler: Irakta Dağlara Çekilip Sığındılar", *Milliyet*, 12 Ağustos 1933, s. 2; 500 kişini tekrar Suriye'ye döndüğü hakkında bk. "Bu Nasıl Dostluk: Fransa Asurileri Bizim Hududumuza mı Yerleştiriyor?", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1933, s. 1,3.

⁴⁰ "Asuri İsyânı", *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 5. Teslim olanlar hakkında ayrıca bk. Stanfford, *age.*, s. 136.

⁴¹ Satafford, *age.*, s. 129.

⁴² "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2. Khaldun S. Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (II)", *International Journal of Middle East Studies*, 5/3, 3 Jun 1974, s. 346-348.

⁴³ "İngiliz Menbalarına Göre Asuri Katliamı!", *Milliyet*, 1 Eylül 1933, s. 2; "Asûriler Meselesi", *Cumhuriyeti*, 9 Eylül 1933, s. 2. Simele köyü için bk. "Asûriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1933, s. 2.

⁴⁴ Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (II)", s. 344.

⁴⁵ https://military-history.fandom.com/wiki/Simele_massacre, (E. T. 23.03.2023)

Tablo1. Katliama Maruz Kaldığı İddia Edilen Köyler

Ala Keena	Bameri	Betershy	Dairke	Gond Naze	Kaserezden	Korekavana	Majel Makhte	Sirchuri
Aloka	Barcawra	Betafrey	Dair Kishnik	Harkonda	Kerry	Kowashey	Rabibya	Shekhidra
Badalliya	Baroshkey	Bidari	Derjendy	Idleb	Kitba	Lazga	Rekawa	Spendarook
Baderden	Basorik	Biswaya	Fishkhabour	Kaberto	Khalata	Mansouriya	Sar Shorey	Tal Zet
Bagerey	Bastikey	Carbeli	Garvaly	Karpel	Kharab Koli	Mawani	Sezary	Tel Khish
Bakhitmey	Benaringee	Chem Jehaney	Gereban	Karshen	Kharsheniya	Qasr Yazdin	Sidzari	Zeniyat

Irak hükûmetinin Nasturilere yönelik harekâtı sırasında Mar Şemun İsaî'ye tabi olmayan ve isyan hadisesi ile herhangi bir bağlantıları bulunmayan bir kısım Nasturinin de zarar gördüğü iddia edilmektedir.⁴⁶ İngiliz basınına yansıdığına göre Nasturilere yönelik “katliam” Irak idaresinin ifade ettiği gibi başıboş Kürtlerce değil Bekir Sıtkı Paşa'nın genel kumandası altında bulunan Irak ordusu tarafından bilinçli ve sistematik bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca katledilenlerin çoğunun da silahlarını teslim için gelen Nasturiler olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁷ Türk basınından hadiseleri takip eden *Milliyet* gazetesi ise ilk olarak Kürt müfrezelerinin Nasturi köylerini basarak erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 700 kadar kişiyi öldürdüklerini sayfalarına taşımıştır.⁴⁸ Ancak kısa süre sonra Türkiye'nin Irak sefaretinden aldığı bir tebliğe dayanılarak yabancı gazetelerin verdiği katliam haberlerinin kesinlikle doğru olmadığı ifade edilmiştir. Buna göre Irak kuvvetleri ile asiler arasında meydana gelen çatışmalar sırasında kadın, çocuk ve ihtiyarlara yönelik herhangi bir girişim söz konusu değildir. Tebliğde geçtiğine göre Nasturilerin önemli bir kısmı Irak hükûmetinin yanında yer almıştır. Hatta isyanın bastırılmasında onların da önemli destekleri söz konusudur. Tenkil harekâtı sırasında bir kısım gasp ve yağma hadiseleri söz konusu olsa da bunlar çok ciddi boyutta olmayıp Irak hükûmetince telafisi yönünde girişimlere başlanmıştır.⁴⁹ Ancak Stafford'un verdiği bilgiler durumun tam olarak böyle olmadığını ortaya koymaktadır. Zira o, Irak ordusunun başta Simele olmak üzere diğer bir kısım Nasturi yerleşim alanında Nasturilerin ellerindeki silahların toplandıktan sonra katliama girişildiği iddiasındadır. Ayrıca Kürtlerin katil hadiselerine karışmadıklarını, ancak yağmacılıkta bulduklarını ifade etmiştir. Türk basını ile uyuşan tek bilgi ise kadın ve çocuklara dokunulmadığı gerçeğidir.⁵⁰

1933 Irak Nasturi olayları sırasında hayatlarını kaybedenlerin sayısı konusunda çeşitli rakamlar verilmektedir. Bu rakamlar 600 ile 3000 arasında değişmektedir. Ancak her halükârda 1000'i geçen rakamların abartı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Türk basınının verdiği rakam daha

⁴⁶ “Asuriler Meselesi”, *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.

⁴⁷ “İngiliz Menbalarına Göre Asurî Katliamı!”, *Milliyet*, 1 Eylül 1933, s. 2; “Asûriler Meselesi”, *Cumhuriyeti*, 9 Eylül 1933, s. 2.

⁴⁸ “Asuri Meselesi Alevlendi, İngiliz Sefiri Bekleniyor!”, *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1, 5

⁴⁹ “İraktaki İsyân Bastırıldı”, *Milliyet*, 24 Ağustos 1933, s. 1, 5. Irak idaresinin katliam nitelemelerini kabul etmediği hakkında ayrıca bk. “Asurî İsyânı”, *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 1.

⁵⁰ Katliam hadiseleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Stafford, *age.*, s. 133-150; Russell A. Hopkins, *The Simele Massacre as a Cause Of Iraqi Nationalism: How an Ssyrian Genocide Created Iraqi Martial Nationalism*, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts August, 2016; Husry, “The Assyrian Affair of 1933 (II)”, s. 346.

önce de ifade edildiği üzere 700'dür.⁵¹ Yaşanan kayıpların bir kısmı çatışmalar esnasında gerçekleşmiştir ve bu sırada Irak ordusunun da kayıpları söz konusudur.⁵² Burada ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise Nasturilere yönelik gerçekleştirilen operasyondan dönen askerlerin bir kahraman gibi karşılandıklarıdır.⁵³ Ayrıca yabancı basına yansıdığına göre Nasturilere yönelik operasyona katılan asker, Irak Savunma Bakanlığınca terfi ettirilmek suretiyle ödüllendirilmişlerdir.⁵⁴

4. Patrik Mar Şemun İsai'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi

Nasturi Patriği Mar Şemun İsai'nin 1933 senesi olaylarının arifesinde Bağdat'a çağrıldığı ve Irak hükümetinin talep ettiği şekilde hareket etmediğinden tutuklandığı daha önce ifade edilmiştir. Patrik, Nasturi grupların Irak'ın kuzeyindeki propaganda faaliyetleri, Suriye'ye geçmeleri, ardından Irak'a geri dönmeleri ve sonrasında yaşananlar sırasında Bağdat'ta gözetim altında tutulmuştur. Irak hükümeti, 1933 senesi Nasturi olaylarının baş aktörü olarak kendisini sorumlu tutmuştur. Bu ortam içerisinde İsai, Irak Nazırlar Meclisinin aldığı kararla Ağustos ayının 18'ini 19'una bağlayan gece Irak'tan çıkartılmıştır. Ailesiyle birlikte bir İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri uçağına bindirilen İsai ve ailesi (babası, erkek kardeşi ve iki hizmetkar) ilk olarak o sırada Filistin içerisinde bulunan Hayfa'ya, oradan da Kıbrıs'a gönderilmiştir.⁵⁵ Patrik'in Kıbrıs'ta ikamete tabi tutulduğu yer günümüzde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Lefkoşe'dir (Nicosia).⁵⁶ Ancak İsai'nin Kıbrıs'taki günleri uzun sürmemiştir. Zira onun 1933 senesi Nasturi olayları hakkında Milletler Cemiyetine ilettiği şikâyeti ile ilgili olarak 28 Eylül'de Cenevre'ye gittiği Türk basınına yansımıştır.⁵⁷ Olaylara sebebiyet veren Patrik'in cezalandırılmayıp Irak dışına çıkarılarak Kıbrıs'a gönderilmesinde İngilizlerin rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Türk basınına göre İngiltere'nin bu yönde hareket etmesinin sebeplerinden biri o sırada Irak'taki İngiliz Tayyare Karargahının Nasturi birliklerince korunuyor olmasıdır.⁵⁸

5. 1933 Olaylarının Türk ve Dünya Kamuoyundaki Yansımaları

⁵¹ "Asurî İsyanı", *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 5; "Asuri Meselesi Alevlendi, İngiliz Sefiri Bekleniyor!", *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1, 5; "Asuri Meselesi Alevlendi, İngiliz Sefiri Bekleniyor!", *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1, 5; "800 Assyrians Massacred", *Western Morning News*, 22 August 1933, s. 5; "Truth About the Assyrian Massacre at Least 700 Killed", *Daily News*, 28 August 1933, p. 2; Stanford, *age.*, 133-150; Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (II)", s. 353-354.

⁵² "Asuri Meselesi Alevlendi, İngiliz Sefiri Bekleniyor!", *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1, 5.

⁵³ "İngiliz Menbalarına Göre Asurî Katliamı!", *Milliyet*, 1 Eylül 1933, s. 2; "Asûriler Meselesi", *Cumhuriyeti*, 9 Eylül 1933, s. 2. Simele köyü için bk. "Asûriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1933, s. 2.

⁵⁴ "Promotion After Massacre", *Daily Herald*, 29 August 1933, p. 9.

⁵⁵ Iraktaki İsyan: Asuri Patriği Hudut Haricine Çıkarıldı", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1933, s. 3; "Asurî Patrihi Iraktan Tard edildi", *Milliyet*, 19 Ağustos 1933, s. 2; "Asurî Meselesi Alevlendi", *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 5; Ahmet Şükrü, "Irak, Asuriler ve Milletler Cemiyeti", *Milliyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1; "Patriarch of Assyrians in Iraq Deported", *Chicago Daily Tribün*, 19 Aug 1933, p. 4; "Deported Patriarch in Cyprus", *Lincolnshire Echo*, 21 August 1933, p. 6; Genç patrik üzerinde etkili bir şahsiyet olan yakın dönem Nasturi tarihinin önemli şahsiyetlerinden teyzesi Surma Hanım ise aynı ayın 29'unda Kıbrıs'ta ona mülaki olmuştur. Bk. Husry, "The Assyrian Affair of 1933 (II)", s. 355.

⁵⁶ "Asurî İsyanı", *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 5.

⁵⁷ "Asurî Patriği Cenevreye Gitti", *Milliyet*, 29 Eylül 1933, s. 2.

⁵⁸ "Bu Nasıl Dostluk: Fransa Asurileri Bizim Hududumuza mı Yerleştiriyor?", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1933, s. 1,3;

Türk basını ve 1933 senesi Irak sefaret raporuna yansıdığına göre bahsi geçen senenin Ağustos'unda meydana gelen isyan hareketinin bastırılması Irak hükümetini büyük bir gaileden kurtarmıştır. Ancak bu hadiseler Avrupa'da büyük gürültü koparmıştır.⁵⁹ Nasturilere yönelik harekât sırasında ölenlerin sayılarını abartarak sunan Avrupa basını, gerçekleşen hadiseleri büyük bir katliam olarak sayfalarına taşımıştır.⁶⁰ 1933 senesi olaylarının İngiltere'de de yansımaları söz konusudur.⁶¹ Burada hadiselerle dinî yönden yaklaşan gruplar da bulunmaktadır. Anglikan Kilisesi ruhani lideri İngiliz parlamentosunda Nasturilerin I. Dünya Harbi sırasında İngilizlerin yanında yer aldıklarını ve sonraki süreçte İngilizlerin çıkarları için hareket ettiklerini dile getirerek bu halkın güvence altına alınmasının İngiltere için sadece bir tercih değil aynı zamanda bir zaruret olduğunu ifade etmiştir. Bu ortam içerisinde dönemin İngiliz idaresi üstüne düşen görevi yapacağını vurgulayarak hassasiyetini ortaya koymuştur.⁶² Bu olayların ardından gündeme gelen bir diğer husus bir kısım yabancı basın yayın kuruluşları tarafından tekrar ortaya atılan Hakkari'nin Nasturilere verilmesi gerektiğine dair fikirlerdir.⁶³ Nasturilerin Hristiyan olmaları ve I. Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf blokunun yanında yer almaları Avrupa'daki Nasturi refleksinin en temel sebebidir.⁶⁴

Nasturilerin sınırı geçerek Suriye'ye girmesi, Irak idaresi ile Suriye'de mandater bulunan Fransa arasında krize yol açmıştır. Irak idaresi, Fransız kuvvetlerinden Suriye tarafına geçen isyancı Nasturilerin silahlarına el konulmasını talep etmiştir. Ancak basına yansıdığına göre Fransız birlikleri bu konuda yavaş hareket etmişlerdir.⁶⁵ Kabul gören görüş ise Fransızların Nasturilerin Suriye'ye girişleri esnasında silahlarını aldıkları, ancak kısa bir süre sonra Irak'a geri dönmeleri esnasında onlara silahlarını iade ettikleridir.⁶⁶ Bu durum karşısında Irak idaresi,⁶⁷ asilerin Suriye hududunu geçmelerine müsaade edilmesi, orada bir müddet kalmalarına göz yumulması ve sonrasında silahlı olarak Irak'a geri dönmelerine müsaade edilmesi konularında Fransa'yı Milletler Cemiyetine şikâyet etmiştir. Ancak ilerleyen süreçte bu başvurudan herhangi bir sonuç alınmadığı görülecektir. Nasturilerin de Irak hükümetini Milletler Cemiyetine şikâyetleri söz konusudur. Şikâyet sahibi Patrik Mar Şemun İsaî'nin bizzat kendisidir. İddiası Irak'taki Nasturilerin katliama maruz bırakıldığıdır.⁶⁸ Ona göre Ağustos ayında gerçekleşen olaylar sırasında sadece Semele köyünde 325 kadın ve çocuk katledilmiştir. Patrik ayrıca diğer

⁵⁹ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 25; "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2. "The Mosul Massacres", *Clitheroe Advertiser and Times*, 13 October 1933, p. 11; "Iraq Government Charged With Massacres", *Western Daily Press*, 22 August 1933, p. 10.

⁶⁰ Bu hususta Avrupa basınına yansıyan pek çok haber bulunmaktadır. Birkaçı için bk. "Massacre of the Assyrians", *Leeds Mercury*, 29 November 1933, p. 3; "The Mosul Massacres", *Clitheroe Advertiser and Times*, 13 October 1933, p. 11; "Slaughter in Villages", *Leeds Mercury*, 19 August 1933, p. 7; "Asuri Meselesi Alevlendi, İngiliz Sefiri Bekleniyor!", *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1, 5

⁶¹ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 25; "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2; "Iraq Massacre Britain Takes Action", *Daily News*, 18 August 1933, p. 2.

⁶² "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.

⁶³ "Iraktaki İsyân Bastırıldı", *Milliyet*, 24 Ağustos 1933, s. 5.

⁶⁴ *Milliyet*, 25 Ağustos 1933, s. 4.

⁶⁵ "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.

⁶⁶ "Iraktaki Harp: Kanlı Çarpışmalar Devam Ediyor", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1, 3; "Irak ve Komşuları", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 2.

⁶⁷ "Asuriler ve Irak", *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.

⁶⁸ Bu hadisede mevcut ikili anlaşmalara göre Irak tarafı haklıdır. Zira evvelce akdedilen komşuluk anlaşmasına göre o sırada Suriye'de mandater bulunan Fransızlar isyancı Nasturilerin Suriye'ye geçmelerine müsaade etmemelidir. Diğer bir sorun ise Nasturilerin silahlarının iade edilmesidir. Antlaşmaya göre Fransızlar Asurilerin silahlarını derhal almalıdır. Bk. Ahmet şükrü, "Irak, Asuriler ve Milletler Cemiyeti", *Milliyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1.

bazı mahallerde daha 500'den fazla Nasturinin öldürüldüğünü iddia etmiştir.⁶⁹ Milletler Cemiyeti reisi usulen bahsi geçen başvurunun incelenmesi amacıyla üç üyeden oluşan bir komisyon kurulmasını sağlamıştır. Bu komite Meksika, Norveç ve İzlanda temsilcilerinden oluşmuştur.⁷⁰ Bahsi geçen konunun 22 Eylül 1933 günü gündeme geleceği basına yansımıştır.⁷¹ Ancak görüşme yılın sonlarına kalmıştır. Milletler Cemiyeti 1933 Aralık ayı ortalarında M. Lopez Obiva'nın başkanlığında Nasturi meselesini görüşmek üzere toplanmıştır.⁷² Yaşananlar karşısında ayrıca Milletler Cemiyetince Nasturilerin artık Irak coğrafyasında hayatlarını devam ettiremeyeceği fikri ortaya atılmıştır. Bu durum karşısında Nasturiler için toplu hâlde yerleşebilecekleri bir memleket arayışı içerisine girilmiştir. Bu amaçla Irak dışında iskân mahalleri tespiti için çalışmalara başlanmıştır.⁷³ Türk basınına yansıdığına göre iskân için ön plana çıkan alanlardan biri Brezilya'nın da içerisinde yer aldığı Güney Amerika kıtasıdır.⁷⁴

1933 senesi Nasturi olaylarının Irak içerisinde demografik hareketliliğin yaşanmasına neden olduğunu da burada özellikle belirtmek gerekir. Bu hadiselerden sonra köylerde yaşayan ve bu alanlarda kendilerini güvende hissetmeyen bir kısım Nasturi yerlerini terk ederek Musul'un kent merkezine göç etmiştir. Böylece Nasturilerin yaşadığı bazı yerleşim alanları metruk hale gelmiştir.⁷⁵

Ağustos 1933 Irak Nasturi olayları sırasında Türk basınına yansıyan bir diğer husus Irak ordusunun önünden kaçan asi grupların Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tecavüz ettikleridir. 11 Ağustos tarihli *Milliyet*'in haberine yansıdığına göre ilk olarak 200 kişilik bir grup Zaho yolu üzerinden Türk sınırını geçmeye teşebbüs etmiştir. Ancak bunlar sınır karakollarından gerçekleşen mukavemet üzerine 30 kayıp vererek geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Gazeteye göre isyancı Nasturilerin bu husustaki bir diğer girişimleri 28 Ağustos'tadır. Bu sefer 100 kişilik bir grubun sınırı geçme teşebbüsleri söz konusudur. Ancak bu defa da 20 kayıp vererek geri dönmek durumunda kaldıkları gazete sayfalarına yansımıştır.⁷⁶ Fakat bu bilgiler 29 ve 30 Ağustos tarihlerinde yayımlanan *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazetesi haberleri ile yalanlanmıştır. Burada yer aldığına göre bu yönde bir haber çıkmasındaki temel etken isyankâr Nasturilerin Cizre kazası civarında Suriye-Irak ve Türkiye sınırlarının birleştiği alandan Suriye'ye geçmiş olmalarından ileri gelmektedir.⁷⁷ Ayrıca bu sırada yaşanan olaylar karşısında dolaylı olarak da olsa Suriye üzerindeki Fransız manda idaresinin devamı yönündeki fikirlerin ortaya atıldığını ifade etmek gerekir. Bu durum Suriye'deki kontrolünü kaybetmek istemeyen Fransa'nın elini güçlendirmiştir.⁷⁸

⁶⁹ "Asurî İsyanı", *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 5.

⁷⁰ "Asurîler Meselesi Cemiyeti Akvamda", *Milliyet*, 31 Ağustos 1933, s. 2.

⁷¹ "Asuri Meselesi", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1933, s. 2.

⁷² "İskân Edilecek Asuriler", *Milliyet*, 12 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.

⁷³ "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2; "New Lands for Assyrians", *Daily Herald*, 18 October 1933, p. 9.

⁷⁴ BCA., 30.10.0.0/259.742.10, s. 26-27; "Irak Asurileri", *Milliyet*, 24 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2; "Assyrians May Go to Brazil League Decision Expected To-Day", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 2 December 1933, p. 12.

⁷⁵ "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.

⁷⁶ "Asurî İsyanı", *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 5.

⁷⁷ "Asiler Hududumuza Tecavüz Etmediler", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1; "Cenupta Hududumuza Tecavüz Yapıldı mı?" *Milliyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1; "Asuriler Hududumuzu Geçmediler", *Milliyet*, 30 Ağustos 1933, s. 2.

⁷⁸ "Asuriler Meselesi", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1933, s. 2.

Sonuç

I. Dünya Savaşı birçok etnik ve dinî grup üzerinde dramatik etkiler oluşturmuştur. Hakkâri Nasturileri de bunlardan biridir. Nasturiler, savaşın patlak vermesinin ardından bir süre çekimser kalsalar da 1915 senesi Nisan'ında bağımsızlık hayallerine kapılarak Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'nın safında yer almışlardır. Akabinde Hakkâri ve civar mahallerdeki Müslümanlara karşı katliamlara girişmişlerdir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin başlattığı tenkil harekâtı sırasında Rusya'dan bekledikleri desteği göremeyen Nasturiler, uzun yıllar otoriteden uzak bir şekilde yaşadıkları Hakkâri'yi terk ederek İran'a kaçmak durumunda kalmışlar ve burada Urmiye ve Salmas şehirlerine yerleşmişlerdir. Bu defa da Rusya'dan aldıkları destekle sözkonusu coğrafyalardaki Müslümanlara baskı uygulamaya başlayan Nasturiler, Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesinin (25 Ekim 1917) ardından bir süre daha onlardan kalan silahlarla bu tavırlarını devam ettirmişlerdir. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. Rusya'nın savaştan çekilmesinin ardından İngilizlerin güdümüne giren Nasturiler, Osmanlı Devleti'nin 1918 senesi ortalarında Urmiye ve Salmas'a gerçekleştirdiği askerî harekât sonrasında bahsi geçen alanları da terk etmek durumunda kalmışlardır. İngilizlerin verdiği hava desteği ile ilk olarak Hamedan'a ulaşan Nasturiler, ardından İngiliz manda idaresi altında bulunan Irak'a sevk edilmişler ve Bağdat yakınlarında bulunan Bakuba Mülteci Kampına yerleştirilmişlerdir. Nasturiler devam eden süreçte kadim yurtları olan Hakkâri'ye dönmek gayesi ile gerek askerî sahada gerekse diplomasi alanında çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bunda başarı sağlayamamışlardır.

1932 senesine gelindiğinde Irak'taki İngiliz manda idaresinin son bulması Nasturiler üzerinde şok etkisi yapmıştır. İngilizlerin verdikleri bağımsızlık sözlerini tutmadan bu kararı alması Nasturilerin tepkilerine yol açmıştır. Muhtar bir Nasturi yurdu kurma hayallerinin yanında kendilerini her anlamda üstün gördükleri Arapların idaresine girmek istemeyen Nasturiler, 1932 senesinden itibaren yeni durum karşısındaki memnuniyetsizliklerini açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Irak idaresinin Nasturileri dağınık bir şekilde yerleştirme ve silahlarına el koyma politikası Patrik Mar Şemun İsa'i'ye yakın Nasturi grupların silahlı propaganda faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Bu ortam içerisinde Musul'da Nasturi ileri gelenleri ile hükümet yetkilileri arasında 10 Temmuz 1933 tarihinde başlayan bir dizi görüşme gerçekleştirilmiştir. Ancak bu toplantıda alınan kararlara uymayan ve Suriye tarafına geçen Patrik İsa'i'ye bağlı Yaku önderliğindeki Nasturiler, 1933 senesinde meydana gelen krizin yaşanmasına neden olmuştur. Bahsi geçen grubun Suriye tarafına geçmesi, ardından burada tutunamayarak kısa süre içerisinde geri dönme çabaları yaşanacak olayların fitilini ateşlemiştir. Irak sınır birliklerinin geri dönenlerden silahlarını istemesi üzerine Nasturi grupların silaha sarılması Irak idaresinin onlara karşı tavrının radikal bir şekilde değişmesine neden olmuştur. Yaşananların ardından Irak'ın kuzeyindeki Nasturilere karşı askerî hareket başlatan Irak hükûmeti çeşitli mahallerde katliama varan hadiselerle sebebiyet vermiştir. Bundan sonra Mar Şemun İsa'i önderliğindeki Nasturiler Milletler Cemiyetine başvuracak ve yurt taleplerini yineleyeceklerdir. Bu süreçte Irak'ta artık tutunamayacakları anlaşılan Nasturiler için alternatif yurt arayışları içerisine girilmiştir. Brezilya bu süreçte öne çıkan alanlardan biridir. Ancak bu girişim başarıya ulaşamayacak ve Nasturiler, Irak sınırları içerisinde hükûmetin politikası doğrultusunda dağınık bir şekilde iskâna tabi tutulacaklardır.

1933 senesi Nasturi hadiselerine sebebiyet veren en büyük etken Patrik Mar Şemun İsa'i'nin uzlaşmaz tavrıdır. Olayların gerçekleştiği sırada henüz 20'li yaşlarda bulunan patriğin tecrübesizliği ve inatçılığı kendisini takip edenleri bir bilinmeze itmiştir. Nasturilerin 1918'den 1932 senesine kadar Irak'ta İngiliz şemsiyesi altında edindikleri kibir ve şımarıklıklar da bu olayların yaşanmasındaki bir diğer etkidir. Ele alınan olaylar sırasında bağımsız bir devlet refleksi ile hareket eden ve ilk etapta uzlaşmacı tavır sergileyen Irak idaresi haklı olsa da sonraki süreçte Nasturilere karşı alınan tedbirlerin oldukça sert olduğu ve bir kısım masumun da bu olaylar sırasında zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Zikredilen olaylar neticesinde 1918 senesinden itibaren Nasturilerin hayallerini kurdukları muhtar Nasturi yurdu ümitleri tamamen rafa kalkacaktır.

Kaynakça**A. Arşiv Kaynakları**

BCA: Bağdat Elçiliğimizin Senelik Raporu, 30.10.0.0/259.742.10, 1933.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

- “800 Assyrians Massacred”, *Western Morning News*, 22 August 1933, s. 5.
- “Asi Asuriler: Irakta Dağlara Çekilip Sığındılar”, *Milliyet*, 12 Ağustos 1933, s. 2.
- “Asiler Dehalet Etti: Iraktaki Son Asurî İsyânının Mahiyeti Nedir?”, *Milliyet*, 13 Ağustos 1933, s. 2.
- “Iraq Massacre Britain Takes Action”, *Daily News*, 18 August 1933, p. 2.
- “Assyrians May Go to Brazil League Decision Expected To-Day”, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 2 December 1933, p. 12.
- “Asiler Hududumuza Tecavüz Etmediler”, *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1.
- “The Mosul Massacres”, *Clitheroe Advertiser and Times*, 13 October 1933, p. 11.
- “Asurî İsyânı”, *Milliyet*, 28 Ağustos 1933, s. 1, 5.
- “Iraq Government Charged With Massacres”, *Western Daily Press*, 22 August 1933, p. 10.
- “Promotion After Massacre”, *Daily Herald*, 29 August 1933, p. 9.
- “Asuri Meselesi Alevlendi, İngiliz Sefiri Bekleniyor!”, *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1, 5.
- “Asuri Meselesi Alevlendi”, *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 5.
- “Asuri Meselesi”, *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1933, s. 2.
- “Asurî Patriği Cenevreye Gitti”, *Milliyet*, 29 Eylül 1933, s. 2.
- “Asurî Patrihi İraktan Tardedildi”, *Milliyet*, 19 Ağustos 1933, s. 2.
- “Asuriler Hududumuzu Geçmediler”, *Milliyet*, 30 Ağustos 1933, s. 2.
- “Asuriler Meselesi Cemiyeti Akvamda”, *Milliyet*, 31 Ağustos 1933, s. 2.
- “Asuriler Meselesi”, *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.
- “Asûriler Meselesi”, *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1933, s. 2.
- “Asuriler ve Irak”, *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, 1.
- “Asuriler ve Irak”, *Milliyet*, 15 Ağustos 1933, s. 1.
- “Bu Nasıl Dostluk: Fransa Asurileri Bizim Hududumuza mı Yerleştiriyor?”, *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1933, s. 1, 3.
- “Cenupta Hududumuza Tecavüz Yapıldı mı?” *Milliyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1.
- “Deported Patriarch in Cyprus”, *Lincolnshire Echo*, 21 August 1933, p. 6.
- “Irak Asurileri”, *Milliyet*, 24 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.
- “Irak ve Komşuları”, *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 2.

- “Iraktaki Harp: Kanlı Çarpışmalar Devam Ediyor”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1933, s. 1, 3.
- “Iraktaki İsyân Bastırıldı”, *Milliyet*, 24 Ağustos 1933, s. 1, 5.
- “Iraktaki İsyân: Asuri Patriği Hudut Haricine Çıkarıldı”, *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1933, s. 3.
- “Iraktaki İsyân: Asurilerin Bir Kısımı Suriyeye İltica Etti”, *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1933, s. 3.
- “İngiliz Menbalarına Göre Asurî Katliamı!”, *Milliyet*, 1 Eylül 1933, s. 2.
- “İşkân Edilecek Asuriler”, *Milliyet*, 12 Kanunuevvel (Aralık) 1933, s. 2.
- “Massacre of the Assyrians”, *Leeds Mercury*, 29 November 1933, p. 3.
- “New Lands for Assyrians”, *Daily Herald*, 18 October 1933, p. 9.
- “Patriarch of Assyrians in Iraq Deported”, *Chicago Daily Tribün*, 19 Aug 1933, p. 4.
- “Slaughter in Villages”, *Leeds Mercury*, 19 August 1933, p. 7.
- “The Mosul Massacres”, *Clitheroe Advertiser and Times*, 13 October 1933, p. 11.
- “Truth About the Assyrian Massacre at Least 700 Killed”, *Daily News*, 28 August 1933, p. 2.
- Ahmet Şükrü, “Irak, Asuriler ve Milletler Cemiyeti”, *Milliyet*, 29 Ağustos 1933, s. 1.
- Anzerlioğlu, Yonca. *Nasturiler*. Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000.
- Bedar, Paul - Yıldız, Hasan. *Kürdistan'da İngiliz Kampanyası ve O Gece Asur Yıkıldı*. İstanbul: Doz Yayınları, 2014.
- Caner Aydeyer, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bir İngiliz Politikası Olarak Asuriler* (Hatay: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 64.
- Cumhuriyet*. “Iraktaki Harp” (11 Ağustos 1933), 1.
- Diñçel, Yusuf. *Nasturiler Misyonerler-İhanetler-İsyanlar*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2021.
- Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyân Kürdistan'da Etnik Çatışmalar* (İstanbul: Belge Yayınları, 1992).
- Husry, Khaldun S. “The Assyrian Affair of 1933 -I-“. *International Journal of Middle East Studies* 5/2 (3 Apr-Jun 1974), s. 161-176.
- Husry, Khaldun S. “The Assyrian Affair of 1933 (II)”, *International Journal of Middle East Studies*, 5/3 (3 Jun 1974), s. 344-360.
- K. P Matfiyef, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996).
- Martin van Bruineissen, *Kürdistan Üzerine Yazılar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).
- Milliyet*, 25 Ağustos 1933, s. 4.
- Özdemir, Bülent. *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşında Süryaniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.
- Russell A. Hopkins, *The Simele Massacre as a Cause Of Iraqi Nationalism: How an Ssyrian Genocide Created Iraqi Martial Nationalism, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts August, 2016.*

Stafford, R. S., *The Tragedy of the Assyrians*, Published 1935 A.D.
<http://www.aina.org/books/tota.pdf>, (E. T. 23 Mart 2023)

Stefan Andersson, *Asurlar* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992), 16.

Surma Hanım. *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şemun'un Katli*.
İstanbul: Avesta Yayınları, 1996.

Yohannan, Abraham. *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*. çev. Meltem Deniz. ed. Cemal
Yılmaz. Ankara: Beybun Yayınları, 2006.

Yonan, Gabriele. *Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust*, çev. Erol Sever. İstanbul: Pencere
Yayınları, 1999.

D. İnternet Erişim Adresleri

https://military-history.fandom.com/wiki/Simele_massacre, (E. T. 23.03.2023)

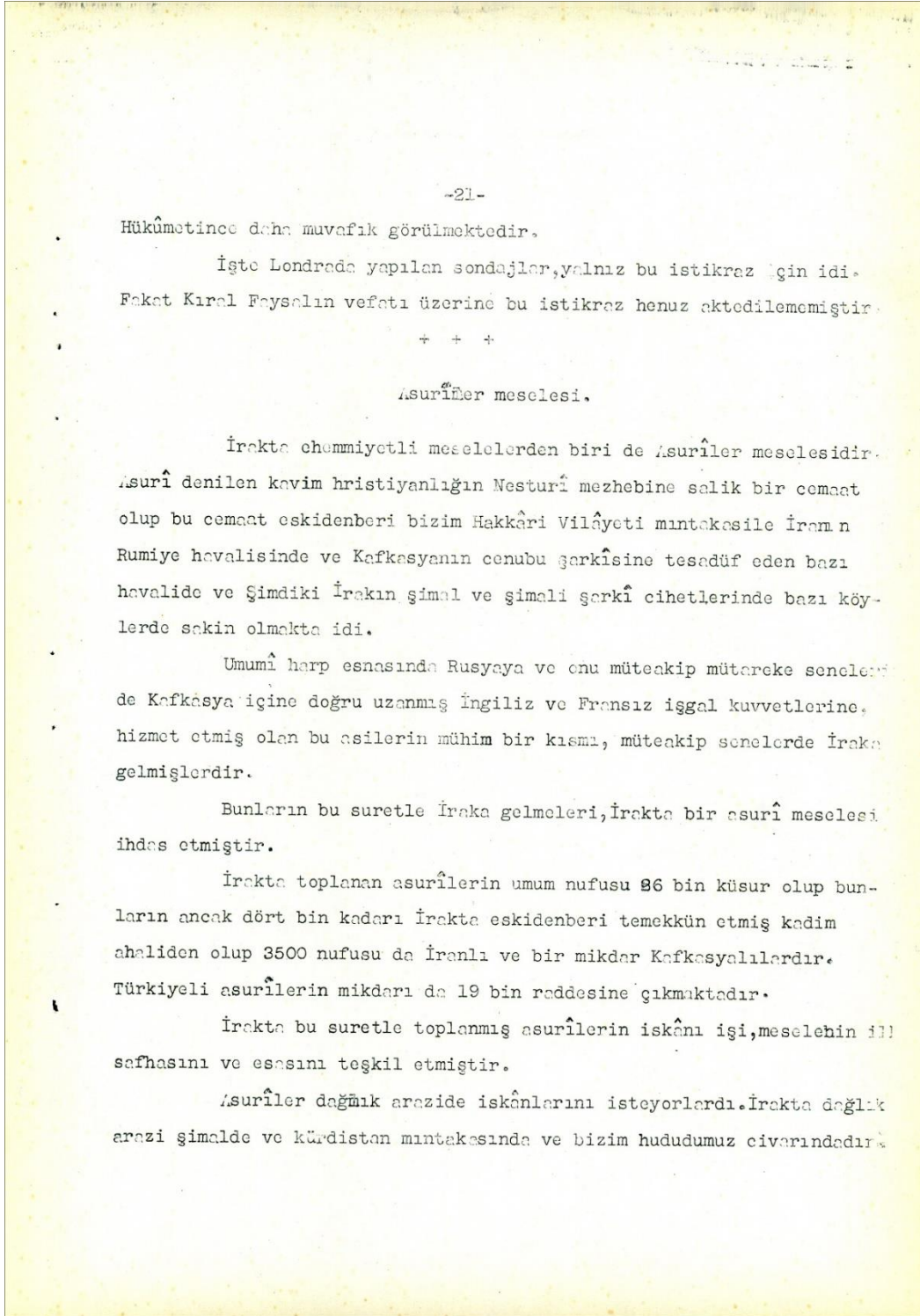

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

577

15 / 3

Ekler:

Kaynak: BCA., 30.10.0.0/259.742.10.

Kaynak: *Vakit*, 20 Ağustos 1933, s. 2.

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

579

15 / 3

Iraktaki isyan devam ediyor

Asurî asîleri hududu- muza geçmek istediler

Bir defasında 30, bir defasında 25 mak-
tül vererek çekilmiye mecbur oldular

Asurilerin geçmek istedikleri
hududumuz

BAGDAT, 25 (Hususi) — Hü-
kûmet tayyareler vasıtasile attığı
beyannamelerde asilere 60 saat
içinde teslim olmalarını ve aksi
takkirde daha şiddetli tedbirler a-
lacağını bildirmiştir.

Şimdiye kadar silâhları ile hü-
kûmete teslim olanların sayısı 400
adedi geçmiştir. Fakat bu asiler -
den 200 kişilik bir grup Zaho yo-
lundan Türk hududunu geçmek is-
temişler ve Türk İndûl karakolları-
rından şiddetle mukabeleye ve mit
ralyöz ateşine maruz kalmışlar 30
maktül verip kaçmışlardır.

11 ağustosta Türkiye hududuna
geçen 100 Asurî asisi silâh teslim
etmeyip mukavemet ettiklerinden
Türkiye askerleriyle vuku bula mü
sademede Asurilerden 25 maktül
düşmüştür.

Irak ve katliâm

BAGDAT, 25 — Irak hükûmeti
Asurilerin katliâm edilmediklerini
ispat için uğraşmaktadır. Irak hü-
kûmeti Asuriler aleyhinde hiç bir
hareket vuku bulmadığını beyan
ederek "şeref ve vazife icabatına
göre hareket ederek muzaffer olan

Cenup hududumuzdaki kabilelere
ait bir manzara

şanlı Irak askerlerini,, karşılama-
ğa hazırlanmaktadır.

Musul vilâyetinde henüz ger-
ginlik vardır. Fakat vaziyet gün-
den güne düzeliyor..

Asurî patrikinin iddiası

Nikosya, (Kıbrıs) 21 — Asu-
riler patriği Marışmon Irak hükû-
meti aleyhinde şiddetli ithamlar -
da bulunarak Semel de (325) ka-
dın çocuğun, diğer yerlerde 500
den fazla Asurinin katliâm edildi-
ğini iddia etmiş ve Irak ordusunun
bundan mes'ul olduğunu ileri sür-
müştür.

Kaynak: *Vakit*, 27 Ağustos 1933, s. 1.

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

580

15 / 3

Asurî meselesi alevlendi, İngiliz sefiri bekleniyor!

İngilterenin Irak Hükûmeti nezdinde tazyikte bulunacağı tahmin ediliyor

Fransızlar Suriyedeki **Asurî**leri hudutlarımız civarına mı yerleştirecekler?

Iraktaki Asurî isyanı Irak efkârı umumiyesini olduğu kadar dünyayı da meşgul etmeğe başladı. Bağdattan gelen haberlere göre, son müsademelerde öldürülen Asurîlerin mikdarı bine yaklaşmıştır. Bunların kısmı âzâmı Asurî olmakla beraber içlerinde Kürt aşiretlerine mensup olanları da vardır. Avrupa gazeteslerinden bazıları bunu bir katliam gibi göstermektedir. Hattâ Bağdat'taki İngiliz maslahatgüzarı Avrupadan tayyare ile gelen kral Faysal nezdinde teşebbüste bile bulunmuştur. Fakat son haberlerden anlaşılacağına göre bir katliâm değil, hakikî

bir muharebe neticesinde asiler bu kadar telefât vermişlerdir. Diğer taraftan Irak kıtaatının da verdiği telefât

hayli mühimdir. Times'in Bağdattaki muhabiri Irak Başvekili ile yaptığı bir (Devamı 5 inci sahifede)

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

581

15 / 3

Kaynak: *Milliyet*, 23 Ağustos 1933, s. 1.

Asi Asuriler

Irakta dağlara çekilip sığındılar

BAGDAT, 11. A. A. — Irak hududunu bir müddet evvel aşmış geçen hıristiyan Asuriler dağılmışlardır. Irak ordusu buralarda ken dilerini arayıp takip etmektedir.

Asurilerin çekildikleri yerlere Irak hükümeti tarafından yeniden takviye kıtaatı gönderilmiştir. Fakat ehemmiyetli her hangi bir yeni çarpışma olduğuna dair hiçbir haber gelmemiştir.

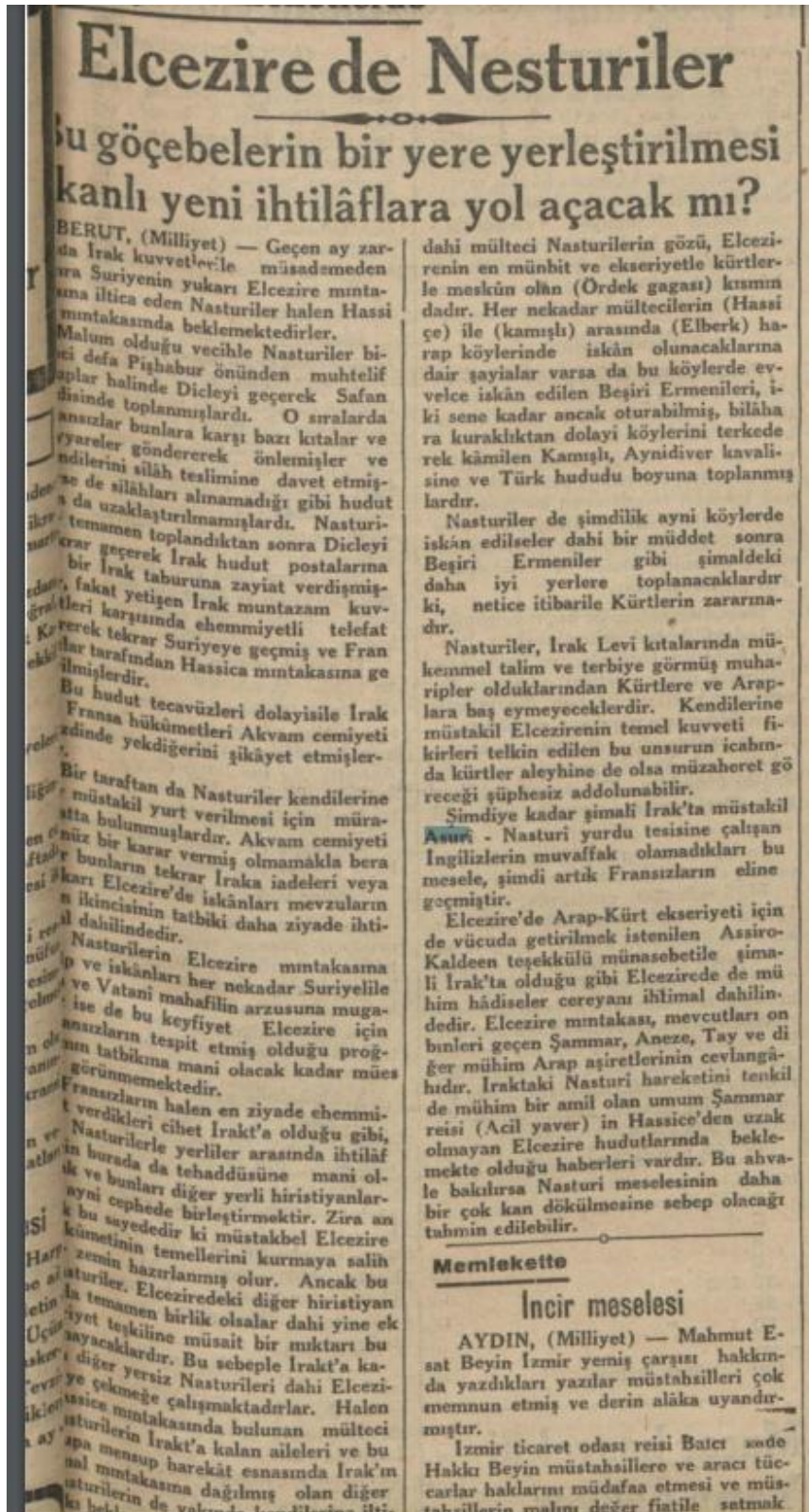
PARIS, 11. A. A. — Saint Brice, Le Journal gazetesinde yazdığı bir makalede Irakta ikamet eden 20,000 kişilik bir ekalliyete mensup bin kadar hıristiyan Asurinin Suriyeye geçtiklerini ve müteakiben tekrar Iraka geçerek Iraklıları mühim bir surette bezimete uğrat tıklarını ve Irakın, Fransayı hücu ma ait hazırlıkların Suriyede tes hil etmiş olmakla itham ederek Cenevrede şikâyetinde bulunduğunu yazıyor ve diyor ki :

—Fransa kendini müdafaa için delilden mahrum olmayacaktır. Zira, bu Asuriler 1927 de akte dilen hudut mukavelesinde silâhtan tecridi derpiş edilen aşiret ve eşki ya meyana girmemektedir. Bundan başka İngilizler hadise çıkar mamak için bunların silâha müracaat edilerek koğulmamasını istemekle iktifa etmişlerdir.

Irak ise, Fransız rejimini bil memeksizlikten gelerek hiçbir şey söylememiştir. Eğer bu kendisine hoşnutsuzluk davet ediyorsa bundan bizzat kendisini muahaze etmelidir. Eğer mesele Cenevreye gelirse Irakla ekalliyetlere karşı olan vazifesini nasıl ifa ettiği sorulabilecektir.

Kaynak: *Milliyet*, 12 Ağustos 1933, s. 2.

Summary

The First World War is a major turning point for the Nestorians, who have maintained their long existence from the Hakkari region under the Ottoman rule. After the outbreak of the First World War, the Nestorians, who continued their lives in Hakkari, especially in the mountainous areas, rebelled against the Ottoman Empire and took the side of Russia (April 1915). With this decision, the Nestorians started a massacre against the Muslims in the region. In the face of this situation, the Ottoman Empire started a counter-operation. Thereupon, the Nestorians fled to the Iranian cities of Urmia and Selmas, which were under the control of Russia at that time, from the second half of 1915. Nestorians continued their outrage in the aforementioned areas under the umbrella of Russia until the October (1917) revolution in Russia. The Nestorians, who came under the control of the British after the withdrawal of Russia from the region, migrated to Iraq, which was under the control of the British, as a result of the military operation launched by the Ottoman Empire in Iran in mid-1918. The area where the Nestorians were settled here was the Bakuba Refugee Camp. Thus, the Nestorians who settled in Iraq took charge among the Levi units of the British. This situation continued until the abolition of the mandate in Iraq. The year 1932 represents an important break for the Nestorians, who have made many attempts in the political and military field in line with their dreams of establishing an independent state that includes Hakkari with the support of the British. Because at this time, the British mandate in Iraq ended and the Nestorians were left to the initiative of the new Iraqi administration. Despite the demands of the British, the new Iraqi government, which was formed under the leadership of King Faisal I, did not want to give any ethnic and political privileges to the Nestorians. Although there was demands to the contrary, the government was in favor of dispersing the Nestorians within the borders of the country. This decision led to the reactions of the Nestorians and caused them to engage in propaganda activities. At first, the Iraqi government tried to solve the Nestorian problem peacefully. Meanwhile, the person who came to the fore was Yaku, who was known for his closeness to Patriarch Mar Şemun İsaı. However, after the events in June and July of 1933, the Iraqi government's attitude towards the Nestorians changed. The Iraqi government took radical steps against the Nestorians in August 1933, when a group of Nestorians crossed into Syria in late July and soon destroyed an Iraqi detachment they encountered during their attempt to return in early August. In this study, the Nestorian events of 1933 in Iraq, based on the Turkish press and the Iraqi embassy report of 1933, will be discussed.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

ABD'DE ÖZGÜRLÜK OTOYOLU: AFROAMERİKAN SİVİL HAKLAR HAREKETİ VE ÖZELLİKLERİ

Freedom Highway in the USA:

The Afro-American Civil Rights Movement and Its Characteristics

Dr. Öğr. Üyesi *Fahriye Begüm Yıldızeli*

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

begumyildizeli@gmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.04.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.06.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1279287

Atıf – Citation:

Fahriye Begüm Yıldızeli , "ABD'de Özgürlük Otoyolu:
Afroamerikan Sivil Haklar Hareketi ve Özellikleri", *History
Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 585-599.

ABD'DE ÖZGÜRLÜK OTOYOLU: AFROAMERİKAN SİVİL HAKLAR HAREKETİ VE ÖZELLİKLERİ

**Freedom Highway in the USA:
The Afro-American Civil Rights Movement and Its Characteristics**

Fahriye Begüm Yıldızeli *

Öz

Yeni keşfedilen Amerika kıtasında ticari çıkarlar ve emperyal rekabetlerle başlayan köleliğin tarihi, 20.yüzyılda Amerikan toplumu içinde ayrımcılık sistemi halini almış, post kolonyal dünya düzeninde ırkçı politikalarla varlığını hissettirmeye devam etmiştir. Oryantalizmin yaydığı Doğu imajı çerçevesinde oluşturulan düşüncelerde olduğu gibi Batılı beyaz araştırmacılar 1950'li yıllara kadar köleleştirilmiş siyahilerin tarihini siyasi ve anayasal sınırlar çerçevesinde kendi perspektiflerinden yazmışlardır. Buna rağmen, yaşamsal mücadele ve toplumsal travmalarla geçen Afroamerikan tarihi, Afrikalıların 16. ve 17.yüzyıllarda Kuzey Amerika'ya gelişiyle başlamış, 1955 ve 1968 yılları arasında yoğunlaşan sivil haklar hareketi ile birlikte siyahiler tarafından yeniden yazılmaya başlamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, ABD tarihinde ırkçılığın tarihsel sürecinde en önemli konu olmayı sürdüren siyahi ayrımcılığını ve direniş hareketini ana hatlarıyla değerlendirmektir. Özellikle 1955 yılında başlayan Sivil Haklar Hareketi'nin 13 yılına odaklanarak temel özellikleri, liderleri, kitleleri harekete geçirmede kullanılan temel araçları, önemli dönüm noktaları ve bunların ulusal ve küresel boyuttaki yansımaya ve etkileri analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Afroamerikan Sivil Haklar Hareketi, Martin Luther King, Jim Crow Yasaları, şiddet içermeyen protesto, Rosa Parks

Abstract

The history of slavery, which started with commercial interests and imperial rivalries in the newly discovered American continent, became a discrimination system in the American system in the American society in the 20th century and continued to make its presence felt with racist policies in the post-colonial order. Western white researchers wrote the history of enslaved blacks from their own perspectives within the framework of political and constitutional boundaries until the 1950s. Despite this, African-American history which went through life struggles and social traumas, started with the arrival of Africans in the North America in the 16th and 17th centuries, and started to be rewritten by blacks with the intensifying civil right movements between 1955 and 1968. The main purpose of this study is to evaluate the black discrimination and the resistance movement, which continue to be the most important issue in the historical process of racism in the history of the USA. Focusing especially on the 12 years of the Civil Rights Movement, which started in 1955, the main features, leaders, the main tools used to mobilize the masses, important turning points and their national and global reflection and effects will be analysed.

Keywords: African-American Civil Rights Movement, Martin Luther King, Jim Crow laws, nonviolent process, Rosa Parks

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bilecik/ TÜRKİYE, begumyildizeli@gmail.com ORCID: 0000-0001-6312-8405.

Giriş

Kölelik düzeni insanlık tarihinde ne zaman ortaya çıktığı net olmayan, trajedilerle dolu, antik çağlardan itibaren daha çok ekonomik gerekçelere dayandırılarak bireyin metalaştırıldığı toplumun katmanlaştırıldığı bir sistemdir. Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinin sıkça başvurduğu geleneksel kölelik sistemi zamanla değişerek feodal Avrupa’da serflikte olduğu gibi farklı formlarda varlığına devam etmiştir. Tüm kıtalarda dini ve siyasi savaşların oldukça yoğun olduğu bu yüzyıllarda savaşlarda asker olarak da kullanılan köleler İran, Hindistan ve Arap Yarımadası’nda da yaygın olarak görülmekteydi. Doğal yaşam halinin ilkesizleştiği tüm dönemlerde özgürlük uğruna kölelik düzenine karşı savaşmak oldukça onurlu bir davranış olarak değerlendirilmiştir.

15. yüzyılın ilk yarısından itibaren Keşifler Çağı’nın başlamasıyla Avrupalı milletlerin yeni kıtalar keşfetmeleri yalnızca sömürgeciliğin artması ve merkantilizmin doğmasına yol açmamış Atlantik ötesi dünyada yaşanacak çıkar rekabetine dayalı yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. O’Gorman Kristof Kolomb, Amerigo Vespucci ve diğer kâşiflerin hatıralarını analiz ettiği çalışmasında hiçbirinin yeni topraklar hakkında daha önce fikirleri olmadığını Amerika’yı bulduklarında, yeni kıtayı bildikleri dünyanın şekline entegre etmeye çalıştıklarını belirtmektedir.¹ Bununla birlikte Avrupa kıtasının artık üstünlük devrinin bittiğini ‘Avrupa’nın boyutu küçüldükçe, Amerikan toprakları ilhak edilebilir, manipüle edilebilir veya sömürgeleştirilebilir olacağını’ ileri sürmüştür.² Amerika’nın kolonizasyon sürecinde Portekizliler, İspanyollar, Fransızlar ve İngilizler Yeni Dünya’da ele geçirdikleri bölgelerde yerli halkı zorla çalıştırıp varlıklarına el konulmak suretiyle yönetim anlayışlarını aynı şekilde uygulamışlardır. Buna karşın, işgücünün eksikliğinin giderilmesi ve ekonomik potansiyelin yüksek olması 16. Yüzyıldan itibaren yaklaşık üç yüz yıl sürecek Transatlantik Köle Ticareti’ne yol açmıştır. Avrupalı köle tacirlerinin öncülüğünde Afrika kıtasının çok çeşitli bölgelerinden insani olmayan koşullarda gemilere bindirilen yaklaşık 12,5 milyon Afrikalı Orta Geçit’ten Amerika’ya getirilmiştir.³

Amerikan Bağımsızlık Savaşı, siyasi, ekonomik ve anayasal farklılıkların kaynaklı uzlaşamayan İngiliz İmparatorluğu ile 13 kolonisi arasında gerçekleşmiştir. 4 Temmuz 1776’da Amerika Birleşik Devletleri’nin kuruluşundan itibaren özellikle Avrupa’dan ve daha sonra Asya ve Latin Amerika’dan art arda gelen göç dalgaları yaşayan ABD zamanla bir göçmenler ülkesi haline almıştır. 1807’de İngiliz parlamentosunun Afrika, Batı Hint Adaları ve Amerika arasındaki köleleştirilmiş halklar üzerindeki ticaretini ortadan kaldıran Köle Ticaretinin Kaldırılması Yasası’nı kabul etmesiyle birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Köleler arasında bu umut vadeden gelişmelerle birlikte eşitlik, adalet, özgürlük gibi kavramlara olan inanç artsa da Güney eyaletlerinde çivit, pirinç, tütün ve şeker üretimi için artan plantasyon köleliği daha da artmıştır. Keza bu dönemde ekonomik kaygılara ek olarak beyaz ve siyahiler arasındaki bu ayrımcılık kanıksanarak ırkçılık formunda jenerasyonlar boyunca benimsenmeye başlanmıştır.

19.yüzyıl’da değişmeye başlayan dünya düzeniyle birlikte Abraham Lincoln’un 1863’te köleleri sonsuza kadar özgür ilan eden Kurtuluş Bildirisi’ni yayınlaması sivil haklar hareketinde önemli bir dönüm noktasıdır.⁴ Buna rağmen, 1877’den 1960’lı yıllara dek sürecek Jim Crow yasaları Afroamerikalıların eşitlik haklarını reddederek yasaları siyasi, ekonomik ve sosyal ayrımcılığı dayatmaya başlamıştır. 1896 tarihli Landmark Yüksek Mahkemesi kararıyla ‘ayrı ama eşit’ (seperate but equal) doktrinin anayasaya uygunluğunu koruyan 1896 tarihli Plessy - Ferguson davasında Jim Crow yasalarını onaylamıştır. Temel amaç Afrikalı Amerikalıları eski

¹ Irena Grudzinska Gross, *The Scar of Revolution Custine, Tocqueville, and the Romantic Imagination*, University Of California Press, Berkeley 1991, s. 153.

² *Age*.

³ ‘Transatlantic Slave Trade’, <https://slaveryandremembrance.org/articles/article/?id=A0002> . (E. T. 15.01.2023)

⁴ ‘The biography of Abraham Lincoln’, <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/presidents/abraham-lincoln/>, (E. T. 10.01.2023)

köle statülerine mümkün olduğunca yakın bir seviyede boyun eğdirmek olmuştur. Paccard getirdiği aşağılama, ve ıstırap açısından Jim Crow yasalarının Güney Afrika'nın kötü şöhretli Apartheidini bile aşan Amerikan ruhunda bugün hala hissedilen yaralar bıraktığını ileri sürmüştür.⁵ Güney Amerika'daki Jim Crow ayrımcılığının Batı emperyalizminin en yüksek aşamasıyla ilişkisi 'daha az doğrudan ama yine de önemlidir.'⁶ Jim Crow yasaları hayatın her alanına dokunmuştur. Örneğin, Güney Carolina'da siyah ve beyaz tekstil işçileri aynı odada çalışamaz, aynı kapıdan giremez veya aynı pencereden dışarı bakamazlardı. Pek çok endüstri siyahları işe almayarak birçok sendika onları dışlamak için kurallar çıkarmıştır.⁷

1830'lu yıllardan itibaren daha net bir şekilde örgütlenmeye başlayan Güney Eyaletlerindeki siyah ayrımcılığına karşı direniş kendine özgü özellikler göstermiştir. İlk çabaların çoğu her ne kadar zayıf ve genellikle başarısız olsa da kiliseler ve kardeşlik tarikatlarının kurulması siyah toplulukların evrimindeki ilk adımları temsil ediyorlardı.⁸ Bununla birlikte, 1830'lu yıllardan siyah kiliselerinin güçlenmesi, 'beyaz kilisenin ırkçılığının dinamiği ve siyah kilisenin direnişi' ile karakterize edilmiştir.⁹ Bu dönemlerde siyahilere ve kölelere eğitim ve ekonomik yardım gibi görevler de üstlenmesinin yanında siyah vaizler, sosyal kulüpler veya edebiyat toplulukları gibi mevcut mezhepler içinde ayrı cemaatler oluşturdular.¹⁰

20. yüzyıl dünya tarihindeki dini, etnik ve renkçilik uygulamalarının çoğuna sahne olmuştur. Dünyadaki ekonomik arz ve talep dengesine bağlı sosyo-kültürel değişimler kitlesel göç akımlarına neden olmuştur. Irksal şiddetten kaçmak, ekonomik ve eğitimsel fırsatları yakalamak ve Jim Crow'un baskısından kurtulmak amacıyla yaklaşık altı milyon Siyahi 1910'lardan 1970'lere kadar Güney Amerika'dan Kuzey, Orta-Batı ve Batı eyaletlerine taşınarak Amerikan tarihindeki en büyük göçlerinden birini gerçekleştirmişlerdir.¹¹ Harlem Rönesansı'nın da eşzamanlı yaşanmaya başlamasıyla hem siyahilerin kültürel kimlikleri oluşmaya başlamış hem de siyahiler hak ve özgürlüklerini sanatın çeşitli dallarıyla dile getirmeye başlamışlardır. Tüm bu gelişmeler, Amerikan toplumunda demografik değişimlere yol açmış ve siyahları cesaretlendirerek yasal ırk ayrımcılığını ortadan kaldırmayı amaçlayan toplumsal hareketlerin 1950'li yıllarda daha da güçlenerek başlamasına zemin hazırlamıştır.

1. Sivil Haklar Mücadelesi'nin Özellikleri: Eylemler ve Liderler

'Öyle zamanlar oldu ki daha fazla devam edemeyeceğimi düşündüm. Şimdi her şeyi sırtlayabileceğimi düşünüyorum. Uzun zaman oldu. Uzun zamandır geliyor ama biliyorum ki bir şeyler değişecek.'

Sam Cooke, 1964

Bir Değişim Gelecek' (A change is gonna come) şarkısı Amerikalı siyah şarkıcı ve söz yazarı Sam Cooke tarafından piyasaya sürüldüğünde sivil haklar hareketinin katılımcıları şarkının kitleler üzerindeki potansiyel etkisini fark ederek hukuk önünde eşitlik ve adalet arayışlarında kullandılar. 1960'lı yıllarda Amerikan toplumunda çok daha örgütlü, bilinçli bir şekilde varlığını hissettirmeye başlayan sivil haklar hareketi, R&B, Soul ve Gospel gibi özellikle siyahilerin

⁵ Jerrold M Paccard., *American Nightmare: The History of Jim Crow*. St. Martin's Press. New York 2002.

⁶ George M. Fredrickson, *Racism a Short History*. University of Princeton, Oxford 2002, s.110.

⁷ 'A Brief history of Jim Crow', <https://www.crf-usa.org/black-history-month/a-brief-history-of-jim-crow> , (E. T. 04.02.2023)

⁸ Quintard Taylor, "The Emergence of Black communities in the Pacific Northwest: 1865–1910", *The Journal of Negro History*. C. 64 N.4, 1979, s. 342-354.

⁹ Tim, Unsworth, "Racism and religion: partners in crime? Salt of the Earth", 1997, <http://salt.claretianpubs.org/issues/racism/unsworth.html> (Erişim Tarihi 28 Ocak 2023).

¹⁰ "The Black Church",

<https://web.archive.org/web/20070604102217/http://www.pbs.org/wgbh/aia/part3/3narr3.html> (E. T. 05.01.2023)

¹¹ "The Great Migration 1910-70", <https://www.archives.gov/research/african-americans/migrations/great-migration>, (E. T. 10.01.2023)

yetenekli oldukları şarkıların de desteğiyle daha da güçlenmiştir. Fakat bu bilince ulaşmadan önce siyahilerin mücadelesi çok farklı aşamalardan geçmiş ve olaylarla olgunlaşmıştır.

1909’da ilki düzenlenen New York’taki Ulusal Negro Konferansı özellikle Ulusal Renkli İnsanları Geliştirme Derneği’nin (NAACP) kurulmasına zemin hazırlamış, siyahiler medeni haklar, eşit oy hakkı gibi eşit fırsatlar için kampanya yürütmeye başlamışlardır.¹² Gana asıllı Amerikalı sivil haklar aktivisti William Edward Burghardt Du Bois şüphesiz ki bu hareketin ulusal ve yasal düzeye taşınması için çabalayan en önde gelen isimlerindedir. Çoğunluğunu beyaz yöneticilerin oluşturduğu fakat toplumun her kesiminden destekçilerin bulunduğu toplantılarda Moorfield Storey, Charles Edward Russell, Mary Ovington ve William English Walling gibi insan hakları temsilcileri bulunuyordu. Du Bois’nun önerisi üzerine, ‘siyah’ yerine ‘renkli’ kelimesi kullanılmaya başlanması ise hem ‘her yerdeki koyu tenli insanları’ içerir düşüncesini yaymaya başlıyor hem de ırkçılıkla mücadelenin boyutlarını genişletiyordu.¹³ Buna rağmen siyahilerin beyazların toplumun her alanındaki özellikle finansal olarak bağımsız olmaları gerektiğine Marcus Garvey gibi liderler de farklı yöntemlere başvurmuştur. Evrensel Negro İyileştirme Derneği (UNIA) ya da bir diğer adıyla Afrika Toplulukları Ligi’ni kurmuş ve Du Bois’nun ‘renkli’ kavramını eleştirerek bunun yerine negro teriminin Afrika kökenli siyah insanlara atıfta bulunarak fazlasıyla benimsenmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴ Siyah milliyetçiliğinin bilince ulaşmasında oldukça önemli olan Garvey özellikle ‘alt sınıf siyah adamının beyaz adama karşı zayıflığını ve öfkesini büyük ölçüde kullanılmasında öncü olmuş ve 1950’lerdeki liderlerin hareketlerine olumlu katkılarda bulunmuştur.¹⁵ Amerikan toplumunda tüm ayrımcılıklara ilaveten 1860’lerden itibaren farklı dönemlerde şiddetini siyahılar üzerinde yoğunlaştıran gericilik yanlısı beyaz üstünlükçü Klu Klax Klan gibi örgütler de ortaya çıkmıştır. Buna rağmen, eylemleri siyahilerin direnişine ve dayanışmasına engel olamamış, beklenen aksi bir şekilde istemsiz de olsa bu hareketin daha da güçlenmesini sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı Amerikan toplumunda sosyal değişimi hızlandırırken, savaş zamanı endüstrisinde siyahilerin demokratik koşullarla çalışması, silahlı kuvvetlerde hizmet vermesi ve güneyden kuzeye gerçekleşen göç akımları sayesinde oy ver verme hakkının kazanılması yeni bir sivil haklar gündemini doğurdu.¹⁶ II. Dünya Savaşı sonrasında dünya düzeninin İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve BM gibi uluslararası örgütlerin antlaşmalarıyla ile birlikte değişmesiyle uluslararası hukukta ayrımcılığa karşı eşitlik ve demokrasi gibi kavramların ön plana çıkması da bu gelişmeleri pozitif yönde etkilemiştir. Savaş sonrası yıllarda sivil haklar liderlerinin ayrımcılığa karşı mücadeleleri ulusal düzeyde Yüksek Mahkeme’ye kadar uzanan yasal meydan okumalar ve Kongre’de lobi faaliyetlerle resmileşmiştir. Yerel düzeydeyse topyekün mücadele siyahi bilincinin de gelişmesiyle protestolar, yürüyüşler, sivil itaatsizlik ve şiddetsiz sessiz eylemlerle devam etmiştir.

Ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı olan Teoloji ve Siyah Bilinç Hareketi, maddi ve manevi yoksunlukların ortadan kaldırılmasının radikal dürtüsünü ifade etmiş, Amerika’daki direniş Güney Afrika’daki mücadeleyle de eş zamanlı devam etmiştir. Nelson Mandela’dan sonra en önemli anti-Apartheid aktivistlerinden Steve Biko da bu bilincin önemini vurgulayarak: “Siyahi adamın Tanrı anlayışına bir anlam ve yön kazandırarak, kendi ilahiyatçılarımızın mücadelenin sopalarını ellerine almalarının zamanı geldi” diyerek küresel bir çağrıda bulunmuştur. Beyazların toplumda kültürel, siyasi, fiziki ve tüm sosyal dayatmalarına karşılık yalnızca siyahiler tarafından siyahiler için benimsenmeye başlanan dini değerler hem bütünleştirici hem de en güçlü direnç noktalarından biri olmuştur. Güney Afrika’daki Apartheid sömürücülüğü ile yoksul Amerikan

¹² David Levering Lewis, *W. E. B. Du Bois: Biography of a Race 1868–1919*, Henry Holt and Co., New York City 1993, s.263-4.

¹³ *Age*, s. 264.

¹⁴ Colin Grant, *Negro with a Hat: The Rise and Fall of Marcus Garvey*. Jonathan Cape, London 2008, s. 54.

¹⁵ Eric C. Lilcoln, *The Black Muslims in America*. Africa World Press, Michigan 1997, s. 69.

¹⁶ “Birth of civil rights movement 1941-1954”, <https://www.nps.gov/subjects/civilrights/birth-of-civil-rights.htm> (E. T. 15.01.2023)

toplumunun komünal geleneğinin bir gereği olarak siyahların beyaz ırkçılar tarafından aşağılanması siyahlarda reaktif bir Afrika bilincini yaratarak özgürlük teolojisi olarak kabul edilen Hıristiyanlığın sosyal müjdesiyle ilişkilendirilmiştir.¹⁷ Steve Biko annesinin yanlıca yaşamak için her gün sürdürdüğü mücadeledeki felsefi tavrından ve sadece çocuklarına değil ihtiyaç anında onu arayanlara elinden gelen her türlü yardımı sunma kararlılığından etkilenmiştir.¹⁸ Biko'nun siyasi faaliyetleriyle doğrudan bağlantılı üç özelliği olduğu öne sürülmektedir; “çalışma kapasitesi, sevme kapasitesi ve hissetme kapasitesi”.¹⁹ Biko kendini “özverili devrimci” olarak tanımlarken dünya üzerindeki tüm siyahileri kastederek “yalnızca ezilenlerin değil, zalimlerin de kurtuluşu” için savaşırken görmektedir.²⁰

Güney Afrika’da Apartheid’e karşı mücadele sürerken Amerika kıtasında da siyahi liderlerin sosyal adalet çağrısı Amerikan toplumunun geniş bir kesiminde karşılık bulmaya başlamıştır. 1955 yılında modern sivil haklar hareketinin annesi olarak bilinen Rosa Louise Parks’ın Montgomery Alabama otobüsünde koltuğunu beyaz bir erkeğe vermeyi reddetmesi, 5 Aralık 1955’te Amerika Birleşik Devletleri’nde yankılanan bir protesto dalgasını tetiklemiştir.²¹ Parks’ın ayrımcı yasalara karşı meydan okuma eylemi kitlelere ulaşarak ulusal düzeyde Baptist bir Papaz olan Martin Luther King’in harekete liderlik sağlamasıyla daha da derinlik kazanmıştır. Rosa Parks’ın tutuklanmasından sadece dört gün sonra, Montgomery’deki Holt Street Baptist Kilisesi’nde 5 Aralık 1955’te, yaklaşık 5.000 kişiye hitap etmiştir. Montgomery bölgesindeki siyahi vatandaşların aşağılanmasına son verme hedeflerine ulaşana kadar ‘şehir içi otobüslerde adaleti kazanmak için’ bu kampanyayı sürdürmeye çağırmıştır.²² ‘Amerikan demokrasimizde protesto ettiğimizde yanıldığımızı düşünmemiz gereken bir an asla yoktur’ sözlerinin ilham verdiği bu boykot yaklaşık 382 gün sürmüş, ulusal düzeye taşınmış ve fakat sonucunda gerginleşerek King’in evi bombalanması gibi olaylar yaşanmıştır.²³

Boykot otobüslerdeki ırk ayrımcılığı uygulamalarının kaldırılmasını sağlamaya yönelik başlasa da Montgomery ruhu mücadelenin yapılış doğasını ve hukuku dönüştürerek harekete bir vizyon kazandırmıştır.²⁴ Bir diğer önemli katkısıysa medyanın yoğun dikkatini çekmesiyle King’in kamuoyundaki itibarını büyük ölçüde arttırmasıdır. 1960’lı yıllardan itibaren yaygınlaşan Mahatma Gandhi’nin İngilizlere karşı Hindistan’a karşı sürdürdüğü mücadelede sıkça başvurulan bir sivil itaatsizlik yöntemi olan oturma eylemlerinin özellikle North Carolina’li öğrenciler tarafından benimsenmesi de kitlesel direnişte önemli bir aşama daha kaydetmiştir. 1963’ün başlarında Güney Hristiyan Liderlik Konferansı (SCLC) tarafından düzenlenen Birmingham protestoları da oldukça önemlidir. Hareketin King’in ‘adaletsizliğin görüldüğü muhtemelen Amerika Birleşik Devletleri’ndeki en tamamen ayrılmış şehri’ olarak tanımladığı bu bölgede düzenlenmesi siyahlar ve beyazlar arasındaki derin ayrımı göstermesi açısından da oldukça mantıklı bir seçim olmuştur.²⁵ Siyahların eşitliği ve ayrımcılığın sona ermesi için ahlaki vizyonunu ve söylemini de kullanan King buna rağmen beraberindeki yüzlerce kişi ile birlikte izinsiz gösteri yaptıkları için tutuklanmıştır. Hüccresinden yayınladığında mektubunda direniş hareketiyle ilgili özellikle dikkat çektiği noktalar şunlar olmuştur:

¹⁷ Aelred Stubbs, *Steve Biko I Write What I Like*. Penguin Books, Great Britain 1988, s. 236

¹⁸ *Age.*, s. 4.

¹⁹ *Age.*, s. 5-6.

²⁰ *Age.*, s. 236.

²¹ “Rosa Parks-The mother of the modern day civil rights movement” <https://www.blackhistorymonth.org.uk/article/section/civil-rights-movement/rosa-parks-the-mother-of-the-modern-day-civil-rights-movement/> (E.T. 20.01.2023)

²² “Martin Luther King Jr. “The Montgomery Bus Boycott”, <https://www.blackpast.org/african-american-history/1955-martin-luther-king-jr-montgomery-bus-boycott/> (E.T. 19.01.2023)

²³ *Once We Walked: A Calendar Commemorating the 382 Days of the Montgomery Bus Boycott, 1955-56*. New South Books. Montgomery 2005, s.31.

²⁴ Merve Demir, *Sivil İtaatsizlik Perspektifinden ABD’de Sivil Haklar Hareketi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2018, s. 80.

²⁵ “Letters from Birmingham Jail-1 by Martin Luther King Jr.”, August 1963, <https://www.csuchico.edu/iege/assets/documents/susi-letter-from-birmingham-jail.pdf>, (E. T. 03.02.2023)

Ezilen insanlar sonsuza kadar mazlum kalamazlar. Özgürlük özlemi sonunda kendini gösterir ve Amerikan zencisinin başına gelen de budur. İçindeki bir şey ona doğuştan hakkı olan özgürlüğü kazanılabileceğini hatırlattı. Bilinçli ya da bilinçsiz, Zeitgeist tarafından yakalandı ve Afrika'daki siyah kardeşleri ve Asya, Güney Amerika ve Karayipler'deki kahverengi ve sarı kardeşleriyle birlikte, Birleşik Devletler zencileri büyük bir aciliyet duygusuyla ırksal adalet ülkesine yani vaat edilene doğru ilerliyor.²⁶

King mektubunda ‘Neden doğrudan eylem? Neden oturmalar, yürüyüşler, eylemler? Müzakere yolu açılmamalı mı?’ sorularına da yanıtlar aramıştır. Doğrudan eylemin amacının da uzlaşmak olduğu ve sorunla yüzleşmek zorunda kaldığını anlatarak polisin göstericileri ele alırken bir dereceye kadar disiplin uyguladığı amacının kötü ayrımcılık sistemini korumak için olduğunu belirtmiştir. Aslında King’in de asıl hedeflediği sonuç eylemcilerin; tutuklanmak, şiddet görmek, aşağılanmak uğruna katlanmış olduğu fedakârlıkların istenen sonuçları da beraberinde getirecek olmasıdır. Yaşanan kaos ortamından yalnızca siyahiler etkilenmemiş beyaz işletme sahipleri arasında da Amerikan ekonomisinin git gide zarara maruz kalacağı görüşü yaygınlaşmaya başlamıştır. Buna karşılık, siyahilerin ticarete ve üretimdeki sayısı 1920’lerden itibaren hızla artmış ve işletmelerinin çoğunluğu Birmingham, Alabama’da bulunmaktaydı. Zamanla daha da güçlenerek polis şefi Eugene Connor’ın King’in şiddet içermeyen yürüyüşçüleri sırasında yüksek basınçlı su hortumlarına, sığır sopalarına ve saldırı köpeklerine karşı yönettiğinde sivil haklar hareketinin odak noktası haline gelmiştir.²⁷

28 Ağustos 1963’te Sivil Haklar Hareketi’nin en büyük olayı olarak değerlendirilen King’in ‘Bir hayalim var’ çağrısının ve ‘ırkçılıktan özgürlüğe barış içinde’ mottosunun tarihe geçtiği Washington Yürüyüşü gerçekleşmiştir. İçerisinde beyazların da bulunduğu ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen 250.000’den fazla gösterici, ‘İş ve Özgürlük’ için başkentte bu insan hakları gösterisini desteklemiştir.²⁸ King konuşmasına siyahilerin geçmişte yaşadığı acılara ve geleceğin zorluklarına rağmen bir hayalinin olduğunu ilan ederek başlamıştır. Bunun ‘Amerikan toplumuna derinden kök salmış bir rüya’ olduğunu ve ‘bir gün bu milletin ayağa kalkacağına inanıyor, bu gerçeklerin apaçık olduğunu biliyor ve tüm insanların eşit yaratıldığını düşünüyoruz’ diyerek inancının gerçek anlamını yaşayacağı hayalini anlatmıştır.²⁹

Sivil haklar hareketine her zaman ılımlı yaklaşan ve kariyerinde ırkçılıkla mücadelede birçok kez demeçler veren Başkan Kennedy, ABD Kongresi’ne 1963 Sivil Haklar Yasasını 19 Haziran 1963’te sunmuştur. ‘ABD Kongresi’nin, Amerikan yaşamında veya hukukunda ırkın yeri olmadığını herkese açıklamak için yürütme ve yargı organlarıyla bir araya gelme zamanı geldi’ düşüncesinden hareketle uygulama hükümlerinden yoksun olan önceki medeni haklar mevzuatının zayıflıklarını gidermeyi amaçlamıştır.³⁰ Kennedy, Kongre’nin oy kullanma hakları, kamu konaklama yerleri, okul ayrımının kaldırılması, federal destekli programlarda ayrımcılık yapılmaması ve daha fazlasını ele alacak medeni haklar yasasını dikkate almasını önermiştir. Kennedy’nin Kasım 1963’te suikasta uğrayıp öldürülmesine rağmen, önerisi 1964 Sivil Haklar Yasası ile sonuçlanmış Başkan Lyndon Johnson, 2 Temmuz 1964’te Kongre tarafından kabul edildikten sadece birkaç saat sonra yasayı imzalamıştır.³¹

Afroamerikalılar şüphesiz bu yasayla sivil haklar için kölelik yılları da hesaba katılırsa yüzyıllardır devam eden mücadelelerinin en önemli başarısını yakalamışlardır. Sivil Haklar Yasası, kamusal alanda ayrımcılığa yasal olarak son vermiş ve sivil haklar savunucuları beyazlara

²⁶ Age.

²⁷ Louis A. Ferleger ve Matthew Lavalley, *Lending a Hand: How Small Black Businesses Supported the Civil Rights Movement*, Institute for New Economic Thinking, Working Paper No. 67 December 2017, s. 5.

²⁸ “Washington yürüyüşünün resmi programı için”, <https://www.archives.gov/milestone-documents/official-program-for-the-march-on-washington> (E. T. 27.01.2023)

²⁹ “Martin Luther King’in benim bir hayalim var konuşmasının full metni ve ses kaydı”, <https://www.npr.org/2010/01/18/122701268/i-have-a-dream-speech-in-its-entirety>, (Erişim Tarihi 28.01.2023)

³⁰ Michaela Lupačová, *John F. Kennedy and His Role in the Civil Rights Movement*, Masaryk University Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Brno 2008, s. 73.

³¹ “Sivil Haklar Yasası”, <https://www.archives.gov/milestone-documents/civil-rights-act>, (E. T. 18.01.2023)

karşı mücadelelerinin şiddetten uzak tüm Amerikan toplumu için barışçıl bir yol tercih ettiklerini bir kez daha kanıtlamışlardır. Soğuk Savaş döneminin Amerikan sivil haklar politikası üzerindeki etkileri de değerlendirildiğinde ABD'nin bir dünya lideri olarak rolü ve dayattığı yüksek uluslararası ahlaki meşruiyet talepleri zemininde de arttığı görülmektedir.³² ABD'de de yaşanan bu insan hakları sorunlarına dünya kamuoyunun ilgisini artması ve küreselleşmenin de etkisiyle demokrasi iddiasındaki Amerikalı siyasetçilerin de yol haritalarında sivil haklar hareketine çok daha geniş yer vermeye başlamasına yol açmıştır.

İslamiyetin Amerika'da siyahlar arasında bir hareket olarak yükselişi ve yayılması Nation of Islam (İslamiyet milleti) ile hız kazanmıştır. Cemiyetin lideri Elijah Muhammed, 1946'da hapisten salıverildiğinde, kendini 'ırksal ayrılcılık ve etnik gurura' adanmış siyahi milliyetçi bir örgüt olarak Amerikan tarihi hafızasında kendisini sağlamlaştıracak İslami bir hareket inşa etmeye başlamıştır.³³ Siyah milliyetçi bir örgüt olan NOI, dikkatini Afrika diasporasına, özellikle de Afrikalı Amerikalılara odaklanmaktadır. Kendisini bir İslam biçimini teşvik ediyor olarak tanımlasa da, inançları ana akım İslami geleneklerden önemli ölçüde farklıdır. Malcolm X, 1952'den 1964 yılına kadar bu örgütü benimsemiş, Eliyah Muhammed'den sonra gelen ikinci önemli lider konumunda olmuştur. NOI'nın öğretileri üç başlık altında toplanıyordu: 'Siyahların dünyanın orijinal insanları olduğu, Beyazların "şeytan" olduğunu ve Beyaz ırkın sonunun yakın olduğu.'³⁴ Bu görüşler her ne kadar radikal ve de Beyazların egemenliğinin sona ermesi adına şiddet yanlısı tutumlar olarak algılansa da Malcolm X siyahilere şiddet karşısında direniş çağrısında bulunmuştur:

Biz asla saldırgan değiliz. Kimseye saldırmayacağız. Herkesle barışçıl ilişkiler için çabalıyoruz. Ama, (insanlarımıza öğrettiğimiz) size saldıran olursa canınızı verin! Her Müslümana asla savaşı önce başlatmaması öğretildi. Beyaz, siyah, kahverengi, sarı ya da ne olursa olsun başka bir adamın haklarına saygı gösterin! Ona bir erkek olarak saygı gösterin. "Başkalarına, sana yapmalarını istediğini yap!" Asla saldırgan olmayın, asla bela aramayın. Ama biri seni taciz ederse, Allah senden razı olsun!"³⁵

Sivil haklar hareketinin İslamiyet kanadında Malcolm X kadar önde gelen bir diğer aktivist 20.yüzyılın en önde gelen spor figürlerinden Muhammed Ali'ydi. 1964 yılında Cassius Clay'i bir köle ismi olarak tanımlayarak Malcolm X sayesinde İslam Ümmeti'ne katılmış ve Müslüman olarak özgürleştiğini ifade etmiştir. Son yıllarındaysa 'Martin Luther King'e ve diğer sivil haklar liderlerine saygım vardı ama farklı bir yol izliyordum' diyerek bu seçiminin harekette bir yol ayrımı değil sadece kişisel bir tercih olduğunu belirtmiştir.³⁶ Ali'nin Müslüman kimliğini ilk kez Amerikan medyasının yoğun ilgi gösterdiği bir basın toplantısında açıklamasıysa bir diğer önemli bir dönem noktasıdır. Tüm engellemelere rağmen bokstaki kişisel mücadelesi neticesinde elde ettiği başarıları Ali'nin retorik kabiliyetiyle birleşerek siyahi kitleleri etkilemiş ve daha da cesaretlendirmiştir. Ali'nin medyatik kişiliği böylelikle televizyon ve radyo sayesinde direnişin sosyo-kültürel boyutunu güçlendirmiştir. Ali'nin hareketteki konumu Malcolm X veya King gibi liderlikten ziyade 'Afro-Amerikalıların sözcüsü' olarak tanımlanmaya başlamıştır.³⁷ Amerikalı spor spikeri Bryant Gumbel 1996 tarihinde Ali ile yaptığı röportajı sonrasında sivil haklar hareketi ile Ali arasındaki derin bağı şöyle açıklamıştır, 'Sivil haklar hareketinin ilerlemesinin nedenlerinden biri, siyahların korkularının üstesinden gelebilmesiydi. Ve dürüst olmak gerekirse,

³² Carl W. Tobias, *Civil Rights in the Cold War Book Review*, University of Richmond Law Faculty Publications, 2002, s. 759, <https://scholarship.richmond.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1639&context=law-faculty-publications>, (E. T. 24.01.2023)

³³ Edward Curtis, *Islam in Black America: Identity, Liberation and Difference in African-American Islamic Thought*, State University of New York, Albany 2006, s.2.

³⁴ Louis E. Lomax, *When the Word Is Given: A Report on Elijah Muhammad, Malcolm X, and the Black Muslim World*, World Publishing. Cleveland 1963, s. 57

³⁵ Malcolm X, "Siyah Müslümanlar Hakkındaki Gerçek", 24 Mayıs 1960, Lilcoln, age., s. 3.

³⁶ Sean Gregory, 4 June 2016, 'Why Muhammad Ali Matters to Everyone', <https://time.com/3646214/muhammad-ali-dead-obituary/> (E. T. 13.03.2023)

³⁷ Erdem Güven, 'Vur Muhammed Ali Aşkına, Vur Ali Aşkına: Siyaset ve Spor İkonu olarak Muhammed Ali İmgesi', *TrtAkademi*, C. 4, S. 8, Spor Yayıncılığı, Temmuz 2019.

birçok siyah Amerikalı için bunun Muhammed Ali’yi izlemekten geldiğine inanıyorum. O sadece korkmayı reddetti. Ve bu şekilde, diğer insanlara cesaret verdi.’³⁸

Muhammed Ali’nin aynı yıl kendi tabiriyle Afrikalı kız ve erkek kardeşlerini görmek ve tanışmak için gerçekleştirdiği seyahatler harekete uluslararası toplumsal ve siyasal mekanizmaların desteğini sağlamıştır. Medyanın yoğun bir ilgi gösterdiği bu tur Gana’yla başlamış, Nijerya ve Mısır’la devam etmiş, Ali’nin siyahilerle buluştuğu ve kucaklaştığı fotoğraflar sembolik bir öneme sahip olmuştur. Özellikle Kahire’de devenin üstünde piramitler ve Sfenks’in önünde Arapça ‘Tanrı büyüktür’ diye bağırırken siyahi gücü selamlaması siyasetle dini kaynaştırdığı izlenimi vermiştir.³⁹ Malcolm X Ali’nin bu geziyle sivil haklar hareketinde rolünün daha da arttığına dikkat çekerek yazdığı telgrafla Ali’ye şu tavsiyelerde bulunmuştur: ‘Afrika, Arabistan ve Asya’daki bir milyar insanımız sizi körü körüne sevdiği için, artık onlara karşı muazzam sorumluluklarınızın sonsuza dek farkında olmalısınız. Düşmanlarınızın burada, halkımız arasında sahip olduğunuz güzel imajı bozmasına izin verecek hiçbir şey söylememeli veya yapmamalısınız.’⁴⁰

21 Şubat 1965’te Malcolm X’ in Manhattan, New York City’de suikastla öldürülmesi büyük bir infiale yol açmasına rağmen şok etkisi yaratan bu olay siyahiler arasında bir dayanışma platformu yaratmıştır. Cenazesine binlerce kişi katılmış ve tören bir yerel televizyon kanalından canlı yayınlanmıştır.⁴¹ Dünya kamuoyunun yoğun ilgisinin yanında sivil haklar hareketinin tüm önderleri bir araya gelmiş, Amerikan toplumu bu trajik olay karşısında ırkçılık probleminin derinliğiyle bir kez daha yüzleşmiştir. Buna karşılık siyah özgürlüğü ve siyahların kendi kaderini tayin hakkı anlamına gelen Siyahi bilinci kavramının daha da güçlendiği gözlemlenmiştir. Burada siyahlar artık kendilerini ‘insan haysiyetinden yoksun hayvanlar olarak değil, insanlar, kendi kaderlerini çizme yeteneğine sahip insanlar olarak’ görmektedirler.⁴² Yine 7 Mart 1965’te polislin Güney Hristiyan Liderlik Konferansı (SCLC) ve Şiddetsiz Öğrenci Koordinasyon Komitesi (SNCC) tarafından düzenlenen organizasyonda Selma’dan Alabama’nın başkenti Montgomery’ye yürümeye geçmeye çalışan yürüyüşçülere saldırması Sivil Haklar Hareketi’nin tarihine ‘Kanlı Pazar’ olarak geçen önemli bir olaydır. 1964 Sivil Haklar Yasası’nın kabul edilmesine rağmen siyahilere kontrolsüz güç kullanılması kamuoyunun yeniden tepkisini çekmiş, sivil haklar hareketine desteği arttırmıştır.

1967 yılında Martin Luther King Malcolm X cinayetinin de nedenini kapsayan bir anlayışla ırkçılığı tanımladığında yalnızca beyazlar için aslında tüm insanlık için zararlı bir kavram olduğunu altını çizmiştir:

‘İrkçilik, yaşamı hor görme üzerine kurulu bir felsefedir. Bir ırkın değer merkezi ve bağlılığın nesnesi olduğu, diğer ırkların önünde boyun eğmek zorunda olduğu kibirli onaydır. Tarihin tüm ilerlemesinden bir ırkın sorumlu olması ve tek başına geleceğin ilerlemesini garanti etmesi saçmadır. İrkçilik tamamen yabancılaşmadır. Sadece bedenleri değil, zihinleri ve ruhları da ayırır. Kaçınılmaz olarak, grup dışına manevi veya fiziksel cinayet işlemeye kadar iner.’⁴³

King’in bu anlayış ve davranış şeması Amerikan toplumunda olduğu gibi git gide gelişmiş ülkelerde de Siyahi bilinci pekiştirmiştir. Siyahi bilincinin tüm fiziki mücadeleye ek olarak özel rolü, toplumda daha bilinçli olan ve kendilerini beyaz topluluktan farklı belirli bir yere koyan siyahları katılım için teşvik etmektir. Siyah bilinci, Stubbs’ın tanımladığı gibi, ‘bir zihin tutumu

³⁸ Panos J. Voulgaris, *Muhammad Ali: An Unusual Leader in the Advancement of Black America*, Unpublished Master’s thesis, Harvard Extension School, 2016.

³⁹ ‘In pictures: Muhammed Ali’s love affair with Africa’, <https://www.bbc.com/news/world-africa-36469288>, (E. T. 12.02.2023)

⁴⁰ Voulgaris, *age.*, s. 50

⁴¹ Martin Arnold, “Harlem Is Quiet as Crowds Watch Malcolm X Rites”, 28 Şubat 1965, *New York Times*.

⁴² James Cone, *Risks of Faith: The Emergence of a Black Theology of Liberation, 1968-1998*, Beacon. Boston 1999, s. 4.

⁴³ Joffrey Roberts, *Bonhoeffer and King: Speaking Truth to Power*, Library of Congress in publication Data, United States of America 2005, s. 44

ve bir yaşam tarzıdır, kara dünyadan uzun süredir yayılan en olumlu çağrıdır.’⁴⁴ Bu argümanı ilerleten Fatton ise bu tutumları ‘beyaz hegemonyanın şiddetinden kaçan siyahların kültürel ve psikolojik kurtuluşu’ olarak vurgulamış ve bir ‘Hıristiyan Kurtuluşu’ etiği tarafından canlandırılan siyahi gururu ve kendini olumlama felsefesinin ilk aracı’ olarak değerlendirmektedir.⁴⁵

Yürüyüş, protesto ve eylemlerin yanında sosyo-ekonomik seviyesi düşük Amerikalılar için daha fazla ekonomik insan hakları elde etmek için kampanyalar düzenlenip çadır kentler kurulmuştur. Örneğin 1968 baharında düzenlenen çok kültürlü bir hareket olan Yoksul Halk Kampanyası Afrikalı Amerikalıların yanı sıra Asyalı Amerikalıları, Meksikalı Amerikalıları, Porto Rikoluları, Yerli Amerikalıları ve hatta toplumda alt sınıflarda yaşayan beyazlara yardım amacı gütmekteydi.⁴⁶ Ekonomik, siyasi ve hukuki mücadelelerin yanında siyahilerin birleşmesini sağlayan Gospel, Soul ve Blues gibi müzik türlerine ait şarkılar da hem kültürel bir mücadele hem de siyahilerin birleşmesini sağlayan dayanışma araçlarıdır. Kölelik zamanlarında plantasyonlarda başlayan bu şarkılar ve sloganlar siyahi kiliselerinde ruhani bir anlam kazanmış ve daha sonra sivil haklar mücadelesiyle kitlelerin hep bir ağızdan söylediği özgürlük ve adalet çığlıklarına dönüşmüştür. Joan Baez’in 1963 yılında çıkardığı ‘We shall overcome’ (Üstesinden geleceğiz), ‘This little light of mine, I’m gonna let it shine’ (Bu küçük ışığım, parlamasına izin vereceğim) ya da siyahi anne ve çocuklarının hikayesini anlatan ‘Freedom Highway’ (Özgürlük Otoyolu) gibi şarkılar yalnızca mücadelede değil tüm dünyada tüm dünyada sayısız insan tarafından söylenen hareketin sembollerinden olmuştur.

Soğuk Savaş’ın hareketli olduğu yıllarda devam eden Sivil Haklar Hareketi şüphesiz dünyadaki gelişmelerden de etkilenmiştir. Bunun en tipik örneği Vietnam Savaşı’dır. Ülke genelinde devam eden siyahi Amerikan vatandaşlarının sosyal adalet mücadelesine karşın, Amerikan yönetiminin Vietnam’da savaşması hem ekonomik bir kayıp olarak değerlendirilmiş hem de savaşın ahlaki boyutlarının sorgulanmasına yol açmıştır.⁴⁷ King e özellikle Vietnam Savaşı’nın insanlık için ulusal ve uluslararası boyutlarda yıkıcı yönlerine dikkati çekmiştir:

‘Gerçek bir değerler devrimi, yakında yoksulluk ve zenginliğin apaçık karşılığına huzursuzca bakacaktır. Haklı bir öfkeyle denizlere bakacak ve Batı’nın tek tek kapitalistlerinin Asya, Afrika ve Güney Amerika’da devasa meblağlarda para yatırdıklarını, ülkelerin toplumsal iyileşmesini hiç umursamadan sadece kârları çekip aldıklarını görecek ve şöyle diyecekler: Bu sadece değil.’⁴⁸

King’in Yoksul Halk Kampanyası sırasında suikasta uğraması ülke çapında bir ırk ayaklanmasına yol açmış, Washington, D.C., Chicago, Baltimore, Louisville, Kansas City başta olmak üzere birçok başka şehirde siyahi bilincinin gücü karşısında kayıtsız kalınamayarak 1968 Sivil Haklar Yasası çıkarılmıştır.⁴⁹

Sonuç

ABD tarihinde derin izleri olan siyahi ayrımcılığına karşılık Sivil Haklar Hareketi’ni değerlendiren bu çalışmada, 1950’li yıllardan 1968 yılına kadar en güçlü dönemi yaşandığı ve bu mücadele bilincinin olgunlaşmasının politik, kültürel ve hukuksal boyutlarıyla sistemli bir direnişe ulaştığı sonucuna varılmıştır. Köle Ticaretinin Kaldırılması Yasası’nın ardından

⁴⁴ Stubbs, *age.*, s.108.

⁴⁵ Robert Fatton Jr., *Black Consciousness in South Africa the Dialectics of Ideological Resistance to White Supremacy*, State University of New York. United States of America 1986, s. 56.

⁴⁶ Gordon K. Mantler, *Power to the Poor*, the University of North Carolina Press, Chapel Hill 2013, s. 5.

⁴⁷ Benjamin T. Harrison, “Impact of the Vietnam war on the civil rights movement in the Midsixties”, *Studies in Conflict & Terrorism*, 1996, v.19 no.3, p.261-278.

⁴⁸ Mary Susannah Robbins, *Against the Vietnam War: Writings by Activists*. Rowman & Littlefield Publishers, Londra 2007, s.109.

⁴⁹“1968 Martin Luther King shot dead”. http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/april/4/newsid_2453000/2453987.stm, (Erişim Tarihi 21.02.2023), Clay Risen, “The Unmaking of the President”. No. April 2008, Smithsonian Magazine. <https://www.smithsonianmag.com/history/the-unmaking-of-the-president-31577203/> (E. T. 21.02.2023)

19.yüzyıl’da değişmeye başlayan dünya düzeniyle birlikte Abraham Lincoln’un 1863’te köleleri sonsuza kadar özgür ilan eden Kurtuluş Bildirisi’ni yayınlaması sivil haklar hareketinde önemli bir dönüm noktasıdır. 20.yüzyılda dünya tarihindeki dini, etnik ve renkçilik uygulamalarının daha da artmasıyla ABD’de de Jim Crow yasalarının getirdiği sistemde ırksal şiddetten kaçmak, ekonomik, sosyal ve eğitimsel fırsatlarını yakalamak adına daha örgütlü bir direniş başlamıştır.

İlki 1909’da New York’taki Ulusal Negro Konferansı’yla başlayan toplantı ve etkinliklerde yardım kampanyaları düzenlenmiş, dernekler kurulmuş ve Marcus Garvey, William Edward Burghardt Du Bois gibi isimler hareketin ulusal ve yasal düzeye taşınması için çabalayan öncü isimlerden olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında dünya düzeninin İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve BM gibi uluslararası örgütlerin antlaşmalarıyla ile birlikte değişmesiyle uluslararası hukukta ayrımcılığa karşı eşitlik ve demokrasi gibi kavramların ön plana çıkması da bu gelişmeleri pozitif yönde etkilemiştir. Bu hukuki iklim özellikle siyahileri cesaretlendirmiş, ülkenin güneyinden kuzeyine doğru gerçekleşen göç akımları ve Harlem Rönesansı gibi gelişmeler de hareketin güçlenmesini sağlamıştır.

1955 yılında Rosa Parks’ın istemsiz bir şekilde Montgomery otobüs boykot hareketini başlatmasından sonraki on üç yıl boyunca Afroamerikalıların git gide etkisini arttıran protesto ve gösterileri görülmektedir. Rahip Martin Luther King’in harekete liderlik sağlaması ve vizyon kazandırmasıyla küçük çapta sivil itaatsizlik eylemleri ülke çapında daha geniş siyahi topluluklara ulaşmıştır. En önemli özelliği şiddet içermemesi olan bu hareketler, oturma eylemleri ve özgürlük gezileriyle daha da etkili olmuştur. Siyahi bilincinin geliştirilmesine yönelik bu faaliyetlerde gerek kiliselerde gerekse de halka açık toplantılarda konuşmalar yapılmış, eğitimler verilmiş zaman zaman ev ziyaretleriyle de bu kampanyaların desteklendiği görülmektedir. 28 Ağustos 1963’te King’in ‘Bir hayalim var’ çağrısının ve ‘ırkçılıktan özgürlüğe barış içinde’ mottosunun tarihe geçtiği Washington Yürüyüşü gerçekleştiğindeyse Sivil Haklar Hareketi’nin kırılma noktası gerçekleşmiştir. Hristiyanlığın kitleler üzerindeki etkisinin yanı sıra İslamiyetin Amerika’da siyahlar arasında bir hareket olarak yükselişiyse Elijah Muhammed önderliğindeki Nation of Islam (İslamiyet milleti) ile hız kazansa da Malcolm X daha popüler bir lider olmuştur. 21 Şubat 1965’te Manhattan, New York City’de suikastla öldürülmesi sivil harekete yeni bir boyut kazandırmıştır. Dünya kamuoyunun da desteğini alan sivil haklar hareketinin tüm önderleri cenaze töreninde bir dayanışma göstermiş demokratik iddialarda bulunmasına karşın Amerikan siyaset mekanizmaları sorgulanmış, toplumu içinde ırkçılık probleminin derinliğiyle bir kez daha yüzleşilmiştir. Muhammed Ali bu mücadelede bir sözcü görevi üstlenerek mücadelecî ruhu ve karizmatik kişiliği sayesinde siyasi olarak birleşmesi zor olan grupları birleştirerek Sivil Haklar Hareketi’ni ulusal düzeyde güçlendirmiş ve uluslararası boyutlara taşımıştır. 1967 yılında Martin Luther King Malcolm X cinayetinin de nedenini kapsayan bir anlayışla ırkçılığı tanımladığında artık siyasi bilincine olan inancın ve topyekün mücadelenin arttığı görülmektedir.

1960’lı yıllara gelindiğinde hareket iktidar üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Eğitim ve sağlık başta olmak üzere birçok kamusal alan kullanma hakkını içeren federal destekli sivil haklar ve yoksullukla mücadele yasalarının ilki 1964 diğeri 1968 yılında kabul edilmiştir. Mücadeleler temel insan hakları adına siyah yanlısı politikalarla beyazların baskıcı politikalarına karşı ortak bir baskı kampanyasına da neden olmuştur. Harekete Afroamerikalılar dışında Asyalı, Latin ve Yerli Amerikalılar da destek vermiş çok kültürlülük ve doğal süreçte kitlesel bir seferberlik oluşmuştur. Yine sivil haklar hareketi boyunca kitlelere çağrıda bulunmak, katılımı teşvik etmek ve güven aşlamak adına yapılan Gospel, Soul ve Blues gibi müzik türlerine ait şarkılar mücadeleye gerek kültürel gerekse tinsel bir derinlik kazandırmıştır.

Köle olarak Afrika’dan Amerika kıtasına getirilmesinden 1968 Sivil Haklar Yasası yürürlüğe girene kadar geçen dönemde siyahilerin yaşamı trajik evrelerden geçmiş fakat zaman geçtikçe ırkçılığa karşı yeni direnç mekanizmaları oluşturdukları görülmüştür. 1970’lerden itibaren yasal haklara kavuşulması nedeniyle özgürleşme hareketleri hızını yitirse de siyaset başta olmak üzere müzik, dans, sanat ve edebiyattan güç kazanarak siyahilerin ayrımcılıkla mücadeleleri devam

etmektedir. Barack Obama gibi Afrika kökenli bir devlet başkanı deneyimine rağmen ABD’de siyahi ırkçılığı halen daha kronik bir sorun olarak varlığını göstermektedir. Mayıs 2020’de siyahi şüpheli George Floyd’un ölümüne beyaz bir polis memurunun neden olması ülke ve dünya genelinde büyük bir yankı uyandırmıştır. Nitekim bu olayla 11 Eylül 2001 sonrası dönemde dünyaya Batı liberal-demokratik model çağrısında bulunan ABD’nin, yaşanan bu gelişmelerle örnek model olma iddiası da bir kez daha sarsılmıştır. Tarihsel olarak tüm bu sorunlu uygulamalara ilişkin bir medeni haklar modeli benimsense de, Amerikan toplumunda yaşanmaya devam eden buna benzer olaylar da siyahilerin sivil haklar mücadelesinin gelecek yıllarda da ‘Özgürlük Otoyolu’nda devam edeceğini göstermektedir.

Kaynakça

A. Araştırma ve İncelemeler

- ADVERTISER, Montgomery, *Once We Walked: A Calendar Commemorating the 382 Days of the Montgomery Bus Boycott, 1955-56*. Montgomery, New South Books, 2005.
- ARNOLD, Martin, “Harlem Is Quiet as Crowds Watch Malcolm X Rites”, *New York Times*, 28 Şubat 1965.
- CONE, James, *Risks of Faith: The Emergence of a Black Theology of Liberation, 1968-1998*, Beacon, Boston, 1999.
- CURTIS, Edward, *Islam in Black America: Identity, Liberation and Difference in African-American Islamic Thought*, State University of New York, Albany, 2006.
- DEMİR, Merve, *Sivil İtaatsizlik Perspektifinden ABD’de Sivil Haklar Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- FATTON Jr., Robert, *Black Consciousness in South Africa the Dialectics of Ideological Resistance to White Supremacy*, State University of New York, United States of America, 1986.
- FERLEGER, Louis A.- Lavalley, Matthew, “Lending a Hand: How Small Black Businesses Supported the Civil Rights Movement”, Institute for New Economic Thinking, Working Paper No. 67, December 2017.
- FREDRICKSON, George M, *Racism a Short History*. University of Princeton, Oxford, 2002.
- GORDON K. Mantler, *Power to the Poor*, the University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2013.
- GRANT, Colin, *Negro with a Hat: The Rise and Fall of Marcus Garvey*. Jonathan Cape London, 2008.
- GROSS, Irena Grudzinska, *The Scar of Revolution Custine, Tocqueville, and the Romantic Imagination*, University Of California Press, Berkeley, 1991.
- LEWIS, David Levering, *W. E. B. Du Bois: Biography of a Race 1868–1919*, Henry Holt and Co., New York City, 1993.
- LILCOLN, Eric C., *The Black Muslims in America*. Africa World Press, Michigan, 1997.
- LOMAX, Louis E., *When the Word Is Given: A Report on Elijah Muhammad, Malcolm X, and the Black Muslim World*. World Publishing, Cleveland, 1963.
- LUPAČOVÁ, Michaela, *John F. Kennedy and His Role in the Civil Rights Movement*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Masaryk University, Brno, 2018. .
- PACCARD, Jerrold M, *American Nightmare: The History of Jim Crow*. St. Martin’s Press, New York, 2002.
- ROBBİNS, Mary Susannah, *Against the Vietnam War: Writings by Activists*. Londra, Rowman & Littlefield Publishers, 2007.
- ROBERTS, Joffrey, *Bonhoeffer and King: Speaking Truth to Power*, Library of Congress in publication Data, United States of America, 2005.
- ROBERTS, Randy-Smith, Johnny, *Blood Brothers: The Fatal Relationship between Muhammed Ali and Malcolm X*, Basic Books . New York, 2016.
- STUBBS, Aelred, *Steve Biko I Write What I Like*. Penguin Books, Great Britain, 1988.

T. HARRISON, Benjamin “Impact of the Vietnam war on the civil rights movement in the Midsixties”, *Studies in Conflict & Terrorism*, V.19, N.3, 1996, p.261-278.

TAYLOR, Quintard, “The Emergence of Black communities in the Pacific Northwest: 1865–1910”, *The Journal of Negro History*. C. 64, S.4, 1979, s. 342-354.

B. İnternet Erişim Adresleri

‘Transatlantic Slave Trade’, <https://slaveryandremembrance.org/articles/article/?id=A0002> .
Erişim Tarihi: 15.01.2023

‘A Brief history of Jim Crow’, <https://www.crf-usa.org/black-history-month/a-brief-history-of-jim-crow> , Erişim Tarihi: 04.02.2023

‘The biography of Abraham Lincoln’, <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/presidents/abraham-lincoln/> , Erişim Tarihi: 10.01.2023

‘The Black Church’, <https://web.archive.org/web/20070604102217/http://www.pbs.org/wgbh/aia/part3/3narr3.html> Erişim Tarihi: 05.01.2023

‘The Great Migration 1910-70’, <https://www.archives.gov/research/african-americans/migrations/great-migration>, Erişim Tarihi: 10.01.2023

‘Birth of civil rights movement 1941-1954’, <https://www.nps.gov/subjects/civilrights/birth-of-civil-rights.htm> Erişim Tarihi: 15.01.2023

‘Rosa Parks-The mother of the modern day civil rights movement’
<https://www.blackhistorymonth.org.uk/article/section/civil-rights-movement/rosa-parks-the-mother-of-the-modern-day-civil-rights-movement/> Erişim Tarihi: 20.01.2023

‘Martin Luther King Jr. “The Montgomery Bus Boycott”, <https://www.blackpast.org/african-american-history/1955-martin-luther-king-jr-montgomery-bus-boycott/> Erişim Tarihi: 19.01.2023

‘Letters from Birmingham Jail-1 by Martin Luther King Jr.’, August 1963,
<https://www.csuchico.edu/iege/assets/documents/susi-letter-from-birmingham-jail.pdf> ,
Erişim Tarihi: 03.02.2023

‘Washington yürüyüşünün resmi programı için’, <https://www.archives.gov/milestone-documents/official-program-for-the-march-on-washington> Erişim Tarihi: 27.01.2023

‘Martin Luther King’in benim bir hayalim var konuşmasının full metni ve ses kaydı’,
<https://www.npr.org/2010/01/18/122701268/i-have-a-dream-speech-in-its-entirety>, Erişim Tarihi: 28.01.2023

‘Sivil Haklar Yasası’, <https://www.archives.gov/milestone-documents/civil-rights-act> , Erişim Tarihi: 18.01.2023

‘1968 Martin Luther King shot dead’.
http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/april/4/newsid_2453000/2453987.stm ,
Erişim Tarihi: 21.02.2023

CLAY Risen, “The Unmaking of the President”. No. April 2008, Smithsonian Magazine.
<https://www.smithsonianmag.com/history/the-unmaking-of-the-president-31577203/>
Erişim Tarihi: 21.02.2023.

TOBIAS, Carl W., Civil Rights in the Cold War Book Review, University of Richmond Law Faculty Publication,
<https://scholarship.richmond.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1639&context=law-faculty-publications> , 2002 Erişim Tarihi. 24.01.2023

UNSWORTH, Tim, "Racism and religion: partners in crime? Salt of the Earth", 1997,
<http://salt.claretianpubs.org/issues/racism/unsworth.html> Erişim Tarihi: 28.01.2023

Summary

The slavery is a system whose history is not clear when it emerged in human life with full of tragedies, and stratification of society, in which the individual has been commodified since ancient times, mostly based on economic reasons. In the colonization process of America, the Portuguese, Spanish, French and British applied their understanding of administration in the same way by forcibly working the native people in the regions they conquered in the New World and confiscating their assets. With the world order beginning to change in the 19th century, Abraham Lincoln's publication of the Emancipation Proclamation in 1863, which declared the slaves in the Confederacy forever free, was an important turning point in the civil rights movement. Despite this, Jim Crow laws from 1877 to the 1960s began to impose political, economic, and social discrimination, denying African-Americans their rights to equality. The 20th century has witnessed most of the religious, ethnic and colorist practices in world history. The change in the economic supply and demand balance in the world and socio-cultural changes have caused mass migration flows. From the 1910s to the 1970s, approximately six million Blacks migrated from South America to the North, Mid-West, and Western states in one of the largest emigrations in American history in order to escape racial violence, seize economic and educational opportunities, and escape the oppression of Jim Crow. The civil rights movement, which started to make its presence felt in a much more organized and conscious way in the American society in the 1960s, became even stronger with the support of songs such as R&B, Soul and Gospel, in which black people are especially talented.

But before reaching this consciousness, the struggle of the blacks went through many different stages and matured with events. These stages to legal victory can be divided into three categories. The first one can be described as the early period, in the early 1900s, when there were human rights representatives such as William Edward Burghardt Du Bois, Moorfield Storey, Charles Edward Russell, Mary Ovington, William English Walling. Leaders such as Marcus Garvey also applied different methods to the need for blacks and whites to be independent in every aspect of society, especially financially. While the Second World War accelerated social change in American society, the UN Charter and the Universal Declaration of Human Rights brought concepts such as human rights and multiculturalism to the fore in international law, and Black consciousness was attained. Theology and the Black Consciousness Movement, which are inextricably linked, expressed the radical drive to eradicate material and spiritual deprivation, and the resistance in America continued simultaneously with the struggle in South Africa. While the struggle against apartheid continued in South Africa, the call for social justice of black leaders in the Americas began to find a response in a large part of the American society. In this second phase, the refusal of Rosa Louise Parks, known as the mother of the modern civil rights movement, to give her seat on the Montgomery Alabama bus to a white male passenger on December 5, 1955, triggered a wave of protests that reverberated in the United States. Parks' defiance of segregation laws reached the masses and was further deepened when Martin Luther King, a national Baptist Pastor, led the movement. On August 28, 1963, the Washington March, which was considered the greatest event of the Civil Rights Movement, took place in the history of King's call "I have a dream" and his motto "From racism to freedom in peace". More than 250,000 demonstrators from various parts of the country, including white people, supported this human rights demonstration in the capital for 'Work and Freedom'. President Kennedy, who has always been moderate to the civil rights movement and has made many statements in his career in the fight against racism, presented the 1963 Civil Rights Act to the US Congress on 19 June 1963. The most important achievement of this stage is that although Kennedy was assassinated and killed in November 1963, President Lyndon Johnson, whose proposal resulted in the 1964 Civil Rights Act, signed the law just a few hours after it was passed by Congress on July 2, 1964. The third stage is the rise and spread of Islam as a movement among blacks in America and its acceleration with the Nation of Islam led by Elijah Muhammad. It is very important that Muhammad Ali, another prominent activist as well as the charismatic leader Malcolm X in the Islamic wing of the civil rights movement, one of the most prominent sports figures of the 20th century, joined the movement. Despite all the obstacles, his success in boxing as a result of his personal struggle, combined with Ali's rhetorical ability, influenced and further encouraged the black masses. In addition to marches, protests and demonstrations, campaigns were organized and tent cities were established to achieve more economic human rights for Americans with low socio-economic status. King's assassination during the Poor People's Campaign led to a nationwide racial riot, and the Civil Rights Act of 1968 was enacted in many other cities, especially Washington, D.C., Chicago, Baltimore, Louisville, Kansas City, and indifferent to the power of black consciousness. The life of blacks passed through tragic phases in the period from the time they were brought to the Americas as slaves from Africa until the Civil Rights Act of 1968 came into force, but as time passed, it was seen that they formed new resistance mechanisms against racism. In the period that continued since 1862, when slavery was abolished by President Abraham Lincoln, although there were reactions against Jim Crow laws and de jure discrimination, the awareness movement under the leadership of the leaders in the mid-1950s mobilized the black masses in an inclusive way. Across the country, non-violent protests have gained greater momentum, deepening in the largely racist Southern states, aimed at overturning discrimination laws and restoring voting and basic public rights for African-Americans. Although the liberation movements lost their momentum due to the attainment of legal rights since the 1970s, the struggle of black people against discrimination continues in fields such as music, dance, art and literature, especially in politics.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

NORMAN LİDER ROBERT GUISCARD'IN BİZANS (DOĞU ROMA) İLE MÜCADELESİ

Norman Leader Robert Guiscard's Fight With Byzantine (Eastern Rome)

Dr. Öğr. Üyesi Harun Korunur

Munzur Üniversitesi

harunkorunur@munzur.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 10.04.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 04.05.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1280458

Atıf – Citation: Harun Korunur, "Norman Lider Robert Guiscard'ın Bizans (Doğu Roma) ile Mücadelesi", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 601-612.

NORMAN LİDER ROBERT GUISCARD'IN BİZANS (DOĞU ROMA) İLE MÜCADELESİ

Norman Leader Robert Guiscard's Fight With Byzantine (Eastern Rome)

Harun Korunur *

Öz

Kavimler Göçü'nün etkisi hemen hemen tüm Avrupa'yı etkiledi. Bu etki günümüz Avrupa'sının oluşumunda önemli bir unsur oldu. Roma'nın barbar diye nitelendirdiği bu kavimler Avrupa içlerinde kendilerine bir yer edinme çabası içerisinde girdiler. Vikingler de bu kavimlerden biriydi ve onlar hem gemicilik hem de savaş mahareti bakımından etkindi. Daha sonra Norman kimliği ile tarih sahnesinde yerini alan bu kavim yayılmacı ve istilacı bir siyaset yürütmekteydi. Zamanla İtalya'da hâkimiyeti sağladılar. Bu kavmin içerisinde kendinden söz ettiren liderlerden biri de şüphesiz Robert Guiscard idi. Bu lider İtalya hâkimiyeti sonrası yayılmacı politikalara devam ederek Bizans kontrolündeki Balkanlara saldırdı. Bizans'a da hâkim olarak imparator olmak istiyordu ve bu gaye için Bizans ile mücadeleye girişti. Çalışmamızın amacı Norman lider Robert Guiscard ile Bizans mücadelesini değerlendirmektir. Bu doğrultuda IX. yüzyıl Bizans ve Norman siyasî tarihindeki ilişkilerle ilgili bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Norman, Bizans, Robert Guiscard, Aleksios Komnenos

Abstract

The influence of the Migration of Tribes affected almost all of Europe. This influence has been an important factor in the formation of today's Europe. These tribes, which Rome described as barbarian, tried to find a place for themselves in Europe. The Vikings were one of these tribes, and they were active in both navigation and war skills. This tribe, which later took its place on the stage of history with its Norman identity, carried out a publishing and invasive policy. Over time, they gained dominance in Italy. One of the leaders who made for himself in this tribe was undoubtedly Robert Guiscard. This leader continued the expansionist policies after the Italian domination and attacked the Balkans under the control of Byzantium. He wanted to be the emperor by dominating Byzantium, and for this purpose he started a struggle with Byzantium. The aim of our study is to evaluate the Byzantine struggle with the Norman leader Robert Guiscard. In this direction, it aims to give a perspective on the relations in the Byzantine and Norman political history of the 9th century.

Keywords: Norman, Byzantine, Robert Guiscard, Aleksios Komnenos.

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi Tarih Bölümü, Tunceli/ TÜRKİYE, harunkorunur@munzur.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8605-5456.

Giriş

Bilindiği üzere dünya tarihi açısından önemli olaylar arasında gösterilen Kavimler Göçü ile beraber, Avrupa “barbar” diye nitelendirilen kavimlerin istilalarına maruz kaldı. Bu bağlamda Roma İmparatorluğu'nun siyasî, sosyal, ekonomik ve demografik yapısında önemli değişimler yaşandı. Denizcilik ve savaşçılık alanında mahir olan İskandinav kökenli Viking halkı istila ettikleri yerleri kendilerine yurt edinmek için siyasî oluşumlar içerisine girdiler.

IX. ve X. yüzyıl Viking akınları ile Avrupa'da birçok bölgede İskandinav yerleşimleri görülmeye başlandı. Özellikle Şarلمان'dan¹ sonra, bazı Karolenj liderleri Vikingler ile anlaşma yoluna gitmek durumunda kaldı. Yapılan anlaşmalarla bazen Vikingler, haraç alarak evlerine dönüyor bazen de bir miktar toprak karşılığı koruma görevi üstleniyorlardı. Ancak bazı durumlarda Vikingli liderler Hristiyanlığı kabul ile sonuçlanan anlaşmalar yapıyordu ki belki de Vikinglerin, Norman kimlik oluşumunda en önemli etkenlerden biri bu idi. Zira Hristiyanlaşan Vikingler kendi kimliklerini kaybederek zamanla “Norman” olarak isimlendirilen halk şeklini aldı. Sen Nehri civarlarında Vikinglere verilen bu topraklarda Vikingler birkaç yıldan fazla varlık gösteremediler.²

Fransa Kralı III. Charles (893-922), X. yüzyılın ilk yıllarında Vikinglerin kendi topraklarına yaptığı akınlardan bulanarak onlarla anlaşma yoluna gitmeye karar verdi ve Kuzey Fransa'da yer alan bir miktar toprağı Viking Lideri Rollo'ya verdi. Bu bölge “Normandiya-Northmannia” (Kuzeylilerin Yurdu) adını aldı. Bölgeye yerleşen Vikingler Fransızlarla evlilikler yaptılar. Pagan inanışını terk ederek, Hristiyan oldular. Kuzey Fransa'da giderek güçlendi ve Franklar için büyük bir tehdit haline geldiler. Bununla da kalmayıp akrabalık bağlarını kullanarak İngiltere topraklarında bile hak iddia ettiler ve neticede 1066'da İngiltere'yi ele geçirmeyi başardılar. Tüm bunlar yaşanırken mütemadiyen devam eden göç dalgaları ile nüfusları arttı ve yeni yerleşim yerlerine ihtiyaç duydular. Bu bağlamda birçok yönden zengin olarak gördükleri İtalya ve Sicilya topraklarına yöneldiler. Neticede Güney İtalya ve Sicilya Normanlar tarafından ele geçirildi. Rollo liderliğinde oluşturulan siyasî yapı XI. ve XII. yüzyıllarda Avrupa tarihinin oluşumunda önemli rol oynadı.³

1. Normanların Sicilya'yı Ele Geçirışı

Normanlar yaşadıkları coğrafya bakımından, çevresel etkilerin de itmesiyle denizcilikte ilerleme kaydetmeyi başardılar. Özellikle doğal koy ve fiyortlar onları denize açılmaya yöneltti. Bu iş için gerekli teknik donanım haiz olan Normanlar, sadece sığ derelerde, ırmaklarda değil aynı zamanda denizlerde de ilerlemelerini sağlayacak kürekli ve yelkenli tekneler inşa edebiliyorlardı. Bununla birlikte daha büyük ölçekte yaptıkları gemilerle kendilerini, hayvanlarını ve mallarını altı-yedi gün hiçbir sıkıntı yaşamadan deniz yolculuğuna çıkarabiliyorlardı.⁴

Şarلمان'ın hakimiyet yıllarının sonlarına yaklaşıldığında, Normanlar Frank kıyılarında yağma ve istila hareketlerine başladı. Zamanla bu yağma girişimleri ve istilaların etkisi ve kapsamı artınca durum imparatorluk için tehlikeli hale geldi.⁵ Karolenj Hanedanlığı içerisindeki iç savaş ve kargaşa gibi problemler, nüfusları hızla artan ve bundan dolayı yeni topraklara ihtiyaç duyan Normanlar için bulunmaz bir fırsata dönüştü. Bu bağlamda tekne ve gemi manevra becerilerini

¹ Şarلمان hakkında detaylı bilgi için bkz. Özlem Genç, *Birleşik Avrupa'nın Mimarı Şarلمان ve Karolenj Rönesansı*, Lotus Yayınevi, Ankara 2013.

² E. V. Houts, *The Normans in Europe*, Manchester University Press, Manchester, 2000, s. 14; İslam Kavas, *Norman Hânedânının Kuruluşu ve Normanlarda Verâset*, İksad Publishing House, Ankara, 2022, s. 17.

³ Fatih Şen, *Normanların Güney İtalya ve Sicilya'yı Fetihleri 1059-1130*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2015, s. 13-14.

⁴ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fatih Aytuna, İnkilap Yay., İstanbul 2016, s. 175 vd.

⁵ Wallace K. Ferguson, Geoffrey Bruun, *A Survey of European Civilization*, Part I, The Riverside Press, Boston 1962, s. 154.

etkin kullanan Normanlar, kıtanın içerisindeki şehirlere bile rahatça ulaşabiliyordu. Bu nehirler Normanlar'ın istilacı ve yayılmacı siyasetine kolaylık sağlıyordu.⁶ 911 yılında Hıristiyanlığı kabul eden Norman Lider Rollo'nun önderliğinde bir Norman kolonisi kuruldu. Kurulan koloni ile birlikte İskandinav topraklarından Norman göçleri mütemadiyen devam etti. Bu suretle Normandiya olarak isimlendirilecek bölgenin de temelleri atıldı.⁷

Normandiya, Endülüs İspanya'sı, Britanya ve Sicilya istilaları için bir üst konumundaydı. XI. yüzyılda Normanlar İtalya'nın güney bölgelerine geldiklerinde İtalya'da siyasî bir birlikten söz etmek zordu. Ayrıca iktisadi ve kültürel anlamda da bölünmüşlük mevcuttu. İtalya; Apulia, Kalabria ve Sicilya olmak üzere üç bölüme ayrılmıştı. İlk iki bölge Bizans hâkimiyetinde bulunurken Sicilya İslâm orduları tarafından fethedilmiş ve Bizans hâkimiyetinden çıkmıştı. İtalya merkezinin batı kıyısında yer alan Campania bölgesinde Lombardlar yaşarken bölgenin yönetimi prenslerin elindeydi.⁸ Campania bölgesi; Bizans hâkimiyetindeki bölgeler ve Müslümanların, hatırı sayılır nüfus oranlarının bulunduğu, Sicilya bölgesine göre daha homojen olsa da birbiriyle sorunlar yaşayan üç prenslikten oluşuyordu. Bunlar: Benevento, Salerno ve Capua idi.⁹

Normanların Güney İtalya'yı tanımlarındaki önemli faktörlerden biri hac yolculuğu idi. Zira Normandiya'dan hac yolcuğuna giden güzergâh İtalya'dan geçmekteydi.¹⁰ Bu durum doğal olarak Normanların İtalya içerisindeki siyasî sorunlardan haberdar olmalarını sağlıyordu. 1204 yılı ve sonrasında Normanlar, Güney İtalya topraklarında hakimiyet elde etme fırsatını buldu. Zira Lombard prensliklerinin kendi iç problemleri ve anlaşmazlıklarından Normanlar istifade ettiler. Bu yolla Napoli'yi zapt edip, Aversa Kontluğu topraklarından pay almayı başardılar.¹¹ Bizans'ın Güney İtalya'daki etkinliğinden rahatsız olan Alman Kralı II. Konrad 1038'de Normanları destekleyerek Rainulf'u Aversa Kontu olarak kabul edip vassalı durumuna getirdi.¹²

Kuzey İtalya'daki Papa ve Alman imparatorları, Normanların Güney İtalya faaliyetlerine destek vermekteydi. 1040'ta Melfi şehri, Tancred de Hauteville'nin oğulları tarafından ele geçirildi. Ortodoks Kilisesi'ne hiç de iyi duygular beslemeyen Papa II. Clemens, Alman Kral III. Heinrich ile birlikte Normanlara olan desteklerini sürdürmekteydi. Bu durum karşısında Normanlara karşı daha ciddiyetle yaklaşması gerektiğini fark eden Bizans, Apulia valisini süratle İstanbul'a çağırıp geniş yetkilerle donatarak tekrar Apulia'ya gönderdi.¹³ Bizans'ın almaya çalıştığı tedbir pek işe yaramadı çünkü vali bir etki gösteremedi. Bu bakımdan askerî açıdan Normanlar daha üstün konumdaydı. Bunun sonucunda Bizans'ın hâkim bulunduğu Kalabria'nın bir kısmından, Apulia sahillerine kadar olan bölüm de Norman egemenliğine geçti.¹⁴ Gelişen süreç içerisinde Papa IX. Leo Normanların Bizans'a karşı faaliyetlerini desteklemekteydi. Ancak özellikle Salerno'nun Normanlar tarafından ele geçirilmesi ve ayrıca İtalya'daki Norman nüfusun hatırı sayılır derecede artması, papayı endişelendirdi. Bu suretle Norman tehdidi, Roma kapılarına

⁶ Age, s. 154.

⁷ Age, s. 156.

⁸ G. A. Loud, *The Age Of Robert Guiscard: Southern Italy and Norman Conquest*, Routledge, New York 2013, s. 12.

⁹ Seyhun Şahin, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 37 vd.; Loud, *Age*, s. 13.; Donalt Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Chambridge 1992, s. 10.

¹⁰ Monte Gargano, İtalya'nın Pulugia şehrinde inşa edilmiş Katolik mabedidir ve önde gelen hac merkezleri arasında yer almaktadır. Bkz.: Paul Oldfield, *Sanctity and Pilgrimage in Medieval Southern Italy, 1000-1200*, Canbridge University Press, New York 2014, s. 200 vd.

¹¹ Georgios Theotokis, *The Norman Campaings in the Balkans 1081- 1108 AD*, Boydell Press, Woodsbridge 2014, s. 109.

¹² Gaufridus Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Clabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Gusicard (De rebus getis Rogerii et Roberti)*, trns. by Kenneth Baxter Wolf, The University of Michigan Press, Michigan 2005, s. 54 vd.

¹³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, Çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2008, s. 44.

¹⁴ Onur Sevim, *Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos Döneminde Bizans-Batı İlişkileri (1081-1118)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul 2019, s. 73.

kadar dayanmış oluyordu. Papa IX. Leo bu duruma müdahale etmeliydi ve bu doğrultuda bazı tedbirler aldı. Alman Kralı III. Heinrich ile görüşen papa, sefer için kralın da desteğini almayı başardı. Normanları durduracağı fikri ile sonunun hüsrana biteceğinden habersiz, 1053 yılında Alman ve İtalyan kuvvetleriyle sefere çıktı. Apulia'da bulunan Civitate'ye ulaştıklarında Normanlar harekete geçip papalık ordusunu hezimete uğrattı. Normanlara esir düşenler arasında, Papa IX. Leo da vardı.¹⁵ Alman Kralı III. Heinrich aynı yıl vefat etti ve yerine halefi IV. Heinrich geçti. IV. Heinrich Almanya'nın iç meseleleri ile meşguldü. Bu durumda Norman probleminin çözümü için Papa II. Nicolaus Melfi Konsili'nde, Tankred de Hauteville'nin oğlu Robert Guiscard'ı Sicilya Dükü olarak tanıdı.¹⁶

Sicilya bölgesi bu esnada Müslümanların hâkimiyeti altında bulunuyordu. Kardeşi Robert, Kalabriya bölgesinde ilerleyişine devam ederken, İtalya'nın güney bölgeleri Roger Guiscard tarafından hâkimiyet altına alınıyordu. Roger 1060 yılında Reggio şehrini ele geçirdi Sicilya bütünüyle Norman saldırılarına açık hale geldi. Özellikle ada içerisindeki Sünni-Şii ayrılıklar bölgede huzursuzlukların çıkmasına, güvenlik zaafiyetlerine sebep oluyordu. Bu durum ise Roger'in elini güçlendirmekteydi. Zira karışıklıktan istifa ederek planlarını kolayca hayata geçirebilirdi. Dolayısıyla 1061 yılına gelindiğinde Messina, Normanlar tarafından kuşatıldı. Müslüman emirlerin aralarındaki ihtilafli durumlar, Normanların ilerleyişini kolaylaştırmaktaydı. Bununla birlikte bazı Müslüman emirler Normanlarla iş birliği yapmaktaydı. Bu emirlerden İbnü't-Timnah kuvvetleriyle birlikte Roger ve Robert'e destek vererek Castrogiovanni Kalesi'nin kuşatılmasında yer aldı. Kaledeki Müslümanların güçlü mukavemeti nedeniyle bir sonuç elde edemeyen Roger ve Robert kışı geçirmek için geri çekilmek zorunda kaldı. 1071'de Robert Guiscard ve Roger bu defa Palermo'yu altı aylık bir kuşatmadan sonra 1072'de ele geçirmeyi başardı.¹⁷

Palermo'nun düşüşü Müslümanların mukavemet gücünün de yitirilmesine neden oldu. Zira sonrasında Taormina 1079'da Normanlar tarafından ele geçirildi. 1081 ve 1086 yıllarında sırasıyla Katanya ve Sirakuza birer birer düştü. 1091 yılına gelindiğinde ise Müslümanların Sicilya'daki son toprak parçaları Castrogiovanni ve Girgenti'de Norman hâkimiyetine geçti. Böylelikle iki yüzyıl Müslüman hâkimiyetindeki Sicilya, Normanların istilaları sebebiyle 30 yıl gibi bir sürede kaybedildi. Sonuçta da Sicilya, bütünüyle Norman kontrolüne geçti.¹⁸

2. Robert Guiscard'ın Bizans (Doğu Roma) ile Mücadelesi

Melfi Konsili'nde Robert Guiscard, Apulia ve Sicilya Dükü unvanı ile tanınmış ve Roma tarafından meşru bir zeminde faaliyetler göstermişti. Bölgedeki Normanların hâkimiyetleri Roma tarafından tanınsa da Bizans'ın bölgedeki etkinliği su götürmez bir gerçektir. Bizans'ın İtalya'ya ilgisi bitmemiştir zira 1051 yılında soylu Argyrus, *magistros* sıfatıyla *dux* olarak bölgeye atanmıştı.¹⁹

Yapılan bu atama dolaylı da olsa Roma ve Norman ittifakını beraberinde getirdi. Nitekim İtalya'da Ortodoks Kilise ile Roma arasında anlaşmazlıklar mevcuttu ve Katolik bir Hıristiyan olan Argyrus'un, İstanbul Latin kiliselerinin hâmisî rolü ile hareket etmesi, Patrik Cerularius'i öfkeliyordu.²⁰

¹⁵ Loud, *age*, s. 120; Malaterra, *age*, s. 61 vd.

¹⁶ Sevtap Gölgesiz Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 27: S. 1, 2012, ss. 101-118, s. 106; P.M. Hold, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999, s. 17; David C. Douglas, *The Norman Achievement 1050-1100*, Fonrana 1969, s. 56 vd.; Theotokis, *age*, s. 113; Matthew, *age*, s. 15; Malaterra, *age*, s. 77; Runciman, *age*, C. I, s. 45; Loud, *age*, s. 129.

¹⁷ Theotokis, *age*, s. 114 vd.; Malaterra, *age*, s. 85 vd.; Şahin, *age*, s. 80 vd.

¹⁸ Sevim, *age*, s. 66.

¹⁹ Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge Üniversitesi Press, Cambridge 2004, s. 156.

²⁰ Stephenson, *age*, s. 156.

Yaşanan bu gelişmeler, kiliselerin birbirleriyle olan anlaşmazlıklarını daha da derinleştirdi. Bu da beraberinde 1054 yılında gerçekleşen *Schizma*'yı yani kiliseler arası ayrılığı getirdi. Bu ayrışma, Roma'yı Bizans'a karşı ittifak kuracağı yeni unsurları aramaya sevk etti. Bakıldığı zaman Bizans'ın Güney İtalya'daki siyasî faaliyetlerine karşı olan Normanlar, ittifak için en uygun adaydı. Bu doğrultuda Roma, Normanlara destek verdi. Şüphesiz bu durum Bizans için olumsuz sonuçlar doğurdu. Zira Roma'dan da desteği alan Robert Guiscard, Reggio'yu 1060 yılında ele geçirdi. Hareketine devam eden Guiscard akabinde Brindisi ve sonrasında da Taranto'daki Bizans hâkimiyetine son verdi. 1071 yılında ise Bari zapt edildi. Tabii 1071 yılı Bizans için kritik bir yıldır çünkü Malazgirt hezimetini Bizans'a büyük darbe indirdi.²¹ İtalya'daki hâkimiyetini kaybetmesindeki önemli etkenlerden biri de bu savaştı. Böylelikle İtalya'daki Bizans hâkimiyeti tamamen son buldu.²²

Bizans bu kayıplarla sarsılırken, Normanların İtalya'daki gücünü kabul etti ve farklı bir siyaset izleyerek, mücadele yerine müttefik olmak için arayışlara girişti. 1072 yılında Bizans imparatoru VII. Mikhail, Norman lidere bir mektup gönderdi. Mektupta Normanların İtalya'daki hakimiyeti tanınıyordu. Ayrıca imparator evlilik yoluyla kurulacak bir akrabalığın da iki tarafın faydasına olduğunu belirtiyordu. İmparator, Robert Guiscard'ın kızı Olypia'yı, kardeşi Konstantinos ile evlendirmek istiyordu. Bu suretle, hem kendisine Gusicard tarafından gelebilecek saldırıları engelleyecekti hem de Bizans için belki de en büyük tehdit olan, Anadolu'daki Türkler'e karşı Normanlardan askeri destek alabilecekti.²³

Robert Guiscard kendisine yapılan bu teklifi reddetti, zira Bizans'ın vasalı durumuna gelmek istemiyordu. Bizans ise yeni arayışlara girerek bu defa Gusicard'ın rakibi durumunda olan Papa VII. Gregorius ile temasa geçerek rahip Thomas ve Nicholas'ı papaya gönderdi. 1073 yılında rahipler, imparatorun sözlerini papaya iletiler. Buna göre; İstanbul, kiliseler arasındaki ayrılığa son vermek istiyordu ve Anadolu'da durdurulamayan ortak düşman Türklere karşı birlikte mücadele talebini aktarıyordu.²⁴ Papa her ne kadar bu teklife olumlu yaklaşırsa da Alman imparator IV. Heinrich ile arasının bozuk olması bu teklifin uygulanmasına mâni oldu.²⁵ Robert Guiscard İtalya'daki yayılmacı siyasetine devam etmekteydi. Dolayısıyla bu durum papa nezdinde olumsuz karşılandı ve Robert Guiscard, papalık tarafından aforoz edildi. Yaşanan bu gelişme ziyadesiyle Robert Guiscard'ın Bizans ile ilgili politikalarını değiştirmesi ile sonuçlandı. Zira Papalık tarafından aforoz edilmişti ve kendisine, papalığa karşı, bir müttefik bulmak durumundaydı. Bizans tam da bu esnada 1074 yılında Robert Guiscard'a bir teklif sundu. Buna göre imparator VII. Mikhail, oğlu Konstantinos ile Guiscard'ın kızı Olympia'yı evlendirmek istediğini bildirdi. Ayrıca Bizans ve Normanlar karşılıklı olarak birbirlerinin sınırlarına saygı duyacaktı. Robert Guiscard bu teklifi kabul etti. VII. Mikhail 1074 yılında Robert Guiscard ve çocukları için bazı unvanlar verdi. Bundan başka yine Guiscard'ın tasarrufunda kullanması için kırk üç tane imparatorluk unvanı tahsis edildi.²⁶

²¹ Sevtap Gölgesiz Karaca, "I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumuna Bakış" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S 4, Temmuz 2012, ss. 141-153, s. 142;

²² Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", s. 106-107; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, C I, Wisconsin 1952, s. 360; Warren Treadgold, *A History of Byzantine State and Society*, Stanford-California 1997, s. 603; M. V. Levchenko, *Bizans*, Çev. Erdoğan Berktaş, İstanbul 1979, s. 273; Douglas, *age*, s. 61; Ralph Bailly Yewdale, *Bohemund I, Prince of Antioch*, Princeton 1924, s. 9.

²³ Theotokis, *age*, s. 140 vd.; Karaca, "I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumuna Bakış", s. 143; Stephenson, *age*, s. 157 vd.; Peter Charanis, "Byzantium, The West and the Origin of the First Crusade", *Byzantion*, (19/1949), s. 18.

²⁴ William B. McQueen, "Relations Between the Normans and Byzantium 1071-1112", *Byzantion*, Vol. 56, 186, s. 427-476.; Ephraim Emerton, *The Correspondence of Pope Gregory VII*, W. W. Norton & Company, New York 1932, s. 22 vd.

²⁵ McQueen, *agm*, s. 432.; Karaca, *agm*, s. 144.

²⁶ Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury Academic, New York 2014, s. 42; McQueen, *agm*, s. 427 vd.; Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", s. 110.

Bizans imparatoru bu anlaşmayla birlikte batı sınırını güvence altına aldı. Ayrıca Normanları, Anadolu'da Türklere karşı paralı asker olarak kullanma fırsatını yakaladığını da düşünüyordu. 1076 yılında anlaşma gereği Robert Guiscard'ın kızı İstanbul'a geldi ve ismini Helena olarak değiştirdi. Bu suretle Normanlar, papalığa karşı Bizans'ın müttefikliğini kazanmış oldu. Her ne kadar Robert Guiscard, yapılan anlaşma ile Bizans desteğini aldığını düşünse de Bizans'ın çıkarları ve politikaları Guiscard'ın tahmininden farklıydı. Zira Bizans bu anlaşma ile Batı sınırını koruma altına alıyor aynı zamanda Norman liderlerin kendi aralarındaki çekişmeler ve özellikle Guiscard'a karşı ayaklanma potansiyeli olan liderleri destekleyerek, Güney İtalya'daki isyan hareketlerini teşvik edici bir politika sergiliyordu. Ancak Bizans için işler tahmin ettiği gibi ilerlemedi. Önce Bulgarlar isyan etti daha sonra Bizans, Zeta Krallığı'nın hâkimiyetini kaybetti. Bununla birlikte bir taraftan Peçenekler diğer taraftan Macarlar imparatorluğun içine düştüğü bu zor durumdan istifade ederek Bizans'ın hâkim olduğu topraklara saldırılar düzenlemeye başladılar. Tabii bu yaşanan gelişmeler, Bizans'ı oldukça zora sokmaktaydı. Bakıldığında doğuda Türkler batıda ise bahse konulan unsurlar imparatorluğu zaafa uğratmaktaydı. Yaşananlara bir de imparatorluk ordusu içerisindeki bazı huzursuzlar da eklendi. Ordu içerisinde asalet sınıfına mensup iki komutan isyan etti. Bu komutanlardan biri 1072 yılında Bulgar isyanında yararlılık gösteren Draç Dux'u Nikephoros Bryennios idi. 1077 yılında imparatoru tahttan indirmek amacıyla kuvvetleri ile birlikte İstanbul üzerine yürüdü. Diğer komutan ise Anatolikon Thema'sının Strategos'u Nikephoros Botaniates idi. Botaniates Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleymanşah'ın da desteğini alarak isyan etti ve o da tıpkı Nikephoros gibi İstanbul üzerine harekete geçti. Tüm bunlar yetmezmiş gibi İstanbul'da kilisenin de desteğiyle isyan çıktı. VII. Mikhail için işler oldukça zora girdi ve o da çaresiz tahtı bırakmak zorunda kaldı.²⁷

1078 yılında I. Süleymanşah'ın da desteğiyle Bizans tahtına oturan isim Nikephoros Botaniates oldu. Ancak Bizans'ın içinde bulunduğu karışıklıklar dolayısıyla tahta çıkmak kadar o tahta kalmak da büyük meziyet istemekteydi. Nikephoros yaşlanmıştı ve her ne kadar devleti toparlamaya çalışsa da bunu başaramadı. İmparatorluk daha da kötüye gitmekteydi. Bu durumlar Bizans içerisindeki komutanların taht için iştahını kabartmaktaydı. Ancak içlerinden Aleksios Komnenos tahtın en büyük adayıydı. Zira kendisini destekleyenler arasında, garnizonun çoğunluğunu teşkil eden, Alman askerler bulunuyordu. Bu sayede 4 Nisan 1081'de Bizans tahtına oturdu.²⁸ Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan bu taht değişikliği şüphesiz Robert Guiscard açısından hayal kırıcı nitelikteydi. Zira VII. Mikhail'in oğlunu kızı ile evlendirmiş ve bu sayede ileride belki de imparatorluk hayalleri kurmuştu. Ancak Aleksios Komnenos'un tahta geçmesi tüm bu olasılıkları sonlandırmıştı. Bizans ile durumlar bu şekildeyken Papalık ile Alman İmparatoru IV. Heinrich arasında yaşananlar, Norman lider için İtalya'daki dengeler bağlamında, yeni bir sayfa açtı. Papa VII. Gregorius, 7 Mart 1080 tarihinde Alman imparatoru ikinci kez aforoz etti. Böylece Papa Alman tehdidi ile karşı karşıya kaldı ve bu tehdide karşı Normanlara ihtiyaç duymaktaydı. Bu doğrultuda Papa, 1080'de Guiscard'tan geri aldığı toprakları ve unvanları Norman lidere geri verdi. Robert Guiscard da Roma'ya vergi vermeyi kabul etti.²⁹

Yaşanan bu gelişmeler sonrası Robert Guiscard artık İtalya'daki meşruiyetini yeniden sağlamış oluyordu. Mevcut durum göz önünde bulundurulduğunda Norman liderin Bizans üzerine harekete geçmesi için uygun ortam ve sebebi bulunmaktaydı. Hakeza tahtan inmek zorunda kalan İmparator VII. Mikhail'in ve kızının haklarını savunmalıydı. Ayrıca Botaniates'ten de alınacak bir intikam söz konusuydu. Tabii ki bu görünen ve öne sürülen sebeplerdi zira Robert Guiscard'ın amacı ve gerçek niyeti bambaşkaydı. Çünkü kendisi Bizans tahtına oturmak istiyordu. Ayrıca İtalya'yı tehdit eden isyanlar Balkanlardan gelmekteydi. Dolayısıyla Batı

²⁷ Norwich, *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (1082-1453)*, Çev. Selin Hırçın Riegel, Kalbacı Yay., İstanbul 2013, s. 34.; Sevim, *age*, s. 69 vd.

²⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yay., Ankara 2011, s. 324.; Sevim, *age*, s. 70.

²⁹ McQueen, *agm*, s. 427 vd.

sınırından gelen bu tehlikeyi bertaraf etmeliydi. Robert Guiscard savaşı bir kişiliğe sahipti bununla birlikte onu iktidarda tutan şey; elde ettiği toprakları hâkimiyetindeki askerlere yurt olarak vermesiydi. Tüm bunlara ek olarak oğlu Bohemund'a Balkanlarda kazandığı toprakların hâkimiyetini vermek istiyordu. İşte tüm bu sebepler Norman liderin Balkan harekâtı için asıl nedenlerdi.³⁰

Bizans tarafına baktığımızda Aleksios Komnenos tahtı devraldığında durum hiç de parlak değildi. Ordu zayıflamış, hazine boşalmıştı. Donanama ise güçsüz bir durumdaydı. Tüm bunlara ek olarak bir tarafta Norman tehlikesi diğer tarafta Anadolu'daki Türkler, Bizans için tehdit idi. İmparatorun bir karar vermesi gerekiyordu, çünkü iki cephede de mücadele verecek ne ordusu ne de ekonomik gücü vardı. Durumu çözmek için öncelikle Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleymanşah ile bir anlaşma yaptı ve bir süreliğine de olsa doğu sınırını güvence altına aldı. Böylece Norman lider ile daha rahat mücadele etme imkânı yakalamış oldu.³¹

Tekrar Norman lider Robert Guiscard'a dönecek olursak, 1080 yılında yukarıda bahsettiğimiz planlarını uygulama fırsatını yakaladığını görüyoruz. Guiscard, Apulia'dayken kendisini devrik imparator Mikhail olarak tanıtan biri, Norman liderin yanına geldi ve ondan hakkı olan Bizans tahtına yeniden oturmak için yardım istedi. Guiscard bu kişiyi büyük bir memnuniyetle karşıladı. Bu kişinin gerçekten Mikhail olup olmadığı Guiscard'ın pek de umurunda değildi. O, sadece planlarının yolunda gitmesini umuyordu. Götürdüğü her yerde de bu kişiyi devrik imparator Mikhail olarak tanıttı. Guiscard bu suretle planlarını uygulama fırsat yakalıyor ve Bizans tebaasından da destek alacağını umuyordu.³²

Bizans imparatoru içerisine düştüğü vaziyetin farkındaydı, her ne kadar Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah gibi bir müttefik kazanmış olsa da deniz gücü bakımından güçlü bir müttefik daha bulmalıydı. Bu nedenle Venediklilere çeşitli imtiyazlar vermek suretiyle onlarla anlaşta. Norman ordusu harekete geçerek Draç'a doğru yola koyuldu. Norman lider daha öncesinde oğlu Bohemund'u kuvvetleriyle birlikte bu bölgeye sevk etmişti. Nitekim bu ordu Valona, Burint, Korfu ve Vonitsa gibi şehirleri ele geçirmeyi başarmıştı. Ele geçirilen bu bölgeler ordudaki moralleri yüksetti ve onları cesaretlendirdi. Bohemund'un idaresindeki bu kuvvetler Draç'a doğru hareket etti. Robert Guiscard İlyrikon Ovası'nı işgal etti. Ayrıca 17 Haziran 1081'de etraftan gelen ordularla birlikte oldukça güçlendi. Böylece Draç'ı hem karadan hem de denizden kuşattı.³³ Bizans'ın Draç Valisi Georgios Palailogos tedirgindi zira şehir halkının Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'a duydukları sadakatten pek emin değildi. Buna karşın Robert Guiscard, Draç halkının devrik imparator Mikhail'e sadakatle bağlı olduğu düşüncesindeydi. Robert Guiscard'ın planını uygulama vakti gelmişti. Devrik imparator Mikhail olduğunu iddia ettiği kişiyi surlara getirdi. Bu kişinin devrik Bizans İmparatoru Mikhail olduğunu ilan ederek şehrin direnç göstermesini engellemeye çalıştı. Yaptığı plan işe yarımış görünüyordu.³⁴ Durumdan haberdar olan Aleksios Komnenos derhal Süleymanşah ile çeşitli imtiyazlar vererek anlaşma yaptığı Venediklerden yardım talebinde bulundu ve İstanbul'dan hareket etti.³⁵

Ekim 1081'de Aleksios Komnenos ve Draç savunması için getirdiği kuvvetler bölgeye vardı. Norman ordusu ve Bizans kuvvetleri surların dışında savaşımaya başladı. Yapılan şiddetli mücadelede, Varg Muhafızlarının mukavemetinin kırılması ve Norman askerlerinin Bizans ordusunu dağıtması neticesinde bozguna uğrayan Aleksios Komnenos, Ohrid'e çekilmek zorunda

³⁰ Theotokis, *age*, s. 141 vd.; McQueen, *agm*, s. 427 vd.; Sevim, *age*, s. 71.

³¹ Karaca, *agm*, s. 110-111.

³² Gaufridus Malaterra ve Anna Komnena eserlerinde Norman Lider'in bu kişinin gerçek kimliğiyle ilgilenmediğini, Guiscard'ın planlarını uygulamak için bunu bir araç olarak kullandığından bahsetmiştir. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1996, s. 59; Malaterra, *age*, s. 144.

³³ Karaca, *agm*, s. 111.

³⁴ Stephenson, *age*, s. 166.

³⁵ Karaca, *agm*, s. 111.

kaldı. Bu mağlubiyet sonucu şubat ayında Draç, Normanların eline geçti. Akabinde hedefleri doğrultusunda Norman ordusu Doğu'ya doğru hareketine devam etti.³⁶

Bizans imparatoru için hüsrarla sonuçlanan bu mücadelenin ardından, Aleksios Komnenos Robert Guiscard ile olan mücadelesinden vazgeçmedi ve nasıl bir yol izleyeceği hususunda bazı kararlar aldı. Bu doğrultuda aldığı kararları derhal uygulamaya koymak için harekete geçti. Öncelikle Aleksios, Norman ordusu içerisindeki askerleri, ücretli asker olarak, ordusuna kazandırmaya çalıştı. Bunu yaparken aynı zamanda İtalya'daki Norman beylerini, Robert ve Bohemund aleyhinde kışkırtıyor ve onları isyana teşvik ediyordu. Bununla birlikte Aleksios, Alman İmparatoru IV. Heinrich ile İtalya'daki Robert'in hâkimiyetinde bulunan topraklara bir sefer düzenlemesi için müzakerelere başladı. IV. Heinrich'e 1144 parça altın ve belli bir miktar mor ipek kumaş gönderildi. 244.000 altın da Robert'in yeğeni Abelard'a Lombardiya'yı istila etmesi şartı ile verildi.³⁷ IV. Heinrich harekete geçerek anlaştıkları planını hayata geçirdi. Bunun üzerine Papa derhal Guiscard'ı İtalya'ya yardıma gelmesi hususunda uyardı. Bunun üzerine Guiscard İtalya'ya dönmek üzere hazırlıklarını tamamladı. Öncelikle ordunun idaresini ve hakimiyet sağladığı toprakları, oğlu Bohemund'a teslim etti, kendisi de 1082'de İtalya'ya döndü.³⁸

IV. Heinrich'in yardımı sayesinde kısa süre de olsa rahat bir nefes alan Bizans imparatoru Balkanlarda kalarak, Guiscard'ın oğlu Bohemund ile yapacağı mücadele için hazırlıklara başladı. Ancak Aleksios, içinde bulunduğu durumun farkındaydı. Zira ordusu yeterli teçhizata sahip değildi. Ayrıca mali olarak da zor durumdaydı. Bu eksikliklerin giderilmesi gerekiyordu ve imparator bu eksikliği kilise ve manastırların mallarına el koyma suretiyle çözmek istedi. Kilise her ne kadar bu durumu hoş karşılamasa da mecburen imparatorun buyruğunu yerine getirdiler. İmparator bu sayede arzu ettiği şekilde ordusunu kuvvetlendirdi. Diğer taraftan Bohemund da kendisini ispatlamak, konumunu güçlendirmek için büyük bir istekle Aleksios'a karşı mücadele içerisine girdi. Bohemund ve Norman askerleri imparatoru hem Arta hem de Yanina'da bozguna uğrattı. Bu yenilgiler Aleksios'u hayal kırıklığına uğrattı ve Normanlara karşı daha kuvvetli bir orduya sahip olması gerektiğini anlayarak, Venedik'ten kendisine gemi desteğinde bulunmasını, Süleymanşah'tan da asker desteği vermesini istedi. Süleymanşah imparatora nitelikli askerler ve tecrübeli komutanlardan mütevellit 7.000 kişilik bir askerî destek sağladı.³⁹

Bohemund Larissa'yı kuşatmıştı. Aleksios ise artık Normanlar karşısında nasıl bir savaş stratejisi benimsemesi gerektiğini anlamış olacak ki bu kez farklı bir plan yapmayı düşündü. Yaptığı meydan savaşlarında başarılı olamamıştı. Bu nedenle de 1083 yılında Bohemund'a karşı sahte bir geri çekiliş düzenledi. Bizans birliklerinin kaçtığını gören Norman askerleri bunun bir kurgu olduğunu anlamayarak, Bizans birliklerini takibe koyuldu. Norman birliklerinin yerlerini terk ettiğini gören Aleksios planı dahilinde baskın yaparak Norman kampını ele geçirdi. Bizans imparatoru aynı zamanda Norman askerlerini kendi tarafına çekmek için faaliyetlerine devam ediyordu. Norman askerlerinin maaş ödemelerinin aksamaları, onların savaşma hususundaki isteklerini azaltıyordu. Aleksios bu durumun farkındaydı. Bir taraftan Norman askerini ihya edecek vaatlerde bulunurken, diğer yandan onlara çeşitli hediyeler gönderiyordu. Bohemund ise bu şartlarda Larissa'nın ele geçiremeyeceğini anlayıp burada boşuna vakit harcamak istemedi ve Larissa kuşatmasını kaldırdı. Bizans İmparatoru Aleksios'un planı işe yaramıştı. Bohemund Kastoria'ya çekildi ancak Bohemund için işler daha da kötüye gidecekti. Zira Bizans

³⁶ Karaca, *agm*, s. 111.; Sevim, *age*, s. 72.; Michael Angold, *The Byzantine Empire*, Longman, New York 1997, s. 129 vd.

³⁷ Sevim, *age*, s. 73.; Karaca, *agm*, s. 111.; Harris, *age*, s. 42.; McQueen, *agm*, s. 427 vd.

³⁸ Karaca, *agm*, s. 111; Karaca, "I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumuna Bakış", s. 146; Sevim, *age*, s. 73.

³⁹ Theotokis, *age*, s. 148; Karaca, *agm*, s. 146; Yusuf Ayönü, *Türkiye Selçuklu Bizans Münasebetleri (1075-1116)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001, s. 91 vd.

imparatorunun Venediklilerle yapmış olduğu ittifak meyvelerini verecekti. Korfu ve Dubrovnik Venedikler tarafından ele geçirildi. Bununla birlikte Venedikliler Normanların deniz ikmal yollarını da kesti. Tüm bu yaşananlar Normanların Balkan hakimiyetini oldukça zayıflattı. Bohemund için işler yolunda gitmedi, ekonomik sıkıntılar ve ikmal yollarının kesilmesi Bohemund'u zor durumda bıraktı. O da çaresiz 1083 yılında İtalya'ya dönmek zorunda kaldı. Daha önce İtalya'ya dönen Robert Guiscard ise topraklarındaki Bizans imparatoru tarafından desteklenen isyanlarla uzunca bir süre mücadele etti. İsyancıları bastıran Guiscard, Almanlar tarafından ele geçirilen Roma'da da hâkimiyet sağladı. İçte tekrar düzeni sağlayan Guiscard, Balkanlardaki emellerinden vazgeçmiş değildi. Bu doğrultuda da 1084 yılında yeniden harekete geçti. Bu defa 150 gemiden oluşan bir filo ile birlikte Korfu Boğazı'na doğru ilerlemekteydi. Ancak burada onları bekleyen Venedikliler, Normanları bozguna uğrattı. Guiscard filosundan arta kalan kuvvetlerle bir baskın tertip etti ve Korfu'da yeniden hâkimiyeti sağladı. Normanlar için gelişmeler güzel yönde ilerlerken, Bizans imparatoru yeniden Norman tehdidi ile karşı karşıya kaldı. Ancak bu defa da salgın hastalık patlak verdi ve Norman ordusunun büyük bir çoğunluğu tifo salgını nedeniyle hayatını kaybetti. Salgına yakalananlar arasında Bohemund da bulunuyordu ve o da bu nedenle İtalya'ya dönmek durumunda kaldı. Robert Guiscard yine 1085 yılı yaz aylarında harekete geçmek için hazırlıklarını tamamladı ancak bu hastalıktan nasibini alarak tifoya yakalandı ve 17 Temmuz 1085'te yaşamını yitirdi. Robert Guiscard'ın ölümü Bizans imparatorunu Norman tehlikesinin sona ermesi bakımından rahatlattı.⁴⁰

Sonuç

Robert Guiscard yönetimi eline geçirir geçirmez etkin bir lider olmuş, öncelikle Bizans'ın İtalya'daki hâkimiyetine son vermiştir. İtalya'da hâkimiyeti sağlayan Robert Guiscard akıllı politikalar ile şartlara göre bazen Papalık bazen de Bizans ile ittifaklar yapmak durumunda kalmıştır. Özellikle İtalya'daki yayılmacı politikası sebebiyle Papa tarafından aforoz edildikten sonra, İmparator VII. Mikhael oğlu Konstantinos ile kızı Olympia'nın evlenmesine müsaade etmiş ve kurduğu bu akrabalık onda Bizans tahtına çıkma hayalleri oluşturmuştur.

Bizans içerisindeki gelişmeler ve taht değişiklikleri nedeniyle de Robert Guiscard'ın taht hayalleri zora girmiştir. İşte bu hedef bağlamında Bizans ile yeniden mücadeleye girmiş ve oğlu Bohemund ile Balkanlarda başarılı seferler gerçekleştirerek Bizans'ın Balkan hâkimiyetini zayıflatmayı başarmıştır. Tabii Robert Guiscard'ın ilk etapta bu başarılarının sebebi Norman askerlerinin savaş mahareti ile birlikte Bizans'ın içinde bulunduğu kötü durumdur. Zira Aleksios Komnenos tahta çıktığında Bizans ekonomik anlamda buhranlar yaşarken, öncesindeki taht kavgaları da sıkıntılar oluşturmuştur. Bununla birlikte 1071 Malazgirt hezimetiyile, Anadolu'da Sultan I. Süleymanşah önderliğindeki Türk ilerleyişi ile, batıdan gelen Peçenek saldırıları ve Bulgar isyanları Bizans için birçok tarafta mücadele etmek durumunda kaldığı gelişmelerdi. Ancak tüm bunlara rağmen Aleksios Komnenos, batısındaki tehdit olan Normanları durdurabilmek için pek çok siyasî hamle yapmış ve bunda da tavizler verse de başarılı olmuştur. Onun diplomatik adımları işe yaramıştır. Süleymanşah, Venedik ve Almanlardan aldığı yardımlar sayesinde Norman tehlikesini durdurmayı başarmıştır. Tüm bunların yanında Robert Guiscard Bizans emellerinden vazgeçmemiş yine Bizans'a karşı başarılı bir harekât yürütürken bu defa da tifo salgını sebebiyle ölmüş ve böylece Bizans açısından Norman tehdidini sonlandırmıştır.

⁴⁰ Karaca, *agm*, s. 146; Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman", s. 112; Sevim, *age*, s. 74.

Kaynakça

- ANGOLD, Michael, *The Byzantine Empire*, Longman, New York 1997.
- AYÖNÜ, Yusuf, *Türkiye Selçuklu Bizans Münasebetleri (1075-1116)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001.
- CHARANIS, Peter, "Byzantium, The West and the Origin of the First Crusade", *Byzantion*, (19/1949).
- DOUGLAS, David C., *The Norman Achievement 1050-1100*, Fonrana 1969.
- EMERTON, Ephraim, *The Correspondence of Pope Gregory VII*, W. W. Norton & Comany, New York 1932.
- GENÇ, Özlem, *Birleşik Avrupa'nın Mimari Şarhman ve Korolenj Rönesansı*, Lotus Yayınevi, Ankara 2013.
- HARRIS, Jonathan, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury Academic, New York 2014.
- HOLD, P.M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999.
- HOUTS, E. V., *The Normans in Europe*, Manchester University Press, Manchester, 2000.
- K. Ferguson, Wallace, Bruun, Geoffrey, *A Survey of European Civilization*, Part I, The Riverside Press, Boston 1962.
- KAVAS, İslam, *Norman Hânedânının Kuruluşu ve Normanlarda Verâset*, İksad Publishing House, Ankara, 2022.
- KARACA, Sevtap Gölgesiz, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 27: S. 1, 2012, ss. 101-118.
- KARACA, Sevtap Gölgesiz, "I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumuna Bakış" *Trakya Üniveritesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S 4, Temmuz 2012, ss. 141-153.
- KOMNENA, Anna, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1996.
- LEVTCHENKO, M. V., *Bizans*, Çev. Erdoğan Berktaş, İstanbul 1979.
- LOUD, G. A., *The Age Of Robert Guiscard: Southern Italy and Norman Conquest*, Routledge, New York 2013.
- MALATERRA, Gaufridus, *The Deeds of Count Roger of Clabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Gusicard (De rebus getis Rogerii et Roberti)*, trns. by Kenneth Baxter Wolf, The University of Michigan Press, Michigan 2005.
- MATTHEW, Donalt, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Chambridge 1992.
- McQUEEN, William B., "Relations Between the Normans and Byzantium 1071-1112", *Byzantion*, Vol. 56, 186, s. 427-476.
- NORWICH, *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (1082-1453)*, Çev. Selin Hırçın Riegel, Kalbacı Yay., İstanbul 2013.
- OLDFIELD, Paul, *Sanctity and Pilgrimage in Medieval Southern Italy, 1000-1200*, Canbridge University Press, New York 2014.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 2011.

- ROBERTS, J. M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fatih Aytuna, İnkılap Yay., İstanbul 2016.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, Çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2008.
- SEVİM, Onur, *Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos Döneminde Bizans-Batı İlişkileri (1081-1118)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul 2019.
- STEPHENSON, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge Üniversitesi Press, Cambridge 2004.
- ŞAHİN, Seyhun, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2016.
- ŞEN, Fatih, *Normanların Güney İtalya ve Sicilya'yı Fetihleri 1059-1130*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2015.
- THEOTOKIS, Georgios, *The Norman Campaigns in the Balkans 1081- 1108 AD*, Boydell Press, Woodbridge 2014.
- TREADGOLD, Warren, *A History of Byzantine State and Society*, Standford-California 1997.
- VASILIEV, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, C I, Wisconsin 1952.
- YEWDALE, Ralph Bailly, *Bohemund I, Prince of Antioch*, Princeton 1924.

Summary

At the Consil of Melfi, Robert Guiscard was recognized as Duke of Apulia and Sicily. However, the region was under Byzantine rule. It brought the Schism, that is, the separation between the Churches, which took place in 1054. The Papacy allied with the Normans, who opposed Byzantium's political activities in Southern Italy. As a result, after various struggles, the Normans dominated all of Southern Italy. Byzantium was shaken by these losses in Italy. Byzantium accepted the rule of Italy by the Normans. The 1071 Manzikert defeat, the Turkish advance in Anatolia caused the emperor to change his policy regarding the Normans. Byzantine emperor Mikhail VII. sent a letter to the leader to establish kinship by marriage. However, Robert Guiscard refused this offer. Guiscard's expansionist policy in Italy worried the Pope, and Guiscard was excommunicated as a result. This caused the Norman leader to change his policy with Byzantium. The Byzantine emperor again brought up the offer to establish kinship by marriage.

Emperor Michael VII. announced that he wanted to marry his son Constantine to Guiscard's daughter Olimpia. Also, Byzantium and Normans would mutually respect each other's borders. Robert Guiscard accepted this offer. This time, Robert Guiscard responded positively to the proposal and the marriage took place. In 1076, as per the agreement, Robert Guiscard's daughter came to Istanbul and changed her name to Helena. In this way, the Normans gained the alliance of Byzantium against the papacy. With this agreement, Byzantium was taking the western border under protection. In addition to this there were conflicts among the Norman leaders themselves. Byzantium especially supported leaders who had the potential to revolt against Guiscard. Thus, Byzantium exhibited a policy that encouraged rebellion movements in Southern Italy.

The problems in Byzantium resulted in the dethronement of the emperor. In 1078, with the support of Süleymanşah I., the name of the Byzantine throne was Nikephoros Botaniates. Nikephoros was old, although he tried to rally the satraps, but he could not do it. The empire was getting worse. Alexios Komnenos ascended the Byzantine throne on April 4, 1081. This was disappointing for Guiscard. Guiscard's daughter, Mikhail VII. had married his son and thus had dreams of an empire in the future. However, the accession of Alexios Komnenos to the throne ended all these possibilities. Because the dream of the Byzantine throne that marriage could bring was difficult for him. The Papacy's problem with the German emperor resulted in the Pope's re-granting legitimacy to Robert Guiscard. This was a positive development for Guiscard's fight against Byzantium. Robert Guiscard had a warrior personality. However, what keeps him in power; it was to give the lands he had acquired as a homeland to the soldiers under his rule. In addition to all this, he wanted to give his son Bohemund the dominance of the lands he had won in the Balkans. All these reasons for the Norman leader's Balkan campaign. The situation was not so bright when Alexios Komnenos took the throne. The army was weakened, the treasury was empty. The Navy, on the other hand, was in a weak state. Byzantine emperor was aware of the situation he was in. Therefore he agreed with the Venetians by granting them various concessions.

Robert Guiscard went on a campaign on the Balkans and succeeded in capturing cities such as Valona, Burint, Corfu and Vonitsa. As a result of the struggle with Byzantium, Drac also passed into the hands of the Normans. Byzantium received help from Venetians and the Anatolian Seljuk Ruler Süleymanşah I. and largely eliminated the Normans' dominance over the Balkans. The Normans tried to take action again on Byzantium and even regained dominance in Corfu. However, the epidemic caused the death of Norman soldiers, and the Norman leader Robert Guiscard also died from this disease. Thus, the Norman threat for Byzantium came to an end.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 3, August 2023

www.historystudies.net

19.YÜZYIL OSMANLI KALKINMA POLİTİKASINDA SANAYİ MEKTEPLERİNİN İKTİSADİ FONKSİYONU

*The Economic Function of Industrial Schools in 19th Century Ottoman Development
Policy*

Dr. Öğr. Üyesi Rahime Hülya Öztürk

Selçuk Üniversitesi

hulyaozturk@selcuk.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.05.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.06.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1293406

Atıf – Citation:

Rahime Hülya Öztürk, "19.Yüzyıl Osmanlı Kalkınma Politikasında Sanayi Mekteplerinin İktisadi Fonksiyonu", *History Studies*, 15/3, Ağustos 2023, s. 615-636.

19.YÜZYIL OSMANLI KALKINMA POLİTİKASINDA SANAYİ MEKTEPLERİNİN İKTİSADİ FONKSİYONU

The Economic Function of Industrial Schools in 19th Century Ottoman Development Policy

Rahime Hülya Öztürk*

Öz

Sanayi Devrimi'nin yarattığı değişime uyum sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti sanayileşme hamlesini gerçekleştirmek için pek çok iktisadi politika uygulamıştır. Bunlardan ilki fabrikalaşma sürecidir. Tanzimat Dönemi ile önem kazanan fabrikalaşma beraberinde yeni bir sorunu ortaya çıkarmıştır. Fabrika sayısının artışı karşısında istihdam edilecek kalifiye eleman bulunmak zorlaşmıştır. Devlet bu sorunu çözmek için mesleki ve teknik okulların açılmasını ve bu okullarda kalifiye eleman yetiştirilmesini amaçlamıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde kısa süre içinde Islahhaneler, Sanayi Mektepleri, Kız Sanayi Mektepleri ve Ziraat Mektepleri açılmıştır. Bu mekteplerden beklenen yararın sağlanması için devlet önlemler almış, mekteplerin düzenli gelir elde etmelerini sağlamak amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Bu mekteplerin bazıları günümüzde ülkemizin köklü eğitim kurumlarının temeli sayılmaktadır. Çalışmada Osmanlı Devleti'nde kritik bir sorun olan nitelikli işgücü istihdamı sorununu çözmeye yönelik olarak açılan Sanayi Mektepleri'nin iktisadi katkıları incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Sanayi Devrimi, Sanayileşme, Sanayi Mektepleri, Islahhaneler.

Abstract

The industrial revolution that emerged in Europe, especially in England in the 18th century, led to a radical change in traditional production methods. The Ottoman tradesman organization, which could not respond to the mass production increase in Europe, started to lose importance over time. Change was essential for the Ottoman industry that cannot compete with Western products and does not have similar technology. The content of this change has created modern factories by following technological developments and to eliminate the deficit of qualified technical staff. The factory, which gained importance with the Tanzimat period, has created a new problem. It has become difficult to have qualified staff to be employed in the face of the increase in the number of factories. In order to solve this problem, the state aimed to open vocational and technical schools and to raise qualified personnel in these schools. Industrial schools were established for this purpose.

Keywords: Industrial Revolution, Industrialization, Industrial Schools, Reformatory

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Akşehir İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Konya/ TÜRKİYE, hulyaoszturk@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0003-1396-9737.

Giriş

Aydınlanma Çağı'nın belki de en önemli etkisi sanayi alanına yöneliktir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 19. yüzyıla birlikte doğa bilimlerinde önceki dönemlerde ortaya çıkan buluş ve yeniliklerin üretim alanına uygulanması kitlesel üretimi arttırarak yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönem, Avrupa devletlerinin refah seviyesinin yükselmesini, silah sanayilerinin gelişmesini ve dünyaya hükmeden bir konuma gelmelerini sağlamıştır. Sanayi Devrimi olarak nitelendirilen bu dönemde İngiltere başta olmak üzere Avrupa'da fabrikalar kurulmuş, ucuz ve seri üretim yaygınlaşmıştır. İmalat sanayinde görülen bu artış beraberinde hammadde ve pazar arayışını getirmiştir.¹ Sanayi Devrimi geleneksel üretim yöntemlerinde radikal bir değişime yol açmıştır. Kitlesel üretimin önem kazandığı bu dönemde küçük çaplı üretim yapan geleneksel üretim birimleri yetersiz kalmış, bu yeni endüstri hamlesine ayak uydurmaları zorlaşmıştır. Avrupa'da ortaya çıkan kitlesel üretim artışına aynı hızla cevap veremeyen Osmanlı esnaf teşkilatı zaman içinde önem kaybetmeye başlamıştır. Batı ürünleriyle rekabet edemeyen ve benzer teknolojiye sahip olmayan Osmanlı sanayisi için değişim şart olmuştur. Bu değişimin içeriğini ise hem teknolojik gelişmeleri takip ederek modern fabrikalar kurmak hem de kalifiye teknik eleman açığını gidermek oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ahilik kurumu, esnaf teşkilatı ve loncalar zanaat ile iştigal eden teknik elemanların yetiştirilmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Bu kurumlarda mevcut olan hiyerarşik yapı ve ahilik felsefesi sayesinde usta-çırak ilişkisi yerleşmiş, mesleği en ince ayrıntısına kadar ustalarından öğrenen çıraklar, yeterli mesleki birikime sahip olduklarında bir nevi terfi olarak usta statüsüne yükselmişlerdir. Esnaf teşkilatının kendi içindeki koruyucu yapısı esnaf arasında dayanışmayı artırmış, ustalarına saygı duyan çıraklar zamanı geldiğinde sırasıyla kalfa ve usta olacaklarına inandıkları için yüksek bir sorumluluk bilinciyle mesleği en iyi şekilde icra etmek amacıyla çaba sarf etmişlerdir.² Bu süreç içinde usta hem mesleği öğreten kişi hem de çırağı bir anlamda eğiten, esnaf kurallarını benimseten ve bu kurallara uygun faaliyette bulunmasını salık veren bir yönder gibidir. Lonca teşkilatının zayıfladığı 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde teknik eleman ihtiyacı bu şekilde giderilmiştir. Ancak esnaf teşkilatının zayıfladığı, güç kaybettiği 19. yüzyıldan itibaren teknik eleman ihtiyacının karşılanması için farklı yöntemlerin uygulanması gerektiğine inanan Osmanlı yöneticileri yeni bir sistemi uygulamaya koymuşlardır. Sanayi Mektepleri işte bu amaca hizmet için kurulmuştur.

1. 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Politikası

Nüfusunun yaklaşık %80'i 19.yüzyılda taşrada yaşayan Osmanlı Devleti'nde halk, giyim eşyaları, tarım aletleri, deri işlemeciliği, gemi inşa sanayi gibi teknik üretimi öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yapıyordu. Ticari amaçlı üretim bireylerin kendi ihtiyaçlarını giderdikten sonra yapıyordu. Taşrada yaşayan halk pamuklu, yünlü, ipekli dokumalarını, çift aletlerini, el tezgahlarını kendisi imal etmekteydi. 19.yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı ekonomisi yerel düzeydeki bu üretim yapısını gerçekleştirecek teknik bilgi ve birikime sahipti. Ancak Sanayi Devrimi'nin üretimi artırıcı etkisiyle birlikte Avrupa'dan ithal edilen işlenmiş mallar ile rekabet edemeyen yerli sanayi iktisadi açıdan zorlanmış ve neredeyse durma noktasına gelmiştir. Yerli üreticiyi korumak için çeşitli önlemler alan devlet 1860 yılında bazı sanayi dallarına imtiyazlar vererek desteklemiştir. Bu imtiyazlar tarıma dayalı sanayi, değirmen, pres,

---

¹ Yunus Emre Tekinsoy, "İngiliz Jeolog Warington Wilkinson Smyth'in Gözünden 1842 Yazında Tokat", *Journal of History and Future*, C. 6, S. 4, 2020, s.1520.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kala "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.1, 2003. Ahmet Kala, *İstanbul Esnaf Tarihi ve Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1998.

tuğlacılık ve hafif sanayi dallarını olumlu etkilemiştir. Bu olumlu etki uzun süre devam etmemiştir. Bu durumun en önemli sebebi olarak teknik eleman yetersizliği gösterilmiştir.³

Osmanlı Dev'letinde geleneksel üretim yapısı ordu ve sarayın ihtiyaçlarını öncelikli olarak karşılamak üzerine kurulmuştur. Bu yapının dışındaki üretim tesisleri genellikle 30-40 kişilik küçük işletmelerden oluşmaktadır. Önde gelen sanayi dalları ise dokumacılık, ağaç işlemeciliği, dericilik, çinicilik, bakır ve demircilik, silah imalatçılığı, terzilik, kunduracılık, kuyumculuk alanlarıdır.⁴ Adı geçen sanayi dalları Avrupa ürünleriyle rekabet edememiştir. Küçük çaplı üretim düşük maliyetli ve kaliteli Avrupa ürünlerinin piyasaya egemen olmasını önleyememiştir. Özellikle 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı toprakları ve hammaddeleri Avrupalı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır.⁵ Osmanlı toprakları aynı zamanda Avrupa ürünleri için muazzam bir pazar olarak görülmüştür. Kısa süre içinde de piyasa hakimiyeti yabancı devletlerin eline geçmiştir.

Osmanlı ekonomisinde yerli üretimi artırmak için fabrikalar kurulmuştur. Bunların bir kısmı Tanzimat öncesinde kurulan fabrikalardır. 1810 yılında Beykoz'da kurulan Deri ve Kundura Fabrikası II. Mahmud döneminde satın alınmış ve ordu için üretim yapmaya başlamıştır. İlerleyen dönemlerde piyasaya yönelik üretim de yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayileşme yönünde atılan adımlara hız kazandıran girişim 1827 yılında Eyüp'te kurulan ve ilk kez batı tipi makinaların kullanıldığı İplikhane-i Amire'dir. Bu fabrika gemilerin yelken ihtiyacı ile ordu mensuplarının elbise, çamaşır gibi ihtiyaçlarına yönelik üretim yapmak üzere kurulmuştur. Beykoz'da aynı yıl kurulan tabakhane ve çizme fabrikası da bu kapsamda değerlendirilmektedir.⁶ Tanzimat öncesinde kurulan fabrikalar içinde Feshane de yer almaktadır. 1833 yılında faaliyete başlayan Feshane fes, askeri kumaşlar ve battaniye de üretmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Sümerbank'a devredilen fabrika dokumacılık faaliyetlerini sürdürmüştür.⁷ 1830 yılında İslimiye Çuha Fabrikası da ordunun çuha ihtiyacı için üretim yapmıştır. Ordunun kumaş ve fes ihtiyacını gidermek üzere İzmit Çuha Fabrikası diğer adıyla Basmane de yine aynı yıllarda kurulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı yerli sanayi ürünlerine yönelik talep azalırken yabancı ürünlerin talebi artmıştır. İktisadi yapıda görülen bu bozulma dönemin yöneticilerinin dikkatini çekmiş ve onları bir takım önlemler almaya zorlamıştır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı idarecileri modern bir sanayi yapısının kurulması konusunda hem fikir olmuşlardır. II. Mahmud dönemindeki sanayileşme girişimleri ve Tanzimat Dönemi'nde⁸ atılan adımlarla bir sanayileşme programı hazırlanmıştır.⁹ Osmanlı Devleti'nde sanayileşme gayretine hız kazandıracak birincil unsur fabrikaların açılması olmuştur. Dönemin idarecileri sanayii kuvvetlendirmek için pek çok

³ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2003, s. 222-224.

⁴ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 6.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Baltalimanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.; Mehmet Genç, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.; Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

⁶ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış İskahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, Cilt 2, Çev: A. Berktaş-S. Andıç-S. Alper, Ed. H. İnalcık-D. Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 1011.

⁷ Önsoy, *age*, s. 50.; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C.1., Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Yıldız Matbaacılık, İstanbul 1994, s. 640.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (19. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999, s. 279-285. ; Adnan Giz, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.5. İletişim Yayınları, İstanbul 1985.; Ahmet Kala, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999.

⁹ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1985, s. 620.

çalışma yapmıştır. Bu çalışmalar 1840-1860 devlet öncülüğünde fabrikalaşma ve 1860-1876 yerli ve yabancı şirketleri teşvik edici kararların alındığı yıllar olarak iki döneme ayrılabilir.¹⁰ Özellikle 1840'lar ile başlayan fabrikalaşma süreci Kırım Savaşı öncesine kadar devam etmiştir, bu dönemde devlet fonlarının büyük kısmı fabrika açmak için kullanılmıştır.¹¹ Osmanlı Devleti'nde devlet öncülüğünde fabrikalaşma 19.yüzyılın ortalarına kadar önem kazanmıştır.¹² Tanzimattan sonra girişilen devlet öncülüğünde sanayileşme hamlesi kapsamında çok sayıda fabrikanın kurulduğu, 1845'ten sonraki yıllarda devlet gelirlerinin %17, 33'ünün bu girişimlere aktarıldığı görülmektedir.¹³ Birinci dönemin genel olarak istenilen hedeflere ulaşamadığı bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Gümrük vergilerinin değiştirilmemesi, ithalat vergilerinin düşük tutulması, teknoloji ve işgücünde Avrupa'ya olan bağımlılık bu durumun nedenleri arasındadır.¹⁴ İkinci dönem ise özel girişimcilerin özendirildiği, ithalatı güç ve bütçeden önemli pay ayrılan ürünlerin yerli ve yabancı unsurlar aracılığıyla üretildiği dönemi oluşturmuştur.¹⁵

1843 yılında 50 pamuklu ve 25 canfes tezgahından oluşan Hereke Fabrikası faaliyete başlamıştır.¹⁶ 1845 yılında Hereke Fabrikası devlet tarafından satın alınmıştır. Bakırköy'deki Basmane 1850 yılında faaliyete başlamıştır.¹⁷ Osmanlı sanayileşmesi sürecinde kurulan fabrikalardan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Fes Fabrikası, Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası,¹⁸ Yıldız Porselen Fabrikası Cumhuriyet Dönemi'nde de faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁹ Bu tesislerin dışında Çubuklu Billur Fabrikası, Beşiktaş Demirdökümhanesi, Balıkesir Çuha Fabrikası, Büyükdere Kiremit Fabrikası, Unkapı Askeri Tahniyesi, Bağdat Barut Fabrikası da devlet desteği olmadan kurulan fabrikalardır. 1843 yılında Boğaziçi'nde porselen fabrikası, Darphane-i Hümayun'da para basma makineleri bulunmaktadır.²⁰ 1850 yılında da Bursa'da Ham İpek Fabrikası kurulmuştur.²¹ 1870-1914 dönemi yerli ve yabancı girişimciler tarafından çok sayıda fabrikanın faaliyete geçtiği dönemdir. Yeni faaliyete geçen fabrikaların halkın günlük ihtiyaçlarını karşılayacak un, buz, makarna gibi ürünler ürettiği görülmüştür.²² Tekstil ve tütün fabrikaları da dönem itibarıyla önem arz eden kurumlar olmuştur.²³

¹⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S.46, 2009, s. 59.; Burcu Kurt, "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", *History Studies*, C. 5, S. 3, 2013, s. 152-153.

¹¹ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s.271-272.

¹² Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 28.

¹³ Abdülkadir Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri ve 19.Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, 2012, s. 50.

¹⁴ Rıfat Önsöy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1939-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, 1984, s. 8.

¹⁵ Kurt, *age*, s. 153.

¹⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1970, s. 119.; Önsöy, *age*, s. 52.

¹⁷ Önsöy, *age*, s. 52

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

¹⁹ Nevra Ertürk, *19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar*, (Yıldız Teknik Üniversitesi FBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 3.

²⁰ Elçin Aker, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sorunları ve Kapitülasyonlar*, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s. 50.

²¹ Edward Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992 s. 18-19.

²² Quataert, *age*, s. 1014

²³ Mustafa Kurt, Baki Çakır, Kemal Demir, "Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri:Geç Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, S. 45, 2016, s.156.

Tanzimat öncesi ve sonrasında kurulan fabrikaların en temel özelliği ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak ve halkın gündelik gereksinimlerine yönelik ürünleri üretmeleridir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde kurulan fabrikaların teknik ekipmanları yurtdışından ithal edilmekteydi aynı zamanda teknik eleman için de yine yabancılara ihtiyaç duyulmaktaydı. Osmanlı topraklarında yabancı işgücüyle, ithal makinelerle üretim yapılmıyordu. Bu durum üretimin yurt dışına bağımlı olmasının bir göstergesiydi. Ülkenin ihtiyaçlarını giderecek ürünlerin üretimi için gerekli makineler ithal edilmezse ya da gerekli donanıma sahip teknik elemanlar istihdam edilmezse üretimi gerçekleştirmek mümkün olmuyordu. Dönemin idarecileri bu duruma çözüm olarak mesleki eğitim kurumlarının açılmasını ve modern eğitim verilmesini gündeme getirmiştir. Bu eğitim kurumları sayesinde kalifiye eleman yetiştirilecek ve üretim en azından yerli işgücü aracılığıyla gerçekleştirilecekti. Modern eğitim Avrupa devletlerinde takip edilen müfredata uygun olarak yapıldığında ülkeler arasındaki işgücünün nitelik farkının azalması amaçlanmıştır.

1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisi kurulmuş, daha sonra adı Meclis-i Umur-u Nafia olarak değişmiştir. Bu değişimle birlikte eğitim ve öğretim faaliyetlerinden de sorumlu olmuştur. Meclis, ülkenin sanayileşmesi için eğitime önem verilmesi gerektiğini vurgulamış, mevcut eğitimin düzensiz, kalitesiz ve yetersiz olduğunu, yeni açılan okulların da yeterli olmadığını eğer eğitime gereken önem verilmezse sanayileşme hamlesinin gerçekleştirilemeyeceğini ifade etmiştir.²⁴

1842-1843 yıllarında sanayileşme adına önemli bir adım olan Zeytinburnu ve Bakırköy kompleksleri kurulmaya başlanmıştır. Zeytinburnu tesislerinde demir boru, çelik ray, çift pulluğu, bağ bahçe aletleri, top, kılıç, süngü, çeşitli takım tezgâhları üretilmekteydi. Bir diğer binada ise pamuklu ve yünlü kumaş dokunmaktaydı. Bu üretim tesisindeki teknik eleman yetersizliğine çözüm olarak kompleks içine bir de Sanayi Mektebi açılmıştı.²⁵ İstanbul'a Tanzimatın getirdiği yenilikleri görmek için gelen Mc Farlane Zeytinburnu kompleksinin İngiltere'nin Birmingham ve Manchester sanayi bölgelerine benzerliğine dikkat çekmiştir.²⁶ Bu tespit Osmanlı idarecilerinin sanayileşme politikasını ciddiye aldıklarını göstermektedir. Bu komplekslerin önemli bir özelliği de yalnızca tüketime yönelik değil üretim faaliyetlerini destekleyen ürünlerin de üretilmiş olmasıdır. Bakırköy Sanayi Kompleksinde ise iplik bükme atölyesi, yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları, demir atölyesi ve küçük buharlı gemi inşası için tersane bulunmaktadır. Ayrıca modern bir çiftlik de tesis içinde yer almaktadır. Burada modern tarımsal üretim tekniklerini öğreten yeni bir okul kurulması planlanmış ve öğrenciler kaydedilmişti.²⁷ Her iki kompleks de dönemin şartları içinde oldukça modern tasarlanmış tesislerdir.

Osmanlı sanayileşme politikasında fabrikaların açılması şüphesiz öncelikli hedefdir. Bununla birlikte sanayileşme çabası içinde demiryolları da önemli konular arasındadır. Ürünlerin pazara kolaylıkla ulaşması ve ülke genelinde hammadde temininin kesintisiz sağlanması açısından demiryolları kritik öneme sahiptir. Sanayileşme gayreti içinde olan devlet demiryolu inşasına ağırlık vermeye çalışmıştır. Bu noktadaki en belirgin kısıt yine yurt dışına bağımlı olmaktır. Devlet hem sanayileşme hem de demiryolları inşası konularında İngiltere ve Fransa'ya bağımlı kalmıştır.²⁸ İktisadi anlamda dışa bağımlılık ekonomileri bir kısır döngü içine sokmaktadır. Üretim hacmini artırarak ekonomik büyüme sağlamak isteyen devletler gerekli ara ve yatırım mallarını yurt içinde üretmedikleri için ithal etmek zorundadır. Ara ve yatırım malı ithalatı ise

²⁴ Seyitdanlıoğlu, *agm*, s. 59.

²⁵ Aker, *agt*, s. 49

²⁶ Seyitdanlıoğlu, *agm*, s. 62.

²⁷ Clark, *age*, s.18-19

²⁸ Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 43.

hem bütçe üzerinde olumsuz etki yapmakta hem de konjonktürel ve politik süreçlerden çok çabuk etkilenmektedir.

Sanayinin geliştirilmesi için alınan önlemlerin teknoloji ve işgücündeki bağımlılık nedeniyle başarısız olması modern sanayi eğitime duyulan ihtiyacı gözler önüne sermiştir.²⁹ Tanzimat Dönemi'nde alınan önlemlerin yeterli olmaması üzerine 1860'lı yıllardan itibaren yeni düzenlemeler gündeme gelmiştir. Bu düzenlemeler arasında ithal gümrüğünün artırılması, devlet tarafından üretilen ürünlerin kalitesini göstermek adına sergiler açılması, sanayinin ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanların yetiştirilmesi amacıyla sanayi mekteplerinin açılması, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması yer almaktadır.³⁰ Komisyonun esas amacı sanayi eğitimi yaygınlaştırmak, gümrük resmini artırmak, esnaf içinde dayanışmayı sağlamaktır.³¹ Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun amaçları şu şekilde sıralanabilir;

- Osmanlı pazarını ele geçiren yabancı mallara karşı rekabet gücü elde etmek
- Güçlü sanayi kuruluşları tesis ederek bu kuruluşlar için devlet desteği sağlamak
- Gerekli hallerde hammadde ithal ederek seri üretime geçmek
- Üretim kalitesinde bir standarda ulaşmak, fiyatları kontrol etmek,
- Her sanat dalı için okullar açarak kalifiye eleman yetiştirmek
- Esnaf arasında dayanışma ve yardımlaşmayı yaygınlaştırmak.³²

Yalnızca 5 yıl görev yapan bu komisyondan da beklenen verim sağlanamamıştır.³³ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da düzenlenen sergilerle devletler sanayi ve teknoloji alanındaki başarılarını birbirlerine göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti de 1851 Londra, 1855 Paris, 1862 Londra Uluslararası Sergileri'ne katılmıştır. Bu sergilerden esinlenerek 1863 yılında Sergi-i Umumi-i Osmani'yi İstanbul'da açmıştır. Bu sergiler aracılığıyla Avrupalı devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki sanayileşme farkı net bir biçimde anlaşılmış, Osmanlı topraklarının hammaddeleri de yurt dışına tanıtılmıştır.³⁴

Sultan Abdülmecid döneminde başlayan sanayileşme girişimleri 1840'lı yıllardan itibaren hız kazanmış, önceleri devlet öncülüğünde daha sonra ise özel sektör tarafından yürütülen projelerle önemli kuruluşlar faaliyete başlamıştır. Telgraf hatlarının kurulması, demiryollarının yaygınlaşması ticareti de etkilemiş, ticareti desteklemek amacıyla Bank-ı Dersaadet kurulmuştur. Sanayi ve ticaret alanında yaşanan bu gelişmeler nitelikli işgücüne duyulan ihtiyacı gözler önüne sermiştir. Askeri okullar açılmış, ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, meslek okulları ve kız öğrencilerin de eğitim alabilecekleri okullar bu dönemde açılmıştır.³⁵ Devlet sanayileşme sürecini başarmaya çalışırken, alt yapı eksikliklerini gidermeye, ticari hayatı düzenlemeye ve mesleki eğitimi sağlamaya çalışmıştır. Bu eksikliklerin giderilmesiyle birlikte sanayileşme önündeki engellerin ortadan kalkacağına inanılmıştır. Sanayi Mekteplerinin ortaya çıkışı bu düşüncenin ürünüdür. Mevcut ve yeni kurulan fabrikalarda mesleki donanıma sahip personelin bulunmaması istihdam açısından da yurt dışına bağımlılığı doğurmuştur. Ülke içindeki donanımlı teknik eleman açığını gidermek için Sanayi Mektepleri kurulmuştur.

²⁹ Ebru Göç, *Tanzimat Dönemi ve Sanayileşme*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010, s. 136.

³⁰ Önsoy, *agm*, s. 8.

³¹ Tabakoğlu, *age*, s. 222-224.

³² Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, s. 34, 1968. s. 16-19.

³³ Kütükoğlu, *age*, s. 645.

³⁴ Önsoy, *agm*, s. 71.

³⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008. s. 212-256.

2.Osmanlı Devleti'nde İslahhaneler

Osmanlı Devleti'nde ıslahhaneler 5-13 yaş arasındaki yoksul ve kimsesiz çocukların devlet kontrolünde ve güvenli ortamda büyümelerini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bunun yanı sıra kurumda çocuklara okuma yazma öğretilmesi, deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim verilmesi bu kurumların devletin kalkınma çabasında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.³⁶ Bu kurumların ilk örneğini 1863 yılında Midhat Paşa tarafından Niş'te kurulan ıslahhane oluşturmaktadır.³⁷ Bu ıslahhaneden olumlu sonuçlar alınması üzerine 1864'te Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk ile Köstence'de de ıslahhaneler açılmıştır.³⁸ Kısa sürede ıslahhane toplumsal ve iktisadi açıdan verimli bir kurum haline gelmiştir. Kimsesiz ve suç işleme potansiyeli yüksek çocuklar bir meslek öğrenip topluma kazandırılmıştır. Bu kurumda öğrenciler temel düzeyde ve dinlerine uygun bir eğitim alarak bir yandan yaşama dair hazırlık yaparken diğer yandan aldıkları mesleki eğitim sayesinde maddi açıdan bağımsız bireyler haline gelmişlerdir.³⁹ Osmanlı Devleti'nde kimsesiz ve yoksul çocukların korunmasına yönelik çalışmaların yapılmasında bu çocukların sayısındaki artış önemli bir etkidir. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi açısından en önemli gelişmelerden biri göçlerdir. Göç ve iskan oldukça ciddi sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları olan kitlesel dramatik olaylardır.⁴⁰ 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na kadarki dönem ve Balkan Savaşları ile I.Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Osmanlı topraklara yönelik göç artmıştır.⁴¹ Bu göçlerle, Kırım'dan 500 bin, Kafkasya'dan ise 700 bin ile 1 milyon arasında göçmen ülkeye gelmiştir. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile gelen göçmenlerin sayısı da eklendiğinde bu rakam yaklaşık olarak 4 milyonu bulmaktadır.⁴² Bu uzun süreli göçlerin yaşandığı dönemde anne babasını kaybeden ve bakıma muhtaç durumda olan çocuk sayısı da elbetteki artmıştır. Bu çocukların güvenli bir ortamda büyümeleri bir zorunluluktur. Ancak bu çocuklar belli bir yaşa ulaştıktan sonra hayatlarına devam edebilmek için bir mesleğe ihtiyaç duyacaktır. Toplumsal bir gereklilik nedeniyle bu çocukların meslek edinmesi istenmiştir, iktisadi gereklilik açısından ise bu çocukların nitelikli eleman olarak yetiştirilmesi ve ülkenin nitelikli eleman açığını kapatmaları hedeflenmiştir. İslahhanelerin ayrıca şu amaçları gerçekleştirdiği görülmüştür;

-5-13 yaşları arasındaki yoksul ve kimsesi olmayan çocukların devletin denetiminde ve güvenli bir ortamda yetişmeleri sağlanıyordu,

-Özellikle o yıllarda su yüzüne çıkmaya başlayan Müslüman gayrimüslim çatışmasının engellenmesi ve toplum barışının sağlanmasına katkı sağlıyordu,

-Müslüman ve gayrimüslimlerin birarada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte pilot okul olma fonksiyonunu üstleniyordu,

³⁶ Bekir Koç, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine Ait Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S.2, 2007.s.37.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetleri'ndeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, S.18, 2004, s. 407- 415. ; İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetiminde Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara,1986. s. 227-236.

³⁸ Cemil Öztürk, "İslahhane", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s. 190-191.

³⁹ Meral Bayrak Ferlibaş, "Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti İslahhaneleri", *Belleten*, C. 77, S. 279, 2013, s. 578.

⁴⁰ Yüksel Çelik, "Sultan Abdülaziz Devrinde Gündelik Hayatta Değişim: Yeni Alışkanlıklar, Mekanlar ve İmkanlar", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, TTK Yayınları, 12-13 Aralık Ankara 2014, s. 213.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Charles Issawi, *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, Chicago 1980.; Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Madison 1985.; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994.; Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993.

⁴² Koç, *agm*, s.37.

-Çocuklar okuma yazma öğrenmekle birlikte revaçta olan mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim alarak maddi açıdan da yeterli bireyler haline geliyorlardı,

-Yaşları küçük olan suçlular cezalarını yaşlılarıyla birlikte ıslahhanelerin kazandıracığı nitelikleri alarak çekiyorlardı.⁴³

Islahhanelerin faaliyetleri toplum tarafından da desteklenmiştir. Yerel basın yayın organlarında kurumları destekleyen yazılar yazılmış, faaliyetleri topluma anlatılmıştır. Çırak Mektepleri Mecmuası'nda memleketin gelişmesine katkı sağlayacak gençlerin yetiştirilmesinin öncelikli amaç olduğu vurgulayan yazılar yayınlanmıştır. İktisadi kalkınma, gençlerin meslek terbiyesi kazandırılması, ticaret ve sanatta yaşanan gelişmeler, ülke içinden ve dışından ticaretle ilgili haberler, ticaret ahlakı, ticaret usulleri, yurtdışındaki çıraklık okullarının ne denli faydalı olduklarına ilişkin yazılara ver verilmiştir.⁴⁴ Basında yer alan bu tür ifadeler kurumları topluma daha yakından tanıtmış, iktisadi kalkınma, gelişme, sanayi hamlesi gibi hedeflerin gerçekleştirilmesinde topluma somut mesajlar ve örnekler verilmiştir.⁴⁵

Devletin öncelikli amacı ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi olduğu için ilk deneyimler askeri ürün üretimiyle ilgilidir. Ordunun kumaş ihtiyacının giderilmesi için ıslahhanelerde çuhacılık bölümleri açılmıştır. Mithat Paşa Ruscuk'ta bir kumaş fabrikası kurmuş, 1865 yılında Kız Islahhanesi açmıştır. Burada yetişen kız öğrenciler fabrikanın dikiş işlerinde istihdam edilmişlerdir.⁴⁶

1868-1870 yılları arasında Bosna, İskodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Diyarbakır, Erzurum'da benzer ıslahhaneler açılmıştır. Bu ıslahhanelerde marangozluk, terziilik, araba imalatı, litografya, müretteplik, mücellitlik, demircilik, kunduracılık, debbağlık, dokumacılık öğretilmiştir.⁴⁷ Kastamonu ve İskodra'daki teknik okullara kızlara özel teknik eğitim de verilmiştir.⁴⁸

Islahhanelerin eğitim süresi 5 yıldır. Atölyelerde verilen eğitim tıpkı lonca teşkilatında olduğu gibi usta çırak ilişkisine dayanmaktadır.⁴⁹ Islahhanelerde çocuklara bölge ihtiyaçları doğrultusunda rasyonel bir eğitim programı uygulanmıştır. Adana'daki ıslahhanede dokumacılık ile ilgili eğitimler verilirken, Kastamonu'da ahşap ürünleri eğitimi, Diyarbakır'da İran şalı ve yöresel giyim üretimi, İzmir ve İstanbul'da ise matbaa, madensel üretim ve makine üretimi gibi alanlara yönelik dersler verilmekteydi. Eğer ıslahhanelerin kendi bünyesinde atölye yoksa çocuklar bölgedeki iş yerlerinde gerekli eğitimi almakta böylece piyasa ile iç içe çalışma ve piyasanın işleyişini anlama şansına ulaşmaktaydı.⁵⁰ Ülkenin çeşitli bölgelerinde açılan ıslahhanelerde bölgenin üretim yapısına uygun alanlarda eğitim verilmiştir. Islahhanelerin buldukları ilin ekonomik çıktısına katkı sağladıkları görülmüştür. Örneğin 1875 yılında Diyarbakır Islahhanesi'nin ipek üretimi ciddi oranda artmıştır.⁵¹ Islahhanelerde öğrencilerin

⁴³ Armağan, Haydaroğlu. "Osmanlı Devleti'nde Çocuk ve Toplum Sağlığının Korunması Adına Girişilen Önemli Bir Sosyal Proje: Islahhaneler", 38. *Uluslararası Tıp Kongresi Bildiri Kitabı*, TTK, Ankara 2005, s.1431.

⁴⁴ Tuğba Aydeniz, "Bir Mesleki Mektep Mecmuasında Ahiliğin İzleri: Çırak Mektepleri Mecmuası", *Uluslararası Ahilikte İş ve Ticaret Ahlakı Sempozyumu*, Sivas 2018, s. 423.

⁴⁵ Volkan Çeşme, "Osmanlı'da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928) Kuruluşu ve İdari Yapısı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 15, S. 2, İstanbul 2014, s. 44.

⁴⁶ Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 52-53.

⁴⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul 1994, s. 150., Memişoğlu, *age*, s. 54.

⁴⁸ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 69.

⁴⁹ Memişoğlu, *age*, s. 55.

⁵⁰ Koç, *agm*, s. 44

⁵¹ Hakan Asan, "Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme (1850-1914)" *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özcoşar vd., İstanbul 2018, s. 329.

ürettiği ürünler satılarak ıslahhanelere gelir sağlanmıştır. Öğrenciler eğitim aşamasında kendi kurumlarına da önemli katkılar sağlamıştır. Ortalama 300 kişinin kaldığı bir ıslahhanenin yıllık ortalama masrafı 150 bin-200 bin kuruş civarındadır, bu masrafın 70 bin-80 bin kuruşluk kısmı öğrencilerin üretim faaliyetleriyle karşılanmıştır⁵². Ayrıca bu ürünlerin satışından elde edilen gelirden her öğrenciye bir pay ayrılmış ve mezuniyet sonrasında kendi iş yerlerini açmaları özendirilmiştir.⁵³ Serbest piyasada faaliyet gösterebilmeleri için bu öğrencilerin teşvik edilmesi özel sektörün bir anlamda desteklendiğini göstermektedir.

Tanzimat Dönemi'nde ıslahhaneler niteliğinde kurulmuş olan sanayi eğitimi veren bu okullar mezunlarını 7 yıllık idadiye eş tutulan sanat okulları haline gelmiştir. Neredeyse tamamına Hamîdiye Mekteb-i Sanâyi-i Âlîsi adı verilmiştir.⁵⁴ ıslahhaneler 1885 yılından itibaren Mekteb-i Sanayi adını almıştır.⁵⁵ Sanayi Mekteplerinin ilk örneklerini teşkil eden ıslahhaneler memleketteki kalifiye eleman eksikliğine dikkat çekerek bu eksikliği giderecek bir eğitim programı belirlemiş ve sorunun çözümüne yönelik başarılı birer uygulama olmuşlardır. Dönemin yöneticilerinin sanayileşme hamlesinin yalnızca makineleşme yoluyla sağlanamayacağını farkında olduklarını da göstermektedir.

3.Sanayi Mektepleri

Tanzimat Dönemi'ne kadar mesleki teknik eğitim alanında yapılan yenilikler askeri ve eğitim alanlarından ibarettir. II. Mahmud döneminde kurulan ve memur yetiştirmek amacı ile açılan Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye istisna teşkil eden iki kurumdur.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde açılan ilk mesleki ve teknik eğitim kurumu Hendesehane'dir. 1734 yılında açılan bu kurum ilerleyen yıllarda açılacak olan askeri ve sivil mühendislik okullarının temeli niteliğindedir.⁵⁷ 1775 yılında ilk denizcilik okulu olan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun açılmıştır.⁵⁸ Bu okulda eğitim vermek üzere Fransa, İsveç ve İngiltere'den öğretmenler ve teknisyenler getirilmiştir.⁵⁹ Bu okulun temel amacı deniz kuvvetlerine subay ve mühendis yetiştirmek olmuştur. 1795 yılında ise kara kuvvetlerine topçu, istihkam subayı ve askeri mühendis yetiştirmeyi amaçlayan Mühendishane-i Berri Hümayun açılmıştır.⁶⁰ Bu okullardan mezun olan kişilerin önemli görevlerde buldukları görülmüştür. Ancak bu kademeye gelene kadar verilen eğitim seviyesinin yetersiz olması bu okullardan elde edilmesi beklenen sonuçların ortaya çıkmasını engellemiştir.⁶¹ Bu olumsuzluğa rağmen askeri alanda açılan bu ilk eğitim kurumlarının önemi büyüktür. Bu kurumlar daha sonra açılacak eğitim kurumlarına öncülük etmiştir. Askeri alanda yaşanan bu deneyimi teknik okulların açılması izlemiştir. Teknik okulların açılması Osmanlı ekonomisi açısından önemlidir. Bu okullar aracılığıyla teknik ve mesleki yeterliliğe sahip bireylerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Yeterli teknik bilgi ve mesleki beceriye sahip bu elemanların imalat sanayiindeki mevcut sorunların giderilmesine katkı sağlayacağı düşünülmüştür Osmanlı idarecileri tarafından Avrupa'da ortaya çıkan üretim artışına ayak

⁵² *Vilayetlerin İdare-i Mahsusa ve Nizamınının Suveri İcraiyesi Hakkında Talimat*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1867., s. 193-194.

⁵³ Kurt, *agm*, s. 154., Mehmet Ali Yıldırım, "II.Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri : Vilayat Sanayi Mektepleri Tertibatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.31, S. 52, 2012, s. 138.

⁵⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 76

⁵⁵ *Türkiye'de 100 yıllık Meslek ve Teknik Öğretim*, MEB-Meslek ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı Yayını, Ankara, 1961.

⁵⁶ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul 1977.

⁵⁷ Erdoğan Başar, *Milli Eğitim Bakanlarının Faaliyetleri (1920-1960)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 37.

⁵⁸ Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Bahri-i Hümayun", *DİA*, 2020, C. 31, s. 513-514.

⁵⁹ Tayip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 15, Ankara, 2002 s. 62.

⁶⁰ Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Berri Hümayun", *DİA*, 2020, C. 31, s. 515-516.

⁶¹ Sinan Akşin, *Türkiye Tarihi 3*, Cem Yayınları, İzmir 1997. s. 82.

uydurabilmek ve kendi topraklarındaki teknik eleman yetersizliğine çözüm bulmak için adımlar atılmıştır. Avrupa’da daimi elçilikler açılması ve burada ortaya çıkan gelişmelerin Osmanlı Devleti’ne aktarılması bu dönemde gerçekleşmiştir.⁶² Avrupa’daki bilgi, teknik birikim ve teknoloji Osmanlı sanayiine aktarılmak istenmiştir. Ancak ilk öncelik verilen alan askeriye olmuştur. Savaşlarda eskisi gibi zaferler kazanamayan Osmanlı ordusunun yeni tekniklerle yeniden organize edilmesi öncelikli amaç olmuştur. Ardından diğer sektörlerin gelişimine önem veren mekteplerin açıldığı görülmektedir. Bu mekteplerde Avrupa tarzında bir eğitim politikası benimsenmiştir. Osmanlı Devleti’nde Avrupa tarzı eğitim politikasının ilk örneklerini de askeri mektepler oluşturmuştur.⁶³

Tanzimat dönemiyle birlikte sayıları artan yeni kurulan fabrikalarda çalıştırılmak üzere teknik elemana duyulan ihtiyaç ülkede teknik eleman yetersizliğini bir kez daha gündeme getirmiştir. Lonca Teşkilatı önceki dönemlerde teknik eleman ihtiyacını karşılamıştır ancak teşkilatın eski önemini yitirmesiyle birlikte teknik eleman yetiştiren kurumlara duyulan ihtiyaç belirgin hale gelmiştir. İstanbul’da ilk sanayi mektebi kurulması fikri 1848 yılında Zeytinburnu fabrikasına staj imkânı sağlaması düşünülerek planlandıysa da hayata geçirilememiştir. İkinci girişim Midhat Paşa’nın teşebbüsüyle 1863 yılında Niş’te ve Rusçuk’da İslahhane kurulmasıdır. İslahhanelerde okuma yazma, hesap, defter tutma ve bir takım sanatlar öğretilmiştir. Bu okullar başarılı uygulamalar olarak değerlendirilmiş ve farklı şehirlerde benzer okullar açılmıştır. Bu okullarda çocuklar devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda istihdam edilmek üzere eğitim almışlardır.⁶⁴ II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde açılan mesleki okullara örnek olarak Dişçi Mektebi, Müzika Mektebi, Kondüktör Mektebi, Tiyatro Mektebi, Çıraklar Mektebi, Darüleytamlar, Tabip Muavinleri Mektebi, Şimendifer Memurları Mektebi, Konservatuar gösterilebilir.⁶⁵

Sanayi Mekteplerinden önce Ziraat Mektepleri’nin kurulduğu görülmektedir.⁶⁶ 1847 yılında İstanbul’da Bez Dokuma Fabrikası kurulmasına karar verildiği vakit istenilen kalitede pamuk yetiştirilmesi için Amerika Birleşik Devletleri’nden destek istenmiştir. İslah edilmiş pamuk tohumları ile birlikte uzman bir heyet İstanbul’a gelmiştir. Uzman heyet ile yapılan görüşmeler sonucunda teorik bilgiyle birlikte uygulamalı bilginin de verileceği Ziraat Talimhanesi Ayamama Çiftliği’nde kurulmuştur. Bu mekteple birlikte modern tarım tekniklerinin öğrencilere öğretilmesi, bu okuldan mezun olanların öğretmen olarak yurdun çeşitli yerlerine gönderilmesiyle modern tarım tekniklerinin tüm ülkeye yayılması hedeflenmiştir.⁶⁷ Ayrıca yabancı dildeki tarım kitaplarının çevirilerinin yapılarak hem bu mektepte okutulması hem de yurdun diğer bölgelerine bu kitapların ulaştırılması hedeflenmiştir.⁶⁸ Toprakta alınan ürünün hem miktarının hem de kalitesinin artırılması, ulaşım, kredi, uzman personel, makine ve alet sıkıntılarının giderilmesi tarım alanındaki öncelikli konular arasında yer almıştır. Böylece 1870’li yıllardan itibaren sistemli bir program izlenmiştir. Her ilin tarımsal ürün potansiyeli ve özellikleri göz önünde bulundurularak açılan bu kurumlarda çiftçilerin modern makinelerle tanıştırılması, ürün çeşitliliği

⁶² Ayrıntılı bilgi için bakınız, Mehmet Sadık Rıfat Paşa, “Avrupa Ahvaline Dair Risale Muntahabat-ı Asar”, Çev. Mehmet Kaplan, vd, *Marife Türk Din Bilimleri Dergisi*, C. 6, S. 3, 2006. s.461-468.

⁶³ Hüseyin Gazi Topdemir, *Türk Düşünce Tarihi*, Atatürk Kültür Yayınları Başkanlığı, Ankara 2001. Ebubekir Çınar, *XIX.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Mesleki ve Teknik Eğitim*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.

⁶⁴ Kütükoğlu, *age*, s.648, Ergin, *age*, s. 524, Başar, *age*, s. 144.

⁶⁵ Ergin, *age*, s.1595.

⁶⁶ Osmanlı döneminde tarım sektörünün genel görünümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Tevfik Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910”, *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren, İstanbul 1998.; Tevfik Güran, “Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *15.Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1992.

⁶⁷ Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Dönemi Meslek Okulları*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 226.

⁶⁸ Tevfik Güran, “Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *150.Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 221.

ve veriminin artırılması için gayret gösterilmiştir.⁶⁹ Ekonomisinin büyük çoğunluğunu tarım ürünlerinin oluşturduğu Osmanlı Devleti için bu okulun açılması oldukça önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Okulda Fransız, Ermeni ve Amerikalı hocalar ders vermiştir. Temel amacı uygulamalı tarım bilgileri öğretmek olan okul 4 yıl içinde faaliyetine son vermiştir.⁷⁰

Ziraat Talimhanesi 1848 – 1852, Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi 1881 – 1884, Selanik Ziraat Mektebi 1887 – 1912, Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi 1891 – 1928, Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi 1892 – 1928 yılları arasında faaliyet göstermiştir.

Sanayi Mektebi kurma girişimi ilk olarak 1848 yılında Zeytinburnu'nda Ohannes Dadyan öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu girişim hayata geçirilememiştir.⁷¹ İstanbul'da bir sanayi mektebi kurulması ise ancak 1868 yılında gerçekleşmiştir.⁷² Bu mektepte Osmanlı sanayisinin gelişmesine katkı sağlayan birçok önemli kişi yetişmiştir.⁷³ Bu okulda yetişenlerden biri de ülkede milli bir sanayinin kurulmasını isteyen 1914 mezunu İbrahim Pertev'dir. Pertev sanayi, fen ve teknik konularını ele alan Sanayi isimli bir dergi çıkarmıştır.⁷⁴ Bu dergide milli sanayinin önemine vurgu yapan yazılar yayınlanmıştır.

Ülke genelinde sanayileşme çabaları ve sanayi mektepleri çok sayıda taraftar bulmuştur. Halkın bu faaliyetleri desteklediği, mekteplere kurumsal kimlik kazandırma çabalarında oldukları görülmektedir. Balkan savaşından önce Üsküp Orta Öğretmen Okulu öğretmenlerinden Prof. Dr. Mustafa Şekip Tunç Üsküp Sanayi Mektebi'nin marşını yazmış, müzik öğretmeni Ali Fevzi ise bu marşı bestelemiştir.⁷⁵

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında ıslahhaneler konusunda fazla ilerleme kaydedilmemiş olsa da 1890 yılından sonra sanayi mekteplerinin geliştirilmesi önemli bir konu olmuştur.⁷⁶ Tanzimat Dönemi'nde açılan sanayi mektepleri Osmanlılık ideolojisine daha yakın kurumlardır.

⁶⁹ Özkan Keskin, “Osmanlı İmparatorluğunda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 28, 2010. s. 102.

⁷⁰ Akyüz, *age*, s. 149-150.

⁷¹ Erdoğan Keleş, “II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları”, *History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık*, C. 5, S. 2, 2013. , s.199.

⁷² (Önsoy, *age*, s.115). Sırasıyla kurulan teknik okullar; Ameli Ziraat Okulu (1847), Telgraf Mektebi (1840), Kız İslahhanesi (1867-1872), Sanayi mektebi (1868), Kız Sanayi mektebi (1869), Orman Mektebi (1870) ve Maadin Mektebi (1874), Fenni Resim ve Mimari Mektebi (1876), Sanayii Nefis-e Mektebi (1882), Hendese-i Mülkiye Mektebi (1884), Hamidiye Ticaret Mektebi Alisi (1883), Nümüne Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi (1887), Ameli Ziraat Mektebi (1887), Mülkiye Baytar Mektebi (1889), Aşı Memurları Mektebi (1892), Çıraklık mektebi (1894), Kondüktör Mektebi (1911), Kadastro Memurları Mektebi (1911), Şimendifercilik Mektebi (1914).

⁷³ İsmail Eren, “Kosova Sanayi Mektebi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 18, 1969, s. 34.

Sanayi Marşı

*Biz mektepli sanatkarız, çalışırız, yaşarız
Hiç kimseden pervamız yok, müstakiliz, paşayız
Ter dökeriz, iş yaparız, işte bizim şanımız
Sanat için hor görülsek hiç değişmez kanımız
Seherlerde uyanırız, tezgahlara koşarız
Başka yerde gözümüz yok biz burada coşarız
Ahnımızdan hep ter akar gördünüz mü bir leke
Bu meslektir götüreceğ bizi dirliğe
Haydi arkadaşlar ahdedelim birliğe
Aziz vatan sonra sanat değişilmez bir mülke
Seherlerde uyanırız tezgahlara koşarız
Başka yerde gözümüz yok biz burada coşarız*

⁷⁴ Mete Çankaya, “Osmanlıdan Cumhuriyete Sanayi, Bilim ve Teknoloji Yayıncılığı Örneği: Fen ve San'at Mecmuası”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 74, 2018. s.9.

⁷⁵ Eren, *agm*, s.34.

⁷⁶ Mehmet Ali Yıldırım, “Abdülhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet ve Sanayi Mektepleri”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Sosyo-Ekonomik Hayat-Eğitim Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Abdülhamid devrinde ise bu kurumların önceliği Türk ve Müslüman tebaa olmuştur. Bu dönemde genel olarak toplumda gayri Müslüm mekteplerinin gelişmişliği karşısında yetersiz kalan Müslüman mekteplerinin yarattığı endişe hakimdi. Bu sayede gayri müslümlerin ülkenin ticaret servetini ellerine geçirecekleri düşünülmekteydi. Buna engel olmak için sanayi mekteplerinin teşviki ve desteklenmesi önem arz etmiştir. Bu doğrultuda II. Abdülhamid döneminin hemen başında Sanayi-i Nefise Mektebini ıslah etmek amacıyla Heyet-i Teşvikiye-i Sanayi kurulmuştur. Daha önce ıslahane olan pek çok kurum sanayi mektebine dönüştürülmüş veya illerde yeni sanayi mektepleri açılmıştır.⁷⁷ II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise her ilin ihtiyaç duyduğu bölgesel sanayii üretimini teşvik etmek üzere il sanayi mekteplerinin uygulaması için bir yönerge hazırlanmıştır. Sanayi mekteplerinde Avrupa sanayi mekteplerinin programları uygulanmıştır. Mektebi başarıyla tamamlayan öğrencilerin Avrupa'ya gönderilerek eğitimlerine orada devam etmeleri teşvik edilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde sanayi mekteplerinin modernize edilmesi yönünde yoğun çaba sarf edilmiştir. Vilayat Sanayi mektepleri Tertibatı 1911 yılında yayınlanarak ülke genelinde sanayi mekteplerinin tek elden idare edilmesi ve benzer müfredatın işlenmesi açısından önemli bir kaynak olmuştur. Bu düzenlemeyle sanayi mekteplerinin eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmiş, ders programları yenilenmiş, derslerin kimler tarafından verileceği ve hangi kitapların işleneceği detaylı bir şekilde açıklanarak sanayi mekteplerinde eğitim sistematik bir hale getirilmiştir.⁷⁸ 20. yüzyılın başından itibaren öğrenciler yurt dışına gönderilmiştir.⁷⁹

Bu bağlamda sanayi mekteplerinde okutulan müfredata değinmek yerinde olacaktır. Sanayi Mekteplerinin müfredatı öğrencilerin günlük hayatta kullanabilecekleri derslerin yanı sıra yabancı dil, din bilgisi, sağlık, ahlak ve teknik derslerden oluşmaktadır.

Tablo 1: 1894 – 1908 Tarihleri Arasında İstanbul Bölge Sanat Okulunun Muhtelif Sınıflarında Okutulan Dersler⁸⁰

İhtiyat Sınıfı	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf	Beşinci Sınıf
Kuran-ı Kerim	Ulumu Diniye	Ulumu Diniye	Ulumu Diniye	İlmi Ahlak	İlmi Ahlak
İlmihal	İlmi Ahlak	İlmi Ahlak	İlmi Ahlak	Makine	Fenni
İlmi Ahlak	Hendese Ve Resmi Hattı	Hendese	Mücessim	Topoğrafya	Şimedifer
Arabi	Hesap	Hesap	Hendese	Hikmet	Makine
Farisi	Sihhat Dersleri	Kavait	Cebir	Kimyayı Uzvi	Buhar Makineleri
Sihhat Dersleri	Osmanlı	Fransızca	Usuli Defteri	Fransızca	Hikmet
Kavait	Kavaid	Arabi	Kitabet	Müsellat	Kimyayı Sinai
Hüsnihat	Hüsnihat	Resim	Hikmet	Cebir	Fransızca
İmla	Fransızca		Hesap	Resim	Resim
Hesap	Arabi		Fransızca		
Hendese	Resim		Resim		
Umumi Coğrafya					
Osmanlı Tarihi					

⁷⁷ Bayram Kodaman, *Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)* ed. Halil İnalçık, Osman Okyar, Meteksan Limited, Ankara1980.

⁷⁸ Yıldırım, *agm*, s. 141-142.

⁷⁹ Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004, s. 285.

⁸⁰ Semiz, Kuş, *agm*, s. 294.

Resim					
-------	--	--	--	--	--

Kız Sanayi Mekteplerinde ise genel derslerle birlikte biçki, dikiş, moda gibi el becerileri içeren dersler okutulmuştur. 1918 - 1919 eğitim öğretim yılı Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebinde okutulan dersler şu şekildedir; Kuran-ı Kerim, Ma'lumat-ı Medeniye, Türkçe, Lisan-ı Ecnebi, Tarih, Coğrafya, Ma'lumat-ı Tabibiye, Hesab ve Usul-i Defteri, Hendese, Ma'lumat-ı Hukukiye, Hıfzısıhha ve Teşrih, Fenn-i Terbiye, Amel-i Fenn-i Terbiye, İdare-i Beytiye ve Ma'lumat-ı İktisadiye, Tabahat, Çamaşır Yıkama ve Ütü, Nakış, Tamir, Biçki ve Dikiş: Elbise, Çamaşır Takımları, Moda, Resim, Terbiye-i Bedeniye, Piyano.⁸¹ Bu müfredatlar bölge ihtiyaçları doğrultusunda değişebilmektedir. Ancak sanayi mekteplerinin genel yapısı açısından fikir verebilir.

Sanayii yatırımları Osmanlı Devleti'nde tarıma göre geri planda kalmıştır. Avrupa sanayiinin seri imalata geçerek maliyetleri önemli ölçüde düşürmesiyle birlikte Osmanlı Devleti yabancı sanayii ile rekabet edemez hale gelmiştir. Geleneksel yapısı ile Osmanlı yerli sanayiinin hızla gerilemesinde etkili olan önemli bir sebep ise kapitülasyonlar olmuştur. 1913 yılında, sanayileşmeyi teşvik etmek amacıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı yürürlüğe konmuştur. Bu yasa kapsamına girecek kuruluşlara bazı muafiyetler sağlanmıştır.⁸²

Dönemin diğer önemli bir adımı 1913 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'dur. Bu kanunla sanayi mekteplerinin masrafları illerin özel idare bütçelerine dahil edilmiştir. İl içinde gerekli görülen yerlere sanayi mektebi açmak ve buralarda bölge ihtiyaçları doğrultusunda sanayi kollarını öğretmek illerin mesuliyetine bırakılmıştır. Sanayi mekteplerinin masraflarının il bütçesinden karşılanması istenmiş ve kurumların düzenli gelir elde etmesini sağlayacak önlemler alınmak istenmiştir.⁸³ Sanayi mekteplerinin gelir kaynakları arasında Vilayet Matbaaları gelirlerinden aktarılan kısımlar, hayırseverlerin bağışladığı gayrimenkullerden elde edilen kiralar, piyango çekilişleri, sergiler ve bir takım tezkerelerden oluşmaktadır. Sanayi Mektepleri'nin gider kalemlerini⁸⁴ ise maaşlar, öğrencilerin barınma, yiyecek, giyecek masrafları ile öğrendikleri sanat dalıyla ilgili araç gereçler oluşturmaktadır.⁸⁵

Dönem itibarıyla sanayi mekteplerinin tıpkı islahanelerde olduğu gibi buldukları bölgenin özelliklerini dikkate alarak faaliyette buldukları görülmüştür. Bağdat sanayi mektebinde demircilik, marangozluk, mürettiblik, terzilik kunduracılık, çulhacılık öğretilmekteydi. Kısa süre içinde petrol ve gazla ilgili dersler de müfredata eklenmiştir. Tornacılık ve musiki sınıfları da mektepte ilerleyen dönemlerde açılmıştır.⁸⁶ Önemli bir ayrıntı ise kurumda hammadde ve kurum için ithal edilen ürünlerin gümrük vergisinden muaf tutulmasıdır. Böylece mektepte güncel teknoloji takibi ve transferi sağlanmaya çalışılmıştır.⁸⁷ Bu mektepte ilk başta kundura, bez ve zaptiye alayları için kıyafet, 1900'lerden itibaren ise keten ve ipekten döşemelik, elbiselik kumaşlar üretilmiştir ki bu ürünler Avrupa ürünleriyle rekabet edebilecek düzeydedir. Yine mektep bünyesinde iyi kalitede marangozluk, demircilik ve kunduracılık ürünleri üretilmiştir.⁸⁸

⁸¹ Yasemin Tümerdem, *II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Kızların Eğitimi*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2007, s. 443.

⁸² İsmet, Türkmen, Doğu Kalkınması (1923-1946), *Doğu İllerini Kalkındurmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, Kömen Yayınları, Konya 2013.

⁸³ *İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şirekası, 1330, s.18-20

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Savaş Özdemir, "II.Abdulhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri", (Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 2015.

⁸⁵ Savaş Özdemir, "II.Abdulhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri", (Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 2015, s. 48-63.

⁸⁶ Kurt, *agm*, s. 159.

⁸⁷ Yıldırım, *agm*, s. 168.

⁸⁸ Kurt, *agm*, s. 161.

Selanik Sanayi Mektebi'nin demirhanesinde ordu için nal, mih gibi ürünlerin üretilerek orduya satıldığı böylece mektebe gelir kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca Selanik İdadisinde kullanılmak üzere okul sıraları ve aynı okulun öğrencileri için 60 çift vidali çarık üretilmiştir.⁸⁹

Konya Sanayi Mektebi'nde I.Dünya Savaşı ile birlikte 1915 yılında ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kunduracılık, terzilik, çorapçılık, fanilacılık mesleklerinin öğretildiği sınıflar açılmıştır. 1922 yılında arabacılık sınıfı da açılmıştır.⁹⁰

İstanbul Sanayi Mektebi⁹¹ yurt dışına en çok öğrenci gönderen kurum olmuştur.⁹² Sanayi Mektepleri'nden mezun olan öğrenciler için iş hayatında aktif olabilmeleri için bir takım teşvikler sağlamıştır. Mezunlara iş sermayesi verilmiş, resmi kurum ihalelerinde mektep mezunlara öncelik tanınmış, dükkân açan mezunlardan bir süre vergi almamıştır.⁹³

Ülkede pek çok alanda tespit edilen kalifiye eleman açığını gidermek için farklı niteliklerde spesifik okulların açıldığı görülmüştür. Bunlardan biri de 1860 yılında Telgraf Memur Mülazımı Mektebi'dir. Burada pillerin yapılışı, mıknaatıs, telgraf aletlerinin kullanılışı, şebe keler gibi teorik derslerin yanında muhasebe, telgraf işletmesi ve kanunları gibi pratik dersler de verilmiştir.⁹⁴ 1876 yılında açılan Fenni Resim ve Mimari Mektebi sivil alanda mimar ve mühendis yetiştirmeyi amaçlamıştır.⁹⁵

Dikkat çeken okullardan birisi de 1882 yılında açılan Sanayii Nefise Mektebi'dir. Bu mektebin kuruluş amacı ise Türk kültürüne ait güzel sanatların öğretilmesidir⁹⁶. Bursa'da ipekböcekçiliği mektebi açılmıştır.⁹⁷ Bu şekilde spesifik okulların açılması Avrupa ile her alanda rekabet edebilmenin gerekleri olarak görülmüştür. Mülkiye Mühendis Mektebi, mülkiye mühendisi yetiştirmek amacıyla açılmıştır.⁹⁸ İlk mezunlarını 1888 yılında veren okulu bitiren mühendislerin bir kısmı okulda öğretmen olarak çalışmış, bir kısmı ise, başmühendis, fen memuru, demiryolu komiseri olarak görev yapmıştır.⁹⁹ Cumhuriyetin ilanından sonra Yüksek Mühendis Mektebi adını alan okul İstanbul Teknik Üniversitesi'nin temeli sayılmaktadır.¹⁰⁰ Hamidiye Ticaret Mektebi-İ Âlisi 1889'da II. Abdülhamit'in izniyle özel sektöre müteşebbis idareci ve uzman yetiştirmek amacıyla açılmıştır.¹⁰¹

1908 yılından sonra özel kız sanayi mektepleri de açılmıştır.¹⁰² Bu mektepler devlet eliyle açılan kız sanayi mektepleri kadar aktif ve verimli olamamıştır.¹⁰³ Kız sanayi mekteplerinin kuruluş amacı kadınların üretim kabiliyetlerini geliştirerek üretim faaliyetlerine katılmaları

⁸⁹ İsmail Cahit Düzgün, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Sanayi Mektebi", (Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artvin 2018.s.34.

⁹⁰ Kerim Sarıçelik, "Osmanlı Devri Konya'sında Eğitim Öğretim 1869-1919", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009, s. 219.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Ali Yıldırım, *Dersaadet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi (1868-1926)*, Kitabevi, 2013, Büşra Karataşer, "Osmanlı Sanayileşmesinde Sanayi Mekteplerinin Önemi: Dersaadet Sanayi Mektebi Örneği", *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2022 S.2, s. 132-141.

⁹² Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, T.T.K., Ankara 2004.

⁹³ İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*. Başbakanlık Basımevi, Ankara 1995.s.25.

⁹⁴ Ergin, *age*, s. 519.

⁹⁵ Topdemir, *age*, s. 203.

⁹⁶ Reşat Özalp, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1982.

⁹⁷ Akyüz, *age*, s. 207.

⁹⁸ Ergin, *age*, s. 949.

⁹⁹ Koçer, *age*, s. 138

¹⁰⁰ Akyüz, *age*, s. 207.

¹⁰¹ Koçer, *age*, s. 161.

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz: Yasemin Tümerdem, *II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2007.

¹⁰³ Cemil Öztürk, "Üsküdar Kız Sanayi mektebi (1890-1928)", *İstanbul II.Üsküdar Sempozyumu*, (12-14 Mart 2004) s. 239.

sağlamak ve ekonomiye katkı sağlamaktır.¹⁰⁴ Kızların sanat öğrenmeleri için açılan kız mekteplerinin ilk örneği 1859 yılında İstanbul'da açılan Cevri Kalfa Mektebi'dir.¹⁰⁵ Ardından 1869 yılında İstanbul Yedikule'de Kız Sanayi Mektebi açılmıştır.¹⁰⁶ 1878'de Üsküdar'da, 1879 Aksaray ve Cağaloğlu'nda Kız Sanayi Mektepleri açılmıştır.¹⁰⁷ Bu mekteplerde makine ile çorap imalatı, dikiş, halı dokuma, yün dokuma gibi eğitimler verilmiştir.¹⁰⁸ 1912 yılında ise İstanbul Kız Sanayi Mektebi açılmıştır. Bu mektep Avrupa tarzında eğitim vermeyi amaçlamış ise de kısa sürede kapatılmıştır.

Sonuç

Osmanlı ekonomisinde esnafılık önemli ve itibarlı bir konuma sahiptir. Devletin ilk dönemlerinden itibaren Ahilik ve Fütüvvet anlayışından beslenen esnafılık kurumu iktisadi hayatın belkemiğini oluşturmuştur. Usta-çırak ilişkisine dayanan ve mesleğin en iyi şekilde icra edilmesini sağlayan esnaf kolları uzun süre nitelikli işgücü ihtiyacı gidermiştir. Ancak Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan rekabetçi yapı karşısında esnafılık kurumu gücünü kaybetmiştir.

Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı üretim paradigmasındaki değişim tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de etkili olmuştur. Osmanlı iktisat zihniyeti batılı iktisat anlayışına uygun değildi. Ülke içindeki iase sıkıntısına her şeyden çok önem veren devlet için çokça üretip ihraç etmek hiçbir zaman öncelikli hedef olmamıştır. Aksine ithal ederek ülke içinde ürün bolluğunu temin etmek öncelikli hedef olmuştur. Dolayısıyla ülke dışında kullanılan yeni teknolojilerle sağlanan kitlesel bir üretim artışı ve pazar arayışı hakimdir. Ülke içinde ise ürün bolluğunun sağlanması öncelikli konular arasındadır. Ancak bu anlayış 1838 Baltalimanı Antlaşması ile değişmeye başlamıştır. Bu antlaşmanın serbest ticaret yapma yetisini Osmanlı Devleti'nin elinden almasıyla hâkim iktisat görüşünün sorgulanmasına neden olmuştur. Ardından gelen Tanzimat Dönemi kendine yetebilen, bağımsız, milli unsurları ön planda tutan bir sanayileşme politikasının izlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Bu doğrultuda ülke içinde fabrikalaşma, üretim tekniklerinin modernizasyonu, tarımda ürün kalitesinin ve veriminin artırılmasına yönelik uygulamalar önem kazanmıştır. Ülkenin elinde iktisadi kaynakların az ve yetersiz olması en önemli kısıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Tek kısıt sermaye yetersizliği değildir, beşeri sermaye yetersizliği de oldukça ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Tanzimatla birlikte sayısı artan fabrikalarda teknik eleman yetersizliği nedeniyle teknisyenler Belçika, Almanya, Fransa ve İngiltere'den mühendisler getirtilmiştir. Bu sorunun sürekli işgücü ithal edilerek aşılamayacağını gören Osmanlı yöneticileri mesleki ve teknik eğitime önem verilmesini sağlamışlardır.

Mesleki ve teknik eğitimi ülke genelinde yaygınlaştırmak için ilk adım Islahhanelerle atılmıştır. Midhat Paşa'nın gayretleriyle önce Niş ve Rusçuk'ta açılan Islahhanelerden olumlu sonuç alınması üzerine ülke genelinde sayıları artmıştır. İlerleyen dönemlerde ise yeni açılan Sanayi Mektepleri ile birleştirilerek aynı ad altında toplanmışlardır. Bu mektepler ülkenin nitelikli işgücü açığını kapatmada etkin rol oynamıştır. Kuruldukları vilayetin üretim potansiyeline uygun eğitim veren mekteplerden çok sayıda öğrenci yetişerek meslek sahibi olmuştur. Bu öğrencilerin kendi iş yerlerinin sahibi olmaları özendirilmiş böylece özel sektörde

¹⁰⁴ Mehmet Salih Erkek, " II. Meşrutiyet Döneminde Mesleki Eğitimin Üç Sac Ayağı: Sanayi Ticaret ve Ziraat Mektepleri", *Turkish History Education Journal*, C. 7, S. 2, 2018, S. 454.

¹⁰⁵ Kemal Turan, *Mesleki Teknik Eğitimin Gelişmesi ve Mehmet Rüştü Uzel*, MEB Yayınları, İstanbul 1992. Turan, *age*, s. 36, İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi*, Serhat Kitabevi, Konya, 2005, s. 84-85.

¹⁰⁶ Akyüz, *age*, s. 151.

¹⁰⁷ Ergin, *age*, s.573.

¹⁰⁸ Çınar, *agt*, s. 61.

faaliyet göstermeleri arzu edilmiştir. Sanayi Mektepleri'nden mezun olan öğrenciler pek çok devlet kurumunda da istihdam edilmiştir.

Sanayi Mektepleri'nin dönemin şartları içinde pek çok imkansızlığa rağmen başarılı uygulamalar olduklarını söylemek mümkündür. Maddi sorunlar ve öğrenci devamsızlıkları gibi olumsuz etmenlere rağmen açıldıkları vilayetin iktisadi hayatını olumlu etkilemiş, ürettikleri ürünlerle kentsel ekonomiyi desteklemişlerdir.

KAYNAKÇA

- AKER, Elçin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sorunları ve Kapitülasyonlar*, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.
- AKŞİN, Sinan, *Türkiye Tarihi 3*, Cem Yayınları, İzmir 1997.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul 1994.
- ASAN, Hakan, “Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme (1850-1914)” *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özcoşar vd., İstanbul 2018.
- AYDENİZ, Tuğba, “ Bir Mesleki Mektep Mecmuasında Ahiliğin İzleri: Çırac Mektepleri Mecmuası”, *Uluslararası Ahilikte İş ve Ticaret Ahlakı Sempozyumu*, Sivas 2018.
- BAŞAR, Erdoğan, *Milli Eğitim Bakanlarının Faaliyetleri (1920-1960)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- BAŞGÖZ, İlhan, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*. Başbakanlık Basımevi, Ankara 1995.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun”, *DİA*, 2020, C. 31, s. 513-514.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mühendishane-i Berri Hümayun”, *DİA*, 2020, C. 31, s. 515-516.
- BULUŞ, Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- BULUŞ, Abdülkadir, “Ann Binns’in Türkiye Günlüğü’nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri ve 19.Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, 2012, s. 49-61.
- CAN, Bilmez Bülent, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- CAN, Sadık, *Cumhuriyet Döneminde Adana'da Eğitim (1923-1950)*, (Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2006.
- CLARK, Edward, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi* Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.
- ÇANKAYA, Mete, “Osmanlıdan Cumhuriyete Sanayi, Bilim ve Teknoloji Yayıncılığı Örneği: Fen ve San'at Mecmuası”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 74, 2018, s. 5-34.
- ÇELİK, Yüksel, “Sultan Abdülaziz Devrinde Gündelik Hayatta Değişim : Yeni Alışkanlıklar, Mekanlar ve İmkanlar”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, 12-13 Aralık Ankara 2014, s. 209-227.
- ÇEŞME, Volkan, “Osmanlı'da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928) Kuruluşu ve İdari Yapısı”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 15, S. 2, İstanbul 2014, s. 39-80.
- ÇINAR, Ebubekir, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mesleki ve Teknik Eğitim*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.
- DONALD Quataert. “19. Yüzyıla Genel Bakış İskahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Çev: A. Berktay-S. Andıç-S. Alper, Ed: H. İnalcık-D. Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 887-1051.

- DUMAN, Tayip, “Mesleki Ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- DÜZGÜN, İsmail Cahit, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Sanayi Mektebi”, (Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artvin 2018.
- ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1970.
- EREN, İsmail, “Kosova Sanayi Mektebi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 18, 1969, s. 34-38.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERKEK, Mehmet Salih, “ II. Meşrutiyet Döneminde Mesleki Eğitimin Üç Sac Ayağı: Sanayi Ticaret ve Ziraat Mektepleri”, *Turkish History Education Journal*, C. 7, S. 2, 2018, s. 443-465.
- ERTÜRK, Nevra, *19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar*, (Yıldız Teknik Üniversitesi FBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- FERLİBAŞ, Meral B., “ Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri”, *Belleten*, C. 77, S. 279, 2013, s.574-636.
- GİZ, Adnan, “1868’de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 34, 1968, s.16-19.
- GİZ, Adnan, “İslah-ı Sanayi Komisyonu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.5. İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1360-1362.
- GÖÇ, Ebru, *Tanzimat Dönemi ve Sanayileşme*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.
- GÜRAN, Tevfik, “Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *150.Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992. s.219-233.
- HALİS, İsa, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi*, Serhat Kitabevi, Konya 2005.
- HAYDAROĞLU, Armağan, “ Osmanlı Devletinde Çocuk ve Toplum Sağlığının Korunması Adına Girişilen Önemli Bir Sosyal Proje: Islahhaneler”, *38. Uluslararası Tıp Kongresi Bildiri Kitabı*, TTK, Ankara 2005, s.1429-1432.
- KELEŞ, Erdoğan, “II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları”, *History Studies*, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık Volume 5, S.2, 2013, s.199-241.
- KESKİN, Özkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 28, 2010, s. 87-106.
- KEYDER, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 271-272.
- KOÇ, Bekir, “ Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine Ait Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2007, s.36-50.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

- KURT, Burcu, “Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, *History Studies*, C. 5, S. 3, 2013, s. 151-173.
- KURT Mustafa - Baki Çakır - Kemal Demir, “Türkiye’de Modern Yönetimin Erken Dönemleri : Geç Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, S. 45, 2016, s. 154-165.
- MARDİN, Şerif, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3. İstanbul 1985.
- MEMİŞOĞLU Hüseyin, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- ÖNSOY, Rıfat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1939-1876”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, 1984, s. 5-12.
- ÖNSOY, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- ÖZALP, Reşat, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1982.
- ÖZDEMİR, Savaş, “II. Abdulhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri”, (Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 2015.
- ÖZTÜRK, Cemil “Islahane”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s. 190-191.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Üsküdar Kız Sanayi Mektebi (1890-1928)”, *İstanbul II. Üsküdar Sempozyumu*, (12-14 Mart 2004).
- SARIÇELİK, Kerim, “Osmanlı Devri Konya’sında Eğitim Öğretim 1869-1919”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S.46, 2009, s. 53-69.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2003.
- TEKELİ, İlhan-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- TEKİNSOY, Yunus Emre, “İngiliz Jeolog Warington Wilkinson Smyth’in Gözünden 1842 Yazında Tokat”, *Journal of History and Future*, C. 6, S. 4, 2020, s. 1518 – 1536.
- TOPDEMİR, H. Gazi, *Türk Düşünce Tarihi*, Atatürk Kültür Yayınları Başkanlığı, Ankara 2001.
- TURAN, Kemal, *Mesleki Teknik Eğitimin Gelişmesi ve Mehmet Rüştü Uzel*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- TÜMERDEM, Yasemin, II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- TÜRKMEN, İsmet, *Doğu Kalkınması (1923-1946), Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, Kömen Yayınları, Konya 2013.
- Vilayetlerin İdare-İ Mahsusa ve Nizamının Suveri İcraiyesi Hakkında Talimat*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1867

- YAŞAR, Semiz-Recai Kuş, “Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004, s. 275-295.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, *Tanzimat Dönemi Meslek Okulları*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, “II.Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.31, S. 52, 2012, s. 135-170.

Summary

The Ahi organization plays an important role in the training of technical staff engaged in crafts for the tradesmen organization and guilds in the Ottoman Empire. Thanks to the hierarchical structure and ahi-order philosophy in these institutions, the master-apprentice relationship was established, and the apprentices, who learned the profession from their masters to the smallest detail, were promoted to master status when they had sufficient professional experience. The protective structure of the tradesmen's organization increased the solidarity among the tradesmen, and the apprentices who respect their masters made an effort to perform the profession in the best way with a high sense of responsibility, as they believe that when the time comes, they would become journeymen and masters, respectively. In this process, the master is both a person who teaches the profession and a mentor who trains the apprentice in a sense, adopts the rules of tradesmen and advises them to act in accordance with these rules. Until the 19th century, when the guild organization weakened, the need for technical personnel in the Ottoman Empire was met in this way. However, since the 19th century, when the tradesmen's organization weakened and lost power, the Ottoman administrators, who believed that different methods should be applied to meet the need for technical staff, put a new system into practice. Industry Schools were established to serve this purpose.

The Industrial Revolution, which emerged in Europe, especially in England, in the 18th century, led to a radical change in traditional production methods. In this period when mass production gained importance, traditional production units that made small-scale production were insufficient and it was difficult for them to keep up with this new industry move. The Ottoman trades organization, which could not respond to the mass production increase in Europe at the same speed, started to lose importance over time. Change was essential for the Ottoman industry, which could not compete with Western products and did not have similar technology. The content of this change consisted of both establishing modern factories by following technological developments and eliminating the shortage of qualified technical personnel.

The Ottoman state, which tried to adapt to the change created by the Industrial Revolution, implemented many economic policies to realize its industrialization move. The first of these is the manufacturing process. The factoryization, which gained importance with the Tanzimat period, brought about a new problem. It has become difficult to find qualified personnel to be employed in the face of the increase in the number of factories. In order to solve this problem, the state aimed to open vocational and technical schools and to train qualified personnel in these schools.

In the Ottoman Empire, reformatories were established to ensure that poor and orphaned children between the ages of 5-13 grew up under the control of the state and in a safe environment. In addition, teaching children to read and write in the institution, providing training at the level of journeyman in professions such as leather processing, tailoring and shoemaking show that these institutions play an important role in the development effort of the state. The first reformatory was established by Midhat Pasha in Niş in 1863. Upon receiving positive results from this reformatory, it was opened in Ruscuk and Kösence, the center of the Tuna province, in 1864. In a short time, reformatory has become an institution suitable for its founding purpose. Orphaned and delinquent children learned a profession and were brought into society. While preparing for life by receiving a basic education in accordance with their religion, students in this institution have become able to earn their living thanks to the vocational education they receive.

It is seen that Agricultural Schools were established before the Industrial Schools. When it was decided to establish a Cloth Weaving Factory in Istanbul in 1847, support was requested from the United States to grow cotton of the desired quality. An expert delegation came to Istanbul with the improved cotton seeds. As a result of the meetings with the expert committee, Ziraat Talimhanesi was established in Ayamama Farm, where practical knowledge would be given along with theoretical knowledge. With this school, it is aimed to teach modern agricultural techniques to students and to spread modern agricultural techniques to the whole country by sending the graduates of this school to various parts of the country as teachers. In addition, it is aimed to make the translations of agricultural books in foreign languages to be taught in this school and to deliver these books to other parts of the country. Increasing both the quantity and quality of the product taken from the soil, eliminating the problems of transportation, credit, expert personnel, machinery and tools were among the priority issues in the field of agriculture. Thus, a systematic program has been followed since the 1870s. In these schools, which were opened considering the agricultural potential and characteristics of each province, efforts were made to introduce farmers to new machines and to increase product variety and efficiency. The opening of this school is considered as a very important step for the Ottoman state, whose economy was mostly composed of agricultural products. French, Armenian and American teachers gave lectures at the school.

The need for technical personnel to work in newly established factories, the number of which increased with the Tanzimat period, once again brought the shortage of technical personnel to the agenda in the country. The guild organization met the need for technical staff in the previous periods, but with the organization losing its former importance, the need for institutions that train technical staff has become evident. Although the idea of establishing the first industrial school in Istanbul was planned in 1848 with the thought of providing internship opportunities for the

Zeytinburnu factory, it could not be realized. The second attempt was the establishment of reformatory in Niş and Rusçuk in 1863 with the initiative of Midhat Pasha. Reading and writing, accounting, bookkeeping and some arts were taught in the reformatories. These schools were evaluated as successful practices and similar schools were opened in different cities. In these schools, children received education to be employed in areas required by the state. II. Although there was not much progress on reformatories in the first years of Abdülhamid's reign, the development of Industrial Schools became an important issue after 1890. The industrial schools opened during the Tanzimat period were operating as institutions in line with the Ottoman ideology. In the period of Abdulhamid, the priority of industrial schools was Turkish and Muslim subjects. In this period, the concern created by the Muslim schools, which fell short of the development of non-Muslim schools in the society in general, was dominant. In this way, it was thought that non-Muslims would take over the commercial wealth of the country. In order to prevent this, it was important to encourage and support industrial schools. In this direction, II. At the very beginning of the Abdülhamid period, the Committee of Teşvikiye-i Sanayi was established in order to improve the Sanayi-i Nefise School. Many institutions that were formerly reformatories were converted into industrial schools or new industrial schools were opened in the provinces. II. In the Second Constitutional Era, an instruction was prepared for the provincial industrial schools in order to develop the local industry needed by each province. Programs of European industrial schools were implemented in industrial schools. Students who successfully completed the school were sent to Europe and encouraged to continue their education there. II. During the Constitutional Monarchy period, intensive efforts were made to modernize the industrial schools. The Vilayat Industrial Schools Layout was published in 1911 and became an important resource for the single-handed administration of industrial schools throughout the country and the processing of similar curricula. With this regulation, the education period of the industrial schools was determined as 4 years, the curriculum was renewed, the education in the industrial schools was made systematic by explaining in detail by whom the courses would be given and which books would be taught. Since the beginning of the 20th century, students have been sent abroad.

Another important step of the period was the İdare-i Umumiye-i Vilayet Law in 1913. With this law, the expenses of the industrial schools were included in the special administrative budgets of the provinces. It was left to the responsibility of the provinces to open industrial schools in the places deemed necessary in the province and to teach the branches of industry in line with the needs of the region. It was requested to cover the expenses of the industrial schools from the provincial budget and it was desired to take measures to ensure that the industrial schools obtain regular income (idare-i ummiye-i vilayat law, 18-20). Among the income sources of industrial schools, the parts transferred from the revenues of the Provincial Printing Houses, the rents obtained from the real estates donated by the benefactors, lottery draws, exhibitions and some bills consist of. The expenditure items of the Industrial Schools are the salaries, the accommodation, food and clothing expenses of the students, and the equipment related to the art branch they learn. After 1908 II. Private girls' industrial schools were opened in parallel with the development in girls' education during the Constitutional Era and especially women's participation in social, cultural and economic life as never before in this period. These schools could not as active and efficient as the girls' industrial schools opened by the state. The purpose of establishment of industrial schools for girls is to develop women's manual skills, to make them conscious producers, and to ensure that the products produced are brought into the economy. Reforms, Industrial Schools, Girls' Industrial Schools and Agricultural Schools were opened in various regions of the country in a short time. In order to provide the expected benefit from these schools, the state took measures and made various arrangements in order to ensure that the schools receive regular income. Some of these schools are considered the foundation of our country's well-established educational institutions today. In the study, the economic contributions of the Industrial Schools, which were opened to solve the problem of qualified workforce employment, which was a critical problem in the Ottoman Empire, were examined.

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular

History Studies Dergisi'nin 74. sayısını yayımlıyoruz. Bu sayının bilim dünyasına hayırlı olmasını diliyoruz. Dergimizin bu sayısında da kıymetli araştırmacılarımızın değerli çalışmalarını bulacaksınız. Tarihin derinliklerinden araştırmacılarımızın büyük emek ve alın terleriyle günümüze taşınan bu değerli bilgileri zevkle okuyacağınızı umuyoruz. Amacımız bilime, kültüre, sanata ve insana gereken ve hak ettiği değeri vermektir.

Dergimizin Ağustos sayısına çalışmalarıyla katkı sağlayan değerli bilim insanları Ali Açık, Olcay Turan, İsmet Sarıbal, Mehmet Ali Karaman, Ömer Özdemir, Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Gulzada Charginova, Umut C. Karadoğan, Ahmet Akdağ, Asiye Abdurrahmanoğlu, Tolga Akbaba, Yeşim Dilek, Yunus Pustu, Fahriye Begum Yıldızeli, Harun Korunur ve Rahime Hülya Öztürk'e teşekkür ediyoruz. Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden tüm arkadaşlarımıza ayrıca müteşekkirimiz.

Saygılarımızla

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Dr. Yunus Emre Çakır

FROM EDITOR

Dear Readers,

We are publishing the 74th issue of the Journal of History Studies. We wish this number to be beneficial to the Academic world. In this issue of our journal, you will find valuable works of our valuable researchers. We hope that you will read these valuable information with pleasure, which has been carried to our day from the depths of history with great labor by our researchers. Our aim is to give the value to science, culture, art and people what it deserves and deserves. Our aim is to give the value to science, culture, art and people that it deserves.

We thank to valuable researchers Ali Açık, Olcay Turan, İsmet Sarıbal, Mehmet Ali Karaman, Ömer Özdemir, Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Gulzada Charginova, Umut C. Karadoğan, Ahmet Akdağ, Asiye Abdurrahmanoğlu, Tolga Akbaba, Yeşim Dilek, Yunus Pustu, Fahriye Begum Yıldızeli, Harun Korunur and Rahime Hülya Öztürk who contributed to the issue of our journal which will be published in August. I am also grateful to all our colleagues who have contributed to this issue.

Sincerely

Assoc. Prof. Türkan Polatçı Demirkol
Dr. Yunus Emre Çakır